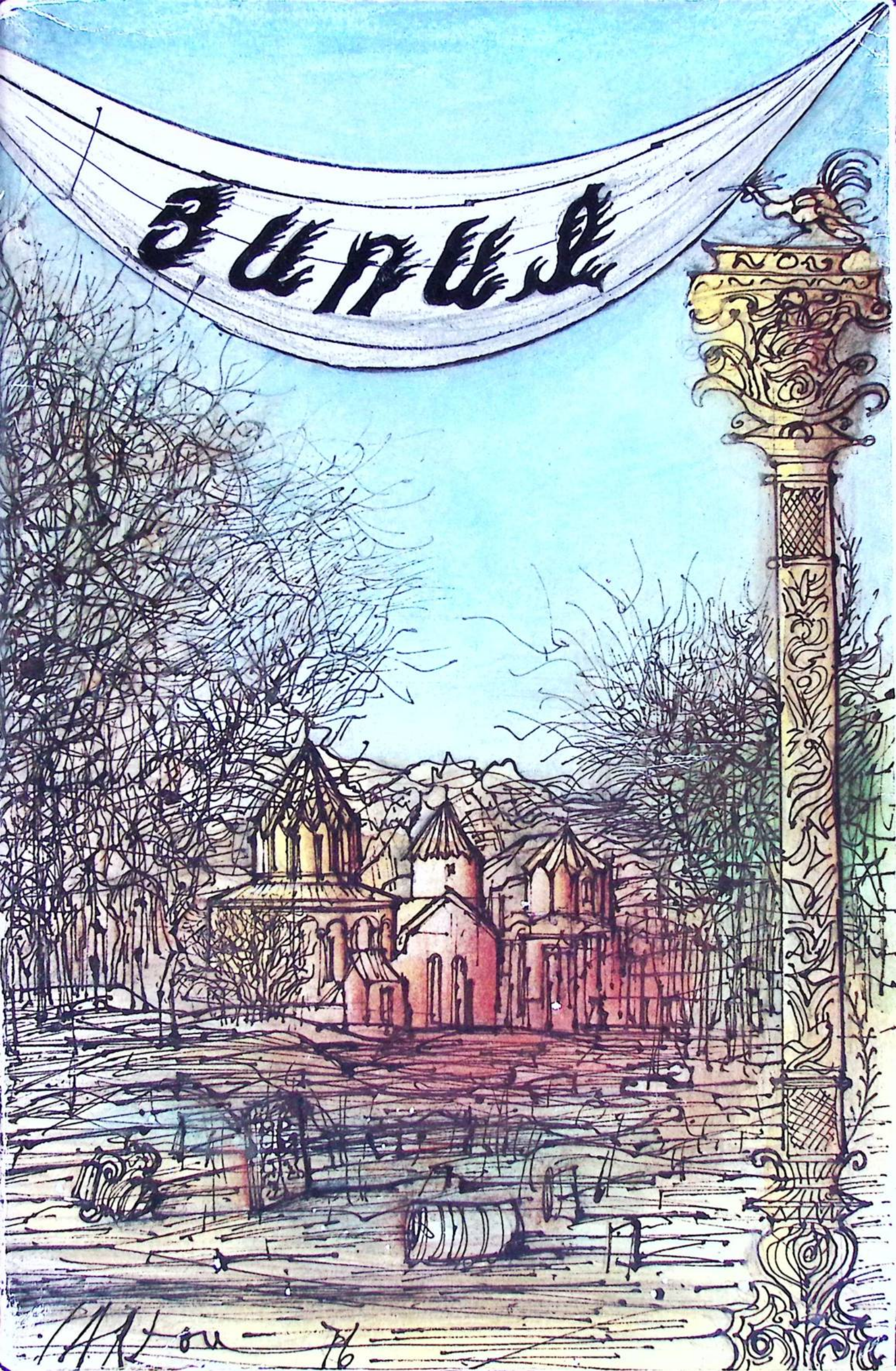

Alton - 76

2320

) van
-2009)

"ՅԱՌԱՋ" ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 — ՕՐԵՐ ԵՒ ԺԱՄԵՐ	Շաւարշ Միսաքեան, 1958
2 — ԼՈՒՍԵՂԷՆ ՇԻՐԻՄՆԵՐ	Շաւարշ Նարդունի, 1961
3 — ԿԵԱՆՔԸ ՔՈՅՐՍ (քերթուած)	Զուլալ Գազանմեան, 1962
4 — ՍՊԻՏԱԿ ԱՌԱՒՕՏ	Շաւարշ Նարդունի, 1963
5 — ԲՈՒՌ ՄԸ ՏՈՄՍ	Եւրոպացի, 1963
6 — ՅԱՆՈՒՆ ՄԵՍՐՈՒ ՄԱՇՏՈՑԻ	Շ. Նարդունի, 1967
7 — ԱԶԱՏՆ ԿՈՄԻՏԱՍ	Շահան Շահնուր, 1970
8 — ՅԱՐԱԼԷՋՆԵՐՈՒՆ ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆԸ	Շահան Շահնուր, 1970
9 — ԲԱՅ ՏՈՄԱՐԸ	Շահան Շահնուր, 1971
10 — ԿՐԱԿԸ ԿՈՂՔԻՍ	Շահան Շահնուր, 1973
11 — ԱՐԵՒԾԱՂԿԻ ՄԸ ՆՄԱՆ	Զուլալ Գազանմեան, 1975
12 — ՅԱՌԱՋ 50	1976

Il a été tiré de cet ouvrage
1000 exemplaires sur vergé Arches
constituant l'édition originale

La couverture est de CARZOU

BUTIFUL
50

Uit de nalatenschap van
Nubar Jessayan (1920-2009)

« *Բայց աւելի լաւ է թողուլ, որ գործը ինք խօսի* » : Այսպէս կը վերջացներ «Յառաջ»ի հիմնադիրը, իր առաջին խմբագրականը, 1925 Օգոստոս 2ին :

Ու գործը խօսեցաւ : Ինք գայն վարեց 1925էն 1957ի Յունուարի սեւ առաւօտ մը, երբ յանկարծակի հրաժեշտ տուաւ իր կեանքին, այսինքն՝ ի՛ր քերթին : Կամովին դադրեցուցած էր անոր հրատարակութիւնը, 1940 Յունիսէն 1945, երբ Ֆրանսա կը գտնուէր քշմամի լուծին տակ, ու վերսկսած էր անոր հրատարակութիւնը 1945 Ապրիլ 8ին, Ազատագրութեան վաղորդայնին :

1957էն ետք, շարունակեցինք ի՛ր գործը : Ո՛չ իր առաքելութիւնը քանի չունէինք եւ այսօր ալ չունինք, պարզ է, իր ձեռնհասութիւնը Ու մենք ըրինք, ինչ որ կրցանք, հաւատարիմ իր յիշատակին : Բերինք քերթը իր յիսնամեակի սեմին : Գոհ ենք ատոր համար, քանի քերթիս խմբագրութեան հասած բազմահարիւր նամակները ցոյց կուտան քէ ի՛նչ դեր խաղացած է եւ կը խաղայ այս քերթը, ո՛չ միայն փրանսահայ գաղութին մէջ, այլեւ՝ գաղութէ գաղութ :

Այսօր հանրութեան կը ներկայացնենք ծաղկափաղ մը յիսնամեայ հաւաքածոյէն : Այս ծաղկափաղը չի կրնար անշուշտ կատարեալ ըլլալ քանի անիկա ընտրութեան արդիւնք է, այսինքն՝ ճաշակի : Պրպտելէ ետք հաւաքածոները, հոս հաւաքած ենք ինչ որ մնայուն արժէքի արժանի նկատած ենք, գիտակցելով հանդերձ քէ մեր գործը չէր կրնար ամբողջական ըլլալ : Ատոր համար անհրաժեշտ էր յարժանանակ ունենայինք, այսինքն չունենայինք, այս աշխատանքին կողքին, նաեւ օրաքերթի մը հրատարակութեան հոգը : Ուրեմն, հո՛ւ ալ, ըրինք ինչ որ կրցանք :

Այս հատորին երեք քառորդը յատկացուցած ենք «Յառաջ»ի մէջ լոյս տեսած շահեկան նկատուած գրութիւններուն, 1925էն 1975 ու վերջին մաս մը՝ նոր գրութիւններու :

Թող այս հատորը, իր անխուսափելի քերիներով, վկայութիւն մը ըլլայ «Յառաջ»ի յիսնամեայ վաստակին ու յարգանքի եւ երախտագիտութեան տուրք մը, իր անմոռանալի հիմնադրին, մեր սիրելի Շաւարշին, մեծ «Շ»ին :

ՅԱՌԱՋ

ՅԱՌԱՋԻԿԱՅ ԿԻՐԱԿԻ ՕԳՈՍՏՈՍ 1-ին

ՓԱՐԻՋԻ ՄԷՋ ԼՈՅՍ ԿԸ ՏԵՍՆԷ

“ Յ Ա Ռ Ա Ջ ”

ԼՐԱԳԻՐԸ

Խմբագրութեամբ ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱԲԵԱՆԻ

Տպագրական եւ տեղական այլ դժուարութեանց պատճառաւ առ այժմ չարաքը երեք ամիսով,
ԿԻՐԱԿԻ, ԶՈՐԵՔՇԱՐԹԻ եւ ՈՒՐԲԱԹ՝ օրերը.

«ՅԱՌԱՋ»-ը կուգայ իրական պահանջ մը լրացնել Ֆրանսայի մէջ, ուր արդէն 40,000-ի
կը հասնի մեր հայրենակիցներուն թիւը:

«ՅԱՌԱՋ»-ը պիտի ըլլայ հայելին ոչ միայն Ֆրանսայի եւ Արեւմտեան ու Միջին Եւրոպայի հայ-
կական կեանքին, այլ եւ համահայկական օրկան մը, լրացնելով օրուան թերթի մը ընդ որ պահանջները:

«ՅԱՌԱՋ»-ի մէջ լայն տեղ պիտի տրուի ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, գաղութներու եւ թոմար-թոմար, ամենա-
վերջին լուրերով:

Իբրեւ տեղական թերթ «ՅԱՌԱՋ» պիտի հետեւի Ֆրանսայի եւ հարեւան երկիրներու ներքին
ընդ որ անցուղարձերուն, քաղաքական, տնտեսական թէ գրական:

ՄԱՍՆԱԽՈՐ ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, որոնք չիղն են լազի լրագրութեան, պիտի կազմեն
Յառաջի կենդանի մէկ բաժինը:

«ՅԱՌԱՋ»-ը պիտի վայելէ աշխատակցութիւնը շատ մը ծանօթ գրողներու, Ֆրանսայէն եւ
արտասահմանէն:

ՏԱՐԱԾԵԾԷՔ «ՅԱՌԱՋ»-ը: Ձեռք թերթն է այն, պատկերը՝ ձեր կեանքին, արձագանքը ձեր բաղ-
ձանքներուն եւ տրտուկներուն, եւ Միութեան ԿԱՊ ՄԸ՝ ԳԱՂՈՒԹԷ ԳԱՂՈՒԹ:

Անոր շնորհիւ պիտի հետեւիք օրուան զէպքերուն, ձեր ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵՉՈՒՈՒԼ, որ ամենէն
թանկագին աւանդն է այս օտար ավերուն վրայ:

Բ Ա Ժ Ն Ե Գ Ի Ն

Ֆրանսա եւ ցաղութներ
Անգղիա եւ «
Ամերիկա
Ուրիշ երկիրներ

Եղամեայ	Վեցամեայ	Տարեկան
20 ֆր.	40 ֆր.	70 ֆր.
—	10 շ.	20 շ.
—	5 շ.	5 շ.
—	50 ֆր.	90 ֆր.

ՀԱՏԸ 40 ՍԱՆԹԻՄ

Խմբագրութիւն եւ Վարչութիւն. — 65, RUE PASCAL, PARIS (13^e)

1925
1935

Երկու խօսք

Այս գործին ձեռնարկած ենք երկար վարանումներէ եւ պրպտումներէ յետոյ :

Ի՞նչ խօսք որ օրաթերթի մը պահանջը՝ անժխտելի է Ֆրանսայի եւ հարեւան երկիրներու հայ դաղութներուն համար : Մօտաւորապէս յիսուն հազար հայրենակիցներ կը համրուին մեր յիշած սահմաններուն մէջ : Իւրաքանչիւր հայկական համախմբում ունի իր թերթը երբեմն մէկէ աւելին : Ամերիկա, Եգիպտոս, Սուրիա, Պուլկարիա, Յունաստան շատոնց դոհացում տուած են այս անհրաժեշտութեան : Բաց կը մնար միայն Ֆրանսան, Կեդր. Եւրոպայի հատուածներով : Ամէնէն նոր դաղութն է այս շրջանը, բայց կեանքը կը ձեւաւորուի հետզհետէ, իսկ այդ ձեւաւորման հիմնական աղբակներէն մէկը պիտի ըլլայ մամուլը : Մենք տաշեղներ ենք այն զարհուրելի յորձանքին մէջ, որ եւրոպական քաղաքակրթութիւն կը կոչուի, որուն ալիքները կը քշեն կը տանին, կը տարրալուծեն ամէն բան :

Երէկ՝ Ֆիդիքական դոյութեան պայքարը ունէինք, ուրի՛շ երկրի մը մէջ. այսօր նոյնքան ծանր է մղձաւանջը, այս ակնախտիդ եւ լարծուն պողոտաներուն վրայ, որոնք բանուկ ճամբաներ են օտարացման եւ այլասերման համար :

Մեր ուժերը թոյլ չեն տար, առ այժմ, ստանձնելու օրաթերթի մը հրատարակութեան ծանր բեռը : Բայց մեր պարտքը պիտի ըլլայ, նոյնիսկ այս համեստ սահմանին մէջ, լրացնել այն բոլոր անհրաժեշտութիւնները որ կան մեր առջեւ :

Ամէն բանէ առաջ, մեր գործը պիտի ըլլայ պաշտպանել այն բոլոր սրբութիւնները, որոնք շունչ կուտան ժողովուրդներու եւ վառ կը պահեն անոր հաւատքը՝ լաւագոյն օրերու համար : Գաղութները հանդրուաններ են, ուր նետուած ենք ակամայ, դէպքերու բռնադատման տակ, մինչեւ որ կարենանք հասնիլ մեր հայրենիքը : Մեր ձեռքն է նուազագոյն չափին վերածել այս անխուսափելի չարիքը, կաղերուրուելով Ֆիդիքապէս եւ նիւթապէս, եւ ներշնչուելով սեփական հայրենիքի դաղափարէն : Այս հիւրընկալ այլ համայնակուլ

ափերուն վրայ, մեր հայրենակիցները պիտի ջանան զարգացնել իրենց ազգային գիտակցութիւնը, պահել լեզուն որ միակ թանկագին աւանդն է, ուժ տալ մայրենի դաստիարակութեան, գրականութեան եւ արուեստին, մոռնալ չատ մը ասիական ունակութիւններ եւ նորոգուիլ այս նոր կեանքի բարիքներով:

Ամէն գաղթ, իր շատ մը չարիքներու հետ, ունի բարիքներ ալ, կը բաւէ որ արթուն ըլլանք, չտարուինք խաբուսիկ երեւոյթներէ, եւ ամուր պահենք մեր ազգային անհատականութիւնը:

«Յառաջ»ը պատկերը պիտի ըլլայ իր շրջանի կեանքին, բայց միաժամանակ կանոնաւոր արձագանգը՝ այն բոլոր անցուղարձերուն որ տեղի կ'ունենան այս շրջանէն դուրս, Հայաստանի մէջ եւ գաղութէ գաղութ: Բոլորովին տեղական թերթի մը հանդամանքը չի գոհացներ մեզ: Ծիշդէ այդ նկատումով ալ, լայն տեղ պիտի տանք այն երկիրներուն որ կապ ունին հայկական կեանքին հետ, առանձնապէս Թուրքիոյ եւ Խորհրդային Միութեան, առօրեայ լուրերու կարգին վերլուծելով նաեւ երեւոյթները: Իսկ միջազգային քաղաքական, ընկերային տեսակէտով, ընթերցողները պիտի ունենան այն բոլոր տեղեկութիւնները որ անհրաժեշտ են ընդհանուր զարգացման համար: Այո՛, մեր հայրենակիցները պիտի գիտնան թէ «ի՛նչ կ'անցնի կը դառնայ» աշխարհի մէջ. բայց ոչ այն ուղղութեամբ որ սրճարանի դիւանագէտներու սերունդ մը հասցուց Պոլսոյ մէջ, խառնիխուռն եւ երկարապատում թարգմանութիւններով:

Ֆրանսայի մէջ, եւ ինչպէս այլուր, ստուար մեծամասնութեամբ աշխատաւորներ եւ արհեստաւորներ են մեր հայրենակիցները, ցրուած երկրին տարածութեան վրայ. անոնք լայն տեղ պիտի ունենան «Յառաջ»ի մէջ, իրենց տրտունջներուն եւ բաղձանքներուն, իրենց ոգեւորութեան եւ տաղնապներուն համար: Արդէն իսկ ձեռնարկած ենք անոնց ազգագրական քարտէսը երեւան հանելու:

Բայց աւելի լաւ է թողուլ որ գործը ինք խօսի:

Շ.

1925 Օգոստոս 1

Խորհրդածութիւններ

Վեր և նորագոյն գրականութեան մասին

Հին սերունդէն ներկայացուցիչներ՝ համբաւի բեռը իրենց կռնակին՝ երբեմն կը զիջին իրենց նայուածքը նետել սա դեռաբոյս տղոց վրայ, որ գրականութիւն կ'ընեն, անշուշտ միշտ աւաղելու համար անցեալը: Ըսելու համար թէ ուրիշ էր առաջ ու ուրիշ է հիմա, թէ հայ գրականութեան անդաստանը մտած են բոլորիկ ու դատարկապորտ տղաք որ ծաղիկները կոխկռտելէ զատ ուրիշ բան չեն գիտեր:

Կան ալ որ յանկարծ, չես գիտեր բախտի ո՛ր խաղով, «երիտասարդացած» կը զգան իրենք զիրենք ու «երիտասարդութեան» շիճուկ ներարկել կ'ուզեն երիտասարդներուն: Կը թելադրեն «նոր երգ» երգել, անշուշտ կռնակ դարձնելով «նահանջող ուժեր»ուն:

Ծերերուն սովորութիւնն է քրթմնջել նորերուն դէմ: Հին օրէնք է: Ներե՞նք իրենց: Բայց ի՞նչ ըսել «Հայրենիք» ամսագրի սա «Տիրոջը այգիին» տնաքանդ պահապանին, որ ամսագրին յաջորդական չորս թիւերուն մէջ «հարթելէ» յետոյ ամբողջ հայ գրականութիւնը՝ խոշոր թաթերով կը թղթատէ մեր նորագոյն գրականութեան գիրքը ու ոչինչ կը գտնէ:

Ճերմակ թուղթ: Վա՛յ անպիտան:

Բայց մենք կ'ուզենք ակնոցներ փոխ տալ իրեն:

Դէ՛հ: Երիտասարդներ կան որ հեռու են: «Տիրոջը այգիին» պահապանը կարճատես է կ'երեւի, Ամերիկայէն մինչեւ Հայաստան կամ այլուր տեսնելու համար նոր ու արժէքաւոր գրողներ: Բայց Համաստեղին հասակը տեսնելու համար կը բաւէր նայուածքը վերցնել ու նայիլ:

×

Քիչ մը արդարութիւն ընենք մեր երիտասարդներուն: Գրքերէ քաղուած տեսութիւններով, զոց եղած նախադասութիւններով ու մաշած կաղապարներով վրայ ամէնքս ալ կրնանք ճառեր գրել:

Զեմ գիտեր ինչո՞ւ չտես ենք այսպէս: Քանի մը հատոր գիրք

կարգալէ յետոյ, օտար գրականութեան պարտէզին մէջ խոշոր ոտքերով քիչ մը ման գալէ յետոյ, կը կարծենք որ այլեւս վերջացաւ ամէն բան ու կրնանք մեր սեփական պարտէզը հիմնայաւոր ընել:

Հարուստներուն ձգենք իրենց խոշոր պսակներն ու դոյնգդոյն քրիզանթէմները. մեր լեռներուն «աղբրանց արիւն»ն ալ գեղեցիկ է:

Ու ի վերջոյ բոլորս ալ քիչ մը բան գիտենք ու երիտասարդներ կը ճանչնանք որ պակաս գրական զարգացում չունին:

Ու վերջապէս մենք ալ կարգացած ենք Պարպիւսի «Կրակը»: Մենք ալ կը կարգանք ու կը սիրենք Ռոմէն Ռոլանը ու թերեւս աւելի քան Տիկին Եսայեանը (որ «Կրակը» կարգալէն յետոյ կրակելու ելած է իր անցեալն ու մեր գրականութիւնը), որովհետեւ մենք՝ երիտասարդներս, ցեխի ու տառապանքի մէջ հասակ նետեցինք ու մեր ամէն մէկ նեարդին մէջ թաքուն ցաւ մը կը կոտտայ: Որոշ գեղեցկութիւններ ըմբռնելու համար որոշ կարողութիւններ պէտք են և մենք արդարեւ կը տարակուսինք որ Տիկին Եսայեանը Պարպիւս ու Ռոմէն Ռոլան ըմբռնելու համար հարկ եղած ընդունակութիւնները ունենայ:

Մենք մեր պարտէզը կը ջրենք ու կը մշակենք այն ծաղիկները որ մեր կլիմային կուգան:

Մեծ Պատերազմը հիմն ի վեր չըջեց շատ մը արժէքներ ու աղճատեց մարդոց հոգին: Գեղեցկութիւնը լրիւ ըմբռնելու համար մարդուն իմացական ու բարոյական կարողութիւնները պէտք է հնարաւոր եղածին չափ անաղարտ ըլլան: Առհասարակ վերապրողներս մաքուր չենք: Քիչ թէ շատ չիլ ենք: Մեր նայուածքները ծուռ են ու մեր հոգիները կարծես առանց թռիչքի:

Ժխտելու, ուրանալու, չդոհանալու բուռն ու կոպիտ ցանկութիւն մը կը շարժէ մեզ:

Կան որ կ'ուզեն իրենց հաւասարակշռութիւնը պահել, իսկ մեծ մասը կ'անցնի կ'երթայ ինքնագոհ՝ հեծած իր սովորական ու հասարակ դժգոհութիւններուն ու ժխտումներուն աւանակին վրայ:

Այսօր ամէն մարդ անհամեմատ աւելի խստապահանջ է քան պատերազմէն առաջ: Ակնարկ մը նետեցէք մեր նոր գրականութեան վրայ — բայց նախապատերազմեան ակնարկ մը — ու պիտի տեսնէք թէ շատ աւելի արժէքաւոր արտադրութիւններ ունին մեր նորերը քան բոլոր այն նորերը՝ որ յետոյ, վերածնութենէն երկարող ու պատերազմը հասնող գրական ժամանակաշրջանը լեցուցած են:

Կարգացէք Գամառ-Քաթիպայէն երգ մը (դեռ չեմ ուզեր խօսիլ Մ. Պէշիկթաշիեանի եւ Նահապետ Ռուսինեանի բանագործութիւնները):

րուն մասին), բաղդատեցէք զայն երիտասարդ բանաստեղծի մը քիչ թէ շատ կոկիկ հայրենական երգերուն հետ ու պիտի զարմանաք թէ որքան դիւրին եղած է անցեալին մէջ համբաւի հասնիլ: Մեր հայրերն ու եղբայրները դժգոհած են գեղեցկութիւններով որ այսօր տգեղ կը թուին:

Վերջերս դիպուածով կրկին կարդացի Արտաշէս Յարութիւնեանի երեք բանաստեղծական հատորները «Լքուած քնար», «Երկունք» ու «Նոր քնար»: Ձաւէն Սիւրմէլեանի «Լոյս զուարթ» վտիտ հատորիկը որ անցեալ տարի հրատարակուեցաւ Փարիզ՝ Պ. Վահան Թէքէեանի խանդավառ յառաջաբանով, չեմ փոխանակեր այդ երեքին հետ (այս ըսել չէ թէ Ա. Յարութիւնեանը չեմ սիրեր) ու վստահ եմ որ ինծի հետ համաձայն պիտի ըլլան ո՛չ միայն օտարները, հապա նաեւ մեր հիներէն անոնք որոնց գեղեցկութեան ըմբռնումը չէ բթացած: Ես կը բաղդատեմ հոս հասուն բանաստեղծը՝ երիտասարդ ընծայուածին հետ որ դեռ կրնայ զարդանալ:

Ուրիշ օրինակ մը: Առէք թրքահայ գրականութեան մէջ համբաւ ունեցող Երուսանի ձկնորսի պատմութիւնները, եթէ կ'ուզէք առէք արեւելահայ Նարեկոսի «Պայքար»ը, «Մահը», «Սպաննուած աղանին»: Բաղդատեցէք Հրաչ Զարդարեանի «Երբ երազները կ'ուշանան»ը վերոյիշեալ գործերուն հետ: Երկու հասուն ու իրենց ասպարէզը վերջացուցած գրողներուն հակադրեցէք երիտասարդ արձակագիրը որ դեռ կը զարդանայ ու ըսէ՛ք թէ ինչու՝ թէ՛ Երուսանը եւ թէ՛ Նարեկոսը համբաւուած էին ու են, իսկ Հրաչ Զարդարեանը հազիւ կը ճանչցուի: Չեմ փոխանակեր Եղիշէ Այվազեանի կարճ, խիտ ու ուժեղ երկու պատմուածքները «Սատանայի մատը» ու «Մղձաւանջը»՝ օրինակ Ատրպետի ամբողջ հատորներուն հետ:

Չեմ փոխանակեր Ռէնի պատմուածքները Օննիկ – Չիֆթէ – Սարաֆի գրականութեան հետ:

Մեր նորագոյն գրականութեան ամէնէն հին ներկայացուցիչին գրական սկզբնաւորութիւնը հազիւ մինչեւ 1915 կ'երթայ: Նոր սերունդը իր ճամբան սկսած է 1919էն: Ընդամէնը վեց տարի:

Ո՞ր երկրի գրականութեան մէջ տեսնուած է որ վեց տարուան մէջ սերունդ մը հասուննայ ու իր ամբողջ հասակը ցոյց տայ: Մեր երիտասարդ գրողներէն ամէնէն կաղմուածին իսկ գրականութիւնը անակնկալներ ունի դեռ:

Ինչո՞ւ այսքան աճապարանք, դատելու համար տղաք որ դեռ նոր իրենց քայլերը ամբողջեամբ կը զարնեն հողին: Թո՛ղ տուէք

ճամբայ ընեն քիչ մը: Անհանգիստ ու վտանգներով յղի ժամանակի մը մէջ, մեր երիտասարդներուն գրականութիւնը կը նմանի ծառերու գարնանային աւշառատ պտուկներուն որ դեռ նոր կը պայթին: Սպասեցէ՛ք որ պտուղ տան ու յետոյ կ'ըսէք թէ այդ պտուղները ձեր ակռաներուն համ կուտա՞ն թէ ոչ:

Երկու ընծայուած արձակագիրներ ու երկու հարազատ բանաստեղծներ չե՞ն բաւեր գրական սերունդի մը գոյութիւնը արդարացեալու համար: Ու տակաւին չեմ խօսիր ուրիշ երիտասարդներու մասին որոնք անպայման աւելի արժէք ունին քան փաղանդ մը հիններ որ համբաւի հասած են մեր գրականութեան մէջ:

Ես ձեզի կուտամ չորս անուն այսօր, որոնք ինծի սիրելի են եւ որ սիրելի պէտք է ըլլան բոլո՛ր երիտասարդներուն որ կը սիրեն մեր լեզուն ու մեր գրականութիւնը:

Երկու արձակագիրներ՝

Մէկը՝ Համաստեղը որ դիւթական դաւադանով մը հայ դիւղը անցեալի մոխիրներէն հանեց ու կը քալեցնէ մեր աչքերուն առջեւ: Մեր գրականութեան մէջ առաջին անգամն է որ այսքան հարազատութեամբ, բարութեամբ ու արուեստով՝ դիւղի մարդիկը շարք շարք կեանքի կը կանչուին սքանչելի ու բնական խորքի մը վրայ:

Միւսը՝ Շաւարշ Նարդունին: «Յառաջ»ի ընթերցողները քիչ մը կը ճանչնան զայն: Թէեւ Համաստեղին չափ չէ լրացած դեռ, բայց այլապէս թանկագին է հայ գրականութեան համար այս հեթանոս ու արեւելքցի տղան որ կը ծռի մեր հէքեաթներուն վրայ իմաստութեամբ ու երկիւղածութեամբ եւ որուն արձակը հարուստ է արեւելեան գորգի մը պէս ու նկարէն:

Ու երկու բանաստեղծներ՝

Մէկը՝ Եղիշէ Զարենցը որուն գրականութիւնը թէեւ քիչ մը խորթ է մեր լեռներուն վրայ ինչպէս հասարակածային բոյս մը հիւսիսի քաղաքի մը հանրային պարտէզին մէջ, բայց առաւելութիւնը ունի ասպաղայի բանաստեղծը ըլլալու: Անոր ներշնչումին ուժգնութիւնը ու յստակ տեսողութիւնը զինքը կը դատորոչեն քնարերգականներուն շարքէն:

Ու միւսը՝ ամէնէն երիտասարդը ու անտարակոյս ամէնէն տաղանդաւորներէն մէկը՝ Զաւէն Սիւրմէլեանը որուն «Լոյս գուարթ»ը մաքուր ու աղուոր ճառագայթ մըն է հայ բանաստեղծութեան մէջ եւ որ անպայման վաղը պիտի դառնայ մեր լաւագոյն արձակագիրներէն մէկը:

Կրնայ ըլլալ որ ասոնցմէ մէկն ու մէկը վրիպի: Վաղը այնքան
անստույգ է ու մարդիկը ու աշխարհը այնքան անակնկալներով յղի:
Բայց այս պատճառ մը չէ որ իրենց անուանները մեր միտքը չպա-
հենք:

ՎԱԶԳԻՆ Գ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

6-12-1925

Այսօր նոճի, վաղը դափնի

Այն օրէն երբ Իթթիհատ իր թաթերուն մէջ առաւ Փաթիհի սերնդեան ճակատադիրը վարելու գործը, տեսողութիւնը բլշակնած էր արդէն ազգայնամոլ եռանդով, դատողութիւնն ալ խաթարուած՝ հպատակ ազգերու տրուած ամէն առանձնաշնորհում ու նուիրակա-նութիւն ընդոտնելու մարմաջով, վասնզի ծուարած էր Համխալամու-թեան բանդագուշանքին մէջ ու զինուած «Թուրքիան մի՛ միայն Թուրքին» նշանաբանով:

Հիւրրիէթէն ասդին, ան տեսաւ թէ ի՞նչպէս ձերբազատ Հայը կը ձգտէր ընդլայնել իր մտաւոր հորիզոնը, զարկ կուտար առեւ-տուրի բարգաւաճման, ահումբ ու բեմ կը շատցնէր, Մամուլը կ'արտադրէր անդուլ, Մեպուսարանին կուտար ընդդիմախօս տրի-բուններ, եւ Միացեալին ու Ազլանուէրին եռուղեով կը սկսէր: Ան տեսաւ մանաւանդ որ Հայը ո՛րքան փառաշուք կրցեր էր տօնել իր Գիրի գիւտին ու Տպադրութեան կրկնակ յորելեանները:

Եւ մախանքը կուպրի պէս կը թանձրանար ու կը խմորուէր ներ-սիդին: Ուստի որոշեց թեւատել իր շուրջի ոչ-խալամ տարրերէն Հա՛յը միայն զոր օժտուած կը տեսնէր յառաջդիմութեան ձիրքերով:

Խաւարին եւ անտրամաբան Քամիին սլալքարն էր այդ, մղուած՝ լապտերի փեղկերէ դեռ եւս զուրկ Լոյսին դէմ: Իբրե՛ւ թէ անոր շիջումին յաջորդէր ի՛ր ազգին լուսաւորութիւնը: Իբրե՛ւ թէ արծիւի աչքեր կարելի ըլլար մէկէն ի մէկ յեռուլ խաւարաւարժ ջղջիկի ահնակապիճներուն:

Նախափորձը կը տրուէր 1909ի Կիլիկեան Եղեռնով՝ զոր բռնաւորի մը, դեռ եւս ոչ-զահազուրկ Համիտի վերադրել զո՛ւր փորձեց համանուն ջոլիրը:

Մինչ այս մինչ այն, կը ծագէր Համալխարհիկ Պատերազմը: Թուրքիա՝ Հոէնցոլլըրներու Տան ոսկեղօծ խոստումներէն չլմորած՝ խախտեց չէզոքի իր դերը, վարկպարազի նետուելով կրակներուն մէջ: Իթթիհատական ջոջեր որ Պետութեան ամէն ինչը ձեռուընին ունէին, փոխանակ իրենց ուշը կեդրոնացնելու ռազմաճակատներու

վրայ միայն, գիշերներ՝ լուսցուցին, կեղակրած յաղթանակէն աւելի՝ անդաճելու համար Հայուն բնաջնջումի դործը: Ատանկ առիթ հեղ մըն ալ ներկայանալի՞ք չունէր:

Կը մնար բեմադրութիւնն ա՛յն տռամին որ անճիտումն էր Տաճկահայաստանի բովանդակ բնակչութեան: Հայաբնակ ո՛չ մէկ անկիւն պիտի մնար՝ որուն խնայուէր. ուստի եւ պիտի վերնային Հայ ու Հայաստան անունները: Եւ «Գահրաման» աղբը, քսաներորդ դարու սեմին վրայ, պիտի կրնար պարծիլ թէ ինք իր երակներուն մէջ կը կրէր դեռ Լէնկ-թիմուրներու եւ Ճէնկիզ-խաներու արիւնը:

Խրիմեանի նմանցուցածին պէս, Հայը դարերէ ի վեր «անոր հաւատարիմ ու լծատար եղն էր որ եղջիւր չէր ածեր այն կարծրակուռ խարազանին դէմ՝ որով իր կաշին կը հարուածէր»: Կը մնար այդ եզը զուարակ դարձնել ու զենուլ:

Թրքահայութիւնը մարմնացնող դասակարգային շերտաւորումներուն մէջէն՝ հոգեւորականներ, կուսակցականներ, կրթական գործիչներ եւ հարուստներ յանկարծ առարկայ դարձան բռնաւորներուն վազերային ուշադրութեան: Նախ եւ առաջ պէտք էր մէջտեղէն վերցնել զանոնք, հայ ժողովրդեան այդ ռահվիրաները, հաւատքի, խելքի, խօսքի եւ ուժի այդ մարդպետները: Մնացորդին անճիտումը կը դիւրանար ինքնին:

Այնպէ՛ս ալ եղաւ 1915ի դարնան, երբ դիւանագիտական յարաբերութիւններ վաղո՛ւց խզուած եւ հաղորդակցութիւններ դադրած, հայ աղբը խաղալիք կը դառնար փչող հովերուն:

Պատմութիւնը կը կրկնուէր վերստին: Կը կազմուէին Պատերազմական Ատեաններ, ամենո՛ւրեք, ամե՞նո՛ւրեք: Անոնց անդամները մէյ մէկ Դէնչապուհներ, Մովաններ ու Ջնիկաններ էին դարձած՝ լեղէնոն կազմող մեր նոր Ղեւոնդեանց ու Վարդանանց հանդէպ, տարապարտուց հրամցնելով անոնց չկօթակ ու երաշխէպ: Սարսափի օրե՛ր էին, Հաւատաքննութեան չվերջացող շարաթներ ու ամիսնե՛ր էին սահողները, երբ չարչարանքի սաստկութեան տակ մենէ շատեր ստիպուած էին խոստովանելու իրենց չգիտցա՛ծ դադտնիքները, չունեցա՛ծ մեղքերը:

Եւ ահա՛ շարանը սարսափի ձեւերուն, բանտին ու շղթային, եաթաղանին ու կախաղանին, մանաւանդ ա՛յն անվերջ կարաւաններուն՝ ուր մայր զմանուկը չճանչցաւ: Աբովեան բոլորին համա՛ր դրած ըլլար կարծես իր ահաւոր երկտողեակը.—

Մեր ա՛րիւնը մեզ մեռլաջուր,
Մեր հողը՝ մեզ պատան...

Իսրայելացիք երբ գերի տարուեցան Բաբելոն, հոն, Եփրատի վրայ, լալկան ուռիներէն կախելով իրենց քնարները, հեծեծաւին կ'ողեկոչէին հեռաւոր Սիոնը. «Երուսաղէ՛մ... եթէ զքեզ չյիշեմ լեզուս քիմքիս թող փակչի»:

Մենք ալ, վերապրողներս բոլոր՝ որ զո՛ւր երազեցինք քաղաքակրթութեան դափնին, եւ անոր տեղ սղաւոր նոճին միայն ունեցանք, — սա դժնդակ նժդեհութեան մէջ, մեր հեռաւոր հայրենիքին անտիրական դաշտերուն վրայ անշիւրիմ ցրուած մեր սիրելիներուն յիշատակին առջեւ, այսօր նո՛յն երդումը պէտք է կրկնենք.

«Նահատա՛կ եղբայրներ ու քոյրեր՝ որ ինկաք Մեծ Երազի ճանապարհին, եթէ ձեզ մոռնանք, մեր լեզուն մեր քիմքի՛ն թող փակչի»:

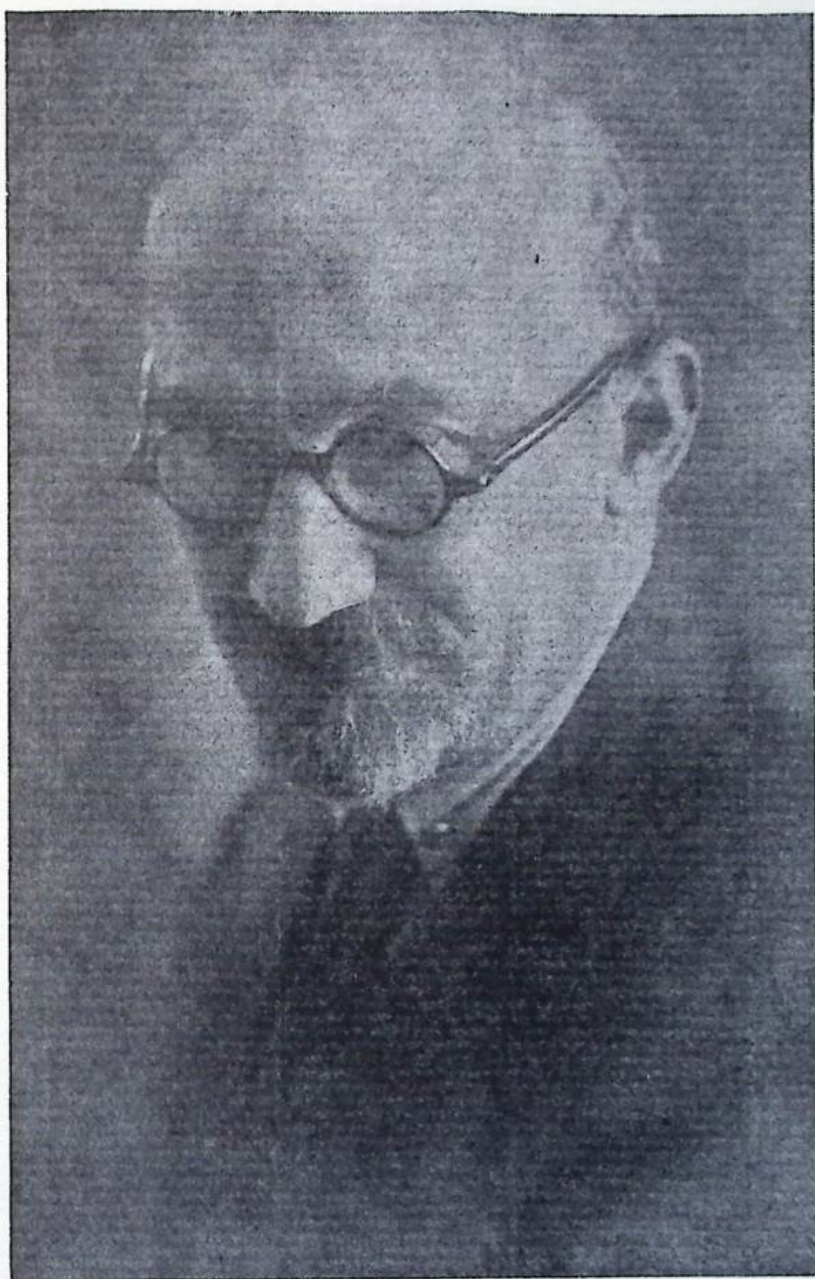
Ո՛վ դուք, ե՛ւ ալեւոր ե՛ւ տղամարդ, մեռած աղբիս ո՛ղջ դաւակներ որ կը մնաք օտար հորիզոններուն տակ, ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի.

Մեռելնե՛րն եմ որ կը կառավարեն ողջերը:

Դիցուք թէ մոռնանք Տիւրանը, Տրդատը, Լուսաւորիչը, Ներսէսները, Սահակները, Մեսրոպը, Վարդանները, Աշոտները, Նարեկացին, Լեւոնները, Զուղայեցին, Օրին, Դաւիթ Բէգը, Աշտարակեցին, Մխիթար Աբբան, Բաֆֆին, Ծերենցը, Արուեանը, Նալբանդեանցը, Ալիշանը, Խրիմեանը, վերջապէս նո՛ր փաղանգը պանծալի այն հերոսներուն որոնց նահատակութեան մենք ականատես ու շատերս ալ չարչարակից դտնուեցանք: Մոռնա՞նք այդ լուսաւոր դէմքերը. սեպենք թէ դոյութիւն ունեցած չըլլայի՞ն անոնք: Պատմութեան, մեր ացեալին, մշակոյթի ոգի՛ն է որ պիտի կարենայ անուն ու տեղ տալ մեզի՝ ասպագային մէջ ալ:

Ուրեմն ա՛յսօրը մեզ կ'ըսէ.

— Դարձէ՛ք դէսլի ետեւ, ձեր հոգիներուն թեւերը երկարեցէ՛ք մինչեւ Արտաշատ, Էջմիածին, Օշական, Աշտիշատ, Դուին, Աւարայր, Անի, Վասպուրական, մինչեւ Հռոմկլայ, Այաշ, Զէյթուն, Հաճըն, Սիս ու Տէր-Զօր: Դողդոջ մատներով ձեր սրտի սկիհի՛ն մէջ ամփոփեցէ՛ք ձեր Մեծ Մեռելներուն նշխարները սրբազան հա-

դորդութեան մը համար, եւ անոնցմով զրահուեցէք այն կռիւին որ
կը սպասէ ձեզի, — ցեղին զոյամարտը:

Յիշեցէ՛ք Մեծ Փրկիսոփային սլառգամն ալ. Հաւատք քն կե-
ցուցին զքեզ: Այս հաւատքով կ'ըսեմ ձեզի.

Այսօր նոճի, վաղը դափնի:

ԹԷՈՂԻԿ

Փարիզ, 22 Ապրիլ 1928

Կադանդ ւր

1917 :

Թուրքիոյ մէջ :

Սթրանճա լերան տակ :

Այն Զուլումի օրերուն զարհուրելի թշնամի մը ինկած էր մեր բանակին մէջ ու մեզի մէկիկ մէկիկ կը նետէր Մահուան անդունդին մէջ : Վանտալի նման էր այդ թշնամին : Մեր խրամներէն ներս մտած էր ան ու մեր ոտներուն տակ գերեզման կը բանար : Անոր հետ զարնուիլը անօգուտ էր : Բացուեր էին հաշտութեան դրօշակներուն տեղ՝ յուսահատութեան բոլոր դեղին դրօշակները : Պաշարուած էինք մահուան մանգաղներէն : Ամէն զէն ու զրահ անկարող էր զայն զգեստնել : Թշնամին մեր խրամներէն ներս էր մտած ու տարածուած էր մեր մարմնոյն մէջ :

Բծաւոր ժանտատենդն էր :

Բանակը խելագարած էր :

Փախչողները գնդակահարուեցան :

Անտանելի էր , ահաւոր էր , զարհուրելի , զարհուրելի : Արիւնը ցամքած էր մեր երակներուն մէջ : Բծաւոր ժանտատենդ... : Ու անկէ զատ պալքանեան սառը : Կը զոփայինք : Մեր մատները տերեւներու նման կը թափէին դեղնելով ու կապուտնալով : Հարիւրաւորներ սառեցան իրենց ոտքերէն : Ու կար քաղցն ու ծարաւը : Ո՛չ հաց , ո՛չ ջուր... : Կլոր փոս մը փորուած էր լերան զաղաթը , ուր ամէն բան կ'ընէին զինուորները : Անձրեւի ժամանակ ջուր կը հաւաքուէր այդ աղտեղութեան փոսին մէջ : Զինուորները մինչեւ անդամ իրար խեղդած էին այդ ժահրոտ ջուրէն խմելու համար :

Առաւօտ մը հրաման բարձրացաւ : Կարճ ու կտրուկ : — Զէյդո֊քացնել վարակուածները : Հարիւր եօթանասուն հողի , մեծ մասամբ յոյն , նետուեցանք ուղտի ախոռի մը մէջ : Օրական ութ-տասը մեռել : Ախոռի մէջ ինքն իր վրայ կծկուած կը սպասէինք մահուան :

Անբանացած էինք: Այնտեղ ճանչցայ առաջին ու վերջին անգամ Յուսահատութիւնը: Կեաքն ու մարդիկը մենէ կը փախչէին: Կը լեցուէինք մահով: Ահաւո՛ր...: Ախոռը պաշարուած էր: Վտար-ուածներ էինք աշխարհէն: Հին դարերու բորոտներէն ալ գէշ:

Օրեր անցան, ինչպէս բոլոր օրերը կ'անցնէին գերեզմանատուն-ներու վրայէն: Կը շէննար մեր մահատունը դիակներով: Հազիւ եօթանասուն հոգի էինք մնացած: Օրական եօթն անգամ ձայն չէր լսուեր: Լեզուները փակած էին քիմքերուն: Ո՛չ մէկ բերան կը բացուէր ուտելու կամ խօսելու համար, Մահով կը սնանէինք: Գե-րեզման, կատարեալ գերեզման:

Մեր գերեզմանը սակայն, խարխուլ էր: Ախոռին առաստաղը փլած էր: Գետինը քար ու հող: Անձրեւ ու ձիւն ու քամի ախոռին մէջ:

Ուո՛ւ, հո՛ւ հո՛ւ...

Դժոխքի գերեզման...

Ու հեռուն ոռոցը գայլերուն: Գուցէ բորենիներ...

Ու երեկոյ մը ձայն մը բարձրացաւ: Մեր բախտակիցներէն մին էր: Կը պոռար խելագարի խանդավառութեամբ ու անսովոր ուրա-խութիւնով.

— Փէտիա, Քեթօխրօնօ...

Յոյն մըն էր. «Տղա՛ք, շատ տարիներու» կը պոռար:

Կաղանդ էր: Կիսամեռ հոգիներու մէջէն յոյսի, խանդի, հա-ւատքի աղաւնի մը ծնաւ: Շարժում, նայուածք, ժպիտ: Հինգ վայր-կեան վերջ տասը-տասներկու հոգի իրարու քով եկած էին: Ոստակ-ցութիւն, ձեռքի սեղմումներ, որոշումներ: Հինգ երիտասարդներ դուրս ելան ախոռէն դադտնի: Ժամ մը վերջ անոնք վերադարձան իրենց հետ բերելով ահագին փայտեր, կանաչադարձ ճիւղեր ու վայրի պտուղներ:

Ախոռին մէկ անկիւնը հաւաքուեցանք: Այդ պահուն տասնապետ մը երեւցաւ դրան առջեւ, ձեռքը քանի մը նամակներ: Անուններ կանչեց: Սրտատրոփ կը սպասէի: Օ՛, վերջապէս...: Նամակ մըն ալ ինծի, մայրիկէս: Այդ օրերուն ուրիշ ո՞վ նամակ պիտի գրէր:

Ինչ անուշ Կաղանդի նուէր:

Խենթի պէս պատուեցի պահարանը: Ահա քանի մը տող.

— «Սիրելի դաւակ»,

Ի՞նչ եղար, ո՞ւր մնացիր: Աչքս փողոցը մնաց նամակի սպա-սելով: Ոչ խենթ եմ, ոչ խելօք: Գիշեր ցերեկ կ'աղօթեմ: Արդեօք

գլխուդ բա՞ն մը եկաւ: Դուն ասանկ չէիր, կը գրէիր: Ախ, շուները մայր չըլլան: Ինքզինքդ աղէկ նայէ, խելքդ գլուխդ ժողվէ: Օ՛Ֆ, աս ի՞նչ օրերու հասանք...: Աստուած իր ձեռքը անպակաս ընէ վրայէդ: Վաղը մէկալ օր կաղանդ է. ի՞նչ ըսեմ... Աստուած մէկալ կաղանդը միասին ընել տայ... մէկ սեղանի վրայ... իրարմէ կշտանանք...: Ողջութիւնդ կ'ուզեմ Աստուծմէս, մինակ ողջութիւնդ: Աստուած հասնի մեզի: Թուղթս աչքերուս պէս լեցած է, ինծի առանց նամակի մի ձգեր: Կէս մեռել եղած եմ, նամակովդ կ'ապրիմ կոր: Շուները մայր չըլլան: Կը համբուրեմ երկու աչքերէդ, աղուոր մանչս»:

Ձափազանցած չեմ ըլլար եթէ ըսեմ թէ քառասուն անգամ կարդացի այս նամակը: Ու սուտ խօսած չեմ ըլլար, եթէ աւելցնեմ թէ քառասուն անգամ մտքիս մէջ արտասանեցի այս անգիր եղած նամակը: Անիկա հրաշալի աղօթքի պէս էր: Անիկա նման էր նոր հաւատամքի: Անոր մէջ յուռութք կար ու սուրբ կախարդութիւն: Անով կը բռնուէի, կը բռնուէի, կը բռնուէի: Միտքս լեցունած էր այդ նամակին բառերով: Ու այդ նամակին գիրերուն չափ արցունք թափեցի այդ երեկոյ: Այդ արցունքներով կարծես հիւանդութիւնը դուրս հոսեցաւ ինձմէ: Ժողովրդական դեղադիր մըն էր ան: Կը պայծառակերպուէի: Քաղցրութեան շատրուան մը կը բարձրանար հոգիիս մէջ ու կ'ողողէր ցամքած կուրծքս: Խանդավառութիւնը բոցերու նման մտաւ երակներուս մէջ ու բռնկեց ու սիրտս: Վաղեցի ընկերներուս մօտ:

Անոնք ահագին խարոյկ մըն էին կաղմած: Բոցերը կը պարէին կատաղօրէն երգելով: Անոնք բռնած էին բռնկած ճիւղեր: Կաղանդը կ'երգէին.

— «Այօգ վասիլիս էրֆհէքէ...

— «Սուրբ Բարսեղը կուգայ...»

Այո՛, Սուրբը կուգար: Ախոռին խաւարին մէջ լոյս մը կը խաղար: Մէկն էր որ կուգար հրաշքով: Սուրբն էր որ կուգար սրբել մեզ:

— «Քէթօ խրօնօ, փէտիա՛...

— Շատ տարիներու տղաք...»:

×

Դիտմամբ պատմեցի այս ահաւոր կաղանդը: Պատմեցի յանուն մխիթարութեան եւ խանդավառութեան:

Մխիթարուիլ զխոնալը լաւադոյնն է փիլիսոփայութիւններուն
եւ խանդավառուիլ զխոնալը՝ իմաստութիւններուն :

Խանդավառութեան համար հարկ է լեցուիլ Սուրբով, իսկ մխի-
թարութեան համար հարկ է զխոնալ նայիլ ետեւ ու մանաւանդ յլար :

Ու հիմա մենէ ամէնէն դժբախտն ու թշուառը թող զխոնայ
դոհանալ իրեն ինկած Կաղանդի բաժինով : Թող բաժակ մը զինկով
լամէ Ս. Վասիլին աւիւնը :

— Շատ տարիներու, տղա՛ք, եւ աղուոր տարիներու, աղբէ՛րներ :

ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

30-12-1928

ԹԵՈԴԻԿ
ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Քանի մը Դեմքեր որ կը բանաս Սերունդը

Սերունդը որ կայ, այո՛, զիմազիծ չունի: Բայց կան քանի մը տղաք որ արդէն կը ցցեն իրենց հասակը:

Անոնք կը բանան սերունդը որ թերեւս վաղը գայ:

Եթէ անոնք հոգեկան կապ, ներքին առընչութիւն չունին այսօր իրարու միջեւ, սակայն անոնց մէջ տաղանդը չէ որ կը պակսի: Այո՛, նորերէն շատերուն քով տաղանդ կայ: Ու այս միակ սփոփանքը բաւ է որ յուսահատութեամբ չլեցուինք:

Սփոփիչ է արդարեւ տեսնել որ այնպիսի պահու մը երբ հայ ժողովուրդի ամբողջ մէկ հատուածը քայքայուեցաւ թիւով ու արժէքով, ու աղէտէն վերապրողները կամ ծռեցին իրենց քամակը կամ օտար ցեղերու հողն ու հացը մուրալու գացին, տեսնել որ հայ տաղանդը ծիւ կը բուսցնէ նաեւ օտար հողերու վրայ: Ի՞նչ փոյթ որ շատերը իրենց հողին խզած են արդէն մայր երակէն, եւ ուրիշներ չեն ճանչնար իրենց երէկը, իրենց հայրերը, իրենց բարբառն իսկ: Բաւ է որ կայծը ծիւ կուտայ շատ մը կէտերէ, ու նորերուն մէջ կը բռնկի սրբազան ծարաւը. բաւ է որ այսքան վէրքերու եւ այսքան հոգերու մէջ դեռ կա՛ն իրենց սիրտը թուղթին կապող, երազէ ու տքնութենէ համ առնող տղաք, ու անոնց մէջ տաղանդ կայ:

Տաղանդը, երբեմն, ժա՛յուր կը գլորէ:

Թիւրիմացութեան տեղի չտալու համար՝ ըսենք թէ դադութը միայն նկատի ունինք, մեր նոր սերունդը դժած ատեն: Հայաստանը շատ հեռու է մեզմէ, ու հեռուէն չի՛ լսուիր անոր սրտին զարկը: Ոչ թէ միայն դիրն ու արուեստը հայրենի հողին վրայ կը զարգանան ինքն իրենց գլխուն, առանց մեր ալ ճիգը տքնութիւնը կանչելու, այլ եւ մեզմէ գաղտնի կը պահեն իրենց հեւքն ու տեսիլները: Լրա-

Թերթերու տուած նոթերէն ու հարեւանցի նմուշներէն զատ՝ բան մը չգիտենք: Ոչ իսկ լրիւ կը ճանչնանք Հայաստանի նոր դրողները, որոնց մէջ անշուշտ տաղանդաւորները կան: Հայ դրականութեան մէջ հատուածներու անջրպետը երբեք այսքան խորունկ եղած չէ: Երբեք այսքան խորթ չենք եղած իրարու:

Ու նկատենք դարձեալ որ մեր նոր սերունդը, նոյնիսկ անիկա որ դադութներուն մէջ կը նշէ, դեռ մեզի ամբողջութեամբ պարզած չէ իր դէմքը: Զայն յաճախ կը ճանչնանք իր ճիշերուն, իր հատկտուն երգերուն մէջ միայն: Քիչերը միայն մեզի երեւցան իրենց երկերով, եթէ ոչ ամբողջական դոնէ մասնակի ցուցնելու իրենց հոգիին դիմադեմութիւնը մեզի: Ոմանք հազիւ երգ մը ըսած՝ մարեցան: Ու թերեւս կան ալ որ ուժը կամ առիթը չունեցան լոյսին հանելու իրենց վաստակը: Այնպէս որ մեր նոր սերունդը լրիւ յայտնուած չէ, նոյնիսկ իր ներկայ արժէքին մէջ: Ու եթէ կը փորձենք այդ սերունդին մէջ նորը փնտռել՝ դժուար է վճիռներ տալ կամ բանաձեւեր քուէի դնել: Դեռ տեսնել, քննել, վիճիլ պէտք է, մինչեւ որ հարցը հասուննայ: Մինչեւ որ սերունդը ըսէ իր վերջին խօսքը:

Պատերազմէն ետքի սերունդին մէջ ամէնէն բախտաւորը Համաստեղն է անշուշտ: Ան արդէն երկու հատոր ունեցաւ, ու պարզեց իր դիմադիծը լրիւ: Ան իր տաղանդին ուժովը կրցաւ կարճատեւէն իր տեղը չինել մեր նոր դրականութեան մէջ: Այնպէս որ քիչ մը երէց կը սեպուի արդէն ան, գոնէ նոր սերունդին երէցը: Նոյնիսկ մարդ կը տարուի զինքը խառնել իրմէ առջի սերունդին: Ու թող զարմանալի չթուի այս բանը: Գաղութի մէջ հասակ նետած եւ դեռ երիտասարդ՝ բայց հին սերունդն է որ կը խօսի իր մէջ: Ան կը դրէ հայրենի հողէն հետը տարած տպաւորութեան ուժովը: Յիշատակներն են որ կը պոռթկացնեն իր տաղանդը: Օտար հողի վրայ կ'ապրի մարմինը, բայց իր տեսիլքները հեռուներէն կուգան: Անցեալն է որ կ'ապրի իր մէջ, ու իր հերոսները ոսկոր ու միս կ'առնեն իր հոգիին խորը պահուած տպաւորութեանց եւ աւանդութեանց մէջէն: Զէ՛,

ան նոր սերունդինը չէ որ պիտի բռնկէր յանկարծ մոխիրներուն մէջէն,
վաղուան քաղելով: Ան հինն է, հի'ն օճախը, որ չուղեր փուլ դալ:
Ու ինչպէս բանաստեղծը կ'ըսէ

Դեռ կը տեսնեմ Աւանդուք-իւնն որ կուլայ
Նստած կոնդի մը վրայ...:

×

Նոր մը եւ Շաւարշ Նարդունին: Բայց ո՞վ ըսաւ ձեզ: Անո՞ր
համար որ պատերազմէն յետոյ բուսաւ ան, ու մտածելու, արտա-
յայտելու նոր եղանակ մը չինեց իրեն: Անո՞ր համար որ զխտութեան
նորութիւնները, դրականութիւնն ու արուեստը նոր մեթոտներով
վերլուծելը կը սիրէ: Անո՞ր համար որ ինքը նոր եմ կ'ըսէ: Ան ալ
հինէն կուգայ: Աւելին. ան մազադաթ կը հոտի: Ոչ միայն բառերը
զորս գիտէ ընտրել ծերուկ դասականի մը պէս, ոչ միայն ոճը որ
դասական շունչ ունի, եւ իբրեւ նորութիւն իր ինքնատիպ կեղեւը
լոկ, այլ նաեւ հինն է որ կը կոտտայ իր հոգիին մէջ, հին սարսուռ-
ները, հին զգայարանքները, հին տեսիլքները: Շաւարշ Նարդունին
ալ հին սերունդէն կուգայ մեղի: Փարիզի տարազով Արմաշին է,
Արմաշը հետը Փարիզ տարած: Գի'ւղն է որ Փարիզի պողոտաներուն
վրայ կը դեգերի սմռֆինկ հագած: Գի'ւղն է՝ իր հոգիին մէջ սեղմած
հին աղուոր աւանդութիւնները, սեղմած կարօտով, վերջի'ն դուր-
դուրանքով մը, որովհետեւ ա'լ հատինն պիտի վաղը այդ աւանդու-
թիւնները, ու զանոնք ա'լ պիտի չըլլայ յիշող մը:

×

Ու եթէ պէտք է նոր սերունդը փնտռել՝ պէտք է սկսիլ Վաղդէն
Շուշանեանով: Լեզուի, ոճի տիրացած, լի՛ յուզումներով, պտղա-
տու, արդասաբեր, անընդհատ կը պարպէ ան իր հոգին: Իր մէջ
կ'եռայ մեծ կռիւ: Հինն ու նորը կը դուպարին հոն զմայլելի թա-
փով մը: Հայրենի երկիրներէն բան մը տարաւ ան իր հոգիին հետ,
բայց տարաւ աւելի վէրքեր ու յուսախաբութիւն, տրտունջ ու դար-
շանք, ու երբ մեծ պողոտաներու վրայ եւս տեսաւ թշուառութիւնը,
քրտինքը որ երանութիւն չէր բերեր, ու մարդիկ որ միշտ կը զգեա-

նէին իրար, բան մը սկսաւ խլրտիլ մէջը: Սկսաւ դրկախառն կռիւը աղուոր լեռներուն, որոնց պատկերը հետն էր բերեր եւ տառապանքին, լացին, անկումին միջեւ, որ կը պլլուէին իր քայլերուն: Պայքարը միշտ կայ, ու դեռ մէկը յաղթական չէ: Աղուո՛ր է հայրենիքը զոր հեռուն ձգեց, բայց եւ ուժով են նոր նշանաբանները զորս անընդհատ կը յեղյեղեն իր շրթունքները: Այո՛, դեռ ան ալ չէ սպասուած նորը, որովհետեւ հին աստուածներն են որ զինքը կը կապեն կեանքին: Անցեալն է որ իր մէջ դեռ կը շնչէ, ու չի թողուր որ վաղը արթննայ հոն:

×

«Յառաջ»ի մէջ հետեւեցայ նորի մը վէպին ու անոր վրայ ըստածներուն: Տաղա՛նդ ունի այդ Շահան Շահնուրն ալ՝ ու բարի՛ ըլլայ իր դալուստը մեր գրականութեան: Բայց ի՞նչն է որ իր մէջ նորը: Շարագրելու ձե՞ւը, ըսելու յանդգնութի՞ւնը: Ան քայլ մը կ'առնէ դէպի նորը, այո՛, բայց կը «նահանջ»է: Շարժանկար մըն է իր վէպը՝ որ Փարիզ նետուած հայ տղան կեանքի բովէն կ'անցընէ: Այո՛, նորութեան ճիգը կայ՝ պատմելու ձեւին մէջ, ոճին մէջ, բառերու եւ բացատրութեանց ընտրութեանց մէջ: Բայց խորքը նորութիւն չունի: Ձկա՛յ նոր ճիչը անդունդ նետուած տղուն սրտին մէջ: Հա՛յ է հերոսը, որ Փարիզ կ'ապրի, գիրկէ գիրկ կ'անցնի, բայց հնէն բան մը կը պահէ ներսը, թել մը զինքը միշտ անցեալին կը կապէ. իր կարօտովը տոչորող մօրկանը գիրը միշտ կուգայ կը գտնէ զինքը: Հայ մայրերն են որ իրենց հեւքն ու արցունքը թափած են գրողին հոգիին մէջ, ու ան մեծ քաղաքը կը դիտէ այդ հեւքին ու արցունքին մէջէն: Հայ մայրն է որ իր թուիչքը կը կաշկանդէ, — ա՛ն որ լալով Փարիզ կուգայ ցեխին մէջ ինկած իր զաւակը փնտռելու, ու ան որ Պոլսէն կարօտի գիրեր կը դրկէ իր զարիպ տղուն...:

×

Նշան Պէշիկթաշլեանը պատերազմէն չի սերիւր, բայց պատերազմէն յետոյ էր որ ան իր սեռը փոխեց: Ան իր մէջ արձակագիր մը ստեղծեց արդէն եւ ստեղծելու վրայ է երգիծանքի նոր սեռ մը: Աղուոր արձակ մը դիւտերով, մտքի եւ բառի խաղերով լեցուն: Ատեն ատեն ճախրելու կ'ելլէ իր միտքը, ու հորիզոն կը փնտռէ

իրեն: Հոգին կ'ուզէ իր կեղեւը պատռել, բայց կը զգաս որ բան մը կը կաշկանդէ գինքը: Մտածումը կը կասի դադաթ չգտած, ու զգայարանքները պահ մը կը պճլտան դեռ, բայց կը կորսուին բառերու աղուոր խաղին մէջ: Այո՛, բան մը կայ իր մէջ որ պոռթկալ կ'ուզէ, բայց եւ կայ անտես ուժ մը որ կը զսպէ պոռթկումը: Ան կարծես երգիծանքին մէջ է որ ինքզինքը կը պարպէ՝ որովհետեւ հոն գինքը զսպող մը չկայ. ու ատկէ թերեւս որ իր երգիծավէպերը հերոսներ կը ստեղծեն, կը ցցեն անոնց դէմքը, գոյները կը շեշտեն, բայց չես գիտեր ինչու չեն կրնար վախճանի մը հասցնել: Մանրամասնութեանց կրկնութեանց մէջ սպառած երգիծաբանը չի կրնար կարծես վերջին ձեւը տալ իր հերոսներուն: Պէշիկթաշլեան ամէնէն տարեցն է մեր նորերուն մէջ, բայց դեռ ան հուն կը փնտռէ:

×

Ու դեռ ուրիշներ կան որ անցեալէն կը բխին ու կ'արտադրեն տպաւորութեանց ուժով: Դժուար է թուել զանոնք բոլորը, նոյնիսկ գտնելը: Բայց կ'ուզէի տալ քանի մը անուն, գոնէ անոնցմէ՝ որոնց կրցեր եմ հանդիպիլ պարբերականներու կամ թերթերու մէջ: Հաճելի եղաւ ինծի ասկէ առաջ հանդիպիլ նորի մը որ Տիգրան Փլրանեան կը ստորագրէ, եւ որուն մէջ դեռ ուժով կը բաբախէ հայրենի հողը: Ան դիտել ու դրել գիտէ, ու կրնայ օր մը առաջին դասը դալ: Հաճոյքով հանդիպեցայ Հայրենիքի ամսագրի մէջ Արամ Հայկազ անունին որ նոյնպէս վերգգալ եւ պատմել գիտէ: Թ. Ազատեանի մէջ ալ կը շնչէ դեռ գաւառը իր հէքեաթներով ու խորհուրդներով, ու կը փորձէ յամենալ իր սրտին մէջ հայրենի բոյրը: Ու համակրանքով պէտք է յիշել դարձեալ Ռափայէլ և Հրաչ Զարդարեանը, Սիրան Զարիֆեանը, Վ. Զօրեանը եւ դեռ ուրիշներ՝ զորս յիշողութիւնս չի բերեր հիմա ինծի: Բայց ո՞րն է ասոնց մէջ նորը, գլխադրով նորը, որ սերունդ մը պիտի բանար իրեն հետ: Ո՛չ, դեռ այդ նորը չկայ:

×

Շահեկան է հաստատելը այստեղ որ քերթուածէն կը խորշի մեր նոր սերունդը: Արձակ դրողներու աղուոր հոյլ մը ունինք արդէն, բայց բանաստեղծութիւնը հետզհետէ կը լքուի: Վաղդէն Շուշանեան

առաջին գծի վրայ է, ու տաք են իր երգերը ու անկեղծ: Թ. Ազատեան
կրցաւ արդէն իր ձեւը դնել, ու կը փորէ հիմա խորքը: Չաւէն
Սիւրմէլեան անուշ մը շողաց, բայց արդէն չկայ: Օհան Կարօ ճիչեր
միայն տուաւ դեռ արձակ քերթուածներու ձեւով, ու կը վախնայ
սլարսուիլ: Հմայեակ Շէմս պահ մը երգեց խորունկէն, կրկնեց ու
կրկնեց քանի մը աղուոր երգ, ու արդէն փրցուց քնարին թելը:
Դժուար է թուել բոլոր միւսները այստեղ, անոնք որ հիմա կը
վիտան սլարբերականներու մէջ եւ որոնցմէ ոմանք անշուշտ որ շնորհ
ունին: Բայց բոլոր ասոնց մէջ չկայ մէկը որուն յառին մեր աչքերը,
եւ որ մեր սիրտը բացառիկ յոյսով մը լեցնէ:

×

Հանենք եզրակացութիւն մը: Նոր սերունդը դեռ չկայ:

Պիտի գա՞յ նոր սերունդ մը վաղը: Կամ այս սերունդը պիտի
գտնէ՞ ի վերջոյ իր նոր դիմագիծը: Դժուար է ըսել: Բռնի սերունդ
չի ստեղծուիր: Սերունդները կը հասունանան երբ երկունքի մէջ է
ցեղը ինքը:

Է՛հ, անշուշտ կուգայ այդ օրը:

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

1929 Նոյ. 17

Ինչպես կը մնաշի Հայոց Ժողովուրդը

ՀԱԶԱՐՈՒՄԻՅԿ ԳԻՇԵՐՆԵՐ...

Մարդոց պէս են՝ այս քաղաքին փողոցները: Տարօրինակ են՝ այս քաղաքին փողոցները: Մարդոց պէս ունին իրենց մասնաւոր դիմագծութիւնը, առանձնայատուկ կողմերը, ուրախութիւնն ու տագնապը: Առաւօտեան ժամը մէկին կը բարձրանանք Սէն Միշէլի ծառուղին: Յուրտ ու տաղտկալի դիշեր է: Քաղաքին վրայ երկինք չկայ կարծես: Ծառերը կը յօրանջեն ձանձրոյթէ: Վերէն, Մոնրուժի խորերէն կարծես թէ դիշերուան զով շունչը պիտի դայ ու շարժէ ծառերը, բայց ո՛չ, խոնաւ, հարաւի ծանր խորշակ է կարծես օդը՝ որ կ'իջնէ Մոնփառնասի սրճարաններէն ուր դասակարգ մը կասկածելի մարդիկ, կը պարեն, կ'արբենան ու կը կցուին իրարու հետ, օրուան այս ժամուն:

Սէն Միշէլի ծառուղին ամէն դիշերուան պէս է այս դիշեր: Բոլորովին տարօրինակ է թէ՛ ի՞նչպէս օրուան ամէն ժամուն դիմագիծ ու բնութիւն կը փոխէ այս ծառուղին: Հիմա, Փլաս տը լա Սոբպոնի սալայատակին վրայ, շարք շարք կեցած են դիշերային ինքնաշարժերը: Ո՞վ են այս թխադէմ, սեւ կամ խոր մութ աչքերով ու խոշորաքիթ մարդիկը՝ որ յուլաբար կեցած ինքնաշարժերուն քով կը ծխեն, — Հայեր: Ո՞վ են, դէմը, սրճարանին յառաջամասը նստած խումբ մը այս ձանձրացած մարդիկը — Հայեր: Վաղը պիտի չաշխատի՞ն միթէ, այս դիշեր պիտի չաշխատի՞ն միթէ ... Ո՞վ են սա երեք երիտասարդ տղաքը որ կը բարձրանան, ծեփծեփուն ու յոյլ: Հեռուէն կը զգաս որ պէտք է լաւ

(*) Այս ընդհանուր խորագրին տակ, պարբերաբար պիտի տանք, փրանսահայ կեանքէն դրուագներ, նշմարներ եւ դէմքեր, աշխատելով հետեւիլ հայ աշխատաւորութեան առօրեայ կեանքին՝ պարասրահներէն մինչեւ գործատուներ:

բուրեն: Կ'անցնին գլխաբաց, շաղակրատ, բարձրաձայն: Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ դռուզ մաղեր ունին: Սափրիչի ունելին աշխատած է իրենց գլուխներուն վրայ անշուշտ: Ի՞նչպէս լաւ հագուած են: Ո՞վ են, ի՞նչ են — Հայեր, աշխատաւոր տղաք: Բայց ո՞ւր կ'երթան, գիշերուան այս ժամուն...:

Լուռ մտախոհ՝ կը հետեւինք իրենց: Յապաղած աղջիկներ կ'անցնին երերցնելով իրենց դէր կամ նիհար երանքները ու ամէն անգամ հայ տղաքը ակնարկութիւն մը կամ հիացումի, ծաղրանքի, ցանկութեան կամ դարչանքի պղտիկ աղաղակ մը կը ձգեն դետին, աղջկան ոտքերուն առջեւ: Օդը խոնաւ է միշտ, գիշերը շնչատ: Լէ Հալ դացող մթերքի կառաչար մը կ'անցնի դանդաղ, ծանրամարմին, ծոյլ, շնչատ՝ ինչպէս գիշերը, իր թանձր ծուխովը թունաւորելով արդէն ծանր ու թունաւոր օդը: Ծեր ու թշուառական դատարկապորտներ կը սլքտան յուլօրէն, սլտըտցնելով իրենց ցաւազին աղտեղութիւնը:

Տղաքը կը քալեն դանդաղօրէն բայց աղմկելէն: Յետոյ կը կենան լուսաւոր ու լայնաբաց դրան մը առջեւ: Լոյսին մէջ՝ դռնատ են ու խոնջ: Իրենց նայուածքներուն մէջ կայ անորոշ ձանձրոյթ, քունի ու հանգստութեան կարօտ, այլեւ հաճոյքի ու գեղխութեան ծարաւ: Մէկը դեռ մանուկ է կարծես, փողոցի մանուկի տառապած դէմքով: Հայու սեւ ու աղուոր աչքեր ունի ու էգի շարժումներ:

— Յակոբ, սըտեղէն Գամէլ մը տուր, կ'ըսէ ծուլութեամբ:

Ու միւսը նոյնքան ծուլութեամբ, կը հանէ ծխախոտին ծրարը, որուն կողքին վրայ կարօտահար ուղտ մը կարծես կը նայի հեռաւոր բուրդերու: Վայրկեան մը կը վարանին, մտնե՞ն թէ ոչ: Երկու դռնաւոր լապտերներ՝ պղտոր ու դռնաւոր լոյսեր կը ձգեն յատակին վրայ: Վարէն ֆազի ձայնը յոգնութեամբ կը բարձրանայ սանդուխներէն ու սալայատակին վրայ կը բառաչէ: Յուցանակը՝ դրան կողքը կը հիննայ կարծես: «Տանս օրիանքալ, միւզիք օրիանքալ, բաց մինչեւ առաւօտ» կ'ըսէ ցուցանակը: Պիտի մտնեն, պիտի մտնեն... Վարէն ֆազին ձայնն է որ կը բռնէ իրենց օձիքէն ու կ'իջեցնէ:

Շնչատ ու ծանր է օդը հոս ալ: Գետնափոր այս սրահին մէջ: Ի՞նչ ծանր հոտ է ասիկա — էգի, զանազան բուրումներու, ծխախոտի, ոգելից ըմպելիներու, մարդկային շունչի, քրտինքի աղտեղի ու դարչ հոտ: Դեռ դռնէն՝ կը թուի թէ գլուխդ կը ծանրանայ ու բան մը կը չոքի սրտիդ վրան: Խորքը ցած բեմ մը կայ ու արեւելեան նուազածունքը՝ թանձրամարմին ու ծոյլ կը յօրանջեն իրենց նուազարաններուն վրայ: Մէկը քանոնի է, միւսը՝ ուտի, կայ ջութակ մը, տարազիր դափ մը ու այս բոլորին մէջտեղ մերկամարմին

աղջիկ մը՝ խենչէշ, մեռած աչքերով: Գիշ մը վարը ֆազն է: Լպրծուն ու փայլուն մազերով, լպիրշ շարժումներով երեք չորս սղաք, որ գեղեցիկ ըլլալու գիտակցութիւնն ունին եւ որ դռնակէն են միայն՝ կը նուագեն անօրինակ գործիքներու վրայ: Դաշնակ մը կը հեկեկայ: Սպանիական մեղեդի մըն է, ինկած փողոց՝ որ սուտ ու հասարակ յուզումով մը կը գինովցնէ զոյգերը: Լապտերները հանգչեցուցին: Կիսամութ է: Աղջիկներ ու սղաք կը պարեն նուազուն, հատած, կէս մնացած շարժումներով: Այս քանկօր եղանակը աւելի քան ամիս մըն է կը շրջագայի այս թաղին մէջ, ֆազը թէ՛

« Tangolais et Tangolaise »
Font des pas de styl' rupin...

Նիմփամուլ բոզ մը՝ փաթթուած իր ընկերուհիին ու զայն համբուրելով շրթներուն վրայ, սպաններէն կը դոչէ ու կը զգաս որ իր ձայնը վեներախտաւոր է՝

« Y Todo à media luz
Que est un bruyol el amor...

Ու շշուկը կը դառնայ երգ՝ շուայտ, գրգռիչ, ապականած մթնոլորտը կը ծանրանայ ցանկութեան կարելիութիւններով, հինդ տարեկան աղջիկ մը — Սէլիմէ, Սէլիմէ՛ — իր մօրը քով կծկտած — իր մօրը՝ թուրք պարուհի — կը հծծէ՝

C'est un tango d'amour...
C'est un tango d'amour...

Գարշելի է նիմփամուլ բոզը: Փաթթուած իր ընկերուհիին, խենչէշ ու կրքոտ այծամարդու մը պէս՝ կը համբուրէ զայն: Ձեռքերը ջղայնութեամբ կը թափառին ընկերուհիին ծիծերուն վրայ: Այս վերջինը կը քրքջայ: Պզտիկ խուցի մը պէս տեղ մը կայ խորքը: Մերկ ազդրի կտոր մը՝ մութին մէջ կը ցոլայ: Պատահական յաճախորդները կամաց կամաց կը մեկնին: Մնացին մնայուն յաճախորդները: Ո՞վ են ասոնք: Մտահոգ ու անհանգիստ կը նայիմ: Դրան բերանը խումբ մը կայ: Չորս Հայեր, թուրք պարուհի մը, իր պզտիկը — Սէլիմէ՛, յետոյ հայ նուազածուն: Կը ծռիմ ալանջին ու հայերէնով կ'ըսեմ՝

— Ո՞վ է այդ կինը, կարծես թէ Հայու մը նմանի...
Մարդը կը չփոթի ու չկամ կ'ըսէ.

— Հայ է, պարուհի...

— Ո՞ր տեղացի:

— Պոլսեցի է...

Յօնքերուն սեւ է քաշած ու աչքերը սեւ են արդէն: Գէշ ժպիտ մը կը թափառի յողնած ու տղեղ դէմքին վրայ: Երբ կը խնդայ՝ բերանը կը ստանայ անտանելի ծամածռութիւն մը: Շրջապատուած է երիտասարդ Հայերով որ թուրքերէն կը խօսին: Ու այս խումբը եւ միւս խումբը՝ դէմ դիմաց՝ մնայուն խօսակցութեան մէջ են:

«Ճաղ»ը եղանակ փոխեց: Սպանիական տենդահար հողէն՝ արադօրէն մեկնեցանք ամերիկեան հորիզոնները որոնց մոլթ յատակին վրայ կ'ուրուազծուին վիթխարի երկինք — քերողներ: Ճաղը կ'ըսէ:—

Why do I love you...

Լարծուն շարժուձեւերով ճաղ նուազող տղաքը, որ յայտնի է թէ ի՞նչ ազդութեան կը պատկանին, որ դուցէ չեն պատկանիր որեւէ ազդութեան՝ մերթ ընդ մերթ լիւր աղաղակներ կ'արձակեն:

Ու աղջիկները որ կը պարեն՝ փարտուելով ու տղաքը իրենց ծունկերը կը տեղաւորեն անոնց ազդրերուն մէջտեղ:

Դէմը, բեմին քով՝ ուրիշ խումբ մը կայ՝ կրկին երիտասարդ Հայերու: Ընտանի դէմքեր են, լուսաւորչական Հայու համակրելի, գրեթէ սեւ դէմքեր: Ու յետոյ՝ այն երեք հայ երիտասարդ տղաքը որ ծառուղիին վրայ էին քիչ առաջ: Տխրութիւն չէ որ կը զգամ, այլ ցաւ, քսանըհինգ յաճախորդի վրայ՝ տասնըհինգ Հայ համրելով, մինչ արեւելեան եղանակ մը կը հեծկլտայ հիմա՝ քանոնին լարերուն ու ռալին խոր որովայնին մէջ: Կապոյտ, անախորժ աչքերով Հայ մը, որ անտարակոյս նուազածու է եղած, ո՛վ գիտէ Պոլսոյ ո՞ր անկիւնը խեղդուած, շողոմ ձայնով մը կ'երգէ՝

Ուեհու, է՛յ կէօյնիւմիս էյլէննէսի
Ուեհո՛ւ...

Ու ձայնը հետզհետէ կը դառնայ աւելի թաց, աւելի դարչ: Ու երգը կը պատմէ թէ՛ մանուկը պիտի մեծնայ ու պիտի սորվի «աշխրփի բաներ»ը, ինչ որ կայ այս աշխարհին մէջ:—

Նէ վար իսէ պու տիւնեատա,
Հա, պէնիւմ կէօգ պէպէյիւմ...

Ի՞նչ կայ որ քու աշխարհիդ մէջ, տարազիր մարդ, կին ու օղի, թուրք պարուհի եւ մինչեւ լոյս՝ դինարը ու սա պղտիկ աղջիկը, Սէլիմէ՛... .

Յանկարծ երիտասարդ տղայ մը կը նետուի մէջտեղ, երկար թունուղի ֆէս մը կայ դուռը ու առատ մազերուն վրայ. մետաքս թաշկինակ մը կապած է վզին, թիկնոցը ինկած է լքումով ցած աթոռակի մը վրայ, աչքերը կը շողան ու իր ամբողջ անձէն կ'արտաբերի հեշտութեան ու վայրագութեան խառնուրդ բան մը։ Այլ սակայն ինչո՞ւ համար համակերելի է այդպէս։ Արիւնը տաք է ու անուշ՝ այտերուն վրայ ու աչքերուն մէջ բան մը կայ որ սրտիդ կը դպի։ Անտարակոյս արաբ ուսանող մըն է։ Ու ահա կը պարէ դինով ու անկեղծ շարժումներով։ Մարմինը ճկուն է, նրբաձիգ իր անդամները անօրինակ տենդով ու արագութեամբ կը շարժին՝ հնազանդելով նուագին, արեւելեան այս կրքոտ եղանակին, որ հիմա կը պոռայ դափին մորթին վրայ եւ «ուտ»ին որովայնին մէջ։ Աղջիկներու եւ տղոց այս դինով խուժանը՝ ոտքի վրայ ու նուագուն շարժումներով հակած դէպի պարող տղան, համաչափօրէն կը ծափէ։ Յանկարծ երկրորդ մը եւս կը նետուի մէջտեղ ու երկուքով դիւական ու վայրագ տենդով մը կը սողան դետին վրայ, կ'իյնան իրարու դէմ, ձեռքերով կը ճանկռտեն կարծես աներեւոյթ բան մը որ կը խուսափի։ Ու խուժանը հետզհետէ աւելի կորսնցուցած ժամանակի եւ տեղութեան դադափարը, մոռցած դուրսի աշխարհը, վաղուան օրը, տառապանքները որ կան՝ անասունի աղաղակներ կ'արձակէ։ Յանկարծ անուշ աչքերով պարող տղան՝ միւսին կը պոռայ տենդահար ու տաք ձայնով մը՝

— Աւելի արագ դարձիր, պէ՛, դարձի՛ր...

Հայոց ժողովուրդ, Հայոց ժողովուրդ, մեծ քաղաքին խենէշ ու համայնակուլ դիշերուան մէջ քու երիտասարդ տղաքներովդ կը հիննաս, ստորերկրեայ պարասրահներու մէջ՝ քու աղջիկներովդ չիֆթէ քէլի ու պախրիէ կը պարես ու քու օտարացած նուագածուներով թրքական փողոցային երգեր կ'երգես արեւմտեան քաղաքին սրտին վրայ, Հայո՛ց հազարամեայ ժողովուրդ։ Ո՞ւր պէտք է քեզ փնտռել, Փարիզի սեւ արուարձաններուն անշուք փողոցներուն մէջ՝ ուր մանուկներդ արագօրէն կ'ապասերին. թէ հոս՝ ուր ահա՛ տառնըհինգ հայ երիտասարդներ խմբով կը դիջանան, առաւօտեան երեքին, մոռցած ամէն բան։ Ո՞վ է այս տղան որ այդպէս կը նայի ինծի։ Ո՞վ է, կարծես թէ՛ յիշատակներուս մութին մէջէն ուր իր դէմքը ընկղմած էր՝ յանկարծ կը բարձրանայ ու կը յուզէ զիս։ Հա՛ կը յիշեմ հիմա, ձմեռը դրաշար էր, երբ կ'երթայի դրաշարատուն, իր

Նղային ու անհամբեր դէմքը բարձրացուցած՝ կարծես ատելութեամբ
կը նայէր ինծի:

— Հայո՛ց ժողովուրդ, ո՞ւր պէտք է փնտռել քեզ: Երբեմն քեզի
կը հանդիպիմ մեր կուսակցութեան ժողովներուն մէջ եւ հոգիիս
ամբողջ տենդովը՝ կը սիրեմ քեզ, բայց երբ դուրս կուգամ փողոց,
ամէն տեղ քեզ կը տեսնեմ այլակերպ ու անձնատուր թշնամիներու:
Ասոնք քու զաւակներդ չե՞ն միթէ, տասնըհինգ երիտասարդ տղաք,
դիշերուն այս ժամուն, հո՛ւս, դուն քեզ կը ճանչնա՞ս իրենց վրայ,
հազարամեա՛յ ժողովուրդ...

Ճագը կը վերսկսի: Յայրատ ու տղեղ Արաբ մը՝ արաբ պարուհիի
մը հետ դէմ դիմաց կը պարեն յետոյ: Օդը՝ շնչատ է միշտ: Կարծես
թէ հիւանդ ենք բոլորս: Արաբ պարուհին, պազշոտ ու լայն բերանը
բաց կը կախուի անկարող ծերուկի մը վրայ որ թղթադրամ մը կը
սահեցնէ անոր յոգնած ծիծերուն մէջ: Կը մօտենամ՝ հայ տղուն,
խաղաղութեամբ կը խօսինք: Սպիրիչ է: Առաւօտը ութին պիտի
սկսի աշխատանքի: Ժամը հիմա չորսն է: Խանութ ունի: Իր այցա-
քարտը կուտայ:

— Առաւօտը քանի՞ն կը մեկնիս հոսկէ, կ'ըսեմ ցած:

— Եօթին, ութին...

Կը ժպտի: Ժպիտը տխուր ծամածռութեան մը պէս է, դէմքին
վրայ:

— Միւս պարողը, ո՞վ էր, կը հարցնեմ:

— Եղբայրս էր, կ'ըսէ...

— Յաճա՞խ կուգաս հոս...

— Շաբաթը չորս-հինգ անգամ... կ'ըսէ անփոյթ...

Ի՞նչ է այս: Հայ կինը եւ Թրքուհին կը պարեն դէմ դիմաց:
Բոլորը ոտքի են կրկին ու կրքէ շողացող աչքերով կը հետեւին երկու
կիներուն դռնհիկ, խենէչ, շուայտ շարժումներուն: Հայուհին բա-
րակ է, երկար: Թրքուհին աւելի լեցուն է ու սպիտակ: Ու իրենց
աչքերուն մէջ՝ սատանան կը քրքշայ, լեզուն դուրս ձգած: Հայ
կնոջ երանքները կարծես պիտի խախտին իրենց տեղէն: Երկուքով
ինկան յատակին վրայ ու կը սողան դարչ ու անկարելի դալարում-
ներով: Պար չէ ասիկա այլ կրքի նոպայ: Խուժանը կը ճչայ կրքէն,
մարդիկ չկան հոս այլ անասուններ:

Յնծուհի մը որ կապոյտ ու աւրուած աչքեր ունի՝ չիլ նայ-
ուածք մը կը ձգէ վրաս: Անշուշտ հեշտութեան հրաւէր է ու մա-
տուցման առաջին քայլ:

... Հապճեպով կը բարձրանամ սանդուխներէն ու կը հանդիպիմ բանուորական առաջին հանրակառքին որ կը շտապէ, չե՛մ գիտեր ուր... Ճազը սակայն կը հալածէ զիս, կը բռնէ կոկորդէս ու կը նստի ուսիս: Երթամ ննջեմ:

ՀԱՅՈՒ ԿԻՍԱԴԵՄՔԵՐ

« ԳԱՌԹԻԷ ԼԱԹԷՆ »Ի ԳԻՇԵՐՈՒԱՆ ՄԷՋ

Այս գիշեր միասին պիտի դեգերինք մեր թաղին փողոցներուն մէջ, մինչեւ առաւօտ: Պիտի հանդիպինք ընկերներու, օտար տղոց, փողոցի աժան աղջիկներու, գիշերաշրջիկ ուսանողներու, միջնորդներու ֆրանսացի թէ կասկածելի ազգութեամբ՝ որ Պուլվար Սեպասթափուլի վրայ կամ Մոնմարթրի նեղ փողոցներուն մէջ թշուառ աղջիկներ կ'աշխատցնեն, բուրաւէտ ու նրբահիւս հագուստներ հագնելու ու շուայտ կեանք մը վարելու համար: Պիտի հանդիպինք Ամերիկոնէներու որ իրենց ձանձրոյթը ման կ'ածեն այս մեծ պոռնկատան մէջ որ Փարիզն է ու կը քրքջան, ցոյց տալով իրենց սպիտակ աւուաները՝ երբ արհեստով պարող թուխ տղան իրենց ծոծրակը համբուրէ: Այս գիշեր միասին պիտի դեգերինք՝ փողոցէ փողոց ու գիշերային սրճարանէ սրճարան: Պիտի հանդիպինք ծոյլ ու անաշխատ քաղքենի տիկիներու, աւշային օրիորդներու որ կուգան կասկածելի վայրեր, ամէ՛ն գիշեր, «նոր զգայութիւններ» փնտռելու զուր ու սուտ պատրուակով: Պիտի տեսնենք ծոյլ, հեղդ ու չտես վաճառականներ՝ որ հին սովորութեամբ կը կարծեն թէ դրամով ամէ՛ն բան կրնան դնել: Պիտի տեսնենք դատարկապորտներ, ցնցոտիներ հագած ու դարձ հոտող պառաւներ որ իրենց կարկամ ձեռքերը կը կարկառեն աժան գթութեան մը համար, ծերեր՝ որ դռներու մէջ կը պառկին, գիշերուան մէջ սրսփալով, բարձր դասի սլոռնիկներ՝ գոհարազարդ կուրծքերով, չուներ որ իրենց դռնչերը կը քսեն ոտքերուդ, գինովներ որ տուն չունին ու կ'երգեն նայելով աստղերուն, աղքատ ու հարուստ մարդիկ, ու վերջապէս պիտի տեսնենք Հայեր, Քառթիէ Լաթէնի գիշերուան մէջ, իրենց թուխ կիսադէմքերով որ կը մաշին, կը մաշին, անընդհատ:

Ի՞նչպէս կը պատահի որ խորհամբոխ բաղմութեան մէջ, նայուածքդ անընդհատ կանգ կ'առնէ իրենց վրայ: Հագուած են միւսներուն նման, յաճախ նոյնքան լաւ: Սափրուած են լաւ: Բայց հազար հոգիի մէջ սիրտդ կը զգայ որ Հայ են: Անշուշտ արեան ձայնն է ատիկա: Որովհետեւ բոլո՛րս նոյն արիւնը կը կրենք, Ռիւ Լաֆայէթի

ֆուլթիէներէն սկսեալ մինչեւ Սիքրայէնի բանուորները: Հայոց ժողովուրդն է ատիկա՝ այս քաղաքին ցաւերուն, աշխատութեան ու շուայտութեան մէջ որ ինքզինքը կը ճանչնայ, որ ինքզինքը կ'ատէ՝ խուլ ու թաքուն ատելութեամբ մը: Այս բոլոր դէմքերուն մէջ սակայն, որոնց կը հանդիպիմ ճամբուս վրայ, փողոցի մը անկիւնը, հանրակառքին կամ ստորերկրեայ երկաթուղիին մէջ, պանդուկիս սանդուխներուն վրայ կամ «Յառաջ»ի խմբադրատան խորը, պատահաբար, երբ կուգան դաւառներէն, պահած տակաւին լուսաւորչական Հայու անուշ միւռոնը, որ յետոյ պիտի կորսնցնեն անշուշտ, այս բոլոր դէմքերուն մէջ՝ կար մէկը որ տարօրինակ կերպով կը յուզէր զիս:

×

Քսանը նոր թեւակոխած տունի տղայ մըն էր: Ղրկած էին Նգիպտոսէն որ ուսանի: Երբ եկաւ՝ իր թուիս ու տաք դէմքին վրայ տակաւին լուսաւորչական Հայու միւռոն կար: Մի՛ զարմանաք այս բացատրութեանս վրայ, մի՛ զարմանաք որ զայն իմ գրչիս տակ կը տեսնէք: Բոլորիս առջեւ, ըլլանք ուղղափառ Մարքսեան թէ Հնչակեան, անդամ Հ. Յ. Դաշնակցութեան թէ Ռամկավար կուսակցութեան, բոլորիս առջեւ դրուած է նոյն հարցումը.

— Կ'ուզե՞ս որ ապրի Հայոց ժողովուրդը: Կարելի՞ է յանուն որեւէ վարդապետութեան մերժել, ժխտել այդ իրաւունքը, որպէս Հայոց ժողովուրդ ապրելու իրաւունքը: Ո՛չ. հապա ուրեմն ինչո՞ւ համար լուռ հանդիսատես կ'ըլլաս այս դանդաղ, այս յուզիչ մահուան, տես, ինչպէս կը մեռնի Հայոց ժողովուրդը...

Ես կ'ուզեմ որ ապրի Հայոց ժողովուրդը: Ատոր համար է անշուշտ որ այսօր միայն, այս քաղաքին մէջ՝ սկսած եմ փնտռել Հայոց դէմքերուն վրայ շնորհ մը որ յատուկ է միայն մեզ: Հիմա ես քեզ կը սիրեմ, Հայու դէմք, մնայուն ու անկեղծ գորովով մը որ դիտեմ պիտի չտկարանայ բնաւ, այս օտար դէմքերուն մէջ, ես քեզ կը փնտռեմ անձկութեամբ, Հայու դէմք, քու թուիս ու տաք լոյսովդ ու սեւ եւ աղուոր աչքերովդ, որ տրտում են միշտ, նոյնիսկ երբ կը ժպտին:

Լուսաւորչական Հայու տաք դէմք մըն էր այդ տղունը, քիչ մը գոց, քիչ մը շատ մուրթ, կարծես քիչ մը խիստ գիծերով:

Եկած էր ուսանելու, նախակրթարանը նոր աւարտած էր: Երբ կը նայէր աչքերուդ, կը զգայիր որ երկչոտ է, կոյս, հոգին մաքուր է ու սիրտը՝ ամուր: Առաջին օրերը անմեղ ու լաւ տղայ մըն էր. գլխաբաց՝ մուրթ ինկած ատենը կ'երթար տուն: Երբ հանդիպէր՝ տենդով ձեռքս կը սեղմէր ու կը զգայիր ամբողջ բարեկամութիւնը

որ կար այդ սեղմումին մէջ: Կ'ապրէր չորրորդ յարկի խուց մը, մինակ, անընկեր: Բայց չուտով ընկերներ գտաւ: Մէկը զինք տարած էր հասարակ, գարշ հանրատուն մը: Տարած էր դուցէ լաւ մտադրութեամբ: Կանխելու համար վտանգը որ կը փաթթուի բոլոր տղոց սրունքներուն այս քաղաքին մէջ: Այս տղան սակայն խրեցաւ տիղմին մէջ՝ մինչեւ վիզը: Երեք ամիս տառապեցաւ: Կ'ուզէր քաջ երեւալ, բայց կը զգայիր իր ամբողջ ցաւը: Կարծեմ կասկածելի բժիշկ մը կը բուժէր զայն ու հիւանդութիւնը անշուշտ կը հիննար:

Հիմա ուրիշ տղայ մըն էր ալ: Խօսքերուն ու շարժումներուն մէջ ազատ էր, համարձակ, գրեթէ լիրբ: Հաւաքած էր փողոցի անարգ բառամթերք մը ու ամէն անգամ դէմքիդ կը թքէր փողոցային գռեհիկ խորհրդածութիւններ: Դարձաւ ծոյլ, անաշխատ, դիւրին կեանքը սիրող: Օրուան ամէն ժամուն սրճարանն էր, մինչեւ ուշ գիշեր, մինչեւ ուշ առաւօտ: Սկսաւ խմել ու խմելը սիրել: Օր մըն ալ ետ կանչեցին զայն ու տխրութեամբ դնաց ընդմիշտ:

Ի՞նչ տարաւ հետը: Բողանոցի յիշատակներ, քանի մը Փրանսերէն բառ ու հին ջերմամիզութիւն մը: Տունի տղայ մըն էր, քսանը նոր թեւակոխած եւ իր թուխ ու տաք դէմքին վրայ, երբ եկաւ, լուսաւորչական Հայոս միւռնոն կար տակաւին...

... Կը կենար սալայատակին վրայ, կը բանար կաշիէ պայուսակը ու ահա՛ աչքերուդ կը դարնէր դոյներու ամբողջ խուրց մը: Արուեստական մետաքսէ փողկապներ էին, պոռոտ, դէշ դոյներով, փողկապներ՝ որ մարդ կը տեսնէ առհասարակ Փլաս Փիկալի եւ Մոնմարթրի վրայ, կասկածելի տղոց վիզը: Կուգար երեկոները, մութը իյնալէն քիչ առաջ, իր պայուսակին հետ: Արօյրէ դէմք մը ունէր, կամակոր, խիստ, լաւ տաշուած դէմք մը: Ծակատը նեղ էր ու փայլուն: Մազերուն վրայ կը մնար միշտ օծանելիքի կեղծ ու թաց փայլը: Գիծը լաւ բացուած էր, խնամուած: Հագուստին արդուկը միշտ կատարեալ էր ու օրուան ամէն ժամուն, երբ տեսնէի զայն, սիրտս կը բողբոջէր ու չէի ուզեր, որ Հայ ըլլար այդ տղան: Ո՛չ:

Յետոյ ամբողջ ձմեռը՝ զայն կարելի էր գտնել սրճարանին ստորնայարկը, ուրիշ Հայերու հետ, օրուան որեւէ ժամուն, բացի այն ժամերէն, երբ ծառուղիին վրայ իր փողկապները կ'առաջարկէր անցորդներուն, զբաղած թուղթ խաղալով: Այդ ատեն ես վէպ մը կը գրէի — Օրերը գեղեցիկ չեմ: Կը յիշէ՞ք, ձմեռը ցուրտ էր, դաժան: Գրադարանը կարելի չէր աշխատիլ: Կը նստէի հող ժամերով՝

հաղած թղթերուս վրայ, արտաքնապէս անուշադիր: Երբեք չիմացան որ Հայ էի, կը խօսէին աղատութեամբ, շնականութեամբ մը՝ դորդէլ անցնելը մինչեւ հիմա անկարելի կը թուի ինձ: Ու ամէն օր իմ լաւադոյն զգացումներուս մէջ կը վերաւորուէի, լսելով զանոնք, Հայու այդ տղաքը...

Ի՞նչ կ'ընէին, ինչո՞վ կը դրադէին, ո՞վ էին...

Օր մը, առաւօտեան մէկին, ան նստած էր խորքը՝ երբ աղջիկ մը ներս մտաւ, ու եկաւ իր քով: Բարձրահասակ ու ցաւադին դէմքով աղջիկ մըն էր, աչքերուն տակ ցանի թեթեւ հատիկներ կային: Յօնքերը ներկուած էին, սեւով քաշուած: Բերանը յուսահատ բան մը ունէր: Ու այդ բերանովը ան ուղեց համբուրել տղան: Տղան սակայն՝ բրտութեամբ հրեց զայն անդին: Իր արոյրէ դէմքը կարծրացած էր կարծես, աչքերուն մէջ կար անդթութիւն ու ոխ: Սեւ լոյս մը վառեր էր բերքերուն մէջ: Սկսան փսփսալ ու այդ փսփսուքը թշնամութեամբ, զղջումով, սիրով ու դառնութեամբ լեցուն բան մըն էր: Ի վերջոյ աղջիկը համբուրեց զայն բերնին վրայ՝ երկար ու կրքոտ համբոյրով մը, կաշիէ պայուսակը բացաւ ու դրամներու խուրձ մը տուաւ տղուն: Այս բոլորը կը կատարուէին լռութեամբ, յանցաւոր գործի մը պէս:

Ամբողջ գիշերը, գիշերուան ամբողջ մնացեալ ժամերուն ընթացքին ես տխուր էի: Ինչպէս դուք՝ իմ դրածիս, ես ալ՝ իմ տեւածիս չէի ուղեր հաւատալ: Հիմա վարժուած եմ սակայն: Շատ մը բաներու պէս՝ վարժուեցայ նաեւ ասոր, հայ երիտասարդ կաւատներուն: Երբեմն ճամբուս վրայ կը հանդիպիմ իրեն, արոյրէ կորաքամակ, քիչ մը խիստ բայց լաւ տաշուած դէմքով տղուն, որ հիմա գիտէ այլեւս թէ Հայ եմ ու կը նայի աչքերուն՝ ծանր, ոխալիւս հայեացքով մը...

... Ձեմ գիտեր առաջին անգամ ո՛ւր հանդիպեցայ իրեն: Առոյդ ու կարճեղ տղամարդ մըն էր, սպիտակին տուող առատ մազերով, որ լուրջ ստուեր մը կը ձգէին դէմքին վրայ: Իր աչքերուն մէջ, առաջին վայրկեանին իսկ տեսայ յուսահատ, վրիպած, դասալիք հայ մտաւորականը: Իր շնորհալի ակնոցներուն տակէն՝ աչքերը հեղնոտ անդթութեամբ մը կը թափառէին մեր բոլորիս վրայ: Կարծես, թէ այդ աչքերը կ'ըսէին.

— Ո՞վ են ասոնք, սա աղքատ ու յամառ, երիտասարդ կամ ծեր մարդիկը որ կը յամառին ճառ խօսիլ, յօդուած գրել ու ցնորքներով կերակրել տարագիր ու թշուառական այս բաղմութիւնը:

Այս բոլոր հայ մարդիկը տղեղ են, կին ու մարդ, անշնորհ ու թշուառ: Ու ցաւալին այն է, որ իրենց թշուառութեան դիտակցութիւնը չունին...

Յայտնի էր, որ մարդ մըն էր եղած անցեալին մէջ, հեռաւոր կամ մօտ՝ չեմ գիտեր: Ու պարզ էր, որ դեր մը կատարած էր: Յայտնի էր նաեւ որ դրամ ունէր հիմա, քի՞չ, շա՞տ, կարեւորը ատիկա չէր, այլ այն, որ իր ամբողջ անձէն կ'արտաբերէր լարեկեցիկ մարդու խաղաղ ինքնարաւութիւն: Քովս ընկեր մը կար, հա՛կած վրան ու գրեթէ անձկութեամբ հարցուցի թէ ո՞վ է:

— Ձե՞ս ճանչնար, ըսաւ զարմացած, բայց այսինչն է...

— Հա՛, ըսի շփոթ ու տխուր, ուրեմն ա՛յ է, բնաւ չերեւար, ի՞նչ կ'ընէ...

— Ինքզինքը հանգստեան կոչած է, ըսաւ յայտնի բարեհա՛ճութեամբ, երէց ընկերս: Տարին անգամ մը հազիւ կ'երեւի հայ չըջանակի մէջ, այլեւս ո՛չ մէկ բանով կը հետաքրքրուի, ո՛չ մէկ բանով կը խանդավառուի:

— Գուցէ դառնացած է, ըսի երկչոտ, մարդ մը՝ որ տարիներ գրականութիւն ըրած է, սիրած Հայոց լեզուն, կարելի բան չէ՛ որ այդպէս դասալիք դառնայ:

— Կարեւորը՝ պատճառը չէ, տղա՛ս, ըսաւ երէց ընկերս լրջութեամբ: Մեզմէ ո՞վ դառնութեան եւ յուսահատութեան պատճառներ չունի որ, քաջութիւնը պատնէշին վրայ մնալուն մէջն է, հա՛կառակ ամէ՛ն բանի:

— Գուցէ անարդար եղած են իրեն հանդէպ, ըսի աշխատելով համոզել ես զիս, գուցէ մարդը զգուած է ծառայելէ ու անընդհատ ապերախտութեան հանդիպելէ...

— Ո՞վ է, որ երախտիք տեսած է, ըսաւ ընկերս, կարեւորը ծառայելն է առանց երախտիք սպասելու: Պարտականութիւնդ կատարէ՛ մինչեւ վերջը...

— Ոչինչ, ըսի կեղծ անփութութեամբ, բացառիկ պարադայ է եւ գուցէ ժամանակաւոր, մէկ դասալիքի փոխարէն՝ քանի մը հատ նոր ու խանդավառ տղաք կը խտացնեն շարքերը...

— Երանի՛ր թէ, ըսաւ ընկերս տխուր, ամբողջ դասակարգ մըն են ասոնք ու շատ են, շա՛տ, տղա՛ս, միւսներն են որ փոքրամասնութիւն են: Ու ասոնք իրենց հոգւոյն խորը մեր վրայ կը խնդան, չէ՞ որ յաղթած են կեանքին, դրամ ունին...

— Թա՛ք իրենց դրամին վրայ... կ'ուզէի ճշալ, բայց լռեցի, որովհետեւ առոյգ տղամարդը մօտեցած էր մեզի: Ընկերս զիս ներկայացուց: Վերէն, բայց շատ վերէն՝ նայուածք մը ձգեց վրաս...

— Հա՛, Վաղգէն Շուշանեան, ըսաւ կէս սիրալիր, կէս հեղնոտ,

գիտեմ, կարդացած եմ, է՛հ, երիտասարդ էք, խանդավառ... աւելցուց աւելի հեղինակութեամբ ու կարծես թէ «երիտասարդ»-ն ու «խանդավառ»-ը իր շրթներուն վրայ կը նշանակէին — Այսինքն՝ քիչ մը յիմար, քիչ մը միամիտ, պարապ մարդ վերջապէս...

Յետոյ ձեռք տուաւ ու դնաց, մեր ընկերութիւնը հաճելի չէր իրեն՝ այդ յուսահատ, դասավիճ, վրիպած ու քիչ մը հարուստ հայ մտաւորականին...

×

... Քիչ մը թուիս էր ու քիչ մը թանձր, աչքերը սակայն դեղնակէտիկ էին ու սեւ, առատ, թաւշային մազեր ունէր։ Որպէս ամբողջութիւն՝ մարմինը ներդաշնակ չէր։ Մէջքէն վար այդ մարմինը հետզհետէ կը հաստնար։ Բումբերը դրեթէ տգեղ էին, բայց չես գիտեր ի՞նչ բան կար վրան որ սիրտդ կը մնար շփոթ իր առջեւ։ Առաջին անգամ դայն տեսայ ամերիկեան սրճարանի մը մէջ։ Նստած էր լեւ ուսանողի մը հետ, ծունկը ծունկին ու դլանիկ մը՝ ներկուած շրթունքին վրայ։ Կուրծքերը հարուստ էին ու իր բոլոր շարժումներուն հետ՝ կարծես պատրաստ էին ցատքելու։ Վայրկեանը անգամ մը կը հակէր քովի տղուն վրայ ու խենեշօրէն կը համբուրուէին։ Երկրորդ անգամ դայն տեսայ փոքր սրճարանի մը մէջ, արքայական ուսանողներու հետ՝ որ ձեռքէ ձեռք կ'անցընէին դայն։ Հայ աղջիկ մըն էր։ Երկար ատեն կ'ուզէի ինքզինքս համոզել, թէ ուսանողուհի է, դրամի համար չընէր, բայց ընկերներս աչքերս բացին։ Ուշ դիւշերներուն՝ կը հանդիպէի փողոցը։ Գիտէր որ Հայ եմ։ Աչքերը կը կախէր ու քայլերը կ'արագացնէր։ Յետոյ Փարիզի անյատակ դիւշերը՝ կը ծածկէր դայն աչքերէս։

Քիչ մը թուիս էր ու քիչ մը թանձր աչքերը սակայն դեղնակէտիկ էին ու սեւ. առատ, թաւշային մազեր ունէր...

×

Քեզ ո՞ւր պէտք է փնտռել տակաւին Հայու դէմք, քիչ մը թուիս քիչ մը խիտ, քու աչքերուդ արթուն լոյսովը, Հայու դէմք որ հետզհետէ կ'աղարտուիս, որ անընդհատ հիասթափութիւն ու ցաւ կը պատճառես ինծի, Հայու դէմք...:

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

Ռումանոթիզմի

հարիւրամեակին առիթով

Ֆրանսա կը տօնէ վիպական դպրոցի հարիւրամեակը : Հանդէսներն սկսան 1927ին ու կը տեւեն մինչեւ 1930ի վերջը :

1827 եւ 1830 երկու մեծ թուականներ են Ֆրանսական դրականութեան պատմութեան մէջ, երկու մեծ յեղափոխութիւններ :

1827ին կը հրատարակուի Քրոմպէլի Յառաջաբանը, որ առաջին պաշտօնական յայտարարութիւնն է վիպական դպրոցին :

Նոր շարժում մը դրական պատգամներով չի ստեղծուիր. դործերը կը պարտադրեն երիտասարդ արուեստագէտի մը դեղեցկագիտութիւնը : Քրոմպէլի «Յառաջաբանը» իր շուրջը կը համախմբէ այն երիտասարդ ուժերը, որոնք տուած էին իրենց յաւակնութիւններն արդարացնող առաջին դործերը ու կը նուիրագործէ զանոնք վիպական դպրոցին անունով :

1830ին տեղի կ'ունենայ «Էրնանի»ի առաջին ներկայացումը, որ կը խորհրդանշէ վիպական թատրոնի պաշտօնական մուտքը Փռմէտի Ֆրանսէզէն, Ֆրանսական թատրոնի միջնարկէն ներս :

Կարելի չէ այս երկու թուականներուն մէջ սահմանափակել դրական ամբողջ շրջան մը, որուն արձատները կ'երկարին շատ հեռունները, բայց Ֆրանսա կ'ուզէր իր յարգանքի տուրքը բերել շարժումի մը, որ յեղաշրջեց իր արուեստը, արտայայտութեան բոլոր ձեւերուն մէջ, դրականութիւն, նկարչութիւն եւ երաժշտութիւն :

ԾԱԳՈՒՄԸ .— Ռոմանթիզմը, կ'ըսէ Վ. Հիւկօ, աղատականութիւնն է դրականութեան մէջ, քիչ մը աւելի ընդարձակելով այս սահմանումին իմաստը՝ դրական աղատ փոխանակութիւն, պահպանողական դրութեան դէմ, որովհետեւ «ամէն դրականութիւն վերջի վերջոյ կը ձանձրանայ ինքն իր մէջ, եթէ օտար նիւթեր չթաւմացնեն զայն» :

ԺԸ. դարը, որ այնքան հետաքրքիր շրջան մը եղաւ ընկերային

եւ իմաստասիրական գիտութիւններու համար, նոր արուեստ չբերաւ, թարմ արիւն չներարկեց իր գրական ժառանգութեան, ու դասական խոհալը, անարիւն, սկսաւ հիւծիլ, տկարանալ:

Աւանդապահ Ֆրանսան, ինքնապահպանումի իր ցեղային բնադրին շնորհիւ եւ անցեալ փառքերու հմայքին տակ, չդիմեց իր դրացի ժողովուրդներու գրական դեղեցկութիւններուն, որովհետեւ անկարող էր զանոնք ըմբռնելու, զգալու, իւրացնելու, մարտելու:

Շատ մօտիկ անցեալէն օրինակ մը, պարզելու համար այս աղղային զօրաւոր բնագղը:

Է.—Մ. տը Վոկիւէ 1886ին կը հրատարակէ «Ռուս վէպը» վերնադրով ուսումնասիրութիւն մը, առաջին յանդուգն փորձը ուսս վէպը ծանօթացնելու համար Ֆրանսացիին: Հեղինակը խոհեմ եւ զգոյշ է իր դատողութիւններուն մէջ, մանաւանդ ուսս վիպասաններէն ամէնէն Ռուսին՝ Դոստոյեւսկիի հանդէպ, որ այնքան «անհասկնալի է Արեւմուտքիներուն»: Քարամազով Եղբայրները վէպի մասին կը գրէ. «Շատ քիչ Ռուսեր քաջութիւնն ունեցած են մինչեւ ծայրը կարգալու այս անվերջանալի պատմութիւնը»:

Դատողութիւնն է աս Ֆրանսացիի մը — հին Ֆրանսացիի մը — որուն համար արուեստի գործ մը պէտք է ունենայ Վերսայլի պարտէզին ուղիղ եւ ներդաշնակ ճարտարապետութիւնը. գեղեցիկ են այն վէպերը, որոնք կը մօտենան այս դասական խոհալին, ինչպէս Աննա Քարենինա, Ոմիր եւ Պատիժ եւայլն:

Բայց Քարամազով Եղբայրները... մթին անտառ մը, ուր խելքի պտոյտ կ'ունենայ Ֆրանսացի գրագէտը, որուն աչքերը վարժուեր էին ակնարկով մը միայն հեռաւոր, լայն հորիզոններ գրկելու:

Կ'անցնին սակայն տարիները, գիտութիւնը կը յաղթէ միջոցին ու ժամանակին, աշխարհը կը փոքրանայ, Լինտպէրկ ոստոմով մը կը միացնէ երկու աշխարհներ, Քոսթ թռիչքով մը կը նետուի Փարիզէն Մանչուրիա, ժողովուրդները կը մտերմանան ու պահելով հանդերձ իրենց ազգային նկարագիրը, ցեղային յատկանիշները, կ'ընեն գրական ազատ փոխանակութիւն:

Ու այն ատեն Քարամազով Եղբայրները կը նկատուի համաշխարհային գրականութեան գլուխ գործոց մը եւ անոր հեղինակը, զոր «սկիւթացի», «բարբարոս» կ'անուանէին, կը դառնայ վէպի հանճարեղ վարպետը:

Մօտիկ անցեալի այս գրական երեւոյթը կրկնութիւնն է պատմութեան: Հիւսիսի գրականութիւններն ալ երկար ատեն մնացին «մեռեալ տառ» Ֆրանսացիին համար, աշխարհն այնքան մեծ էր ու ժողովուրդներն իրարմէ այնքան հեռու:

1726ին Վոլթէր կը մեկնի Անգլիա, ուր կը ծանօթանայ նոր

բարձրագույն, նոր քաղաքականութեան մը, նոր իմաստասիրութեան մը, նոր գրականութեան մը: Կը զգայ Շէյքսպիրի թատրոնին «վայրի» գեղեցկութիւնը զոր անկարող է վերլուծելու իր դասական տրամաբանութիւնով: Անգլիացիներուն բանաստեղծական հանճարը, կ'ըսէ, արտադրած է միայն անկանոն գեղեցկութիւններ:

Վերադարձին կը հրատարակէ իր իմաստասիրական նամակները (1734) իր երկրին ծանօթացնելու համար դրացի ժողովուրդի մը բարձրը, իմաստասիրութիւնն ու գրականութիւնը:

Բայց Ֆրանսացին, դասական արուեստի լուծին տակ, չունի անկախութիւն իր գեղարուեստական տարողութիւններուն մէջ: 1734էն մինչեւ 1776 Լա Փլաս, Լը Թուրնէօր, Տիւսի ազատ թարգմանութիւններով կը մեղմացնեն Շէյքսպիրի թատրոնը, կը պատշաճեցնեն զայն ֆրանսական ճաշակին, մարսել տալու համար այդ նոր արուեստին «անկանոն» գեղեցկութիւնները ու կ'արթնցնեն հետաքրքրութիւն դէպի անգլիական թատրոնն ու գրականութիւնը:

Օգտուելով դասական արուեստի տկարացումէն, անգլիացի բանաստեղծներ ու վիպասաններ, մանաւանդ Ռիչարդսըն իր Քլարիս Հարլէու եւ Կրէնտիսըն վէպերով եւ Շէյքսպիր իր թատրոնով կը ցնցեն Ֆրանսացիին երեւակայութիւնն ու զգայնութիւնը, կը փոխեն անոր ճաշակը, զգալու եւ մտածելու եղանակը:

Այդ ատեն միայն Վոլթէր կը զգայ այն մեծ վտանգը, որ կը սպառնար դասական գրականութեան: Ֆրանսական Ակադեմիին գրած իր նամակներով ի զուր կը ձգնի պայքարելու Շէյքսպիրի թափանցումին, «այդ վայրենիին, այդ բարբարոսին» ազդեցութեան դէմ, որուն ինքը նպաստած էր իր Նամակներով, ի զուր կը պաշտպանէ ազգային հարստութիւնը «օտար»ին ոտնձգութիւններուն դէմ:

Սկսած է արդէն վիպական դպրոցին երկունքը, երկարատեւ երկունք մը որ պիտի արդասաւորուի Ռուսոյի միտքի հոգեբանութիւնով, պիտի զարգանայ գերման իմաստասիրութեան եւ գրականութեան թարմ տուրքերով ու պիտի յանգի 1827ի մանիֆեստին:

Խորտակուած է այլեւս չինական պարիսպը, որովհետեւ հիւժած ու պարտուած է դասական դպրոցը: Ֆրանսական գրականութիւնը առանց ընդվզումի կ'ընդունի գերման գրականութեան տուրքերն ալ Մատամ տը Սթալի «Տը Լ'Ալլըմանը» (1810) դործին ազդեցութեան տակ:

Այս գիրքը, կը գրէ Կէօթէ իր ծեր օրերուն, «Լայն ճեղքուածք մը բացաւ այն չինական պատին մէջ, զոր հին նախապաշարոմները բարձրացուցած էին մեր եւ Ֆրանսայի միջեւ... Անոր շնորհիւ ուղեցին մեզ ճանչնալ Հռենոսէն անդին ու յետոյ Մանչէն անդին ու մենք շահեցանք կենդանի ազդեցութիւն մը հեռուն Արեւմուտքի մէջ»:

Տիկին տը Սթալ կը սիրէ Գերմանիան, զոր կը նկատէ «մտա-
ծումի հայրենիքը»․ «Մեր գրականութեան սպառնացող ամլութիւնը,
կ'ըսէ, ցոյց կուտայ որ Փրանսական միտքն ալ պէտք ունի վերա-
նորոգուելու աւելի զօրաւոր աւիչով մը...» ու պիտի ջանայ այդ
աւիչով պատուաստել Փրանսական գրականութիւնը:

Կը ծանօթացնէ գերման արուեստի, գրականութեան եւ իմաս-
տասիրութեան բոլոր մեծ դէմքերը՝ Քանթ, Էնփօքոֆ, Լեգիսկ, Կեօք-Է-
Շիլլեր, Հերտեր, Շլեյկէլ եւայլն, կը քարոզէ գրական աշխարհա-
քաղաքացիութիւն, ընդարձակելով իր հայրենիքի սահմանները,
որովհետեւ «պէտք է այսուհետեւ ունենալ եւրոպական միտք մը»:

Խաղաղութեան ժամանակակից մարզարէներէն շատ առաջ Տիկին
տը Սթալ կը խօսի եւրոպական լեզու:

Այս երկարատեւ շփումներու ազդեցութեան տակ Ֆրանսա
կ'ընտելանայ հիւսիսի գրականութիւններուն: Ուսլթէր Սքոթի պատ-
մական վէպը եւ Պայրընի մեյամաղձոտ և յուսահատ բանաստեղծու-
թեան հաշիշը պիտի դան վերջին անգամ մըն ալ ցնցելու անոր
հոգին ու միտքը:

Անգլեզգերման գրականութիւններու պատրաստած այս մթնո-
լորտին մէջ պիտի պայթի գրական յեղափոխութեան առաջին ոռոմ-
բը, 1827ի «մանիֆեստը», որուն պիտի յաջորդէ «Էրնանի»ի առաջին
ներկայացումը:

Այսօր հարիւրամեակի առիթով վերագնահատման կ'ենթարկուի
վիպական շարժումը իր բոլոր հետեւանքներով: Խիստ են շատերը
եւ նոյնիսկ անարդար իրենց քննադատութիւններուն մէջ:

Համալսարանական ուսուցիչ մը, Լուի Ռէյնօ իր վերջին գիր-
քով (*) ժամանակակից գրականութեան անկումին պատասխանատու
կը նկատէ ոռոմանթիսմը եւ անոր անգլեզգերման ծագումը:

Որքա՞ն արդարանալի է այս քննադատութիւնը:

Ռոմանթիսմը համադրութիւն (սէնթէզ) մըն է զանազան ազդե-
ցութիւններու, ներքին թէ արտաքին, որոնց կարեւորագոյններն են
Հիւսիսի գրականութիւնները, Արեւելքը եւ Ռուսօ:

ԱՐԵԻԵԼՔԸ. — Լուի Ռէյնօ ժամանակակից գրականութեան
տաղնապը կը վերադրէ վիպական շարժումի անգլեզգերման ծա-
ղումին միայն:

Ֆրանսական գրականութիւնը իր պատմութեան ամէնէն

(*) La crise de notre Littérature Contemporaine, Hachette, 1929.

անկարգ շրջաններուն, պահած է իր դասական դիմագիծը, իր ազգային նկարագիրը, սլաշառ տեսարաններու, մաքուր հորիզոններու ճաշակը: Ամէն շրջաններու մէջ, պայծառութիւնը եւ յստակութիւնը կը մնան անոր յատկանիշները:

Հիւսիսի գրականութիւնները կը բերեն նախնական, վայրի բանաստեղծութեան մը նորութիւնը, բայց անոնք չունին արեւ, լոյս եւ դոյն:

Շաթօպրիան Ֆրանսայի կը ծանօթացնէ արեւի երկիրներ, Սպանիա՝ զոր վիպականները Արեւելք կը նկատեն, բայց մանաւանդ Յունաստանը՝ որ իր անկախութեան պատերազմով խանդավառած էր մտաւորական Եւրոպան:

Վիպական սերունդը սակայն 1660ի դասականներուն պէս չի դիմեր կշիռի եւ չափի հայրենիքին, արուեստներու եւ դարութեանց աստուածներու խորհուրդին: Ան կը խանդավառուի ձեւերու, դոյններու եւ արեւի Յունաստանով, կը փնտռէ անոր ջերմութիւնը, «փալիքարիա»ները, աւերակները: Վ. Հիւկոյի «Լէ Գ'Օրիանքալ»ը կը բերէ բանաստեղծական այս նոր ձեւերու եւ դոյներու նմոյշները, որոնց լաւագոյնները պիտի տան յետոյ Պառնասեանները:

Այս արեւելեան «տէքոր»ին մէջ ռոմանթիսմը կը մոռնայ իր անգլիզերման ծագումը, սկուլտական լիճերու, Թէյմզի եւ Հռենոսի մառախուղը: Արեւելքի ջերմութիւնը կը փարատէ Հիւսիսի մշուշը:

ՌՈՒՍՕ. — Անգլիզերման գրականութիւնները պատրաստած էին սերունդ մը, որուն տրամադրութիւնները աւելի պիտի քաջալերուին Ռուսոյի իմաստասիրական յայտնութիւններով:

Ռուսօ իր մահէն վերջը մանաւանդ կը ներկայանայ սուրբի մը լուսապսակով, կը ստեղծէ խանդավառ շարժում մը, որ Ֆրանսայէն կը փոխանցուի ամբողջ Եւրոպայի: Էրմոնօլիի մէջ Ռուսոյի դամբանին շուրջը, ծառերու վրայ, քարայրներու մէջ կը փորագրուին բազմաթիւ արձանագրութիւններ, եւրոպական բոլոր լեզուներով:

Ռոմանթիկ Գերմանիան կը յափշտակուի Ռուսոյի միստիկ իմաստասիրութիւնով: Քանթ, Կ'ըսէ Սթրովսկի, կարգաց Ռուսօն եւ հասկցաւ այն սլահուն երբ կը քանդէր հին բնադանցականը եւ կը զգար նոր մը շինելու անհրաժեշտութիւնը: «Աւելորդ է ծանրանալ այն անհաշուելի հետեանքներուն վրայ զոր ունեցաւ Քանթի կողմէ Ռուսոյի վարդապետութեան որդեգրումը: Ու յետոյ, երբ գերման իմաստասիրութիւնը պիտի մտնէ Ֆրանսա իր հետ պիտի բերէ Ռուսօն, դեղեցկօրէն այլափոխուած»:

Ռուսօ բանաստեղծ է եւ իմաստասէր: Իբրեւ բանաստեղծ բարերար ազդեցութիւն մը պիտի ունենայ Ֆրանսական գրականութեան վրայ:

Ան կ'ընդարձակէ արտաքին աշխարհի սահմանները, բնութեան մէջ կը գտնէ թաքուն եւ խորհրդաւոր գեղեցկութիւններ, գոյն, ձայն, բոյր, որ արհամարհած էր դասական սերունդը. կը ճոխացնէ բանաստեղծութիւնը քնարերգական նոր քէմերով, Եսը, Բնութիւնը, Սէրը, Աստուած:

Խորքի այս յեղաշրջումին կ'ընկերանայ լեզուի եւ ոճի յեղաշրջում: Բառերը զուտ թուաբանական նշաններ չեն այլեւս, արտայայտելու համար գաղափար մը. անոնք չեն հասկցներ միայն, այլեւ կը խօսին աչքերուն, կը դժեն պատկերներ, կուտան նոր եւ կենդանի զգայութիւններ (սանսասիոն):

Բայց ումանթիկ սերունդը տարուեցաւ Ռուսոյի իմաստասիրական երազով ու այդ պիտի ըլլայ իր «մեծ մեղք»ը, իր դատապարտութիւնը:

Սուրբերը յափշտակութեան անդիտակից պահերու մէջ կ'ընդունին աստուածային ներշնչումը:

Ռուսո ալ ունեցաւ իր վերացումի անդիտակից պահը, Վենսէնի ճամբան, ծառի մը տակ, ինչպէս Մովսէս՝ նոր կրօնքի մը տեսիլքը մացառներու մէջէն: «Յանկարծ ... լոյսերով յափշտակուեցաւ միտքս. հոն պատկերացան բազմաթիւ գաղափարներ, ուժգին ու շփոթ, որոնք զիս ձգեցին անբացատրելի խռովքի մը մէջ»: Ոյս հոգեկան տալանալի միջոցին Ռուսո ունեցաւ իր աստուածային յայտնութիւնը, իր իմաստասիրական տեսիլքը. — Բարի կը ծնի մարդը, ընկերութիւնը կ'ապականէ զայն, պէտք է վերադառնալ բնութեան, որպէսզի յարութիւն առնէ ազատ մարդը, բնութեան մարդը: Ռուսոյի գործերը, ընկերաբանութիւն, մանկավարժութիւն, վէպ, դրական ուսումնասիրութիւն, բոլորը կը կազմեն տրամաբանական շարք մը այս լաւատես վարդապետութեան:

Բնական բարութեան այս նոր կրօնքը պիտի յեղաշրջէ դասական արուեստի խորքն ու ձեւը:

Դասականները յոռետես էին մարդկային բնութեան մասին, ինչպէս յոռետես էր քրիստոնէութիւնը, — Մարդը բարի չի ծնիր, անոր բնական հակումները, առանց խիստ տիպիլիինի մը հակակշռին, կը ստեղծեն միայն քաոս, անիշխանութիւն:

Դասական շրջանի բոլոր նշանախօսքերը. «Սիրեցէք բանականութիւնը», «ատելի է եսը» ցոյց կուտան Տէքարթի դարուն իմաստասիրական ուղղութիւնը: Այդ մեծ դարուն տեսաբանները, որոնք գտած էին «բանականութիւնը լաւ առաջնորդելու եղանակը», պիտի

սահմանեն առողջ արուեստի մը «կանոնները», որոնց պիտի ենթարկուի արուեստագէտը:

Ռուսո սակայն մարդկութեան կը բերէ նոր հաւատքի մը հանգանակը, նոր աւետարան մը որ կ'արդարացնէ բնագիտական կեանքը, մարդկային բնական ձգտումները, կիրքը, սէրը, զորս կը նկատէ աստուածային ներշնչումներ:

Այս նոր կրօնքին ազդեցութեան տակ կը զօրանայ «Շն»ի պաշտամունքը, կը զարգանայ անհատապաշտ գրականութիւնը:

Ռոմանթիկ բոլոր վէպերն ու թատերգութիւնները կը յորջորջուին հերոսի մը անունով, Վերթեր, Ռեմէ, Տելֆին, Գոթին, Ատուֆ, Էմտիանա, Վալանթին, — Հերմանի, Անթոնի, Շաքերքոն, Ռուի Պլաւ եւայլն, որովհետեւ անոնք կ'աստուածացնեն հերոսի մը եսը, անհատականութիւնը:

Այս տխուր հերոսները կ'արդարացնեն իրենց սէրը, կիրքը որ, կը բխի աստուածային աղբիւրէ: «Տէ'ր, կ'ըսէ Ռեմէ, դո՛ւն, դուն ստեղծեցիր զիս ինչպէս որ եմ եւ դուն միայն կրնաս զիս հասկնալ»: Բայց ընկերութիւնը իր օրէնքներով, իր բարքերով կը կաշկանդէ այս անհատականութիւններու անմեղ արտայայտութիւնը, որովհետեւ իր գոհակի քաղքենիի մտայնութիւնով անկարող է հասկնալու հերոսներու հոգեբանութիւնը: Ու այսպէս, առանձին ու լքուած, անոնք կը զգան ապրելու ճանճոյթը: Այս բարոյական առանձնութիւնը ծնունդ կուտայ հոգեկան անրոժեղի հիւանդութեան մը, յոռետես ու մելամաղձոտ, որուն « լը մալ տիւ սիէֆլ » անունը տրուեցաւ:

Այս բարոյական միստիսիսմէն աւելի ծանր հետեւանքներ պիտի ունենայ գեղեցկագիտական միստիսիսմը. — աստուածները կը ներշնչեն արուեստագէտը: Հին Հելլէններու այս հաւատքը կը վերակենդանանայ Ռուսոյի յաջորդ սերունդներուն մէջ, ձեւ ու մարմին կ'առնէ գերման իմաստասիրութեան ազդեցութեան տակ:

1660ի դասական դպրոցը թուաբանական հաւասարութիւնով մը կուտար իր գեղեցկագիտական տեսութիւնը. — բնութիւն = ճշմարտութիւն = բանականութիւն:

Ռոմանթիզմը կը փոխէ այս տարադին երրորդ եզրը. —

Բնութիւն = ճշմարտութիւն = ներշնչում. — որովհետեւ չընդունիր կանոններ — բանականութեան հակակշիռը, ներշնչումը աստուածային է, հետեւաբար անսխալական: Մեզի կը կրկնեն, հետեւեցէք կանոններուն, հին վարպետներուն, ինչո՞ւ... ցուցցումը լոյսին արժէքն ունի՞. Արբանեակը, որ անդադար կը դառնայ միեւնոյն շրջանակին մէջ համարժէ՞ք է կեդրոնական եւ

ստեղծագործ առաջին: Իր ամբողջ բանաստեղծութիւնով, Վիրգիլիոս Հոմերոսի լուսինն է միայն» (Քրոմվէլի յառաջաբան):

Հանճարին ներշնչումը չի հանդուրժեր գրական քննադատութեան. «սէտք է հրաժարիլ թերութիւններու ողորմելի, նեղմիտ քննադատութենէն եւ ընդունիլ գեղեցկութիւններու մեծ ու բեղսն քննադատութիւնը (Քրոմվէլի յառաջաբան):

Աստուածները ներշնչումը կը շնորհեն միայն ընտրեալներու, բանաստեղծներու որոնք երկրի վրայ պիտի քարոզեն գեղեցիկիմ պաշտամունքը, բանաստեղծները, կ'ըսէ Վ. Հիւկօ, մոգեր են որոնք ժողովուրդները կ'առաջնորդեն դէպի Բեթղէհէմ: Ու այս տեսութեան հետեւանքով վիպական գրականութեան մէջ կը ծնի մարգարէներու, մոգերու, առաքեալներու, մեսիաններու սերունդ մը:

Խորհրդանշան մըն է Շաթերթոն բանաստեղծը Ալֆրետ տը Վինեի համանուն թատերախաղին մէջ, խորհրդանշան մըն է նոյն հեղինակին Մովսէսը, համեստ հովիւ մը, յետոյ նոր կրօնքի մը առաքեալը:

Հիւանդութիւնը տարափոխիկ է, կը վարակէ նոյն շրջանի բոլոր արուեստագէտները, վիպասան, բանաստեղծ, երաժշտագէտ, Սթանտալ, Պալլաք, Կօթիէ, Պերլիոզ, Ֆլօպէռ, բոլորը կ'արհամարհեն դռնհիկ քաղքենին, անոր տափակ կենցաղը ու կը նախընտրեն իրենց «փղոսկրէ աշտարակ»ներուն լուռ մենութիւնը:

Ժողովրդավար եւ ազատական ռոմանթիսմը հետզհետէ կը դառնայ ազնուապետական ծագումներով դպրոց մը:

Գրական ու գեղեցկագիտական այս վատառողջ տեսութիւնները կը վարկաբեկեն ռոմանթիսմը, որ այնքան խանդավառութիւն ստեղծած էր իր ծնունդի օրերուն: Վիպական մանրէն, կ'ըսէ Ժաք Մարիթէն, թունաւորած է մեր գրականութիւնը, որ մեծ դժուարութիւն պիտի ունենայ վերստին գտնելու համար իր դասական առողջութիւնը, որովհետեւ «Ռուսօ մեր հոգիներուն մէջ հրահրեց բնական մեղքի սպիները, վերակենդանացուց անիշխանութեան եւ թուլութեան զօրութիւնները, որոնք կը քնանային մեր մէջ»: Ռուսօն է այն վատառողջ գրականութեան պատասխանատուն, կ'եզրակացնէ Ա. Թէրիւ, աս է առաջինը այն բոլոր գրագէտներուն, «որոնք լաւ կը զգան ու գէշ կը մտածեն»:

×

Վէրքին ախտաճանաչումը ըրած են ժամանակակից քննադատները. անհամաձայն են միայն ծագումի մասին ուր իրարու կը հանդիպին Ռուսօ եւ անգլեզերման գրականութիւնները:

Կոմիսսա Վարդապետ կը խօսի

ԻՐ ՈՒՇԱԳՐԱԻ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ՝

ՀԱՆԴԱՐՏ ՎԱՅՐԿԵԱՆԻ ՄԸ ՄԷՁ

— Լսեցի որ Փարիզ շատ Հայեր եկեր են, ի՞նչ կ'ընեն, ի՞նչպէ՞ս կ'ապրին... Հե՞ն ուղեր հայրենիք երթալ եւ իրենց սեփական «տունը» շինել: Հոս սարսափելի է. մեծ Պետութիւններն իրենց սարսափելի ուժերով շղթայած են տկարները, իրաւունքը ճնշուած է հզօրի թաթին տակ... Միթէ՞ կարելի է օտարի տան մէջ ապրիլ ազատօրէն: Հայրենիքէն հեռու կարօտի զգացումն է որ կը կրծէ, կը մաշեցնէ մարդուն հոգին... Պանդուխտը միշտ իր հայրենիքը կը մտածէ: Իսկ ան որ իր տան մէջ է, ազատ է: Ան հանգիստ է ու կ'աշխատի ու իր հայրենիքը կը շէնցնէ: Աշխատանքը ստեղծագործութիւն է: Ան կը ստեղծէ իր ազատ հայրենիքը իր աշխատանքով, հայրենիքն ալ զինքը կը պաշտպանէ: Եսը, մարդուս մէջ բնածին է, բայց դա անհատին կը պատկանի, իսկ այդ Եսերու Միութենէն կը ծնի ազգային զգացումը որ բոլորինն է եւ մեծ է եւ նուիրական: Անգլիացի մը չըսեր թէ ինք Հայ է, կամ Գերմանացի մը՝ Ֆրանսացի, այլ ամէն ազգ իր անունով կը պարծի: Հո՛ն գացէք, ձեր տունը հո՛ն շինեցէք, մարդ իր տան մէջ ազատ է:

— Կը կարծէ՞ք որ մենք ալ պիտի վերադառնանք մեր հայրենիքը, Հայր սուրբ:

— Անշուշտ, ոչ թէ կը կարծեմ այլ կը հաւատամ: Ան որ տուն ունի, հայրենիք կը շինէ, ան որ հայրենիք ունի, ազատ է ու կը ստեղծագործէ: Ստեղծագործութիւնը արուեստ է...:

— Այո՛, արուեստ է Հայր սուրբ, եւ դժբախտաբար հայ արուեստը շատ փոքր է բաղդատմամբ օտար արուեստներու:

— Ինչո՞ւ կը բաղդատէք մեր արուեստը, մեր արուեստը պէտք չէ ցուցադրել ուրիշներու, աշխարհն ականջ ունի կը լսէ, աչք ունի կը տեսնէ: Եթէ արուեստ մը արժէք ունի նա իր դնահատանքը կը

դտնէ : Մի՛ երդէ՞ք ուրիշներու տան մէջ, այլ ձեր տան մէջ, ամէն մարդ իր տան մէջ ազատ է, ինչպէս ես իմ տանս մէջ :

— Բայց ազգը փճանալու վրայ է այս օտար հողերուն վրայ :

— Դուք մի վախնաք այդ փճացումէն, եթէ ամբողջը փճանայ, դէթ անոր մէջէն պիտի դտնուի հատ մը որ կայծի մը պէս պիտի բոցավառէ բոլոր միւսները : Ինչպէս ցորենի հատիկը հողին մէջ կը մեռնի, բայց անոր մահով կեանք կ'առնեն մէկէ աւելի հատիկներ, այնպէս ալ ազգի մը մէկ զաւակը զայն դարձեալ կը կենդանացնէ եւ կը փրկէ թէ՛ ազգը եւ թէ՛ անոր արուեստը :

— Հայր սուրբ, դիտէ՞ք թէ Կաթողիկոսը կորսնցցինք :

— Այո՛, դիտեմ, կը պատասխանէ անտարբեր :

— Երուսաղէմի Պատրիարքն ալ վախճանեցաւ :

— Այդ ալ դիտեմ... Խելացի մարդ էր :

— Վերջին անգամ Գնէլ եպիսկոպոսն ալ վախճանեցաւ :

— Այդ չէի դիտեր :

— Ի՞նչ ունէր, կը հարցնէ հանդարտ շեշտով մը :

— Վերջերս կաթուածահար եղած էր :

— Հը՛... տառապանքն ու վիշտը հանգիստ չեն թողուր մարդուն հոգին... բայց հիմա նա իր յաւիտենական կեանքին մէջ իր հանդիստը գտաւ :

— Մեր մեծ դէմքերը յաջորդաբար կը կորսնցնենք եւ նորեր չկան անոնց յաջորդող, ինչպէս այսօր չունինք կարող երաժիշտ մը հայ երգերը հաւաքելու համար...

Քիչ մը կը մտածէ ու կը պատասխանէ.

— Այս ազգը որ ծներ է այդ մարդիկը, դարձեալ կը ծնի, կը բաւէ որ իր տունը ունենայ եւ իր արժանի գնահատանքը : Այն հացը որ ինձ այստեղ կուտան, այդ իմ մարմինիս սնունդը ըլլալէ աւելի բան չարժեք... գնահատանք չէ : Անհատը պէտք է զարգանայ մեծութեան հասնելու համար : Երբ այդ զարգացումը մի միայն ի շահ ապրուստի ծառայեցնէ, արժէք չունենար : Այլ զարգացումով պէտք է ազնուացնէ իր հոգին, իր միտքը ստեղծագործէ ի շահ ազգին... ահա՛ հոն է հոգիի մեծութիւնը որ իր տանը կը պատկանի... այս է իսկական մեծութիւնը :

— Լաւ, Հայր սուրբ... Ի՞նչ է երաժշտութիւնը, կը հաճի՞ք բացատրել :

— Երաժշտութիւնը, տղաս, կը պատասխանէ ճիշդ այս բառերով, որոնք խորաքանդակուած կը մնան մտքիս մէջ. երաժշտութիւնը հոգեկան հսկայ ուժն է որ կը տիրապետէ զգացումներու վրայ : Երաժշտութիւնը տիեզերական այն լեզուն է որ մարդկային հոգիները առանց թարգմանի ուղղակի հաղորդակցութեան մէջ կը դնէ. կը

լսես, բայց չես տեսներ. կը տեսնես, բայց չես կրնար բռնել. կը զգաս բայց չես հասկնար. ահա թէ ինչ է երաժշտութիւնը...:

— Իսկ հայ երաժշտութիւնը, կը հարցնեմ ամէն ինչ մոռցած:

— Ազգային երաժշտութիւնը ազգի մը մեծութեան չափանիշն է, երաժշտութիւնը որքան մեծ է ազգն ալ նոյնքան մեծ: Հայ գեղջողկն ալ ունէր իր երգը եւ նա կ'երգէր իր տան մէջ: Մարդ իր տան մէջ ինքզինքը ազատ կը զգայ եւ ազատութիւնը կը ստեղծագործէ: Գեղջողկը կարգաւ չի գիտեր, բայց երգել գիտէ, նա կ'երգէ իր գիւղը, իր հողը, իր տունը եւ իր հայրենիքը: Նա այս բոլորը դարձեալ պիտի ունենայ: Եթէ այժմ փոքր է վաղը պիտի մեծնայ, ինչպէս մի երախայ, որ իյնալ-ելլելով վերջապէս կը մեծնայ եւ իր տունը կը կազմէ:

Յանկարծ զանգակը կը հնչէ:

Ոտքի կ'ելենք: Ինք ալ կ'ընկերակցի մեզ մինչեւ նորանցքին դուռը:

— Հայր սուրբ, բան մը կը փափաքե՞ք, կը հարցնենք թախանձազին:

— Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ. հոս ամէն ինչ կայ, բան մը չեմ ուզեր, ես իմ տանս մէջ հանգիստ եմ, դուք ալ դացէք ձեր տան մէջ հանգիստ ապրեցէք...:

— Հայր սուրբ, արդեօք կ'ընդունէի՞ք մեզ եթէ երբեմն այցելէինք...:

— Ո՛չ, զաւակներս, չնորհակալ եմ, բայց կ'աղաչեմ, զիս անհանգիստ մի ընէք. ես գործերս ունիմ կատարելիք: Ոչ ոքի բան մի ըսէք որ չզան զիս անհանգիստ ընել:

— Ուրեմն մնաք բարով... Աստուած օգնական, Հայր սուրբ:

— Երթաք բարով... Աստուած պահապան զաւակներս...:

Կը բաժնուինք տխո՛ւր, լո՛ւռ եւ խորապէս ազդուած:

Իբրեւ ծանօթութիւն աւելցնեմ որ մեր խօսակցութեան ներկայ էին նաեւ Պ. Պ. Սարգիս Տէօվլէթեան եւ Աւետիս Տէօվլէթեան:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԵՐՃԱՆԵԱՆ

1931 Յունուար 27

Լիբանանի Մայրիները Եամիլիի հետևեռուն վրայ

Նոր Պէյրութ կը հասնէի: Աւանդութեան վառ գոյներէն դեռ խողտացող նայուածքս առաջին անգամ մայրիները որոնեց Լիբանանի լեռներուն վրայ: Բայց լեռները, իրենց մերկութեան մէջ աւելի սլարկեշտ, բաց ճակատով խոստովանեցան:

— Մայրիներ... Սողոմոնեան առակ մը, մարգարէական բան— դադուշանք մը որոնք երբեմն միայն Աստուածաշունչի էջերուն մէջ ծաղկած են: Այսօր, վերածուած իրենց իսկական վիճակին, այսինքն ստուերի, անոնք կը զարդարեն Լիբանանի դրօշը:

— Հասկա Լամարթինի աղօթքը՝ մայրիներու հովանիին տակ:

— Տարի մը եւս, եւ դարը կը վերջանայ այն օրէն ի վեր երբ Լամարթին ոտք դրաւ այս հողին վրայ: Դարը բաւական չէ՞ նուիրագործելու համար նոր առասպել մը:

— Սո՛ւտ խօսեցաւ ուրեմն:

— Սուտը, բանաստեղծներուն մօտ, ներշնչում անունը ունի: Լամարթին քնարերգու մըն էր, այսինքն Սողոմոնին արուեստակից: Նոր Երգ Երգոց մը յօրինելու համար պէտք ունէր մայրենիներու: Ուրի՞շ:

— Ոչինչ:

Հիասթափութիւնս յանկարծական ցաւի մը պէս դալարեց միտքս: Քիչ բան չէր... Մայրիներու անտառն էր որ փոթորկահար կ'ըլլար երեւակայութեանս մէջէն:

Իսկ հիմա Պշառէ եմ, — Եամիլիէի ծննդավայրը...

Yamilé sous les cèdres !..

Մարոնի քահանայ մը, որմէ տեղեկութիւն կը խնդրեմ, փութ— կոտութեամբ պատասխանելէ վերջ, իր կարգին կը հարցնէ.

— Մայրիները տեսնելու պիտի երթա՞ք:

— Տեսած եմ:

— Ո՞ւր:

— Սողոմոնի երգերուն մէջ եւ ձեր դրօշին վրայ:

— Վտի'տ մխիթարանք... Պէտք է բուն մայրիները տեսնել,

հազիւ կէս ժամով հեռու էք անոնցմէ: Պշառէէն մեկնիւ առանց
այցեկելու մայրիներո՛ւն... ատի մեղք մըն է զոր ոչ ոք յանդիման
գործել մինչեւ հիմա:

Ու պատարագիչի մը պէս բազուկը կ'երկարէ ցոյց տալու համար
այն ճամբան որ մեզ պիտի տանի դէպի մայրիները: Իր ժեսթին
ազդեցութեամբ սրբազան անտառը կը վերընձիւղի միտքիս մէջ:
Աւանդութիւնն ալ ուրեմն մայրի մըն է, դարաւոր ու հաստաբուն
զոր կարելի է կտրել, բայց երբե՛ք արմատախիւ ընել:

Ինքնաշարժը կը յառաջանայ պարտէզներով եզերուած պողո-
տայէ մը, շուք կածանի մը այնքան նման, ու կը հասնի ստորոտը
լերան մը որուն յառաջակողմը կը թուի ըլլալ բերդի մը ճակատը,
խարխուլ ու խռոչաւոր: Ծերպերէն ցցուող փոշեթաթաւ խոտերը
աւելի պարտադիր կը դարձնեն բերդին վերջիչումը: Ճամբան, որմէ
ինքնաշարժը պիտի բարձրանայ, դարձդարձիկ քիւլի մը տեսքն ունի
այս պատնէշին վրայ, այնքան սեպ որքան վիթխարի: Նոյնիսկ
ժայռերը, զորս մուրճն ու դուրը անդամատած են շարունակելու
համար ճամբուն դիծը, ոչ միայն չեն եղծաներ պատնէշին պատ-
րանքը, այլ զայն կը լրացնեն՝ կեռիքներու (գոէնօ) պէս հակելով
լայն քիւլին վրայ:

Ուղեւորին համար որ յաճախ ենթակայ է գլխապտոյտի, մէկ
ճար կայ զերծ մնալու այդ պատահական նոպայէն, — աչքերը դոյ
երազել կառքին խորը: Որովհետեւ եթէ լերան կողմը նայի, ինք-
զինքը պիտի կարծէ վերելակի մը մէջ որ կը մագլցի անվերջանալի
պարիսպն ի վեր, իսկ եթէ դառնայ դէպի անդունդը... պիտի զգայ
զարհուրանքը մէկու մը որ յանկարծ օդանաւի մը մէջ կը բանայ իր
աչքերը:

Փոխն ի փոխ այս յուզումները ապրելով, կը հասնինք լերան
դադաթը: Մինչեւ հոս ես կը կարծէի որ միայն Անրի Պորտոյի բե-
ղուն երեւակայութեանն էր որ կը հետեւէի. բայց ո՛չ, Նամիլէ այս
լեռներուն մէջ ծլած ու ծաղկած է, սա վայրի նարդիսներուն պէս:
Երիտասարդ մը մեզի կը խօսի այս պէ մուրազ աղջկան մասին:
Իր պատմութիւնը չնչին տարբերութիւններ կը ներկայացնէ Անրի
Պորտոյի վէպին հետ:

Նոր վերելք չունինք, իսկապէս լերան դադաթն ենք: Գօզ լեռ-
նադաշտ մըն է, ոչ շատ ընդարձակ, խիստ նման թատերաբեմի մը,
երեք կողմերէն պարսպուած բարձր սարերով որոնց վրայ տեղ տեղ
դեռ ձիւնը կը շողայ յամիկի ածուներու պէս: Սարահարթը ծած-
կուած է ցորենով, տժգոյն ու վտիտ ցորեն մը որ չգիտես թէ ո՞ր
օրին կը սպասէ հասունանալու: Օդոստոսը կը վերջանա՛յ...:

Հէ՛յ Արածանի խարտեաշ արտե՛ր, ինչպէս աքսորական Հայր

սիրտի մորմոքով չվերյիշէ ձեզ: Յուլիսի առաջին կէսին արդէն հայրենական արու արեւը ձեզ կը վերածէր խաղաղ ու ծաւալուն բոցերու: Երկրորդ կէսին ձեր որաները կ'աշտարակուէին կալերուն շուրջ...:

Այո՛, հոս հողը քարուտ է, հասկերը՝ վտիտ, արօրը՝ ճղճիմ, դուժանին եռամսեայ վիժած ձաղուկը: Եւ սակայն այս նիհար դաշտերու մէջ աւելի հեշտ է հայկական համասփիւրոններ մշակել, քան Քոնքորտի հրապարակին վրայ...:

Բայց ո՞ւր կ'երթամ: Մոռցայ որ մեր անցադիրներուն վրայ դրուած է «Վերադարձը արգելուած»: Սխալեցա՛յ: Քամին որ Տարիւլ-Ատիսի ձիւներուն սարսուռը կը բերէ, հայկական Տաւրոսի եւ Կորդուաց լեռներուն քամին կարծեցի: Շատ հեռու չե՛ն...

Ձէ՛, շատ հեռու չեն, բայց այսօր ստիպուած ենք ամփոփուելու այս լեռնադաշտին վրայ:

Շուտով պիտի հասնինք դաշտին ծայրը, ու դեռ ծիւ մը մայրի չի տեսնուիր: Ինքնաշարժը կանգ կ'առնէ այն տնակին առջեւ ուր մենք պիտի բնակինք:

— Ի՛նչ, հո՞ս են մայրիները, ծաղկամաններու մէջ կը մշակէք զանոնք:

— Մայրիներ՞ը: Էրդ-էր-Թապ-Տիրոջ Մայրիներ՞ը: Հա, տեսէք, հո՛ն, հո՛ն:

Բարի ուղեւորին ցուցամատը կ'երկարի դէպի սարահարթին խորը, եւ ինքը մեզ կը քաջալերէ ապահովելով որ հազիւ երկու երեք հարիւր մեթր ճամբայ ունինք:

Միայն այդքան հեռւորութեան վրայ ենք, ու դեռ չենք տեսներ դարաւոր մայրիները, «վիթխարի եւ բարձրուղէ»...

— Ձեր մայրի ըսածները մորենիի մացառներ չըլլա՛ն...

— Ձէ՛, չէ՛, քիչ մըն ալ համբերութիւն, եւ հիմա կը տեսնէք մայրիները իրենց բովանդակ փառքին մէջ:

Հէ՛, բայց այս սարաւանդը թափերաբեմ չէ, այլ սեղան մը որուն Սրբութիւն Սրբոցը վերապահուած է մայրիներու հսկայ փունջին:

Դէպի խորը, լեռնադաշտը հետզհետէ նեղնալով կը ձեւացնէ խորշ մը շրջապատուած բլրակներով որոնք իրենց դիրքովն ու աղեղնաձեւ շարքովը կը յօրինեն անձեռակերտ պարիսպ մը այս սրբազան ծառերու շուրջ: Բայց ձեռակերտ պարիսպ մըն ալ կայ որ աւելի մօտէն կը սեղմէ մայրիներու պուրակը, եւ որ, հաւանաբար, Լիրանանի հայ կառավարիչներէն մէկուն դործը ըլլայ, քանի որ հազիւ կէս դարու դոյութիւն ունի:

Այս կրկնակ պարիսպներէն վերջ, այցելուն ինքզինքը կը դռնէ մեծ դարաստանի մը մէջ, բաժնուած քանի մը դմբէթաձեւ ածու-

ներու որոնց վրայ, փոխանակ պարտեզի վաղանցուկ ծաղիկներու, կը կանգնին բազմադարեան մայրիները, արդարեւ Վիթխարի եւ բարձրուղէշ: Ոմանք համադիր եւ ստիճանաւոր ճիւղերով, աստեղաձեւ տարածուն, նման են չինական փակոտաներու (մեհեան): Ասոնք մայրիներուն դասական զեղեցկութեան ներկայացուցիչներն են: Իրենց կանաչը նուազ մռայլ է, ու ստեւածեւ տերեւներուն վրայ կը թուի թէ հողէ մարմաշ մը նստած է:

Շատեր բարձր ու սլացիկ են, արմաւենիներու վայելչութեամբ: Տաճարի մը սիւններուն պէս ողորկ ու հաստատուն. իսկ կամարը իրենց իրերահիւս ճիւղերն են որ կը կազմեն եւ այն մութ թխութիւնը որով հագուած են, աւելի երկտասարդ, աւելի կենսունակ ցոյց կուտայ զիրենք:

Մէկ քանիներ որոնք Սողոմոնի փայտահատներուն տապարներէն խուսափած են, բացառիկ տեսք ունին: Բունը կարճ է, ընկուղենիներու բունին պէս, բայց ամուր ու ահագին: Ժայռերու նման անշարժ ու խոժոռ: Անկանոն երեւոյթով, եւ մանաւանդ այնքան հաստ որ դիտողը կը փորձուի կարծել թէ ծառերու փունջ մըն է որ դարաւոր դիրկընդխառնումի մը մէջ ձուլուած ու յառաջ բերած է անոնցմէ իւրաքանչիւրը: Եւ անհաւանական ալ չէ, եւ մէկէ աւելի օրինակներ կը հաստատեն այս ենթադրութիւնը: — Հսկայ ճիւղեր մեկնելով մէկ ծառէն դէպի միւսը, բոլորովին կլանուած են երկրորդին կողմէ, այնպէս որ եթէ այդ ճիւղը մայր ծառէն անջատուի, մայրագիր ծառը պիտի կրնայ սնուցանել զայն:

Վերջին տիպարի հսկաներէն է սա մէկը որուն բունը տասնըվեց մեթր չըջագիծ ունի: Բնութիւնը անոր քով զետեղած է ժայռ մը, կարծես պարտադիր դարձնելու համար անոնց բաղդատութիւնը: Ժայռ մը որ հազարաւոր տարիներ առաջ զայն հովանաւորած է, երբ ան դեռ փոքրիկ ծիւ մըն էր: Այսօր ամպերը իրենց անցքերուն մէջէն, եւ ժայռը կորաքամակ պառակի մը պէս, անոր պատուանդանին վրայ ծնրադիր, ոստերէն կաթկթող անձրեւին կը սպասէ՝ մամուռով պատանքուելու համար: Բայց կեանքը, որքան ալ երկարատեւ ըլլայ, վախճան մը ունի: Մայրին պիտի իյնայ օր մը, թերեւս քանի մը հազար տարի վերջ, եւ ժայռը ուր անոր մանկութեան ամպ-հովանին եղած է, հոն կը սպասէ՝ անոր տապանաքարը ըլլալու:

Այս ինքնակառոյց եւ յարաճուն յիշատակարաններէն մէկը, կամուրջի մը պէս երկարելով երեսուն դարերու վրայէն, իրարու կը միացնէ Սողոմոնի ու Լամաութինի անունները: Հանճարը դար չունի: Ֆրանսացի ուխտաւորները միայն իրենց սուրբին է որ կ'այցելեն: Եւ սակայն Լամաութին իր ուղեւորի գաւազանովն անգամ չէ դպած այս ծառին որ ձօնուած է իրեն եւ իր վաղամեռիկ աղջնակին,

ինչպէս ցոյց կուտայ բունին վրայ հաստատուած մարմար սկաւա-
ռակը: Ձմեռուան զուգադիպած է մեծ բանաստեղծին այցելութիւնը,
դժուարաւ բարձրացած է մինչեւ սարահարթը: Հոս իր ձին չէ կրցած
այլեւս ճեղքել ձիւնը որ մինչեւ կուրծքը կը հասնէր: Եւ Լամառթին
ընդհատած է իր ուխտադնացութիւնը ու բաւականացած է հեռուէն
ուղերձելով:

Բնականաբար աւելի առասպելական է Սողոմոնի այցելութեան
պատմութիւնը: Իր անունին զուգորդութիւնը այս պուրակին հետ,
կը բացատրուի միայն անով որ այս մայրիներէն մէկ քանիներ կը
համարուին ժամանակակիցները այն անտառներուն, զորս Փիւնիկէի
Հիրամ թաղաւորը նուիրեց Սողոմոնի համայնակուլ տաճարի ներքին
ազուցուածքին համար:

Ջարմանալին այն է որ ի՞նչպէս անառակը ազատ մնացած է
մայրիներու համատարած ջարդէն որ մերկացուցած է բոլոր շրջա-
կայքը: Արդեօք այսպէս լեռնախորշի մը մէջ թաքնուած ըլլալով,
չե՞ն նշմարուած Տաճարին փայտահատներուն կողմէն: Բայց անոնք
տասը հազար էին:

Ծափ մատաղ էին այդ շրջանին: Այս ենթադրութիւնն ալ կը
հերքուի անով որ ասոնցմէ ոմանց տարիքը կը հաշուուի վե՞ց հազար:

Արդէն նման ենթադրութիւններ անարժէք, գրեթէ զուգահիշ կ'երե-
ւին այն ներշնչումին դիմաց, զոր հանդիսատեսը կը յղանայ այս
ծառերուն ստուերին մէջ անոնց դոյութեան պատճառի մասին:
— Այն ինչ որ բռնադատած է մարդիկ՝ խնայելու անոնց, այս պու-
րակին դիրքն իսկ է: Սարաւանդէն մեկուսացած, բնական պարիսպ-
ներով շրջապատուած բնակերտ մեհեան մըն է ան, սեւ մարմարի
սիւներով եւ դմբուխտէ կամարով: Տարակոյս չկայ որ շատ մը
կրօնքներ իրարու յաջորդած են այս հսկաներու շուքին մէջ, բայց
անպայմանօրէն անոնք ամէնքն ալ անդուսպ վերմդումով մը ձգտած
են դէպի դմբուխտէ կամարը...: Ամէնքն ալ այդ կամարին վրայ
թառած տեսած են այն դերագոյն իտէալը որ հասարակաց է բոլոր
կրօնքներուն: Դարերէ ի վեր իր պահպանումը այնքան այլացեղ եւ
այլազան ժողովուրդներու կողմէ, նոյնիսկ վանտալ թուրքերուն
կողմէ, ուրիշ բան չապացուցաներ: Եւ աղամանդի մը պէս որ նոյն
փայլովը կը փայլի թաղուհիի եւ աղախինի սիրտին վրայ, այս
սրբավայրն ալ կրօնքէ կրօնք անցնելով, ամէնուն համար ալ պահած
է իր նուիրական հանգամանքը: Չեմ կասկածիր իր այս պուրակը
Փիւնիկեցիներուն Սօսեաց անտառը եղած ըլլայ:

Ափսոս որ ծառերը համր են մեղի չեն պատմեր թէ նախորդ
կրօնքները ինչ աւանդութիւններով օրրած են զիրենք: Բայց Լիբա-
նանի Մարոնիները կը յուսան այս մայրիներն ի վեր երկինք համ-

բառնալ, քանի որ լեռնածոցը կը համարին երկինքին դուռը: Աւելի ուշ տալու համար իրենց միամիտ հաւատքին, անոնք այս լեռներուն կը վերագրեն Քրիստոսի այլակերպութեան հրաշքը: Այստեղ իջան Եղիա եւ Ենովք եւ հոսկէ վերամբարձան, ուրեմն երկինքի մուտքը հոս է: Կորզուած այս փառքը այնքան կը վայելէ այս սարերուն, որ այլեւս չեմ մեղքնար անիրաւուած Թարօր լեռը:

Այլակերպութեան օրը Մայրիններուն տօնն է: Վերին Լիբանանի լեռներէն խայտարդէտ բազմութիւն մը թափած էր Մայրեաց անտառին մէջ, մատաղներով, փողով ու թմբուկով: Մայրիններու հովանիին տակ, կեդրոնական բլուրին վրայ, փոքր մատուռ մը կայ ուր ժողովուրդը պատարագը լսելէ վերջ, կը խմբուի բարձրաւանդակին վրայ եւ կը սկսի իր աղագային շուրջալարը — տապէ — որ տեսակ մը հայկական «քոչարի» է, նուազ բոռն: Տիրող տարագն է, այրերու համար, կարճաթեւ ապա, դմակաւոր անդրաւարտիք եւ ծփուն ֆէֆիյէ, երկայն ծոպերով: Կիները ամէնքն ալ շրջապահստ կը հագնին, առանց բնորոշիչ դիծի մը:

Ճիշդ հոս եւ այնպիսի օր մըն էր որ Եամիլէ սիրոյ դիւտը ըրաւ: Ինքն ալ տապէ պարեց, հմայելու համար իր սիրահարը, որ վայրի ծաղիկի մը պէս գեղեցիկ թուեցաւ իրեն: Մայրիններու քրմանոյշը քաղեց զայն եւ իր կուրծքը խրեց: Մոռցաւ որ անէծք կայ այն ձեռքին վրայ որ դալար ծիւ մը կը քաղէ Մայրեաց անտառէն: Ճիշդ այստեղ էր որ սիրավառ աղջիկը իր հաւատուրաց սիրոյ մեղքը քաւեց մահով: Հէ՛ք Եամիլէ, ինչո՞ւ չունկնդրեցիր մայրիններու պաշտպան մարգարէին՝ Սողոմոնին՝ որ անոնց սօսաւիւնին մէջէն քեզի կը փսփսար:

ԲՈՒՆՈՒ Է ԲԱՆ զԲԱԽ՝ ՍԷՐ...

Մուշի Ս. Կարապետի ճամբուն վրայ զոյգ մը մարմար խաչքարեր կան որոնց տակ կը հանդէն երկու պարման կեանքեր — սիրոյ զոհեր: Ուխտաւորը երբ հոս կը հասնի, կանգ կ'առնէ երգելու համար անոնց սիրերդը:

Ես որ երգել չեմ գիտեր, Եամիլէի պատմութիւնն է որ կը կարդամ մայրիններու թուխ ու զով ստուերին մէջ, որ իր սիրոյ խանձարուրն ու պատանքը եղաւ:

Բայց արդէն օրը կը տարածամի, մայրիններու պարիսպէն դուրս կ'ելլեմ, եւ ցորեննոցի մը եզերքը կը նստիմ շարունակելու համար վէսլը: Վերջացնելու մօտ, փոքրիկ աղջիկ մը որ իր այծին հետ քովէս կ'անցնի, փունջ մը կանաչ սիսեռ կ'երկարէ ինծի: Առանց ուշ դարձնելու մերժումի նշաններու, փունջը բաց դիրկիս վրայ կը նետէ եւ իր այծուկին հետ ոստոստելով կը հեռանայ: Փունջը այնքան

Թաց էր որ ցօղի կաթիլներ կը գոյանան այն էջին վրայ զոր հեղինակը կը կնքէ զոյգ սիրահարներու ընդեկողուած տապանադիրերով :

Սրտմտելու ժամանակ չի մնար , որովհետեւ մայրամուտի վերջին շողերը հրեղէն արցունքներու պէս կը վառեն այդ ցօղի շիթերը :

Թող չըսեն թէ ես առանց արցունքի վերջացուցի Նամիկէի պատմութիւնը :

ԵԴՈՒԱՐԴ ՏԱՐՕՆԵԱՆ

1931 Սեպտեմբեր 1-8

Մենի

Երիտասարդ մը միշտ գոհունակութեամբ կը թեւակոխէ այն տարիքը, ուր այլեւս կը դադրի ամէն անարդարութեան առթիւ դայթակղելէ: Կը դադրի ամէն քայլափոխի աղաղակելէ, — կրա՛կ կայ: Բայց եթէ երբեք կ'ուզէ միշտ արու մնալ, պէտք է զգուշանայ հիմնական վտանգէ մը: Ոչինչ այնքան շատ զինք կը մղէ անդործութեան, որքան համակերպեալի երկարատեւ լռութիւնը: «Ի՞նչ ընեմ, մարդ արարածէն ամէն բան կը սպասեմ»: Թոյնը աս է: Վրան կարմիր էքիֆէք փակցուցէք:

Պէտք չէ գայթակղիլ, որովհետեւ ամէն հայերէն թերթի մէջ գրականութեան մասին խօսող կայ: Գրականութեան մասին փչող կայ: Հաչող կայ: Շարադրել գիտցողը գիրք վերլուծելու կ'ելլէ, երիտասարդներուն խորհուրդ տալու, խրատ տալու կ'ելլէ, եւ նոյնիսկ կը ջանայ եւրոպական գրականութիւնը հասկցնել, այսինքն յօշոտել: Քիթդէ գոցէ եւ անցիր: Այս որձեւէզները կ'ուզեն խորիմաց եւ խորաթափանց միտք ունենալ: Գոնէ տպաւորութիւնը տալ: Եւ որովհետեւ անկարող են ճառելու իմաստասիրութեան, հոգեբանութեան, տրամաբանութեան, աստուածաբանութեան եւ այլ հասակէ վեր բաներու վրայ, կը բռնաբարեն հայկական գրականութիւնը: Գիտեն թէ հիւանդութիւն պիտի չառնեն, թշուառականե՛րը: Ի՞նչ փոյթ, խելացի տղաքը խելացի հայրերէն չեն ծնիր միշտ: Նախընտրելի է որ աղմուկ ելլէ քան թէ տիրէ քար լռութիւն: Լռութիւնը փորձանքներուն, պատիժներուն ամէնէն մեծն է: «Սուրբերը երբեք չդատապարտուեցան լռութեան» կ'ըսէ Փասքալ գոհունակութեամբ:

Բայց այս ժխտին մէջ երբեմն կը բարձրանան ձայներ՝ որոնց առջեւ կարելի չէ եւ պէտք չէ լռել: Այդ ձայներէն գլխաւորն է սա հարցումը՝ նետուած երիտասարդ գրողներուն երեսին.

— « Ի՞նչ է ձեր գիրքը. ո՞րն է ձեր սերունդին հանգանակը. գրական եւ մտաւորական գետնի վրայ ի՞նչ նորութիւն բերիք. ի՞նչ բանով կը ժպտահիք «նոր» կոչել դուք ձեզ »:

Խմբեցի ես: Ատենը անգամ մը այս հարցումներէն մէկը կը

բարձրանայ աշխարհի մէկ չըլլալիք անկիւնէն, ուր հայ վարժապետ մը տակաւին չէ կորսնցուցած «վարիչ»ի իր սովորութիւնը: Շատ անգամ ծանօթ տարեց դրագէտներ ալ կ'ըսեն նոյն բանը: Դեռ քանի մը ամիս առաջ է որ Զապէլ Նսայեան խօսքը գաղթահայ երիտա-սարգներուն ուղղելով կը գրէր.

— « Բայց աներեւակայելի բան է որ նոր սերունդ մը՝ հիներու դէմ պայքարած ատեն՝ աւելի յառաջացած պլատֆորմ չունենայ... եւ ուղէ իր ապրելու իրաւունքը ապահովել զինուած միմիայն ծննդեան թուականներով »:

Կարճ խօսք, կը պահանջեն որ յառաջապահ ըլլանք: Երկրորդ՝ բացատրենք եւ հաստատենք թէ ինչո՞վ նոր ենք, յառաջապահ:

Կրա՛կ կայ: Ոտքի՛:

Բացատրենք եւ հասկցէք դուք, սիրելիներ կամ խղճալիներ, տարեցներ կամ զառամածներ, ձայնաւորներ կամ թոթովախօսներ, լսեցէ՛ք:

Մենք յառաջապահ չենք, այլ... պահ ենք, այսինքն պահապան ենք:

Ձեր ձեռքերը վեր առէք եւ պարեցէք այս բերկրառիթ լուրիս համար: Մեր այտերը խածնելու աստիճան համբուրեցէք մեզ, որովհետեւ վախ կայ որ վաղը պակսին պահապանները: Այն կրակը, զոր ձեզմէ առինք ու կը տանինք՝ դրած սկիհի մը մէջ, որ կը կոչուի «Ով մեծասքանչ», կը կարծէ՞ք, վստահօրէն կը կարծէ՞ք թէ դիւրաւ պիտի փոխանցենք մեր զաւակներուն: Լսեցէ՛ք:

Եւ արդ՝ յառաջապահ ենք:

Յառաջապահ է այն տղան, որ դեռ կը գրէ:

Յառաջապահ է այն տղան, որ յուսահատութեան այս անորակելի վիհին մէջ, իր անանուն լքումին մէջ, դեռ կը գրէ, դեռ կ'որոնէ գեղեցիկը, հայկականը, մարդկայինը:

Յառաջապահ է այն՝ որ իր առօրեայ անանուն տաժանքէն վերջ, կը հակէ գլուխը եւ շունչ կուտայ մեր հրաշագեղ արեւմտահայերէնին:

Յառաջապահ է այն՝ որ ակռաները սեղմած, դառնութիւնը կուլ տալով դեռ կը քալէ, պահելով իր անկախութիւնը, մնալով հեռու սպասման սենեակներէ, այսինքն կուսակցութիւններէ:

Յառաջապահ է այն, որ սեղան չունի, հրատարակիչ չունի, չատ քիչ ընթերցող եւ աւելի քիչ հասկցող ունի ու կը քալէ: Մինչ՝ դեռ դուք նուազ մեծ փորձանքներու առջեւ ողբ ու կոծ կ'արձակէիք, երկինք գետին իրար կ'անցընէիք, ան արիւնաթաթախ ու մռայլ՝ կը քալէ:

Կարծէք իրեն եւ իր ընկերներուն համար ըսեր է Մալարմէ.
— Toujours avec l'espoir de rencontrer la mer, ils voyageaient sans

pain, sans bâtons et sans urnes, mordant au citron d'or de l'idéal amer.

Օ՛, գիտե՛մ, գիտեմ ձեր պատասխանը: Պիտի ըսէք ինձ. — Շահան Շահնուր, սանք-իմանք-ալիսմ մի՛ ըներ: Հեղինակ մը գէշ պայմաններու մէջ ապրած ըլլալուն համար՝ մենք պարտաւոր չենք իր դործը լաւ գտնելու: Մանաւանդ որ ճշմարիտ գրագէտ մը ամբողջին վրայ անմիջական եւ օգտակար ազդեցութիւն մը դործելու, ազգային գրականութիւնը ճոխացնելու գիտաւորութեամբ չէ որ կ'արտադրէ: Այլ կը գրէ, որովհետեւ սէ փիլի ֆռն քը լիւի: Կրնաս քու տարեկիցներդ կոչել արի, քաջ, հերոս, բայց ո՛չ յառաջապահ: Այնպէս չէ՞, Շահան Շահնուր:

Ո՛չ, այնպէս չէ: Կը կրկնեմ աներկիւղ — Համբարձումը յառաջապահ է, քանի որ դուք վերջապահ չեք:

Զկարծէք թէ բառերու հետ կը խաղամ: Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ ինձմէ այդ սրբապղծութիւնը: Ի՞նչ է վերջապահ մը: Վերջապահ մը գինուոր մըն է որ յառաջացող խումբի մը ետեւէն կը քալէ, ետեւէն եկող թշնամիին դէմ կը դնէ եւ այդպէսով ոչ միայն սլաշտպանած կ'ըլլայ ինքզինքը, այլ նաեւ յառաջապահները:

Արդ՝ դուք վերջապահ չէք, քանի որ 1. չէք քալեր այլեւս, 2. ետեւէն եկող թշնամիին դէմ չէք դներ, 3. չէք պաշտպաներ մեզ՝ երբոր մենք ձեզ կը պաշտպանենք:

Մենք ձեզ կը պաշտպանենք քանի որ կը կրենք միշտ առկայծ կանթեղը, մինչ դուք չէք պաշտպաներ մեզ ետեւէն եկող թշնամիին դէմ՝ որ է ձեր անցեալը: Լեզունիդ կը չորնայ, մի՛ ուրանաք: Դուք ալ պատասխանատուութիւն մը ունիք հայկական քայքայումին (տէպաֆլ) մէջ: Սխալներ դործեցինք: Եւ հիմա կ'ուզէք մեզի փոխանցել ձեր սխալները, այսինքն անմիաբանութիւնը, կուսակցական ոճրային եւ դոնրաց վէճերը, լրագրութիւնը (ղազէթ-անիուք-իւն), թուլամորթութիւնը, անպատասխանատուութիւնը, բառախաղը, սիրունը, չնչազարդը եւայլն:

Եւ չէք քալեր: Ո՞րն է տարեց գրագէտի մը քալումածքը: Պիտի արտադրէ խօսքով կամ դործքով: Շատ քիչեր, օ՛ շատ քիչեր միայն կը գրեն այժմ: Ատենը անգամ մը: Եւ արդիւնքը տեղոյն կրկնութիւն է, անարիւն կրկնութիւն, յամառութիւն: Զարթեր խօսիլ այդ մասին եւ աւելորդ է զիրենք մեղադրել: Հապա՞ դործքով կատարուած օգտակարութիւնը: Ո՞ւր է այդ վառեակը: Ամէն անգամ որ իրենցմէ մէկուն դէմը ելած եմ ուի տը լ'անսիէնն Գոմէտի, ըսած եմ.

— Պարոն «80ական թուական», չէ՞ք կարծեր որ մեր այս օրերուն համար հայերէն գիրը, պարբերականը, մէկ խօսքով գրականու-

թիւնը կրնայ դեր մը կատարել: Ձեռք ըսեր թէ արմատական, հիմնական դեր մը, բայց դո՞նէ...

— Օ՛հ ինչ կ'ըսէք, արմատական, հիմնական դեր մը կրնայ կատարել: Ամբողջ աշխարհումը, հրեշադրութիւն նահանջը... եւ յետոյ մեր ծուռ մտայնութեան, մեր խաթարուած հոգիներուն համար... օ՛հ ի՞նչ կ'ըսէք...

— Ըսածս պարզ է: Գիտեմ թէ դուք երկար ատենէ ի վեր քաջուած էք հրապարակէն. չէք արտադրեր այժմ. բայց վստահ եմ որ խոր սէր ունիք միշտ դէպի գեղեցիկ գալրութիւնները եւ կ'ուզէք նիւթապէս, դրապէս...

— Օ՛հ, գեղեցիկ, գեղեցիկ, գեղեցիկ գալրութիւնները...

Եւ բա՛ն մը չըներ անհաւատը: Եւ կրնա՛յ ընել անհաւատը: Անուն տալու պէտք չկայ. գիտենք թէ ովքեր են: Կամ աւելի ճիշդը՝ տա՛մ իրենց անունը — անոնք կը կոչուին չքալողներ:

Որով՝ Համբարձումը յառաջապահ է, քանի որ մինակ է, քանի որ վերջապահ չկայ: Շոա՛խ:

« Հեռացիր պիտի ըսէք ինձ, քու գինուորներէդ: Պատկեր մը չատ քիչ անգամ բացատրելիին ճիշդ ու ճիշդ կը նմանի, ամէն ինչ կարենալ բացատրելու համար: Աւելի պարզ խօսինք:

« Մենք տարեց դրապէսներ ենք եւ դուք երկտասարդներ: Մենք երէկ պլատֆորմ մը ունէինք, եւ այսօր ալ ունինք զայն ու կը պաշտպանենք: Բարեփոխելով կամ ոչ: Արդ, կ'ուզենք գիտնալ թէ ո՞րն է ձեր պլատֆորմը եւ ինչո՞վ կը տարբերի մերինէն, եւ ինչո՞վ նոր է »:

Հոս պէտք է անմիջապէս մատնանշել ախտ մը: Հայուն մէջ անհատականութիւնը այնքան զօրաւոր է որ մեր հայրենակիցը չի կրնար շուտով նուիրուիլ հեղինակի մը: Ձի կրնար հեղինակը քննել ըստ ինքեան: Կ'ուզէ միշտ գերակշռութիւն մը ունենալ անոր վրայ, կ'ուզէ մինչեւ վերջին վայրկեանը առարկութիւն մը ընել, բաղդատելով օտար հանճարներու հետ: Ողնասիւնը շտկելով կարծէք ըսել կ'ուզէ. — « Միամիտ չեմ, տալիս չեմ դար »: (Ճիշդ է ըսածը: Բայց միամիտ է ու տալիս կուգայ քաղաքականութեան մէջ): Այդ պատճառաւ բերնի ծամոց ըրած է «այո, բայց...»ը: Երբոր երկ մը տուիք ձեռքը, պիտի ըսէ հաւնի կամ ոչ, «այո՛, բայց շունչը կարճ է» (երկարեցինք), այո՛, «բայց նիւթը թեթեւ է, (քիլօ մը աւելցուցինք), այո՛, բայց այժմէական չէ, (նոր ինքնութեան թուղթ տուինք), այո՛, բայց հէքեաթ է (մէքեաթ ըրինք), այո՛, բայց գեղադիտական չէ (եւն., եւն.)» Ահաւասիկ այս կարգի առարկութիւններէն մէկն է նաեւ — ու գլխաւորը — պլատֆորմը: Եւ ամէնէն

արտառուցը հոն է որ անոնք որ այսօր մեղմէ պլատֆորմ կը պահանջեն, իրենք չունէին պլատֆորմ:

Մեծ ազգերէն առնուած ամէն տեսակ գրական հանգանակներու տոգոյն մանրանկարը կար իրենց մէջ: Գրողները ծննդեան թուականներով եւ արտաքին տարազով է որ քով քովի եկած էին: Եթէ կար բան մը, զոր կրնանք բոլորին ալ հասարակաց նկատել՝ ան ալ թուրքի դէմ հայհոյելու փափաքն էր: Այդ փափաքը պէ՞տք է պլատֆորմ նկատել: Կարելի չէ եւ լաւ է որ չնկատենք, գիտնալով անոր հետեւանքը: Կրկնենք՝ չունէին եւ չունին պլատֆորմ: Բնաւ երբեք: Եթէ ունենային դրօշակ մը, դայն պիտի ձօճէին այժմ մեղի դէմ, քանի որ իրենց չենք նմանիր եւ պիտի սկսէր վէճ մը: Երբեք վէճ չէ եղած: Միայն կը պահանջեն որ մենք խօսինք եւ իրենք քննադատեն (վերը յիշած գրութեամբս, «այո՛, բայց»ովը) ու խժբժեն սրճարանային մթնոլորտի մէջ:

Խօսինք եւ քննադատեցէք: Մենք չէ որ կը վախճանք սրճարաններէ, այսինքն մեր օրօրոցէն:

Կարծեմ սխալած պիտի չըլլամ երբոր ըսեմ թէ պլատֆորմ ընդունիլ կը նշանակէ զինուորագրուիլ, այսինքն ձեռքը ունեցած զէնքը (գեղեցիկ գրելու կարողութիւնը) երթալ ի սպաս դնել դատի մը: Իմաստասիրութիւն մը ունենալ եւ դիրք մը բռնել: Կեցուածք մը ունենալ եւ տեղ մը առաջնորդել ընթերցողը: (Անչուշտ՝ յառաջապահի դիրքը կրնայ ըլլալ զուտ գեղարուեստական, լեզուական, ձեւի, ոճի: Եւ արդէն գեղագիտական գետնի վրայ է որ միայն յառաջդիմութիւն գոյութիւն ունէր մեր նախորդ գրական սերունդներուն մէջ: Այսինքն անոնց պլատֆորմը ձեւի պլատֆորմ էր քան թէ խորքի):

Այս պլատֆորմը պէտք չէ որ չափէ դուրս հակի ընկերային շեշտուած քէզի մը վրայ: Ոչ միայն քէզը իր շեշտուած վիճակովը գրագէտ մը կը կաշկանդէ, երկը կ'ընէ «ուզուած», հերոսները գրքունակ այլ նաեւ վախ կայ որ քէզը կարծուածէն աւելի շուտ ջուրը իյնայ եւ ոչնչացնէ նաեւ գրական երկը: Այս ճշմարտութիւնը այնքան խորապէս հասկցուած է որ երիտասարդ գրողներէն ոչ ոք կ'երթայ պրոլետարական գրականութեանը, ոչ ալ Ահարոնեանի գրականութեանը: Մենք սպաննեցինք այն գրականութիւնը որ կը կոչուէր «ազգասիրական» եւ Ռուսիայէն արտածուած նոր ապրանքը ի դուր մեր դուռը կը բախէ: Գիտենք թէ երկու գրականութիւններն ալ չափէ դուրս կ'եզրակացնեն

— Malheur au livre qui conclut, կ'ըսէ Ժիտ:

Ուրեմն, գրագէտ մը իր մատը ամէնէն աւելի պէտք է դնէ մարդկայինին ու գեղեցիկին վրայ:

Ըսէք տեսնեմ, կ'ուզէ՞ք որ ձեզ հրամցնենք նորագոյն «պլատ-
ֆորմ» մը որ հաստատուած ըլլայ միայն մարդկայինն ու գեղեցիկին
վրայ: Ըսէ՛ք եթէ կ'ուզէք: Անմիջապէս կրնանք մատուցանել: Հիմա
որ կ'ապրինք Փարիզի կեդրոնը, հիմա աւելի լաւ եւ շատ աւելի
ծանօթ ենք նոր շարժումներուն, որքան դուք չէիք երբոր նստած
էիք Պոլիս կամ այլուր: Կեանքը մեզ բաւական խորամանկ ըրած է
եւ կրնանք հետեւողական էջեր մրոտել, խորքէն աւելի ձեւը իւրա-
ցնելով՝ կրնանք աչք չալարել: Ըսէ՛ք, կ'ուզէ՞ք որ ձեզի տանք
Փրոյտիզմ, Վալէրի, Ժիտ կամ միասեռականութիւն, արտառոցը
կամ գերիրապաշտութիւն: Դեռ շատ աւելի ուրիշ բաներ կան, բայց
միթէ՞ պիտի չբացականչէք Քուչակին հետ:

Գիտեմք որ հայերէն գիտես, մէկ հատ մը ընտրէ եւ ըսէ.

Ըսէ այս ամսուան վրայ, այս ժողովուրդին վրայ, այսօրուան

կեանքին վրայ.

Խօսքդ դիւրիմաց ըլլայ, մութ ու կննդոտ բաներ մի՛ ըսեր.

Գիտես որ պանդուխտ եմ ես, պանդուխտին սիրտը մի՛ կոտրեր:

Այո՛, վստահ եմ թէ մեր ժողովուրդին համար «մութ ու կննդոտ
բաներ» պիտի չուզէք, մանաւանդ որ դուք իսկ պիտի չհասկնաք
դանոնք: Ձեմ չափազանցեր: Պատահեցաւ որ ասկէ առաջ մէկ երկու
երիտասարդներ հետեւողական էջեր դրեն եւ դայթակղեցաք, մինչեւ
որ ձեզի բացատրուեցաւ թէ ատոնց նման եւ աւելի յաջող օտարներ
կան: Խօսքս ձեր բոլորին չէ, բայց առհասարակ այս այսպէս է:

Ուրեմն ձեր պահանջած «յառաջապահ պլատֆորմ»ը այս չէ:
Հապա՞:

Քիչ մը վերը ըսի.— «Գրագէտ մը իր մատը ամէնէն աւելի պէտք
է դնէ մարդկայինն եւ գեղեցիկին վրայ»: Այս նախադասութիւնս
թերի էր: Մենք 1932ի Հայերս, եթէ ոչ օտար տարեկիցներէ աւելի,
դոնէ անոնց չափ պարտաւորուած ենք զբաղիլ նաեւ ընկերային
հարցերով: Մարդկութիւնը երկունքի մէջ է եւ չափազանց փոքր
պէտք է ըլլալ, անտեսելու համար հրամայական հարցեր: Տիկին
Եսայեան կը դրէ.— «Ձէ կարելի այլեւս խուսափիլ, ապաստանիլ
որեւէ անկիւն: Հետզհետէ կը հեռանանք անդորր ափունքներէն,
ալեկոծ ծովի աղի եւ դառն շունչը կը խուժէ մեր վրայ, բացը
կ'ելլենք ուղեք թէ չուզենք, եւ դիտենք որ կամ պիտի ընկղմինք,
կամ պիտի յաղթենք»:

Ճիշդ է: Միայն թէ մեզի քիչ մը մանկունակ կը թուի սա
խօսքը.— «Կամ պիտի ընկղմինք, կամ պիտի յաղթենք»: Մենք
առ այժմ կ'ըսենք.— «Պիտի դիմադրենք», որովհետեւ ափսո՛ս,

յստակօրէն չենք կրնար տեսնել թէ ինչպէս պիտի յաղթենք: Կը նշմարէք որ ընկերային հարցէն կը ցատքեմ անմիջապէս ազգային հարցին, որովհետեւ մեզի համար այսօր, այս ճգնաժամային պահուն, գոյութիւն չունի գոյութիւն պէտք չէ ունենայ Հայուն փրկութենէն դուրս որեւէ բան: Մեզի համար նախապատերազմեան փանջունիական իմաստ մը չունին սա բառերը, — ընկերային հարց, մարդկութիւն, աշխատաւորութիւն: Ասոնք ամէն բանէ առաջ կը նշանակեն. — Աչքերը դէպի Հա՛յը:

Ու մենք ձեզմէ կը տարբերինք անով որ՝

1. — Արտաքին թշնամիներէ աւելի կը փնտռենք ներքին թշնամիներ: Կը կռուինք ներքին թշնամիներու դէմ: Դուք մեզ բոլորովին տարբեր տեղ մը առաջնորդեցիք: Անվերջ հայհոյեցիք թուրքին: Կը նմանէիք մանուկի մը որ քնացող դադանի մը վրայ խճաքարեր կը նետէ՝ բարկացած եւ դժգոհ ըլլալուն համար: Բայց նախ քան այդ՝ ինքզինքը չէ պատասխարած վանդակորմին ետեւ: Նախ քան այդ՝ չէ սորված դադանազսպութիւն: Ապա եթէ դադանը արթննա՞ր: Արթնցաւ: Մենք կը խորհինք որ եթէ երբեք մենք պարտուեցանք որովհետեւ «անգլիական զրահաւորները չէին կրնար Արարատը ելլել», պարտուեցանք նաեւ անոր համար որ մենք չէինք կրնար մեր մէջը իջնել: Այդ իսկ պատճառաւ այսօր սկսած է ինքնաճանաչման շրջան մը: Բան մը՝ որ եթէ աւելի կանուխ եղած ըլլար, թերեւս այս վիճակին չհասնէինք: Բայց դուք արդէն միջոց չունէիք ժողովուրդը այդ ուղղութեամբ պատրաստելու, քանի որ մէկ առաւօտէն միւսը կը սպասէիք արշալոյսին: Փոխանցման շրջան մը կը կարծէիք ապրիլ: Ազգային ոգի պատրաստելէ աւելի՝ կը ջանայիք պատրաստել ամբողջային ուժ: Իսկ մենք այժմ կ'ապրինք կայունութեան շրջան մը: Եւ շատ բնական է որ մեր ականարկը դարձնենք դէպի ներս եւ սկսի հաշուեկշիռը, ինքնաքննադատութիւնը, սկսի տարբեր, իրական «հայրենասիրութիւնը» դրականութեան մէջ:

Կ'ուզենք ճանչնալ մեր կարողութիւնները, մեր արժանիքներն ու թերութիւնները: Կը կռուինք այդ թերութիւններուն դէմ: Կը պոռանք ցնցելու համար: Մեր այս ճիշդ ձեզ կը դայթակղեցնէ, որովհետեւ դուք միայն արտաքին թշնամիին դէմ պոռալ վարժուած էիք: Դուք չէիք հակադրեր ժողովուրդին, այլ կը հետեւէիք անոր. կը հետեւէիք անոր քանի որ պլաւֆոքս չունէիք: Ֆլօպէռ կ'ըսէ. — Quand on ne peut pas entraîner la société derrière soi, on se met à sa remorque.

Մենք չենք հետեւիր:

Մենք ունինք նաեւ պատասխանատուութեան դիտակցութիւնը: Կը հարցնէի օր մը երէց խմբադիր-դրագէտի մը. — Ձեր ո՞ր ուժին

վստահելով այդքան շատ կը հայհոյէիք Թուրքին, երբոր անոր Թաթին տակն էիք: Պատասխանեց.— Եթէ այդպէս չընէինք, Թերթ կարդացող չէր ըլլար: Ահա ձեր պատասխանատուութիւնը: Պիտի ըսէք ինձ.— Բայց այդ բոլորը դրեթէ քաղաքականութիւն է, դրադէտներու երկրորդ դրադումն է միայն: Կ'ըսեմ ձեզի.— Թերեւս մեծ յառաջդիմութիւն մը չէ դրականութիւնը քաղաքականութենէն անջատելը, բայց մեծ, շատ մեծ բարիք մըն է այս ժողովուրդին համար աղետաբեր քաղաքականութիւն մը չընելը: Անդրադառնալը Թէ մենք երիտասարդներ ենք միայն եւ պատասխանատուութիւն ըսուած բան մը կայ: Անդրադառնալը Թէ՝ դիրին զօրութիւնը սահմանաւոր է: Գաղափար մը կրնայ երբեմն ծնուցիչը ըլլալ դործունէութեան, բայց երբեք դայն չի կրնար փոխանորդել:

2.— Ասով կ'երեւայ Թէ դուք ազատ ասպարէզ կուտայիք ձեր զգացումներուն: Կար ատելութիւնը՝ եւ դայն կ'արտայայտէիք անկշիռ, այսինքն կ'ընէիք վիպապաշտութիւն: Այժմ մեր մէջ ալ, բոլոր երիտասարդներու մէջ ալ կայ այդ տեսակ Թոյն մը: Եթէ դայն արտայայտենք, դիտենք Թէ բոլոր Հայերուն պիտի խօսինք, քանի որ բոլորիս հասարակաց բան մըն է: Եւ սակայն, սրտին տեղ մտքին դերակշռութիւնը ընդունելով կը զսպենք մենք մեզ դիտնալով որ Թոյն մըն է ան: Աւելին կայ՝ կը պայքարինք անոր դէմ: Այդ Թոյնը կը կոչուի — ջղասպառութիւն: Կարծեմ անուրանալի իրողութիւն է որ բոլոր Հայերս անխտիր նեղսրտած ենք, մեր ծանրութեան կեդրոնը կորսնցուցած ենք, դժգոհ, յուսահատ, ջղաբազիւ ենք եղած: Հողը փախաւ մեր ոտքին տակէն... եւայլն: Արդ՝ առէք այժմ այն նոր երկերը որոնք յաջողութիւն գտան այս վերջին տարիներս: Եթէ անոնց մէջ կայ հասարակաց դիմ մը, ան ալ առաջնորդութիւն մըն է դէպի հոգեկան եւ մտաւորական խաղաղեցումը: Կա'յ անոնց մէջ ջղայնոտութեան Թոյնը առաւել կամ նուազ չափով, սակայն այդ երկերուն կեդրոնական ջիղը որոնումն է այն տարրին որ մեզ ամէնէն աւելի կը պակսի, ափէզըմանին: Այս մատնանշումս ջրելու համար անպարկեշտ բան է առաջ քշել խեղճ գրիչներու անուններ: Գիտեմ Թէ կան տկարներ որոնք «կնկան դրականութիւն» կ'ընեն եւ օրաթերթի կիրակնօրեայ թիւերէն չեն դադրիր «ա՛խ տնակս, ա՛խ գիւղս» վայելէ: Կան այնպիսիներ որոնք Փրանսական նորագոյն կերպերը գէշ կերպով կը կապեն ու մէջտեղ կը բերեն խառնիճադանճ մը, ուրացում մը, հիւանդագին ջերմ մը եւ զառանցանք: Սակայն ամէն շրջանի հասարակաց այդ տկարներով չէ որ պիտի կարենանք բացատրել յետպատերազմը:

3.— Որով՝ մենք կրցած ենք Արեւմտահայուն կողքին, գաղթահայութեան կողքին: Մենք կը հաւատանք «փոքրիկ Հայաստաննե-

րու»։ Տիկինն Եսայեան արհամարհանքով կը նայի անոնց եւ կ'ըսէ թէ հոն ծաղկած գրականութիւնը, հայրենի հողէն հեռու՝ «Ջերմանոցային քանի մը անուժ բոյսեր միայն կրնայ բուսցնել»։ Օդին մէջ խօսքեր չենք ուզեր։ Երկիրը առջեւնիդ առնելով խօսեցէք։ Բաղդատեցէք մեզ պրոլետ գրողներուն հետ։ Ուրիշ խօսք թէ ժամանակին մեր հայրենի հողին վրայ բուսած դաւառական գրականութիւնը աւելի նուազարժէ՞ք էր քան թէ այն որ կը ծաղկի այսօր գաղութներուն մէջ։ Թերեւս վաղը պիտի չծաղկի, բայց այսօր։ Մինչդեռ դուք ձեր աչքերը Երեւան էք դարձուցած եւ կը դրաղիք համայնքով մը որ դրաղող ունի եւ կը լքէք Արեւմտահայը, մենք կեցած ենք անոր կողքին։ Արեւմտահայը կը լքէք ըսելով չափազանցեցի՞, աւելի՛ լաւ։ Կ'ուզեմ որ ոմանք վշտանան, իրենք զիրենք խայթուած զգան եւ ըսեն թէ կը սխալիմ։ Որովհետեւ քիչ մը շատ անվայել եւ վատ հանգամանք առած է Ռուսահայաստանի հանդէպ տածուած սէրը։ Ճշմարիտ նորաձեւութիւն՝ մտաւորական որոշ դասակարգի մը մէջ։ Շատեր կարծես թէ բոլորովին վստահ են արեւելահայերէնի յաղթանակին վրայ՝ եւ արեւմտահայերէնով գրուած ամէն բան ժամանակաւոր ու անցաւոր կը նկատեն։ Անոնք հետաքրքրութեամբ եւ մեծ լրջութեամբ կը հակին Կովկասէն եկող ամենախեղճ թերթի մը վրայ (միամտաբար կարծելով թէ համայնավար հայ գրականութիւնը կրնայ փէշին հասնիլ համայնավար ոռոս գրականութեան, որ իր լաւագոյն բարձունքներուն վրայ համայնավար խիլ չէ) բայց երբոր իրենց ակնարկը կը դարձնեն Արեւմտահայուն ըսելու համար է միայն սա — նիւթապէս օգնեցէք Երեւանին։ Եթէ ո՛չ նիւթապէս, գոնէ բարոյապէս կ'օգնենք եւ պիտի օգնենք միայն եւ միայն գաղթահայութեան։ Այդպէսով օգնած ալ կ'ըլլանք ամբողջ Հայութեան։ Աւելի լաւ։

Տարբերութեան այս երեք կէտերը որ կան մեր եւ երէց գրողներուն միջեւ, ինչպէս կ'երեւայ՝ աղգային հանգամանք ունին։ Զուտ գեղարուեստական մարզին մէջ ալ տարբերութիւններ եւ յառաջդիմութիւններ կան։ Ատոնցմէ առաջինը հետեւեալն է.— Ոտանաւորը սկսաւ տեղի տալ արձակին առջեւ։ Գրական սեռերուն մէջ երկու ծայրագոյն անկիւնները պէտք է դնել վէպն ու բանաստեղծութիւնը։ Նուազագոյն պլատֆորմ ունի բանաստեղծութիւնը, եւ առաւելագոյն՝ վէպը։ Նախորդ սերունդին պլատֆորմը խեղճ էր կամ գոյութիւն չունէր, որովհետեւ տկար էր վէպը։ Ոտանաւոր, «կեանքի նաւակը» «ա՛խ ըլլայի, ըլլայի», հողիս, հէքեաթ, ցայգալոյս, հացին երգը, ասոնք պլատֆորմ չեն կրնար ունենալ։ Մինչդեռ հիմա, նոյնիսկ եթէ պլատֆորմը բացորոշ չէ մեր մէջ, պիտի ըլլայ, քանի որ կարելի չէ վէպ գրել (այսօրուան ըմբռնումով)

առանց դիրք բռնելու: Եւ յետոյ մեր երէցներէն չատեր իմատափթէ-
ներ էին, կ'ապրէին անօգուտ, անբերրի երազանքով եւ չէին կրնար
ըսել. —

le vierge, le vivace et le bel aujourd'hui...

Մենք կ'ըսենք այսօր:

2. — Անոնցմէ ոմանք — եւ արժէքաւորներ զոհ դացին գրական
սխալ հանդանակներու: Գեղամ Բարսեղեան, Արտ. Յարութիւնեան,
Օշական (կ'ըսեն չատեր), ուրիշներ ալ, նորաձեւութեամբ զոհուե-
ցան եւ իրենց հակումին հակոտնեայ ճամբայ մը ընդգրկեցին: Իրենք
դիրենք չգտան: Այն պահուն երբ ամէնէն աւելի պէտք ունէինք
ափիւրմասիոնի, աչքաբաց եւ կայտառ գրականութեան, սէնսյոլիզմը
աւերներ դործեց: Մեր մէջ գրական դպրոցները իրարու կը յաջոր-
դէին, որովհետեւ կը յաջորդէին Փարիզի մէջ: Եւ նոյն շարքով:
Եւ առանց որ մէկը միւսին բնական հակադրեցութիւնը ըլլայ: Եւ
առանց որ իր դոյութիւնը արդարանալի ըլլայ եւ պատշաճի արե-
ւելքցիի մեր հոգիին: Նոյնը չէ այսօր: Նորերը տեսած են թէ ինչ
բան է էական, հիմնական եւ կարեւոր է գրականութեան մէջ:
Անկեղծութիւնը, համարձակութիւնը, ինքնորոնումը զերծ պահեցին
կաշկանդումէ: Անոնք իրենց նուազագոյնը տուին, մենք կրնանք
մեր առաւելագոյնը տալ՝ եթէ քիչ մը աւելի լաւ ըլլան կեանքի
պայմանները:

3. — Որով՝ իբրեւ յառաջդիմութիւն պէտք է մատնանշել նաեւ
լեզուին տիրէֆ, ճկուն, հատու և խտացած ըլլալը: Այլեւս բառերու
հմայքէն չենք խաբուիր:

Ահա այսքան: Կը տեսնէք որ մեր եւ ձեր միջեւ դոյութիւն
ունեցող տարբերութիւնները շատ փոքրիկ են: Գոյութիւն ունեցող
տարբերութիւնները շատ մեծ են: Գրողին կիրարկումէն եւ ընթեր-
ցողին թափանցումի կարողութենէն կախում ունի ամէն բան —
— « Tant vaut l'âme, tant vaut la doctrine ».

Եւ մի՛ դարմանաք որ Տ տարուան մէջ քիչ թիւով յաջողած երկեր
ստորագրուած են նորերու կողմէ: Անոնք առհասարակ հազիւ քանի
մը տարիէ ի վեր ելած են մէջտեղ: Սկիզբները եկած գրականութեան
մէջ ապաստան էին փնտռած մարդիկ՝ որոնք այլեւս անկարող
էին իրենց իսկական մարդին մէջ ճախրելու: Այդ ուսուցիչները,
քաղաքագէտները եւ յաւիտենական ուսանողները փտած տանձերու
պէս ինկան: Կամ վար առինք: Հիմա՝ սպասեցէք:

Ձեզ կ'ապահովցնեմ թէ ձեր սպասումը աւելի եւս պիտի ար-
դարացնէ իրենց վրայ դրուած յոյսերը: Եթէ ոչ գլուխ դործոցներ,
դոնէ լաւ դործեր պիտի ունենանք: Իսկ թէ չունենանք, Աստուած
վկայ՝ շատ պիտի դարմանամ: Խիստ շատ պիտի դարմանամ, որով-

հետեւ երէց գրագէտը, խորապէս համոզուած իր խօսքին՝ կ'ըսէր...
բայց ծայրէն պատմեմ:

Չե՞ս յիշեր սիրելի երէց գրագէտ, օր մը միասին հանրակառք
նստած էինք եւ դուն ինձ կը պատմէիր մեր անցեալ փառքը, Գիրերու
Տօնը, գինովութեան օրերը: Սահմանադրութենէն վերջ ծաղկող
տաղանդները եւ աւելցուցիր. — Հայը Արեւելքի ջահակիրն է. կաս-
կած չկայ թէ Արեւելքի ջահակիրն է Հայը»: Նոյն պահուն սակայն
տոմսակալաճառը ականջդ ի վար պողաց իր ամբողջ ուժով.

— Les Catacombes ! Denfert ! Changement de section !

Բայց ինչո՞ւ յանկարծ սկսար լալ...:

ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ

1932 Յունուար 24-27

Նոր, բայց օր-պակաս

Նոյնութեամբ հրատարակեցինք երիտասարդ գրողներին, Շահան Շահնուրի գրութիւնը: («Յառաջ», Յունուար 24, 26 եւ 27):

Հրատարակեցինք իւրեւ ձայնը, ճիշդ «հոսանքի մը, որ կը կարծէ թէ հասած է իր օրը, բայց զրկուած կը մնայ խօսելու եւ գործելու իրաւունքէն»:

Բուն բառը չէ այստեղ «հոսանք»ը: Բայց ոչինչ: Նստելով դէմ դիմաց, խօսինք մենք ալ, եւ փորձենք պարզել ծուռն ու շիտակը:

Մեծխօսիկ, ինչպէս եղած ենք բոլորս ալ նոյն տարիքին մէջ, ծեփծեփուն եւ միամիտ, մեր երիտասարդ բարեկամը կ'արծարծէ խնդիրներ, որոնք ձեռքը դլխուն տանիլ կուտան:

Ու կը յաւակնի խօսիլ յանուն դաս մը երիտասարդներու — եւ ճերմկածներու — որոնք շատ բան կրնան ըլլալ, բայց ոչ «մենք»: Գոնէ առ այժմ: (Նկատի չունինք այդ անունով հրատարակուած պարբերաւորը):

Ինչ որ աչքի կը զարնէ հրատարակուած գրութեան մէջ, անկեղծութիւնն է: Ու պայծառութիւնը: Պատճառ մը աւելի՝ բաց խօսելու:

Միայն գրական — գեղարուեստական խնդիրներ չէ որ կը յուզէ Շ. Շահնուր, այլեւ ազգային — քաղաքականը: Հարցեր, որոնց հանդէպ «ամաթէօր»ի կամ գեղապաշտի կամէութիւններ միայն ունեցած են այս դասու տղաքը:

Կան որ արհամարհանքով կը նային այդ բոլորին վրայ: Եւ ուրիշներ որ կը խօսին անթացուալի մը կռթնած: Ման դալով կախարդական շրջանակի մը մէջ:

Բայց նախ քան այդ խնդիրները, կ'արժէր ճանչնալ այս տղաքը, իրենց առաւելութիւններով եւ թերութիւններով:

Առաւելութիւններուն ամէնէն տիրականը՝ գրական-գեղարուեստական տենդն է: Տքնելու, քրտնելու, արտագրելու ճիգը: Բեղնա-

ւորութիւնը: Ու սարսափը՝ միջակին: Խոյանքը՝ դէպի նորը, նուրբը, կատարեալը: Եւ՝ արուեստով, եւ՝ լեզուով:

Դեռ լուսահոգի «Յարգեող»ի օրերէն, աւելի առաջ կամ վերջը, մենք առիթ ունեցած ենք ուշադրութեան յանձնելու այս իրողութիւնը: Ու միշտ ալ խանդավառատանքով հետեւած՝ իրենց նուաճումներուն:

Բուն գեղարուեստական տենդէն զատ, այս տղաքը — շատերը — ունին նաեւ կամք՝ հմտանալու կամ պաշար ամբարեկու: Ինչ որ կը դիւրացնէ վերագնահատման աշխատանքը: Եւ կ'օգնէ գտնելու լաւագոյն ճամբան:

Անջատ-անջատ առնելով, իրական արժէքներ կան այսօր: Քիչ մը ուստոստուն եւ ուռուցիկ, բայց տոկուն:

Այս առաւելութիւնը աւելի կը շեշտուի, երբ նկատի առնենք այն պայմանները ուր հասան այս տղաքը, հրելով-հրմշտկելով: Տրորուելով եւ ճշալով, բայց միշտ հետք մը ձգելով:

Արմատախիլ եւ ցիրուցան, մեծ մասով կտրուած՝ հողէն ու ջուրէն, եւ դարձեալ մեծ մասով անծանօթ, անհաղորդ՝ երէկուան պատմութեան, անոնք նետուեցան, մաքառեցան եւ թառ կապեցին, ուր որ հասաւ իրենց հողեկան եւ մտաւոր կորովը:

Եւ եթէ տակաւին չունին դիմագիծ՝ իբրեւ հաւաքականութիւն — յաճախ իբրեւ անհատ — այդ չի նշանակեր թէ պիտի չունենան աւելի վերջը:

Խմորման չըջան է, եւ անոնք որ սահմանուած են ապրելու — տարուինականութիւն — ուշ-կանուխ պիտի դգան մեկուսացման չարիքները:

Այլապէս, պիտի դառնային կեր՝ միջազգային պողոտաներու: Կամ թանգարանի:

×

Ինչ կը վերաբերի բացասական դիժերուն, դարձեալ ամէնէն տիրականն է՝ բոլորովին չարչրկուած, լքուած, զոհուած տարր մը երեւալու հիւանդութիւնը: Նահատակ ձեւանալու միտումը:

Գիտենք շատերուն պատմութիւնը: Մեր միտքէն չանցնիր բազմապատկութիւնն իսկ փորձել անոնց երէկուան ողբերգութեան եւ երէցներուն տառապանքին:

Շատերն այս տղոց փրկուեցան ու հասակ նետեցին քստմնելի վերիվայրումներու մէջ: «Օր ու արեւ չտեսան»: Ու չեն տեսներ այսօր ալ: «Սրճարան — օրօրոցը» դեռ ամէն բան չի բացատրեր:

Բայց այս ողբերգութիւնը իրաւունք չի տար աւելի դժբախտ երեւալու քան ուրիշ սերունդ մը: Գոնէ կարգ մը տեսակէտներով:

Հաւաքական գուրգուրանք չպակսեցաւ այս տղոց : Ոչ ալ մանաւանդ պատեհութիւն՝ ուռճանալու մտաւորապէս :

Երէկ, երբ Թուրքիա կը գտնուէինք, նոյն տարիքի եւ նոյն խառնուածքով, նոյն արդար յաւակնութիւններով երիտասարդներու համար երա՛զ էր Եւրոպան :

Յնորք էին Փարիզն ու Ժընեւը՝ շատերուն համար : Եւ դեռ Փոքր Ասիոյ, Մեծ եւ Փոքր Հայքի մէջ՝ երազ էր Պոլիսն անգամ : Պերճանք՝ եւրոպական թերթն ու դիրքը : Կամ փորձանք :

Շա՛տ պիտի ուզէինք որ Շահնուրներն ու միւսները պրպտէին իմանային, թէ ինչպէս «ծլեցաւ ու ծաղկեցաւ», Արտաշէս Յարութիւնեան մը՝ փերեզակի կրպակին մէջ : Օշականը՝ Սէօլէօղլի նախա-կրթարանին անկիւնը, անոպայ թաղական-հողաբարձուներու բարե-հա՛ճ հրամաններուն տակ, ատեն-ատեն ոտք նետելով Պոլիս, ի խնդիր Մերֆիւր տը Ֆրանսի կամ Ռէմի տը Կուռմանի մէկ հատորին : Եւ կամ Գեղամ Բարսեղեանը՝ մինչեւ զիշերուան 3-4 աչքի լոյս քամելով տպագրական փորձերու վրայ : Եւ դեռ քանիներ : Ու Թլկատինցիները, Զարդարեանները...

×

Անհրաժեշտ էին այս խորհրդածութիւնները — թէեւ կցկտուր — աւելի լաւ հասկնալու համար իրար :

Որովհետեւ գործ ունինք նոր, բայց օր-պակաս խմբակի մը հետ :

1932 Յունուար 29

ՄԻԱՄՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բացատրութիւն մը, — «Նոր, բայց օր-պակաս», ըսինք երէկ : Բառը, «օր-պակաս», կը նշանակէ ժամանակէն առաջ ծնած : Բայց մեր բուն միտքն էր — տժգոյն, երերուն, թերակատար՝ նորութեամբ եւ յաւակնութիւններով :

Փորձենք ստկել Շ. Շահնուրի փիլիպպեանին մէջ արծարծուած միտքերը. —

1. — «Մինչդեռ դուք նուազ փորձանքներու առջեւ ողբ ու կոծ կ'արձակէիք, երկիմք գետին իրար կ'անցընէիք, ան արիւնաքաքախ ու մռայլ կը փալէ» : Կը փալէ այս տղան՝ իբրեւ յառաջապահ, «ակ-ռաները սեղմած, դառնութիւնը կուլ տալով» : Կը փալէ այն միւսը

«որ սեղան չունի, հրատարակիչ չունի, շատ քիչ ընթերցող եւ աւելի քիչ հասկցող ունի»: Եւայլն:

2.— «Մենք ձեզ կը պաշտպանենք, քանի որ կը կրենք միշտ առկայծ կանքեղը, մինչ դուք չէք պաշտպաներ մեզ ետեւէն եկող քշնամիին դէմ, որ է ձեր անցեալը: Լեզունիդ կը չորնայ, մի՛ ուրանաք: Դուք ալ պատասխանատուութիւն ունիք հայկական քայքայումին մէջ (տէպաքլը): Սխալներ գործեցիք: Եւ հիմա կ'ուզէք մեզի փոխանցել ձեր սխալները, այսինքն անմիաբանութիւնը, կուսակցական ռմբային եւ դռնբաց վէճերը, լրագրութիւնը (շաղէթաճիւղ-թիւն), քուլամորթութիւնը»: Եւայլն:

Երէկ դիտել տուինք թէ՛ ամէնէն դժբախտ դոճերը, նահատակներն երեւալու հիւանդութիւնը կը տիրէ այս տղոց մէջ:

Ուրիշ բացասական դիտման ալ այն՝ որ յաճախ կը լսենք թէ զոհողութիւն, չնո՞րհ է որ կ'ընեն Հայոց ազգին, շարունակելով պահպանել կրակը, մնալով պահպանները աւանդին:

— «Յառաջապահ է այն տղան, որ Դեմի կը գրէ:

— «Յառաջապահ է այն տղան, որ յուսահատութեան այս անորակելի վիճին մէջ, իր անանուն լքումին մէջ Դեմի կը գրէ»: Եւայլն:

Արդ, մենք պիտի չներէինք որ ունէ մէկը, ամէնէն տաղանդաւորէն ամէնէն իմաստունը, հինը կամ նորը, ինքզինքը աւելի բարձր դնահատէր քան այս հալածական ժողովուրդը: Կամ իր աշխատանքը, իր տառապանքը, իր «անանուն լքումը» աւելի ծանր, աւելի սեւ տեսնէր քան ճիշդն ու երկունքը ուրիշ հաղարաւորներու: Նոյնիսկ հասարակ աշխատաւորներու: Նոյնիսկ ամէնէն խոնարհին, որ իր պորտը կապած է այս ժողովուրդին:

Այսպէ՛ս է եղեր Հայոց պատմութիւնը: Եւ այսպէս ալ պիտի շարունակուի:

Ճիշդ է որ որդիները կը քաւեն հայրերուն մեղքերը, բայց այդ խնդիրը կապ չունի մեր սնդուովն հետ: Այդ հարցը՝ իր կարգին:

Եթէ Շահնուրները թղթատած ըլլային հայ ժողովուրդի մտաւոր զարգացման պատմութիւնը, նոյնքան խանդաղատալից նախանձախնդրութեամբ որքան կը քրքրեն Եւրոպայի մատենադարանները, պիտի հանդիպէին այնպիսի անանուն ողբերգութեան մը, որ ապահովաբար... Հայութենէ պիտի բաժնէր զիրենք:

Կը բաւէ ուշադրութեան յանձնել տառապանքը ոչ միայն հայ դրողին, այլ մանաւանդ հայ ուսուցչին, Պոլսէն մինչեւ Կիլիկիա, մինչեւ Սասուն, Զանգեզուր կամ Սպահան: Այն ալ՝ ամէնէն նպաստաւոր պարագաներուն մէջ, երբ տուն-տեղ ունէինք, հող ու ջուր ունէինք, եւ ամէնէն սեւ զուժկանն ալ չէր կրնար միտքէ անցընել... Նանսէնեան անցազիրը կամ «Հայմաթլոս»ը:

Մնաց որ, Հայաստան աշխարհին մէջ իսկ, այսօր հայ դրողը, մանաւանդ երիտասարդ դրողէտը դատապարտուած է այնպիսի խաչելութեան մը, որ անկասկած անձնաստիճանութեան պիտի մղէր Փարիզի սոցիոտաներուն «յառաջապահները»:

Բախտաւորներ, եւ իրենց բախտաւորութեան մէջ իսկ լալկաններ, վայրերաններ, բոշաներ միշտ ալ ունեցած ենք: Փարիզ, Պոլիս կամ Թիֆլիս: Անհրաժեշտ է անուններ յիշել:

Բայց, իբրեւ ընդհանուր կանոն, պատկերը այն է ինչ որ կը տեսնենք մեր աչքերուն առջեւ:

Այո՛, կը դրեն — ու պիտի դրեն — «անանուն լքումի մէջ»: «Ակռաները սեղմած, դառնութիւնը կուլ տալով»: Կարօտը քաշելով «սեղանի, հրատարակիչի, ընթերցողի»: Բայց պիտի դիմանան, ոչ թէ «լաց լինեն»: Ուրիշներ արիւն են տուած, առանց ճիշ մը արձակելու:

Պիտի տոկան, պիտի ճանկռտեն, ու արտադրեն այնպէս ինչպէս այս արի ժողովուրդը, — արմատէն կտրուած եւ չորս հովերուն արձակուած:

Այստեղ արդէն կը ծաղի «պլատֆորմ»ի հարցը:

Շ. Շահնուր այս խնդիրը շօշափած է խառն ի խուռն: Տեսակ մը ի միջի այլոց: Բայց ինչ որ կ'ըսէ քիչ մը հոս, քիչ մը հոն, արդէն դադափար կուտայ որոշ կէտերու մասին:

Յետաձգելով բուն քաղաքական մասը, քրքրենք մէկ-երկու պարագաներ ալ:

Սին յաւակնութիւն է նոր «մենք»երու վերածել, սեփական առաքինութիւն հռչակել ինքնաճանաչումն եւ պատասխանողութեան դիտակցութիւնը:

Աւելի հեռուները չերթալու համար, պիտի յիշեցնէինք վերջին տասը տարուան պատմութիւնը, երբ երեւան եկաւ ոչ միայն սթափում եւ ընդվզում, այլ եւ վերադնահատութիւն եւ ձաղկում: Մարդիկ այլեւս այնպէս չեն խորհիր ու դործեր ինչպէս պատերազմէն առաջ: Եւ եթէ պարադաներ կան ուր լռութիւնը նախամեծար կը համարուի, իբրեւ նուազագոյն չարիք, այդ չի նշանակեր թէ «1932ի Հայերը»՝ դիւտ մը ըրած են:

Դեռ աւելի առաջ երթալով, պիտի ըսէինք թէ՛ ինչ որ կ'ուզեն բնորոշել իբրեւ «մենք» — իբրեւ նոր սերունդ կամ հոսանք — ոչ միայն չի կրնար պարծիլ ինքնաճանաչումով եւ պատասխանատուութեան դիտակցութեամբ, այլ եւ կը խաթարէ, կը խանդարէ իսկական ինքնաճանաչումն ու վերադնահատութիւնը:

Արդարեւ, ի՞նչ կը նշանակէ «մենք», երբ գիտենք թէ մասնաշնչուած հոսանքէն ոչ իսկ երեք հոգի կան, որ խօսին ու գործեն միեւնոյն հասկացողութեամբ: Եւ ընդհակառակն, կան բազմաթիւ գերիներ հին հոգեբանութեան:

1932 Յունուար 30

ՆԱՀԱՆՁԸ ԱՌԱՆՑ ՀԵՐԿԻ

Հասարակ ճշմարտութիւններ են, — այսօրը պիտի գերազանցէրէկը: Եկողը աւելի բան պիտի տայ քան գացողը: Շատ գիտցողէն շատ կը պահանջուի:

Շ. Շահնուր կը գանգատի թէ հիները կ'ուզեն իրենց փոխանցել իրենց «սխալները, անմիաբանութիւնը, կուսակցական ոճրային եւ դոնրաց վէճերը, լրագրութիւնը (ղազէթաճիութիւն), թուլամորթութիւնը, բառախաղը, սիրունը, չնչազարդը»: Եւայլն:

Եթէ այս բոլորը իմաստ մը ունին եւ գրի առնուած չեն իբրեւ բառախաղ, ապա ուրեմն կը կարօտին լուրջ լուսաբանութեան:

Արդարեւ, ոչ թէ սխալներ, այլ քրէական յանցանքներ են «անմիաբանութիւնը, կուսակցական ոճրային եւ դոնրաց վէճերը, լրագրութիւնը (ղազէթաճիութիւն), թուլամորթութիւնը»: Եւայլն:

Եւ հակառակ այնքան զարհուրելի վերիվայրումներուն եւ փորձառութեանց, կը շարունակուին այդ չարիքները: Անոնք այս ժողովուրդի գլխուն թառած են իբրեւ ճակատագրական անէծք մը, եւ մենք ի գուր կը փորձենք անկարելին ու կարելին, գոնէ սահմանափակելու համար:

Իսկ ինչպիսի՞ գիւտ մը յղացած են նորերը, «սրճարան-օրօրոց»ի այս կամ այն խորշին «մենք»երը:

Թերեւս անդարմանելի են «անմիաբանութիւնը, կուսակցական ոճրային եւ դոնրաց վէճերը»: Բայց ի՞նչ նոր շանթարգել գտած են «ղազէթաճիութեան» դէմ, — բառը առնելով իր բուն պոլսական իմաստով:

Պատիւ ունինք յայտարարելու բոլոր տեսակի «մենք»երուն, թէ «ղազէթաճիութիւն»ը իր մահացու հարուածը ստացաւ դեռ 20-25 տարի առաջ, Օսմ. Սահմանադրութեան օրերուն: Նոյնիսկ աւելի առաջ, համիտեան խաւարակուռ լուծին տակ: «Ղազէթաճիութիւն» չէր որ կ'ընէին Շահնազար-Արփիարի «Հայրենիք»ները, Զօհրապ-

Հրանտ-Ասատուրի «Արեւելք»ն ու «Մասիս»ը: «Ղազէթաճիութեան» մուխը մարեցին Պոլսոյ «Ազատամարտ»ը եւ ինչ որ լոյս տեսաւ անոր հետ եւ այնուհետեւ:

Զարիքը, դժբախտաբար, կը տեւէ տակաւին:

Կը տեւէ ազատ երկնքի տակ, եւ յաճախ աւելի գոհարիկ ձեւերով:

Կը տեւէ ոչ միայն հիներուն, «արհեստաւորներ»ուն, այլ եւ նորերուն մէջ:

Ոչ միայն օրագրական, քաղաքական — կուսակցական ժխորին մէջ, այլ եւ դրական — դեղարուեստական գետնի վրայ: Ոչ միայն Պոլիս, այլ եւ Փարիզ:

Ո՞ր կը սկսի բաժանման գիծը՝ «յառաջապահ»ներուն միջեւ, այս գետնին վրայ:

Ո՞րն է առաջիններուն բացած ախօսը, կտրած ճամբան, որպէսզի կարելի ըլլար բաղդատել արդէն իսկ եղած յառաջդիմութեան հետ: Առնուազն երկու սերունդի կատարած նուաճումներուն հետ:

Եւ քանի որ կարգը եկաւ, նոյն հարցումը նաեւ ուրիշ կէտի մը մասին:

Շահան Շահնուր իբրեւ յառաջդիմութիւն կը մատնանշէ «լեզուին տիրէ՞ք, ճկուն, հատու եւ խտացած ըլլալը»:

Ողջո՞յն: Իսկ այդ լեզուն նո՞ր դարձաւ «ճկուն, հատու եւ խտացած»: Շեշտակի նպատակին զարնող:

Նո՞ր է որ հրելով—հրմշտկելով թանգարան քշուեցան կամ տիրացուներու բաժին դարձան ճապաղութիւնը, բառակոյտը (Ֆրա—դէօլոժի), վարդապետական եւ վարժապետական ճոռոմաբանութիւնը, ըսելիք չունեցող «չնչազարդ», անդիմադիծ նմանողութիւնը, թրքաբանութիւնը, Ֆրանսաբանութիւնը, պոլսական փետրազարդ, ուռուցիկ սեթեւեթը կամ կովկասեան պանիր—հաց, աղքատ—Ղազարոս շարադրութիւնը:

Սրտանց կը շնորհաւորենք ձեր կատարած նուաճումները: Բայց քիչ մը համեստութիւն, սիրելի Շահնուր:

Եթէ հիներէն եղան որ «նորաձեւութեամբ զոհուեցան» (դրական հանգանակներու մէջ), նորերէն քանինե՞ր կը յամառին մնալ գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար անձնատուր՝ նոյն նորաձեւութեան: Իբրեւ հետեւանք խառնուածքի տկարութեան, միջավայրի եւ խառն ի խուռն ընթերցումի:

×

Խորագիրը չի՞ համապատասխաներ այս դիտողութիւններուն:

Քիչ մը համբերութիւն: Զանազան կէտեր, միջանկեալ հարցեր վերլուծելէ յետոյ, եկանք արդէն բուն քաղաքական թնճուկին:

Ուրեմն, վերջին խօսակցութիւն մը՝ յաջորդով, յատկապէս ուղի հարցերու մասին:

Բայց հիմակուրէն ըսենք որ, նահանջ մը կը մատնեն Շ. Շահնուրի տողերը՝ այս դետին վրայ: Նահանջ մը որ հետեւանք է անասելի դառնութիւններու: Մեր գլխուն իջած փոթորիկներուն եւ այն եղերական կացութեան ուր կը տրորուինք բոլորս:

Այս նահանջը արդիւնք է նաեւ անփոփոխեան, կամ հարեւանցի ծանօթութեան: Ոչ միայն նահանջ մը «առանց երգի», այլեւ առանց հերկի:

Շ. Շահնուր չէ հերկած, չէ պրպտած պատմութիւնը: Չէ կարողացած Հայոց Պատմութիւնը: Ոչ այն որ Հայկ ու Բէլով, Արտաշէսով եւ Տիգրան Մեծով կը սոնքայ, այլ այն որ կը սկսի 18րդ դարէն. աւելի ճիշդ 1860էն: Որ չէ դրուած տակաւին, եւ որ կը շարունակուի մինչեւ այսօր, սեւ ու ճերմակ թաւալումներով:

Այդ պատմութիւնը փակած է շատ մը դուռներ, եւ մեզ նետած՝ անկիւնադարձի մը առջեւ:

Այլեւս նախասիրութիւնները չեն որ հարց պիտի լուծեն, այլ սրատեսութիւնը, լրջութիւնը, վճռական կամեցողութիւնը եւ հաւատքը: Պրպտումը՝ անցած-դացածին եւ հետապնդումը՝ դալիքին:

Չարաչար խաբուեցանք, այո՛: Տուն քանդեց «վիպապաշտութիւնը»: Արշալոյսներ երազեցինք եւ վերջալոյսը աւելի շուտ հասաւ: Բայց ի՞նչպէս ընել որ չկրկնուի պատմութիւնը:

1932 Յունուար 31

ՅԱՂԱԳՍ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏՈՒԹԵԱՆ

« ... Մեզի համար այսօր, այս ֆգնաժամային պահուն, գոյութիւն չունի, գոյութիւն պէտք է ունենայ Հայուն փրկութենէն դուրս որեւէ բան... Աչքերը դէպի Հա՛յը »:

« ... Անվերջ հայեցեցիք թուրքին: Կը նմանէիք մանուկի մը որ քնացող գազանի մը վրայ խնաքաքեր կը նետէ՝ բարկացած եւ դժգոհ ըլլալուն համար: Բայց նախքան այդ ինքզինքը չէ պատասխարած վանդակորմին ետեւ: Նախքան այդ՝ չէ սորված գազանագալութիւնը: Ապա եթէ գազանը արթննա՞ր: Արթնցաւ »:

Ըսինք արդէն — Շահնուրները չեն կարողացած Հայոց Պատմութիւնը: Կարողացած են ժիտ, Վալէրի, Փրուստ: Բաներ մը դիտեն

Ֆրոյտիզմի, մոլթքէականութեան, դերիրապաշտութեան կամ Պէրկ-սոնի փրլիսոփայութեան մասին. բայց չեն դիտեր մեր ժամանակակից պատմութիւնը, որ ոչ քերթուածներով կրնայ պատկերացուիլ, ոչ ալ ճառերով:

Եթէ դիտնային, պիտի չստորադէշին Վերի տողերը: Պիտի չհամարձակէին դրել թէ՛ անդրանիկ սերունդի դրողներուն միակ հասարակաց դիժը՝ «Թուրքին դէմ հայհոյելու փափաքն էր»:

Այդ փափաքը ունեցողներ եղած են: Եւ կան այսօր ալ: Տեսակ մը՝ արուեստը արուեստին համար: Բայց եթէ Շահնուրները կ'ուզեն ըսել թէ սխալ էր կռիւի ճամբան, բարեկամաբար յիշեցնենք որ ուշ են մնացեր: Այդ «խմաստութիւնը» շատո՞նց արտայայտեցին Գէորգ Դ. կաթողիկոսները, Չամչեան եպիսկոպոսները, Տատեան Արթին փաշաները, Նորատուռիկեան էֆէնտիները, (յետոյ «ամբոխ»ին միանալու համար), բայց լսող չեղաւ: Ոչ սահմանէն ասդին, ոչ ալ անդին:

Դեռ աւելին, — այդ քաղաքականութեան դէմ ծառացան հայ սոցիալ-դեմոկրատները, Մարքսի հետեւորդները, բոլշեւիկները: Եւ մինչեւ այսօր ալ անխնայ կը ձաղկեն, եղած-չեղած բոլոր աղէտները վերադրելով հայկական յեղափոխութեան: Նոյնիսկ արդարացնելով հայաջինջ սարսափները:

Մէկ խօսքով, նորութիւն չկայ եղած մեղադրանքին մէջ: Եւ ուշ է: Շատ ուշ:

Հեռո՛ւ մեզմէ՛ ճակատագրական սխալներ, վրիպումներ արդարացնելու միտքը:

Բայց, աններելի կը դտնենք որ Շահնուրները, այնքան թեթեւ սրտով եւ թեթեւամտութեամբ վճիռներ արձակեն Փարիզի պողոտաներէն, եւ իրենց զառնութեան մէջ, հայ ազատագրական շարժումը նմանցնեն «մանուկի մը որ քնացող գազանի մը վրայ խճաքարեր կը նետէ, բարկացած եւ դժգոհ ըլլալուն համար»:

Այս արդէն ուրի՛շ բան կը նշանակէ: Եւ որովհետեւ մեր նպատակը պատմութիւն դրել չէ, կ'ուզենք զանց առնել, կարճ կապել, յիշեցնելով Անդրանիկի Յուշերուն վերջաբանը.

— «Ընթերցող, ով որ ալ ըլլաս, իմ կողմից քոյլ չեմ տար քննադատութիւն ընելու այն ընկերներուն, որոնք երկիր չեն մտեր: Նոյնիսկ դուք ձեզ մի՛ քոյլ տաք քննադատութիւն ընելու այն բանի մասին, որի հետ ծանօթ չեք:

«Լիազօրութեամբ քոյլ կուտամ քննադատութիւն ընելու այն ընկերներուն, որոնք գնալով երկիր՝ հոն մնացեր են առնուազն մի տարի եւ ծանօթացեր են այն անտանելի կեանքին »:

Կրկնենք անդամ մըն ալ, — այդ պատմութիւնը փակած է շատ մը դուռներ եւ մեզ նետած՝ անկիւնադարձի մը առջեւ:

Եւ հիմա — «աչքերը դէպի Հա՛յը»: Դարձեալ բանաձեւ մը, որ չունի նորութեան մը հրապոյրը, բայց ունի ուրոյն բովանդակութիւն:

— «Մինչդեռ դուք ձեր աչքերը երեւան էք դարձուցած, եւ կը գրադիք համայնքով մը որ գրադող ունի ու կը լիքի Թրքահայը, մենք կեցած ենք անոր կողքին:

«... Որովհետեւ քիչ մը շատ անվայել եւ վատ հանգամանք առած է Ռուսահայաստանի հանդէպ տածուած սէրը: Ճշմարիտ նորաձեւութիւն՝ մտաւորական որոշ դասակարգի մը մէջ: Շատեր կարծես բոլորովին վստահ են արեւելահայերէնին յաղթանակին վրայ՝ եւ արեւմտահայերէնով գրուած ամէն բան ժամանակաւոր ու անցաւոր կը նկատեն:

«... Եթէ ոչ նիւթապէս, գոնէ բարոյապէս կ'օգնենք ու պիտի օգնենք միայն եւ միայն գաղթահայութեան: Այդպէսով օգնած կ'ըլլանք ամբողջ Հայութեան »:

Անկեղծօրէն կը խոստովանինք որ քիչ մը կը դժուարանանք խորացնել այս տեսակէտը, — այնքան միամիտ ու սրտառուչ: Միականի ու միակողմանի: Եւ քիչ մըն ալ թշնամական:

Կը դժուարանանք անոր համար որ, հարկ պիտի ըլլար կրկնել առածի կարգ անցած ճշմարտութիւններ. — Զկայ ռուսահայ-թրքահայ, այլ կայ ամբողջական Հայութիւն: Զկայ Ռուսահայաստան, այլ կայ միայն Հայաստան, — կորիզը հայրենիքի մը, այսօր կրճատ, խորթ ու ձախաւեր, բայց վաղը ամբողջական:

Որովհետեւ Շահնուրները քաղաքական դաւանանք չունին, աւելորդ է կանգ առնել այս անվիճաբանելի ճշմարտութիւններուն վրայ:

Բայց անոնք ունին դառնութիւն մը, «Տրտունջ» մը, որ հիմնաւոր է եւ արդար:

— Ընդվզում՝ այն միւս միականի, սովետա քաղաքականութեան, սովորամոլութեան դէմ, որով «մտաւորական որոշ դասակարգ մը» իսկապէս որ ոչ թէ աչքերը, այլ կոնակը դարձուցած է արտասահմանի հալածական (հարիւրին 98 թրքահայ) բազմութիւններուն, եւ կ'ուզէ ամէն ինչ մատաղ ընել այսօրուտն Երեւանին:

Ըմբոստացում՝ ստրկամտութեան մը դէմ որ «ի յառաջագունէ» մահուան դատապարտած է այդ պատկառելի, կենսայորդ համբանքը: Նոյնիսկ իր մշակոյթով. — ամէնէն առաջ լեզուով:

Այդ լքումը կամ դասալքութիւնն է որ հանդանակութիւններ կատարել կուտայ Երեւանի — իշխանութեան մը — «օթոպիւս» պարզեւելու համար: Բայց, մտքէ չանցընել Երեւանէն դուրս մը

բերել տալ, կամ տեղին վրայ դումար մը ճարել՝ Յունաստանի, Սուրիոյ, Միջագետքի կամ Պուլկարիոյ դադթականներու անտէր, «հայմաթլոս», չքաւոր — իսկապէս պրոլետար — բազմութիւններուն բարիքին համար: Հողի, դպրոցի, լծկանի, աշխատանքի համար: Մշակոյթի եւ տնտեսութեան համար:

Խնդիրը այսպէս ձեւափոխելէ յետոյ, իրաւունք ունինք հարցնելու «1932ի Հայերուն»:

— Ի՞նչ կ'ընէք դուք, կենալով դադթահայութեան կողքին: Ի՞նչպէս կը յաւակնիք արժեցնել ձեր հաւատքը՝ ի խնդիր «փոքրիկ Հայաստաններու»:

Շ.

1932 Փետրուար 2

Զախէն աջ՝ Շ. Միսաքեան, Շ. Շահնուր, Նշան Պէշիկօպաշեան,
Մ. Քէպապեան, Նարդունի, Նստած Թէոդիկ

Մեքենային հետ

Ա.

Մեքենաչէն դործարանն է :

Կիսաթափանց ապակեայ տանիքով ընդարձակ դաշտ մը : Մեքենաները շարուած են մինչեւ ծայրը, կարդապահ փիղերու ճնշող կեցուածքով :

Կամ ինչպէս ուլասիսի մը մէջ կանգ առած առասպելական կենդանիներու մեծ ընտանիք մը, պառկած, ոտքի կամ յարձակելու պատրաստ, մռայլ կամ մրափուն, անոնք դաժանօրէն վտանդը կ'որոճան... :

Իրենց խլացնող մռունչը պատերը կը սարսէ : Շունչն իրենց երախին, իւղի բարկ հոտով բեռնաւոր՝ կ'ամպոտի :

Երկաթ կը ծամեն :

Եւ մարդերու մեծամասնութիւն մը անոնց ահաւոր ուժին սանձը դէպի ստեղծադործութիւն կ'առաջնորդէ՝ մահածաղիկ եղերքներով ճամբէն :

Մըրտ ու կոշտացած ձեռքերով, միօրինակ, կապոյտ հագուստին մէջ, այդ մարդիկը, — պայծառ ճակատով ինչպէս բոլոր անհրաժեշտ մեծութիւնները, բարութեամբ ու հերոսութեամբ կը տանին օրուան պայքարը, մինչեւ ութերորդ ժամու յոգնութեան պահանջին՝ դադարին :

Բ.

Դուրսը արեւ կայ : Ու իր ուրախութիւնը մինչեւ հոս, ինծի կը հասնի, քնքոյշ աղջկան մը ժպիտին պէս :

Գործս կը սիրեմ նորէն :

Պողպատն է բաժինս այսօր, ու մեքենաս կը հպատակի հանդարտութեամբ :

Ձեւաւորուող «կտոր»ը եօթ կողմէ ագուցուած, եռադլուխ արջ մըն է կարծես, չղթայակալ:

Խիստ դորովով մը չամփրած են գլանները:

Գլանները, հայելաւառ, շապկուած իւղի մաքուր խաւով մը, որ կը դառնան միասին, համաչափ, ու կը քսուին, կը համբուրեն կարօտադին, բաց պատուհանէ մը կախուած ճերմակ ոտքը արեւին...

Դարձրադարձիկ ցուքը անոնց՝ կը պտըտի չորս դիս, զիս չըջապատող իրերուն, բազմաթիւ գործիքներուն վրայ, ու աշխատաւորի հանճարս կը փառաւորուի այդ բոլորին ինծի ծանօթ նրբութիւնով, դադանիքով:

Ահա, մարմարակերտ սեղանին, կետադիրներուն քով, անտեսանելի չափերու իրականութեամբը յաւակնոտ, շարուած են ծաղիկներու դիւրագլածութեամբ, թաւշապատ տուփերու հանգստաւէտ ծուլութեան մէջ, անո՛նք, երկու լայնագիրկերը, լուսնոսկիի տամուկ սալտակութեամբ. կարկինները անպատկառ, պղնձեայ կողերով, զերթ վարդադոյն կարճ չըջագլխոտներով պարուհիներ, ու լայնագիր կարկինները գօտեպինդ. միջնագիրները գէր կամ նիհար, որոնց տափակ ալտին վրայ թիւ մը իր տասնորդական գէրօներով կը սոնքայ. զգայաչափերը վախկոտ, փափուկ, դողդղացող սլաքներով, սիրող սրտի մը պէս բաբախուն, ու դնդածայրերը գոռոզ, ու դեռ... բոլոր միւսները, «պալտիկները», «սրտիկները», «բռունցքները», շարքով ու անշարք, կարմիր կամ սեւ ներկուած ցուցանիշներով:

Անոնց ողորկ, սրբատաշ կողմերէն մատներս կը սահին մեղմօրէն, շոյելով, ու հաճոյքն է որ կը թափանցէ ջիւերէս ներս թրթռադին, ինչպէս եթէ չըթունքներս զոյգ մը կուտական, հարուստ ստինքներու մէկգմէկէ հեռաւորութիւնը չափէին... Եւ կամ, անօթեցած մէկ պահուս, քիմքս խորովածի մը լուրը առնէր դիւրագրգիռ ունդերէս...

Անդին, բաց սլահարանին դռնէն, դամէ մը կախ, իրարմով վերմակուած, յատակագիծներու կապոյտ հորիզոնին վրայ դաժանութիւնը ճերմակ դծերուն, պարտադրուած ուղղութիւններուն, չափերուն, բնաւ չի զայրացներ զիս... Դուրսը արեւ կայ այսօր:

Իսկ դարակին մէջ, քերիչներուն, ծակիչներուն, պտուտակներու կողքին մեծ ու փոքր խարտոցներու շարք մը պառկած անհոգութեամբ կը քնանայ, սեւ, փշալից կռնակով օձերու խումբի մը պէս: Ու ամէն ձեւի շեղբերու կոյտ մը, նո՛ր, հրացայտ, սրուած ու պատրաստ բանակի մը վճռականութեամբ կը սպասէ իր ժամուն:

Այս ամէնուն հետ, պատահաբար, մեղկութեամբ կը դեգերին բանալիները, անլստահելի դռնապանները... Ու մուրճերը անընկճելի ու անտաշ, չարքաշ ու խոնարհ, որոնց կոթին փայտը շատոնց

ինքզինք մոռցեր, ու երկաթներուն քով երկաթին դոյնով է մկրտուեր...:

— Օհէ՛, բարեւ:

— Բարե՛ւ:

— Նորէն կը շնչես, բախտաւո՛ր...

— Կը պատահի երբեմն այո՛, քրտինքը չորցնել...

— Իսկ ես կ'աճապարեմ: Յը՛:

— Յը՛:

Նրեք մեքենաներէս, զոյգ ձողերով, տասներկու անգամ փոխուող արագութիւններով, հսկայ «Ձգուչանալի»ն կը բանի:

Կը ճռնչէ, կը տքայ, կը հեւայ, բայց իր միօրինակ քայլը չի դանդաղիր:

Արշալոյսին ուղղութիւն տուի. օ՛, քրտինքովս լողանք առի, եղունգներէս մին կսկծազին ճաթեցաւ, ու սեղմող երկաթներէն մին օգնականի մը ձախաւեր շարժումէն գլորուած՝ դուցէ ճզմէր ոտքս, եթէ ժամանակին չնշմարէի...

Սակայն հիմա, գոհունակ, ցանուած արտին ծլումին նայող գեղջուկին նման, կը դիտեմ դայն: Սո՛ւր են շեղբերը, բոլորովին ճիշդ ֆրէզները, ու դեռ պաղ՝ մռնթաթին «մատանիները» որոնց մէջ գլաններուն ծայրամասերը կը լողան աչքերը զովացնող կանոնաւորութեամբ:

«Կտորը»: Տասներկու միջանցքներով, որոնց իւրաքանչիւրին տրամագծին մէջ առնուաղն թիզս կրնայ պահուելով, — ծա՛նր, մինչեւ մէջքս հասնող հասակով այդ զանգուածը՝ մէկ մասն է աւելի հսկայ «հսկայ»ի մը:

Վայրենի խանդով, անզուսպ ու ըմբոստ այս «կոյսը», լծակին խիստ ճանկով միայն կարելի եղաւ մեքենային առաջաստին յանձնել:

Ճակատագի՞րը: Նպատակ մըն է: Անապատները բուրաստանի վերածել, ցորեաններուն առատութիւնը մարդկութեան բաշխել: Ձգո՛յշ... ուժեղ է, ուժեղ... Կրնայ անտառներ ու քաղաքներ քանդել, խորտակել...

... Կը դառնան գլանները, կը յառաջանան գլանները, հայելաւառ, երջանիկ գրկումով մը մխրճուած անոր, «կոյսին» կուրծքէն ներս...

Իրենց հաստ մէջքին վրայ շեղբերն են ամրապինդ: Ու վեց կողմէ միանգամայն անջուր պողպատի լայն տաշեղը կ'երիզուի, կը կախուի, երկար, երկար, ոլորուն, ու դէզ կը կազմէ փայլակնա-

ցայտ երանդներով, մեքենայիս լանջքին վրայ: Կը ծակծկէ, կը ծանրանայ:

Պայքա՛ր մոլեգին: Պողպատին դիմադրութիւնը պողպատին: Տեղի չի տար ելեկտրականութիւնը. դէմները անփշրելի են, ու շեղքերը պարտաւոր են կտրել կամ կոտրել...

Շւ զայրացած է « կոորը »: Կարմիր կը ցայտէ, անորակելի տաքութիւնով մը կը պճլտայ, կը մռնչէ, կը դողդղայ: Խոր վէրքերէն կատղած աչքեր կ'արթնան:

Սակայն լուծուած իւղը կը թափի ջրհանէն յորդահոսան, կաթի դոյնով, կաթի պէս յստակ ու զով, կենսառատ անձրեւի մը հանգոյն, ու կ'ողողէ պողպատէ միսերով տենդահար կուրծքն ու զայն տարփանքով խածնող պողպատ ժանիքները անխտիր...

Աշխատանքը կ'արդասաւորուի:

×

Քիչ մըն ալ, քառորդ ժամ մըն ալ:

Երբ կրկին ձեռքերս, աչքերս ու միտքս իրենց բովանդակ ուշադրութիւնը պէտք է կեդրոնացնեն կէս ժամու սրտատնում ընթացքի մը վրայ. ու սրտատրոփ, շունչս գրեթէ բռնած դործը պիտի իր վերջին ճշգրտութեան տանիմ:

Սխալն այդ պահուն որոշ մեծութիւն չունի, ոճիր է, կը փճացնէ...

Մինչ այդ սրբենք հեղ մըն ալ իւղոտ թաթերը: Ի՛նչ քուրջ: Մետաքս վերնազգեստ մըն է: Դքսուհիի մը թերեւ: Իսկ այժմ բզիկ-բզիկ ու նոյնքան արդահատելի որքան իր նորութիւնը: Ինչ լա՛յն է. արտառոց... Լաւ է որ լուացեր են, այլապէս պժգալի պիտի ըլլար ճարպոտ ու պառաւ միսերու դարչահոտ քրտինքով... Հօլա՛...

×

Արդ կը սպասեմ: Կը մօտենայ վայրկեանը:

Յեցած մեքենայիս ժայռապինդ կողին, բարեկամաբար ու սրտազին կը գրկեմ իր սլաղ կռնակը:

Հպարտ ու ինքնավստահ զօրավար մըն եմ որ գիտէ մահուան նայիլ անյողդողդ ու կը զգայ պատկառանքը որ կը ներշնչէ իր բանակին հետ:

Ո՛չ, եղբայր, ընկեր, քաղաքացի, չեմ ուզեր որ մեղապարտ անտարբերութեամբ մը անցնիս մօտէս, իմ «անկիւն»իս ստեղծագործ

չըջանակէն, ուր պարտականութեան գիտակցութիւնը լոյսին պէս նուիրական է:

Ուր, բոլոր շքեղ գալիքներու դրանն առջեւ, գիտակցութիւնն Աշխատանքին իր արդարութիւնը կը պարտադրէ:

Ուր արիւննովս ցօղուած մեքենայիս հատու ճռինչը իրաւունքներս կը բանաձեւէ: Իրաւունքներս տիրական:

Ազնուօրէն նայէ անխարդախ աչքերուս, եղբայր, ընկեր, քաղաքացի, ու սեւ-իւղոտ ձեռքերուս, ձեռքերուս կաշմբուռն, որոնք փշրելէ աւելի, փշրելէ առաջ սիրոյ զգացումներով ուղած են սեղմել: Միանալ:

Հասկցիր ասիկա...

×

... Այո՛, կը դառնայ կաշեայ թանձր դօտին, արագ, խելացնոր վազքով, հոն, ետեւը, — ուր մեքենային փորոտիքն է գետեղուած, — միացնելով տիւնամոյխն — որուն հաղորդիչը քովն է ձեռքիս կեցնելու, ետ դարձնելու պատրաստ — ճախարակն ատամնանիւին:

Կը դառնայ, հնազանդ կամքիս հրամանին:

Կը դառնայ զիս ապրեցնելու, գինովցնելու, արեւին տենչանքը փոխարինելու համար:

Կը դառնայ, պիտի դառնայ, ապակիները տանջող այս թոհուրոհին մէջ, իր ծափածափի, ապտակումի անվերջ խաղով, որոշաբար, երզս եղանակաւորելու համար:

Եւ պիտի դառնայ, պէտք է որ դառնայ, ես կ'ըսեմ քեզի, ես կ'ըսեմ քեզի, եղբայր, ընկեր, քաղաքացի, մարդ, քու եւ իմ եւ ամէնուս կեանքին գեղեցկացմանը համար,

Համահաւասար:

Դուրսի այսօրուան արեւը վկայ...:

ՓԱՅԼԱԿ ՄԻՔԱՅԻԼԵԱՆ

1932 Մայիս 1

Ընդ Աստեղօֆ

Ի՞նչ դրել հանդէսի մը առթիւ, որ տեղի կ'ունենայ այսօր Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ, տարեգարձէն չորս տարի յետոյ...

Ժամանակին կատարուեցան մեծարանքի ցոյցեր եւ հրատարակուեցան դնահատումներ՝ բանաստեղծին դրական եւ հանրային գործունէութեան մասին:

Այսօր, «Հայրենիք» ամսագրէն ամփոփած ենք ուսումնասիրութեան փորձ մը եւս: Աշխատանք մը, որով անխոնջ Սիրունին կը ներկայացնէ արուեստագէտը, սիրոյ երգիչը, հիւանդը, թատերագիրը, հայրենասէրը եւ միութեան երգիչը:

Օրուան այս ժամուն, բնագլխաբար, մեր ուշադրութիւնը կը լարէ վերջինը, «միութեան երգիչը»: Եւ իր երգը՝ միութեան, որ երէկ ունէր չափազանց տարրական իմաստ, իսկ այսօր արդէն կը դառնայ հառաչանք մը եղբրական:

Տուր ինձ ձեռքդ, եղբայր եմք մեք
Որ մրքիաւ էինք գատուած.
Բախտին ամէն ոխ չարանեմք
Ի մի համբոյր ցրուին ի բաց.
Ընդ աստեղօֆ ինչ կայ սիրուն
Քան զանձկալի եղբայր անուն:

Մասնաւոր խորութիւն մը չունի Պէշիկթաշլեանի երգը, այնքան միամիտ եւ անարուեստ:

Եւ սակայն, որքա՛ն խոր աղօսներ բացաւ հայ ժողովուրդի սրտին մէջ, պատմական ժամանակաշրջանի մը, երբ քստմենքի որդ մը սկսած էր բանիլ, յանուն Յիսուսի Քրիստոսի եւ Աւետարանի...

Պէշիկթաշլեան մը պէտք էր ըլլալ, այդ օրերուն, պոռթկալու համար նոր ժանտախտին դէմ:

Իսկ երգը այսօր ալ կը պահէ իր ուժը:

Այսօր, աւելի քան երբեք, որովհետեւ վէրքը աւեր կը դործէ, տակաւին, հակառակ մեր հաւաքական յառաջդիմութեան եւ փոր-

ճառութեան: Ու մանաւանդ, հակառակ անասելի փրկողումներու:

Պէշիկթաշեան խորապէս խոցոտուած էր կրօնական՝ դաւանական պառակտումէն, կրելով անոր ամբողջ դառնութիւնը:

Ի՞նչպէս պիտի երգէր այսօր, 70-80 տարի յետոյ, եթէ յանկարծ արթննալով գերեզմանէն, տեսնէր պատկերազարդ պատմութիւնը ներկայ իրականութեան...

Ճեղքի, հերձուածի, փոխադարձ ատելութեան ո՞ր գլուխն է պակաս:

Կրօնակա՞նը, — բայց առաջ միայն հռոմէական եւ բողոքական «յարանուանութիւններ» ունէինք: Իսկ այսօր, դիրքեր գրաւած են նաեւ շաքաթապահը, «ըռհճի»ն, մկրտչականը, «մուհապէթճի»ն եւ միւսները:

Այսօր տակաւին բազմութիւններ կան, հռոմէական թէ կաթոլիկ, որոնք չեն ուզեր «պղտորուիլ» հայկականութեամբ:

Քաղաքական — կուսակցակա՞նը, — կուսակցութիւններ չկային Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի օրով, եւ Պոլսոյ մէջ, մարդիկ ազատագրական պայքարը կ'ամփոփէին երգերու եւ ճառերու մէջ: Պոլիս նստած բանաստեղծը՝ Զէյթունի փառքը կ'երգէր ինքնաբերաբար, կամ կը տարփողէր «հայրենեաց սէրը», առանց շարքեր ունենալու իր ետին եւ ծրագիր մը՝ իր ափին մէջ:

Իսկ այսօր... Ծրագիրներ՝, ծրագիրներ՝ եւ հոսանքներ խա-տուտիկ:

Այսօր, կորսնցուցեր ենք ժողովուրդին կէսը, եւ մտահոգութեան մատնուած՝ մնացեալ կէսին համար:

Եւ սակայն, փորձեցէք հնչեցնել եղանակ մը ինքնապաշտպա-նութեան եւ միաբանութեան:

Փորձեցէք երգել, ինչպէս կ'ըսէր Պէշիկթաշեանը.

Մէկտեղ լացինք մեք ի հընում,
Եկէք դարձեալ յար անբաժան
Խառնենք զարտօսը եւ ըզխնդում,
Որ բազմածնունդ ըլլայ մեր ջան.
Ընդ աստեղօք ինչ կայ սիրուն,
Քան զանձկալի եղբայր անուն:

Փորձեցէք, եւ բախտաւոր պիտի համարուիք, եթէ անապատական տէրվիշի մը տեղ չդնեն ձեզ:

Ճեղքե՛ր, ճեղքե՛ր, ո՛ր ճակատին վրայ որ կ'ուզէք:

Եւ, մինչեւ ո՛ւր որ կրնան հասնիլ ձեր աչքերն ու ոտքերը, աշխարհի ցամաքներուն վրայ...

Այն աստիճան որ, եթէ ուժանակի մը վերածուէր Պէշիկթաշեանի աղու քնարը, հազիւ պիտի բաւէր քիչ մը ուշադրութիւն գրաւելու:

Այսօր, «ընդ աստեղօք» մենք չենք տեսներ, չենք ուզեր տեսնել աւելի «սիրուն» բան, քան ասիական կիրքը, կոյր ատելութիւնը, միականի կամակորուրթիւնը, կրօնական թէ քաղաքական խաչածեւումը, կուսակցական մոլեռանդութիւնը, դասաւթութիւնը, ինքնուրացումը կամ... ֆառնիէնթէն:

«Շղթայր եմք մեք»ը այսօր ալ կ'երգուի նոյնքան սրտառուչ օրօրումներով:

Յետին անդրադէտը դոց ըրած է զայն, եւ եթէ բոլորը չըմբռնէ, կը հասկնայ դոնէ երկու տողը.—

Տուր ինձ ձեռքդ, եղբայր եմք մեք,

Որ մըրկաւ էինք գառուած:

Իսկ մըրիկին մըրիկը տեսանք մենք, Պէշիկթաշլեանի ծնունդէն եւ մահէն տարիներ եւ տարիներ յետոյ: Ու կրնանք տեսնել տակաւին:

Բայց, ո՞ւր են ձեռքերը: Նոյնիսկ միեւնոյն դաղութին մէջ:

Արդեօք աւելի՞ աղղու պիտի ըլլար նոր Պէշիկթաշլեանի մը երգը:

Շ.

Հայր Արսէն Ղազիկեան

Հոգիներ կան, որոնք հակառակ իրենց անչափելի հեռաւորութեան՝ իրենց ներկայութեան վճիռ անհատականութիւնը անդադար կը հպեն մեր ինքնագիտակցութեան ենթահոգիին: Ասոնցմէ էր հանդուցեալ Հ. Արսէն Ղազիկեանը, Վենետիկի սքանչելի վաստակաւորը, որ տրտում օր մը հեռացաւ մեզմէ, իր ետին ձգելով հսկայ պարապի մը ահաւորութիւնը:

Ձգեց հոգը դրեթէ անաղմուկ. ամփոփուած տարօրէն լռութեան մը մէջ, որ ո՛չ երկնային էր եւ ո՛չ ալ այս աշխարհէն: Իր մահուան լուրը տարածուեցաւ արագօրէն. ու հայ մամուլը զբաղեցաւ երկարօրէն: Վասնզի արժանի էր մեծարանքի մը՝ որուն ան հասած էր իսկական Հայու ժրջան աշխատութիւնով, եւ օրինակելի յամառութեամբ: Գրական աշխատանքը անոր համար դարձած էր անփոխարինելի պահանջ մը: Պէտք էր տեսնել այդ աննման հսկան, իր եռանդի պահերուն: Մտքի եւ մարմնի տառապալիոծ պրկում մը, իմաստուն եւ թափանցող աչքերու անսովոր կայծկլտում, փայլատակուած՝ ներաշխարհի ապրումի մը աղնուական ներշնչող առաքինութեամբ: Հոն, դրասեղանին առջեւ, հսկայ մարմինը ծռած դրչին վրայ, լայնախոհ ճակատը քիչ մը տփուկնած եւ մտահոգ, ու գաւառացիի իր բարի դէմքին վրայ մեղամաղձոտութեան նրբին շղարշը միշտ ներկայ:

Սիրալիր ծայր աստիճան, համակերպող եւ անփութօրէն խոնարհ, բայց գիտակից իր արժանիքին:

Ով որ կարճ ժամանակի մը մէջ միայն լսած էր անոր ղուարթ խօսակցութիւնը՝ անշուշտ դայն ճանչցած էր ու սահմանած իրրեւ պայծառ լոյսերով յօրինուած հոգի մը: Այդպէս չէր սակայն: Անոր ներսը կային տրտմութեան խոշոր ալիքներ: Ես զգացած եմ այդ տրտմութիւնը անոր մէջ, ու այդ վիպական բանաստեղծի մերթ անբացատրելի և քմահաճ ալլափոխումը չէր: Վարակիչ բան մը կար երբեմն անոր թաւ ձայնին մէջ, անեղբելի բան մը, որ իմ մէջ կ'արթնցնէր նոճիի սարսուռներ և ձմեռնային ստուերներու ալլամերժ ալլափոխում-

ներ: Ծանր ու պարտադրիչ մտահոգութիւն մը, որ ինծի մնաց գաղտնիք՝ թառած էր անոր շրթներուն, բայց երբեք, երբեք չյայտնեց ինծի: Մտահոգութիւն մը՝ որ դարձած էր գրեթէ մղձաւանջ. այն մղձաւանջներէն՝ որ կը փոխեն դիմադծին սովորական ներութիւնը, տալով անոր ներհայեցողութեան պատկառելի կախարդանքը:

Շեշտօրէն օժտուած սրամտութեամբ եւ հաճոյակատարութիւն արթնցնել ցանկացող գրեթէ մանկունակ մտայնութեամբ մը՝ անոր ներսի մարդը կը քալէր համաշխարհային գրականութեան վաստակաւորներու կողքին: Մինչ անոր նայուածքը կը շրջէր բնութեան վրայ, պարուրուած վերացումով մը՝ հոգին արթուն՝ կը քսուէր ովկէանի ալիքին: Ամէնէն զուարթ պահը վայրկենապէս կը յաջորդէր մտածումին, ու ասկէ ան կը յանձնուէր աշխատանքին, որմէ յոգնիլ չէր գիտեր, եւ որմէ պիտի չիյնար երբեք յաղթուած:

Կ'աշխատէր շարունակ, որովհետեւ չէր գիտեր մնալ անաշխատ: Գրիչը անոր մատներուն մէջ դարձած էր վեցերորդ մատ մը, որ կը հսկէր Լէոփարտիի, Տանթէի, Թասսոյի, Մանտոնիի եւ այլ շքեղ ստեղծագործողներու հատորներուն, հայացնելով զանոնք այնպիսի վստահութեամբ, եւ արագութեան այնպիսի հաւասարակշիռ ներդաշնակութեամբ մը՝ որ կ'անցնէր զարմանալիին սահմանները: Հակառակ վերջին ծայր բծախնդիր ըլլալուն իր թարգմանութիւններուն մասին, հազուադէպ էր գտնել սրբագրութիւններ: Գլխադիր պատճառ մը անշուշտ իր թարգմանութիւններուն մեծ թիւին:

Ունէր կտրուկ, չեշտակի դարնող ոճ մը, ըլլայ քերթուածի կամ արձակի մէջ: Բութերու մէջ կը սեղմեցնէր նախադասութիւններու երկարութիւնը, սիրելի ներդաշնակութեան մը հոլովոյթով: Անոր ոճը, օրօրող, զգայնիկ, հեշտութիւն սիրող ոճ մը չէր անշուշտ: Գեղեցիկ աւելորդաբանութիւններէ եւ անօգուտ պերճանքներէ հեռու՝ կ'ընտրէր բառերու մերթ իրար հրող, իրարու փաթթուող փռուածքը: Պրկումի, սեղմումի, ոստումի առողջ զգայնութիւն մը արթնցնողի մօտիկ բան մը կար վարպետին ոճին մէջ:

Ընթերցողը, մանաւանդ անձը ճանչցող ընթերցողը, պիտի կրնար առանց զժուարութեան գտնել որոշ գուգահեռական մը ոճին եւ անձին միջեւ: Թուղթին վրայ փռուած անխօս նախադասութիւնը, շատ կը նմանէր անոր խօսակցութեան սրամիտ թաւալումին, եւ շրթներու ծայրին ուրուագծող ժպիտը, գրեթէ միշտ անպակաս անոր նշանաւոր բութերուն հարուածներն էր:

Այս ոճը, զոր վարպետը որդեգրեց հոգեւոր գիւտի մը պէս՝ պահեց թէ իր թարգմանութիւններուն եւ թէ իր անձնական երկերուն մէջ: Օժտուած սքանչելի կարողութեամբ մը, որ է աներեւակայելի գիւրութեամբ թափանցել տարբեր գրական խորքի եւ ձեւի պատ-

կանոդ հեղինակներու հոգեկանութենէն ներս՝ անոր ապահովեց պատկառելի յաջողութիւն մը: Իր անձը կը կերպարանաւորուէր հեղինակին վրայ, կը նոյնանար անոր հետ կ'ապրէր զայն որոշ շրջանի մը մէջ, ու յետոյ կը դառնար թարգմանիչ Լէոփարտի մը կամ Ուկօ Ֆոսկոլօ մը: Անշուշտ այս պարագաներուն մէջ ան կը գործածէր հոգեկան իմացականութիւն մը, որ խոր էր, անեղծ եւ անսեթեւեթ:

Դժուար չէ նշմարել թէ ինչ անսովոր կշռոյթի, ստեղծապործութեան համանման աճումի ինչ տարողութեամբ ան կը քալէ քովիկէն իր ընտրած հեղինակներու թարգմանելիք երկերուն: Իր թարգմանութիւններուն գլուխ գործոցը կարելի է նկատել Թասսոյի «Երուսաղէմ ազատեալ»ը, որ ընծայած էր վարդապետին խոր յուզումի եւ արցունքի պահեր: Ան կը սահի իւրաքանչիւր տողի վրայէն հեղինակին բազկերակի համաչափ զարկին առնթեր: Ստորակէտը նոյն բառին ետեւ, եւ հայկական «արեւահամ» բառը տողին նոյն անկիւնը իր դիրքը բռնած: Տարօրինակ չէ՞ք գտներ այս պարագան: Դժուար յաղթութիւն մը անշուշտ թարգմանութեան արուեստին մէջ: Տեսակ մը ջերմաչափ, որով կարելի է չափել արուեստագէտ թարգմանիչի մը հասած բարձունքը: Դնենք Հ. Արսէնը Բաղրատունիին քով: Անոնք ուրախ պիտի ըլլան այդ մերձեցումով:

Աւելի նուազ բանաստեղծ էր քան Բաղրատունին, բայց, ըստ իս, ոչ աւելի նուազ արուեստագէտ: Անշուշտ բանաստեղծ ըլլալը չապահովեր պարտադրող արուեստագէտ անհատականութեան մը գերիշխանութիւնը: Շելլին աւելի արուեստագէտ էր քան Պայրընը, Վարուժանը աւելի քան Մեծարենցը կամ Դուրեանը: Վերջիններս, այսինքն Պայրընը, Մեծարենցն ու Դուրեանը ըլլալով հանդերձ աւելի որոշ, ծնած, լայնացած բանաստեղծ խառնուածքներ:

Հ. Արսէնի մէջ բանաստեղծութիւնը կար իր բոլոր տուեալներով, բայց չկար մարմին տալու վերջին թափը, եթէ ոչ բարակ երանգով մը: Զկար ստեղծելու այն հզօր շունչը՝ որ կ'արժէ, եւ որ ինձ կը թուի ըլլալ ներսի հովի պատառէ մը յարատեւօրէն չարժուն թաւիչէ գովութիւն մը: Այս պակաս էր վարդապետին քով: Բաղրատունին, համեմատաբար աւելի շեշտուած ունէր, բայց պէտք չէ չափազանցել, վասնզի դժբախտաբար ամէն վարդապետ Ալիշան չէ:

Համեմատ բանաստեղծ մըն էր Բաղրատունին, հանդերձ իր խոշոր հատորովը: Բայց կատարեալ արուեստագէտ մը: Պիտի համարձակէի ըսել ուսումնասիրուած, աշխատուած քերթող մը՝ օտարազգի մեծերուն շունչով:

Հ. Արսէն չտուաւ մեզի «Հայկ Դիւցազն»ի նման գործ մը: Սակայն, լսած եմ իր բերնէն, իր յօրինած քերթուածներէն մին

չհրատարակուած դեռ, իսկական, մեկնոյշ բանաստեղծութիւն մըն էր: Մտերմօրէն կը խոստովանէր ինձ, թէ լաւագոյն նկատած էր ըլլալ օգտակար, արժանի թարգմանիչ մը՝ քան երկրորդական ստեղծագործող մը:

Եթէ շատեր, ասլրողներուն մէջ, յուսահատօրէն փարած են ոտանաւոր դրելու կախարդական տեսիլքին, ու չեն ուզեր զայն ձգել որեւէ կերպով, հակառակ իրենց անկարողութեան՝ թող նկատի առնեն այս պարագան: Շահեկան է եւ մանաւանդ մարդկային:

Պիտի ընեմ կարճ շեղում մը նիւթէն, անոր համար որ կը հետաքրքրէր նաեւ հանդուցեալ վարդապետը:

Մեր ամսաթերթերն ու օրաթերթերը կը հրամցնեն քերթուածներ: Չյադեցնող, հոգին չկշտացնող անսովոր առաւելութիւն մը ունին այս ոտանաւորներէն մեծագոյն մասը: Ինչպէս «Յառաջ»ի խմբագրին ուղղած նամակի մը մէջ կը գրէի, քիչ մը յուզուած, խօսքս ուղղելով ոմանց քերթուածներուն, թէ՛ «... Ուր բառերուն բռնակալ անմիտ դերիշխանութիւնը սպաննած է գաղափարին թշուառ դալկութիւնը...», ճիշդ կը թուի հիմակ ալ, երբ յուզուած եմ ուրիշ բանով մը:

Հիւանդ քերթուածներ, անդամալոյծ արուեստով մը, ներ-չնչումի, կաղնիկաղ վերելքի մը թափով դաշնաւորուած, խժալուր: Կը զգացուի որ բանաստեղծը յոգնած է ու տոգոնած, գրեթէ երկունքով մը տառապած, յանգեր եւ քառեակներ կազմելու մղձաւանջէն շարունակ մտրակուած ըլլալուն պատճառաւ:

Մեր մէջ կայ ազգային խոշոր թերութիւն մը, որմէ զերծ չմնաց եւ ո՛չ իսկ իմ աննման ուսուցիչս, Հ. Արսէն Ղազիկեանը: Գրական, կամ որեւէ ուրիշ վիճաբանութեան չենք ջանար տալ գիտակից լրջութիւն մը, ջիղերը հանդարտեցնող աղուոր և նուրբ ազնուակա-նութիւն մը: Գրական քննադատ Պ. Մ. Պարսամեանը եւ ուրիշներ՝ բացառութիւն կը կազմեն: Պ. Շ. Նարդունին, այս զարգացած եւ լրջօրէն պատրաստուած բժշկ-գրագէտը խառնուածքով բռուն է, նման իտալացի աքսորական յոյժ տաղանդաւոր Գուրցիօ Մալափարոէ գրագէտին: Կարծես ումբ կայ սրտին մէջ, ու միշտ պատրաստ հարուածելու: Կը վիճաբանի խայթող, գրեթէ ըմբոստացնող շունչով մը: Անիշխանական մը գրական վիճաբանութիւններուն մէջ, որուն հարուածները դառնօրէն կրեց «Բազմավէպ»ի խմբագիրը: Եթէ որոշ կէտեր վերցուին՝ բոլորին ալ համակրելի պիտի ըլլայ Պ. Նարդունիին եղականութիւնը:

Խնդրեմ, հետաքրքրուեցէք իտալական մամուլով, հոն պիտի գտնէք թեր ու դէմ գրական կարծիքներ, նոյնիսկ երկարատեւ վի-ճաբանութիւններ: Բայց դրութեան ընթացքը, ընդլայնումը եւ

վերջաւորութիւնը եզրուած է հանդարտութեան եւ ասպետական շունչի մը անպակաս հպումով, որուն խաղաղութիւնը դժուար է որ մթազնէ ինքնահոսին մեկանը:

Հ. Ա. Ղազիկեան անսահման վստահութիւն ունէր իր անձին անպարտելիութեան մասին, անշուշտ իր նիւթին սահմանին մէջ: Սկսելէ առաջ արդէն յաղթողի դիրքին մէջ կը դնէր ինքզինք: Ինքնահաւան կեցուածք: Բացարձակապէս ո՛չ: Ներելի եւ համակրելի բան մըն էր ասիկա անոր մէջ: Սիրելի բան մը՝ մանկունակ քաղցրութեամբ:

Անոր ամենամեծ ցաւը կը կայանար անմիջապէս չկարենալ պատասխանելուն մէջ. ուրիշ գործերով (դրեթէ միշտ դրական) զբաղած ըլլալուն պատճառաւ: Իրեն հասած օրաթերթը կամ ամսաթերթը կը տրորէր ձեռքերուն մէջ, անոյշ ժպիտով մը, եւ յետոյ դառնալով իր շուրջիններուն՝ կ'աւելցնէր երգիծական ոճով, «կաշին պիտի քերթեմ»...: Յետոյ կը լայնցնէր նայուածքին շրջագիծը, աջ ձեռքը կը շարժէր փոքրիկ հարուածներով, հեռանալով ո՛չ արագ եւ ո՛չ ալ դանդաղ, քիչ մը սրտնեղած:

Ազոլօ. Մուրատ – Ռափայէլեան վարժարանին ամարանոցը: «Տղա՛ս, կարդա որ մտիկ ընեմ...»: Ու ես, ի բնէ քաշուող՝ չէի համարձակեր պատանեկան համեստ քերթուածներս ցուցնել իրեն: Սակայն պէտք էր հնազանդիլ: Զիս կը նստեցնէր իր աջ կողմը, ծառերուն տակ, ու ես կը սկսէի կարդալ մեղմ ձայնով մը: Այս դուարթախօս մարդը, որ չկայ այլեւս, կը փոխուէր տարապայմանօրէն, ո՛չ անշուշտ քերթուածներուս ազդեցութենէն, այլ՝ բնութեան հոգեթով մթնոլորտէն, մանաւանդ իր ասոր ատակ խառնուածքէն, եւ ինչո՞ւ ժխտել, քիչ մըն ալ բանաստեղծութիւններէն: Կարդալէս վերջ, տետրակը կ'առնէր ձեռքէս, եւ տաղաչափական սխալները, պակասը բանաստեղծական կերտուածքի ուժին՝ կը շեշտաւորէր: Կը խօսէր գրականութեան մասին: Ունէր որոշ դարդացում մը օտարազգի գրականութեան մասին, բայց չունէր պերճօրէն խօսելու, երկարելու բանախօսի կարողութիւնը: Այս վերջին պարադան ինքն ալ շեշտեց, երբ հայ լեզուի մասին բանախօսութեան մը հրաւերը ընդունած էր Միլանոյի մէջ: Ան մեծցած էր եւ աշխատած սենեակի մը մէջ, սեղանի մը առջեւ, միշտ անձայն գրականութեամբ: Անոր հնչուն լեզուն անձայն գրիչն էր:

Ինչպէս Պոլիս եւ այլուր՝ դասաւանդած էր հայ լեզուն տիրական շեշտով մը, պատգամի ազդեցութիւն ընող ձգողութեամբ մը: Բացատրութեան մէջ արագ էր, ջղային արագութիւն մը: Գրաբար հոլովումներն ու խոնարհումները կը ջանար սորվեցնել տարօրինակ ձեւով մը, որ դասարանը կը պահէր լարուած դիրքի մը մէջ: Գրա-

տախտակը կը լեցնէր ու կ'աւրէր հեւ ի հեւ, առանց դադարի եւ այսպէս մէկ ժամ շարունակ:

Յանկարծ կը կենար, շունչ կ'առնէր, յետոյ կը սկսէր երգիծական համակրելի շունչով մը պատմել թէ վերջերս որուն «կաշին քերթած» էր այս կամ այն ձեւով: Մեր աչքերը ուղղած դրատախտակին եւ իրեն՝ կը հետեւէինք այս դարմանալի մարդուն պատմելու անսովոր ձեւին. ու յետոյ կը սկսէր խնդուքը, որ չէր վերջանար...: Ինքզինքը դո՛հ կը դդար եւ վարձատրուած՝ երբ մեր խնդուքով իր կողմը կը բռնէինք...:

Գրաբարէն անցած աշխարհաբարին, երկուքին, երկուքին ալ տիրացած ժայռի տոկունութեամբ՝ մեզ կը ջանար դարձնել իսկական Հայեր: «Լեզո՛ւն, տղաքս, լեզո՛ւն...»: Այս երեք բառերով շատ բան ըսել կ'ուզէր. անկեղծ եւ արծաթ բաներ:

Ժամը վերջացած կ'ըլլար արդէն, երբ ան «փառաւոր» քերթուած մը կը սկսէր կարդալ: Անոր առողջանութիւնը, ընթերցանութեան ելեւէջներուն նրբութեան աստիճանաւորումը, ձայնի փափկութեան մտահոգութիւնը՝ կատարեալ էին:

Կատարեալ արուեստն ունէր քերթուած կարդալու: Կը կարդար պատրաստուած, ուսումնասիրուած անդրադարձումով: Խնամուած: Ձախ ձեռքին ցուցամատը կը շարժէր մեղմ կշռոյթով, ու նայուածքին վերացումը կը հալէր ձայնին քաղցրերգութեան մէջ:

Կը սիրէր երաժշտութիւն, եւ շատ: Կը յիշեմ տեսած ըլլալ դաշնակի կողքին ինքնամիտի եւ լուռ: Երկար ատեն: Կ'ունկնդրէր մեղամաղձոտութեամբ. մինչ իր տաղանդաւոր թոռնուհին կը նուագէր Շոփէն կամ Վերտի:

Կը յիշեմ որ օր մը, հազիւ կրցաւ երաժշտութիւնը սահմանել սա երեք բառերով, «տարօրինակ բան մըն է»... Անորոշ սահմանումներ շատ ունէր, ըլլալով երազող մը: Տարիներ յետոյ, երբ կարդացի Ա. Մորուայի «Պայրըն»ը, եւ Պայրընի սքանչելի օրադրութիւնները՝ հանդիպեցայ անդլիացի աղատասէր, կրակուրոց բանաստեղծին այն կարծիքին թէ՝ «երաժշտութիւնը տարօրինակ բան մըն է»:

Այդ օր, վարդապետը նոյն ապրումն ունեցած էր, նոյն ազդեցութեան վայրկեանները, ինչ որ Ալաիոնի հզօր զաւակը զգացած էր աւելի քան մէկ դար առաջ:

Անոր երգեցողութիւնը, ժամերգութեան ատեն՝ յոյժ ինքնատիպ էր: Հզօր ձայն մը, արեւելեան ներհուն, հաշտուած ցաւով մը համալուն: Երգը կ'ուռէր յանկարծ, կը պայթէր: Անոր ձայնը կարծես, կը քերէր, կը թափանցէր կամարին մէջ, ուժով եւ խոր, շատ խոր հաւատքով մը: Դէմքը բոլորովին այլափոխուած կ'ըլլար, որուն

վրայ յատկանշական էին մեր աչքերուն սովորականէն աւելի խոշորնալը: Անոյշ վարդապետի իմաստուն աչքեր:

Մարդը, երկար եւ անվերջանալի հառաչանք մըն էր Աստուծոյ սեղանին առջեւ: Ան եղաւ միակ վարդապետը որ դիտցաւ յուզումէն լացնել զիս, ժամերգութեան մը պահուն:

... Եւ հիմա, որ ա'լ չկաս հոգեխօս վարդապետ, հիմա որ սիրած վանքիդ նոճիները տարիներէ ի վեր չունին ներկայութիւնը քու պաշտելի դոյութեան, հիմա որ սենեակդ, ուր մանուկ մտար եւ հսկայ դուրս ելար, եւ որ զրկուած է աստուածացումէն քու մարդկային խոկումներուդ, հիմա, որ լռած է առ յաւիտ տրուիլ քու գլխած եւ բարի սրտին՝ կ'իջնէ ամբողջ ազգի մը զմայլանքն ու յարգանքը հեռաւոր եւ մենակեաց աճիւնիդ վրայ. կ'իջնէ մաքուր եւ սպիտակ փառքը քու մեղուաջան վաստակաւորի ծանրախոհ ճակատին վրայ:

Փայփայէ զանոնք, սիրելի վարդապետ, որովհետեւ աղուոր «բաներ» են, որովհետեւ շահեցար առանց վազելու անոնց ետեւէն:

Օր մը, անշուշտ (*), Ս. Ղազարը քեզ պիտի փոխադրէ իր ծոցը ու հոն, սիրելի վարդապետ, ամէն իրիկուն ստուերդ պիտի շրջի ձիթենիներուն եւ երկնասլաց նոճիներուն առնթեր, որոնց տակ, անթուական օր մը տեսայ քեզ, մօտեցայ քեզի ամչկոտ եւ երկիւղած, եւ դողդոջուն շրթներով առաջին անգամ ըլլալով համբուրեցի անմարդկային բարութիւնն ու օրհնութիւնը քու Աջին: Հեռուն արեւը կը հատնէր: Դուն ժպտուն էիր, երբուն ջուրերուն ժպիտով: Նայեցար ինձի խոր եւ հիւթեղ նայուածքով մը եւ ըսիր, «անունդ ի՞նչ է տղա՛ս...»:

ԱՐԱՄԱՅԻՍ ՍՐԱՊԵԱՆ

1934 Օգոստոս 5

(*) Հայր Արսէն Ղազիկեան այլեւս կը հանգչի Ս. Ղազարի գերեզմանատունը:

1935
1940

«Յառաջ»ի Լեզուն

«Յառաջ»ի հայերէնը...

Անիկա կը նմանի գեղեցիկ ու կրթուած աղջկան մը լեզուին...

Անոր համար կ'ըսեմ.

— Լեզուդ ուտեմ, «Յառաջ»... ան ի՛նչ անոյշ, ան ի՛նչ բարկ, ի՛նչ ուժգին, հատու, տպաւորիչ եւ կատարեալ է իբրեւ լեզու:

Ան աննման եւ սուրբ դեր մը խաղաց մեր նոր գրականութեան մէջ: Առանց «Յառաջ»ի՝ արդի հայերէնը պիտի բուրէր բարելոն: Նոր գրողներէն շատեր — որոնց համար գործիք մըն էր միայն լեզուն — հասկցան թէ անիկա դրօշ մըն է, զէնք մըն է, արմէնութեան գեղարուեստական ամբողջիւնն ու մեհեանն է, խորախորհուրդ բովանդակութիւնով եւ առհաւական արարողութիւններով:

Լեզուն ցեղին դիմագիծն է եւ անհատին աւիւնը: «Յառաջ»ի լեզուն առաջգիմական քաղաքակրթութիւնն է, մեր վերջին տասնամեակին:

Եւ թող չվշտանան մեր բոլոր օրաթերթերը, երբ ըսեմ թէ անդուդական կը մնայ Յառաջալեզուն թէ՛ ներկայ եւ թէ՛ անցեալ լրագրութեան մէջ:

«Յառաջ»ի լեզուն երկիր մըն է որ կ'արտադրէ մեղր, պտուղներ, ծաղիկներ, երաժշտութիւն, բուրումնաւէտութիւն, լոյսեր եւ ահագնադղորդ փոթորիկներ:

Կտրուկ, ուժգին, արագ, հատու, կարճ բայց կատարելատիպ կնիք մը ունի իր հայերէնը, որուն հալոցէն կ'անցնին իր աշխատակիցներուն եւ թղթակիցներուն նախագասութիւնները:

— Հայերէն է «Յառաջ»ի հայերէնը: Այնտեղ կարելի չէ գտնել ո՛չ ֆրանսարանութիւն, ո՛չ թրքաբանութիւն, ո՛չ անգլիաբանութիւն:

Շատեր այս ուղղութեամբ կը փառաբանեն «Ազատամարտ»ը: Բայց թող անդամ մը ներկայ հասկացողութեամբ եւ աչքով բաղդատեն այս երկու թերթերը ու այն ժամանակ որոշապէս պիտի զգան «Յառաջ»եան լեզուի առաւելութիւնները:

Մեր ամբողջ լրագրութեան մէջ անգոյգ դիրք մը ունի «Յառաջ»ը իր մաքրամաքութեամբ, ճախրասլաց եւ արդիավայել արմէններէնով:

Փա՛ռք «Յառաջ»ին իր այս աստուածընտիր առաքելութեան մէջ ըրած առաջդիմութեան համար...

Քանզի, մենք ազգայնականներս, հայրենիքէն իսկ առաջ, իբրեւ գերագոյն սրբութիւն կը դաւանինք մեր լեզուն, մեր «մեծասքանչ» հայերէնը: Եւ առանց այլեւայլի կը յայտնենք թշնամութիւն բոլոր այն կազմակերպութիւններուն եւ թերթերուն դէմ որոնք տգիտութեամբ ու անփութութեամբ կ'աղաւաղեն մեր անպղծելի եւ ոսկեղինիկ բարբառը:

Լեզուն մեր մեծագոյն մշակոյթն է ու մեծագոյն գեղարուեստը: Լեզուն մեր բանակն է ու մեր սէրը: Մեր ամբողջ զօրքն ու զէն ու զարդն է լեզուն: Անիկա ոգին է ցեղին: Առանց անոր չնչահեղձ կ'ըլլայ արմէն ժողովուրդը:

Եւ կրկին փա՛ռք «Յառաջ»ի լեզուին, որուն իւրաքանչիւր նախադասութեան վրայ լոյս կը խաղայ, որուն իւրաքանչիւր բառին վրայ կայծակ կը դողայ եւ իր սիւնակներէն Սահակ-Մեսրոպեան զմռուսի անուշաւետ գուլաներ կը բարձրանան:

Պաշտելու չափ կը սիրեմ «Յառաջ»ի լեզուն:

Այնտեղ յարգուած է մեր Քերականութիւնը, հիւրասիրուած է մեր Ուղղագրութիւնը եւ Ոճը նետած է իր ոսկի խարիսխը:

Քսաներորդ դարու Արմէնն է որ կ'երգէ ու կ'աղաղակէ անոր սիւնակներէն իր ինքնատիպ արուեստով:

«Յառա՛ջ», «Յառա՛ջ», եւ լեզուական Արարատէն վեր կ'ելլէ մեր ձայնը, մեր դրօշը, մեր ոգին, մեր ազգայնութիւնը:

«Յառա՛ջ» եւ աստղերուն ու Աստուծոյ կը հպի մեր լեզուն:

Հայրենի հովերը կը բանան իր թերթերը... Խմբագրական, լուրեր եւ յօդուածներ...

Հոգիս երջանկութիւնով կը դողայ կարգալով իր մէկ յօդուածը, արտասուքներս կը յորդին իր տառերուն վրայ եւ երանութիւնս կը ծաւալի իր սիւնակներուն վրայ:

Լեզուական այս վերելքը խանդավառութեան կը հրաւիրէ զիս եւ հետեւելու իր գեղեցիկ քայլերուն:

Եւ աղաղակելու.

— «Յառաջ», չեմ մաղթեր որ աւելի վեր ելլես, սակայն կը մաղթեմ որ վար չիջնես:

Եւոհէ եւ կեցցե՛ս:

ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

1935 Օգոստոս 4

Բարեւ «Յառաջ»ին

«Յառաջ»ը տասը տարեկան է այսօր: Հայ թերթի մը համար մանաւանդ օրաթերթի մը համար տասը տարին պատկառելի տարիք մըն է: Անհամար ծնող ու մարող հայ թերթերու քով տասը տարի ապրած թերթ մը յարգանքի արժանի երեւոյթ մըն է մեր կեանքին մէջ:

Ասկէ տասը տարի առաջ երբ իմացուեցաւ որ Շաւարշ Մխաբեանը թերթ պիտի հրատարակէ, բոլորս ալ յոռետես էինք: Վեց ամիս չի տեւեր կ'ըսէին ծանօթներս: Ես, աւելի առատաձեռն, մէկ տարի կեանք կուտայի «Յառաջ»ին, այս հեւ ի հեւ կլանող ու կործանող պայմաններուն մէջ: Սխալած էինք: «Յառաջ» ապրեցաւ, մեծցաւ ծաւալով, օրաթերթ եղաւ եւ իր կենսունակ երեւոյթը ցոյց կուտայ որ պիտի շարունակէ ապրիլ:

Թերթի մը խմբագիր ըլլալ հայ կեանքի մէջ, ապերախտ դործ մըն է: Երկու բանաստեղծութիւն դրող բանաստեղծ մը դովեստ կը ստանայ: Երեք պատմուածք դրողը գրախօսականներու կ'արժանանայ: Միայն հայ խմբագիրն է, որ տաժանելի իր կեանքին մէջ ոչ միայն չի դնահատուիր, այլեւ կը հարուածուի, կը քննադատուի: Ընթերցողները կարդալէ վերջ, թերթը մէկ կողմ կը դնեն առանց վայրկեան մը իսկ անդրադառնալու թէ ի՞նչ դժուարին աշխատանքի արդիւնք է այդ թերթը: «Յառաջ» ամբողջ տասը տարիներ քալեց այդ դժուար ճամբէն: Անշուշտ վրիպումներ ունեցաւ, երբեմն յախուռն եղաւ եւ իր խարազանը երբեմն իջաւ նաեւ անոնց գլխուն որոնց պէտք էր խնայեր, բայց առածը կ'ըսէ. «Ձի սխալիր ան որ չի դործեր»: Արդար ըլլալու համար ըսենք, սակայն որ եթէ «Յառաջ» երբեմն չ'ափազանցեց, երբեք դիտումնաւոր չէր, ոչ ալ չարամտութեամբ: Անաչառ ըլլալու փափաքն էր, որ «Յառաջ»ը երբեմն շատ յառաջ տարաւ...

Քիչ վերը ըսի, որ մեր կեանքի պայմաններուն մէջ թերթի մը հրատարակութիւնը շատ դժուար է: Յոյց տալու համար թէ մեր ժողովուրդը ո՛ր աստիճան տարբեր է այն միջավայրէն ուր փոթորիկը

զինք նետեց, համեմատենք մեր լրագիրներու անունները տեղական լրագիրներու անուններուն հետ: Հայ լրագիրներու անունները կանչ մը, հրաման մըն են ինչպէս «Յառաջ»ն է, կամ միտք մը, փափաք մը՝ զաղափար մը խորհրդանշող, ինչպէս «Հայրենիք», «Յուսարեր», «Ապագայ», «Պայքար», «Հորիզոն», «Նոր Օր»: Եթէ տեղական թերթերու պէս մեր թերթերն ալ կոչուէին «Թերթ», «Պզտիկ թերթ», «Փարիզ-Կէսօր», կամ «Փարիզ-Երեկոյ» անունք պիտի չյարմարէին մեր հոգեբանութեան, մեր զէմքի արտայայտութեան: Անուններու այս տարբերութիւնը պատահական չէ: Փոքր ու աննշան երեւցած այս տարբերութիւնները իրենց հոգեբանական խոր պատճառներն ունին: «Փարիզ-Երեկոյ» կոչուած թերթը հարիւր հազարներով կը ծախուի: Նոյն փողոցին անկիւնը 3-4 ծախողներ կան եւ բոլորն ալ կը սպառեն իրենց թերթերու խոշոր ծրարները: Այդ թերթին կամ միւսներուն ամենահամեստ աշխատակիցն անգամ բարեկեցիկ կեանք մը ունի: Որովհետեւ թերթը կը պատկանի ժողովուրդի մը որ հասած է, իր տեղն ունի ան, միայն լուրեր կ'ուզէ կամ, ծայրայեղ պարագային, զարգանալ կ'ուզէ: Իսկ Հայը երբ թերթը ձեռքը կ'առնէ, լուրէ աւելի, մխիթարութիւն մը, «դարտին դարման» կը փնտռէ: Յաջողած է ան հայ թերթը որ այդ սփոփանքը կը բերէ: Այսօր հասունութեան հասած «Յառաջ»ը գիտէ հայ ընթերցողը ոգեւորել, սփոփել, յուսադրել:

Ահա՛ թէ ինչու, ես ալ իբրեւ մէկը այդ ընթերցողներէն ուզեցի իմ յարգանքի խօսքս ըսել «Յառաջ»ի համար եւ «Յառաջ»ի մէջ:

ՊԵՐՃՈՒՀԻ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

1935 Օգոստոս 4

«Յառաջ»իւ... Եղեւիւր

Գտա՛յ վերջապէս: Եւ կը ժամանեմ ահա, հոսիլ բոսէին, «Յառաջ»ին մէջ բռնելու իմ յետին տեղս:

Գտայ եղեւինը՝ զոր կը փնտռէի քանի մը օրէ ի վեր: Ճշմարիտ սիրոյ նուէր մը կը փնտռէի Տասնամեակի փառքին ուռճացած «Յառաջ»ին համար:

Տասնամեակ մը սա՛ օտարածին, օտարատեաց, օտարամոլ կացութեան մէջ: Տասնամեակ մը, համակ հայրենասուն, հայրենաշունչ, հայրենանուէր: Կեա՛նք մը, բոսէ՛ մը յաւիտենականութեան մէջ: Ի՛նչ երանութիւն զայն կերտողին, զայն շնչողին, զայն ապրիլ շարունակողին համար:

Ու երբ կը խորհէի թէ ի՛նչ նուէր, իմ կարգիս, կրնայի ընել անոր՝ որ հայրենիք ապրելու միջոցաւ մը ոլորակեց արտասահմանի մէջ, իր շլացիկ լոյսերով բլշակնող Փարիզի մէջ, եղեւինը անցաւ միտքէս իր ասղնտող ոստերով, եղեւինը՝ որուն տակ կ'երազէի Հէյսպէլի մէջ, պատերազմին փայլակներէն քիչ առաջ, եղեւինը՝ որուն տակ կը հեծէի արիւնոտ պատրանքներու թօթափումէն վերջ, հոգիս հրկիզուած հրէշային խարկանքներով...:

Ու անկից ի վեր, Ֆրանսական ոստանին, Ֆրանսական կեղակարծ պայծառութիւններուն կրակին տակ զենլի՛ բացօթեայ:

Հեռացայ Լիոն քաղաքէն վտառակ մը, միս մինակ, ի՞նչ ուղղութեամբ, ես ալ չեմ գիտեր: Ֆրանսայի մէջ ուղղութիւնները համեմատական են քաղաքական ըմբռնումներուն, անոնք խոտոր կը համեմատին միամիտ, անկեղծ, մանկունակ դիտաւորութիւններուն, որոնք էր երբեմն առաջնորդէին ճշմարտապէս մեծ մարդոց: Ես քալեցի, կ'ըսեմ, անուղիղ ուղղութեամբ: Զէ՞ որ Էռիոյի քաղաքին մէջ կ'ապրիմ: Հարցուցէք այդ մեծ մարդուն, թէ կարելի՞ է արդեօք աշխարհի ճակատադրական այս սեւ ժամերուն, լուսաւոր երեւակայութեամբ այս մռայլ պողոտաներուն վրայ անխոտոր քալել, բնադդական ճշգրտութեամբ կամ դպրոցական-դասական դաստիարակութեամբ:

Մոռցայ պահիկ մը թէ Ֆրանսայի մէջ կ'ապրէի: Մտերիմ

եղեւինի մը դիւտը, Հէյպէլիի եւ Սոֆիայի եղեւիններուն նման հարսնազեղ եղեւինի մը երեւոյթը մշակեց իմ դործունէութիւնս, դնացքս եւ յանկարծ ինքզինքս դտայ փոքրիկ պուրակի մը մէջ, արեւջեր սաստկութեան մը կեդրոնը զովացիկ ուլասիւ մը: Աչքերուս եւ թեւերուս օդնութեամբ — երկուքը միացած հիմա կրնան ուժ մը կազմել — յաջողեցայ դռնել «Յառաջ»ի համար առաջադրած նուէրս, դեղնորակ լըջութեամբ եղեւինը: Նայեցայ իսկոյն ստերուն, որոնց մածոցիկ թելերուն մէջ դնդասեղի արտոյցքի ձեւով կ'երեւակայեմ անտառային ողիններ, սեղմուած, պի'րկ, որոնք ապագայ կը կարդան ինծի:

Ինչքա՞ն տարափոխիկ է փորձառութիւնը: Հէյպէլիինը մօտաւորապէս պատերազմ դուշակեց ինծի, որովհետեւ համաշխարհային իրերէն բարկացած տրամադրութեան տակ դացած էի յանձնուիլ անոր թեւերուն: Հայաստան աշխարհ կը տառապէր... Խաբուած յոյսերու այրեացաւեր բոցեր կրակ դարձուցած էին Հայերուն խղճմտանքը: Անիրաւ տիեզերքի մը անտարբերութիւնը երկու տասնեակ տարիներէ ի վեր իր անտանելի բախտին լքած էր Հայաստանը — ցաւերու, հերոսութիւններու, անակնկալներու այս օրրանը՝ որուն սնարին վերեւ Հայ Մայրը տարիներով իր ծնունդին սեւ ճակատագիրը կ'ողորար: Եղեւինին ողինները դաժուեցան. պարոյր առ պարոյր լուծուելով, օձաձեւ օղակներու պատգամական հանգոյցներով, մօտաւորապէս եղբրական դէպքեր առեղծեցին: Ու հսկայի անչափելի քայլերով շութափեց պատերազմը: Ո՛վ Հէյպէլիի եղեւին, ասիական ծագումով կանդնազեղ երեւոյթ, արի կեցուածքդ քաջալեր մըն է ինքնին վհատ, դունատ հոգիներուն, որոնց համար աղէտքը իսկ յոյս է... Հէյպէլիի այդ եղեւինս հովանոց մըն էր կարծես:

Սոֆիայինը կեղեւապիրկ, բազկաձեւ ճախարակուած, այլ աւելի անտիական, տոկացեր էր վաւաշոտ արեւներուն եւ հոյզ ծծող ձիւներուն, արմատը Վիթօշէն առած, եւ առոյգ Պուլկարներուն տեսքին համապատասխան դժնէութեամբ: Բայց մտի՛ր անոր կարծեցեալ փուշերուն թեղանին մէջ, ինչպէս ես, և Սոֆիայի սարկիկ եղեւինիս հծծեց ականջիս վանդիւններ, որոնք ահա, տասներկու տարիներ վերջ, իմանալի ձայներու պիտի փոխարկուին... Հոգիիս աչքերով ապշահար մտիկ ըրի հծծիւններուն, Վիթօշը այդ պահուն իր սարին յաւիտենական ճերմակ փունջը կը նորոգէր, եւ սառնորակ այդ շունչով հծծեց մնչեց եղեւինս:

Մոռցած էի Հէյպէլին, անոր ոգին իր պաշտօնը կատարեց: Սակայն Սոֆիան ու իր եղեւի՛նը: Անդրադարձ, ինքնածին, տարերային շարժումներ յաճախ կը փոխադրէին զիս մտովի Վիթօշի ստորոտը: Անկարելի է որ անտառին, պուրակին ոգիները խաբեն,

անոնք կտրիճ էակներ են, որձ թէ էդ, այերքին բոլոր խորութիւններովը չարքաշ, գիտեն տառապիլ, գիտեն եւ հրճուիլ: Անոնց միջոցով է որ Սինաներուն, Ողիմպոսներուն կատարէն հինաւորացներ իրենց պատգամը կ'որոտան: Անոնց ծոցը գնաց խրեցաւ Նոյ իր Նոյեմզարով եւ ջուրերէն վերապրող տապանով:

×

Բայց իմ նորագիւտ եղելի՛նս — ամբողջ ձայն կը հնչէ, դանդ մըն է դռնչուն. կայտառ անհամար երա՛մ մը ուռուցիկ, իրարու շուրջ դարձդարձիկ մանրագիտական դէմքերու, որոնք աճիլ, թռչիլ կը ցանկա՛ն. մեծ մասամբ համակ կաթի կայլակնե՛ր: Բունը, կարծր, կը հեծէ ծանրութեան տակ, բայց չընկճիր բնաւ: Եւ ընկճուելու ալ որեւէ երեւոյթ չունի: Ոգիներու այդ կայլակնաճեւ, ողկուղաճեւ հարստութիւնը լաւագոյն բախտը կը գուշակեն, «Յառաջ», քեզմով պատկերացուած իտէալին: Մինչեւ յառաջիկայ տասնամեակիդ միջոցը, բունիդ վերեւ թրթռուն, աւելի թրվռուն այդ հսկայ ողկոյղը պիտի պողաբերէ հունձք մը երիտասարդութեան, հետզհետէ ջրդեղուած, հետզհետէ պողպատ պարիսպը ցանկաւէտ հայրենիքին շուրջ:

Այդ երջանիկ տասնամեակին բարի եղի՛ր յիշել իմ ոգեպարար եղելինս...:

ԵՏԱՆ

(Երուանդ Տէր-Անդրէասեան)

1935 Օգոստոս 11

Վարդապետի հետ

Անակնկալ պատեհութիւն մը կիրակի օր զիս տարաւ Վիլթուիֆ, այն չարաշուք հաստատութիւնը՝ ուր տարիներէ ի վեր կը ծխէր Մեծ Վարպետը, Կոմիտաս:

Քսան տարիէ ի վեր չէի տեսած: Այնպէս որ, անպատում դող մը համակեց զիս, երբ վեր կ'ելլէի յիմարանոցին սանդուխներէն:

... Ահաւասիկ դէմ դիմաց, կոկիկ սենեակի մը մէջ: Վարդապետը ընկողմանած է, մէկ ձեռքը գլուխին:

Մի պահանջէք որ նկարագրեմ իր դէմքը — այնքան այլափոխուած:

Թեթեւ ժպիտ մը կը շողայ աչքերուն խորը: Եւ ինքն է որ խօսիլ կը սկսի, դիմացը տեսնելով քանի մը այցելուներ: Կը ճանչնա՞յ: Զեմ գիտեր: Խօսքերը կը հոսին մէկ ուղղութեամբ: Երբեմն կը փորձէ նայիլ ուրիշ դէմքի մը, բայց նորէն կ'ամփոփուի:

— Վերջապէս դուք ալ Փարիզ ինկաք... ահաւոր վիճակ է... Հայրենիքէն հեռու, թափառական եղանք:

Օրիորդ մը կ'ընդմիջէ.

— Զկրցանք թուրքին հետ ըլլալ:

— «Դուք ձեզի երթայիք երեք-երեք...» (ճիշդ այս բառերով):

Յետոյ, տարօրինակ պայծառատեսութեամբ մը

— Մենք ՇԱՏ ՊԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԻՆՔ. ԽԵԼՕՔ ԱԶԳ ԵՆՔ, ՊԷՏՔ Է ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՄԲ ԱՇԽԱՏԻՆՔ: Ինչե՞ր տեսայ, ինչե՞ր տեսայ հոս գալէս վերջ...

— Պարտէզ չէ՞ք ելլեր պտըտելու:

— Զեմ կրնար, որովհետեւ ոտքս վիրաւորուած է: Բորրոքում եղաւ, բժիշկ եկաւ, նայեցաւ, մէկ ալ տեսայ քլինիք տարին, վրաս բան մը ձգեցին, բան մը չհասկցայ, մէկ մատ խորութիւնով ոտքս կտրեցին: Հիմա չեմ կրնար շարժիլ:

— Հոգ մի ընէք, շուտով կ'աղէկնայ:

— Ոչ, քանի մը ամիս այսպէս կ'երթայ, յետոյ քանի մը տարի կը տեւէ: Վերջապէս ասոնք ընտանեկան բաներ են:

— Շատ կը ցաւի՞ :

— Ոչ, առաջուան պէս չի ցաւիր, բայց եւ այնպէս կը մղմղայ :
Քարացած կը դիտէի, առանց որեւէ բառ արտասանելու, ընդ-
հակառկն միշտ խնդրելով կարճ կապել :

Քանի մը անգամ աչքերն ինծի ուղղեց, մոլորուն : Յետոյ, երբ
հրաժեշտ կ'առնէինք, մէկը փափկութեամբ հարցուց թէ կը ճանչ-
նա՞յ : «Ի՞նչպէս չեմ ճանչնար» մը հաղիւ լսած, չդիմացայ եւ դուրս
ելայ : Նայուածքը պղտորի՛լ սկսած էր :

Օրիորդ մը, որ ամէնէն վերջը դուրս ելած էր սենեակէն, պատմեց
թէ արցունք մը կը կայծկլտար աչքերուն խորը...

Մի՛ երթաք, մի՛ երթաք, բարի մարդիկ :

ՎԱՀԷ

(Շաւարշ Միսաքեան)

1935 Օգոստոս 27

Այց մը վարդապետին

(ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԻՍ)

1933 Մարտ 26.— Այսօր, ժամը 3ին, Պիւլպիւլեան երկու քոյրերուն եւ Աստղիկին հետ վարդապետին այցելութեան դացինք: Վերջին պահուն Պ. Շահմուրատեանն ալ մեզի միացաւ իր տիկնոջ հետ:

Հիւանդներու այցելութեան ժամը արդէն անցած էր երբ հասանք Վիլիւիֆ եւ երկար բանակցութիւններէ վերջ միայն կարելի եղաւ վարդապետը տեսնելու արտօնութիւն ստանալ:

Հիւանդանոցի տնօրէնը համոզելու համար, հարկ եղաւ Շահմուրատեանը ներկայացնել իբրեւ վարդապետին մօտերիմներէն մին, որ նոյն օրն իսկ հասած էր Ամերիկայէն եւ քանի մը ժամ վերջ պիտի մեկնէր կրկին արտասահման:

Վերջապէս մեզ առաջնորդեցին Վարդապետին գտնուած շէնքը: Մտանք հիւրանոց, եւ հիւանդապահ մը դնաց Վարդապետին իմացնելու, որ հիւրեր եկած էին իրեն:

Շահմուրատեան, որ տարիներէ ի վեր չէր տեսած զինքը, սկսաւ մտահոգութեան նշաններ ցոյց տալ:

— Ալէմշահ, ըսաւ, իմացայ որ վերջերս Վարդապետը իր հին բարեկամները լաւ չընդունիր, աւելի լաւ է չերեւամ եւ դուրսը սպասեմ: Եթէ տրամադրութիւնը լաւ ըլլայ, կանչէ, ես կուգամ:

Ոսքը դեռ չէր աւարտած, երբ Վարդապետը վրայ հասաւ եւ էն առաջ Շահմուրատեանը տեսնելով, ուրախութեամբ մօտեցաւ իրեն եւ «Արմէն, այս դո՞ւ ես, ո՞ւր էիր այսքան ատեն» ըսելով դրկեց զինքը եւ զարմանալի յիշողութեամբ մը լուրեր ուզեց, անուններ տուաւ: Յետոյ, կարգաւ բոլորս աջը համբուրեցինք եւ սեղանի մը շուրջ նստանք միասին: Վարդապետը՝ իրեն ուղղած մեր հարցերուն կը պատասխանէր երբեմն խիստ բանաւոր կերպով, բայց յաճախ մեզի համար բոլորովին անհասկնալի լեզուով մը, զոր մենք կատարելապէս հասկնալ կը ձեւացնէինք:

Առանց ընդմիջելու՝ երկար մտիկ ըրինք եւ ի վերջոյ խօսակցու-

թեան նիւթը փոխելու համար հարցուցինք կատակով. «Վարդապետ, Շահմուրատեանը քանի՞ տարեկան կ'ըլլայ. ինք կը պնդէ որ դեռ 45 չկայ»: Խնդալով՝ «Քիչ էլ կենայ, կ'ասի թէ դեռ չէ ծնուել» ըսաւ ու շարունակեց կատակել: Յետոյ սկսաւ մեզի հայրական խրատներ տալ. «Դուք բարի պէպէտներ, երեսնիդ որ այսպէս բարի ըլլայ, ձեր տուներուն մէջ միութիւն կ'ըլլայ, ապա թէ ոչ ընտանիքը կը քայքայուի»:

— Վարդապետ, հարցուցի ի՞նչպէս կ'անցընէք ձեր ժամանակը, կը կարդա՞ք, կը դիմե՞ք, կը շարունակէ՞ք ձեր թանկագին աշխատանքը:

— Ոչ, որքան ատեն որ հոս մնամ, կինս, զաւակներս չառնեմ ու նորէն տուն տեղ չըլլամ, չեմ կրնար աշխատիլ: Հոս դեռ շատ դործ ունիմ, շատ զինուորներ կան, բոբլոզներ են, ես բոլորին վրայ պէտք է հսկեմ: Աշխատանքը ծանր է, շատ դժուար է, շատ: Դուք որ եկաք, նոր էի աւարտեր, բայց դուք քիչ ուշ եկաք, ես կանուխ վերջացուցի եւ այդպէս լաւ եղաւ, կրցանք տեսնուիլ:

— Ուրեմն արդեւք չըլլանք ձեր դործերուն, Վարդապետ, հիմա երթանք եւ նորէն կուգանք: Եթէ դրադած չըլլաք, դարձեալ այսպէս կը տեսնուինք:

Վարդապետը մեզի ընկերացաւ մինչեւ պարտէզ: Շահմուրատեանն ու ես կրկին ու կրկին համբուրուեցանք հետը եւ օրիորդները նորէն աջը համբուրեցին: Վարդապետը յանձնարարեց իրենց որ իր կողմէ բարեւ տանին «քերթէնքելէներուն»:

Երբ հեռացանք մեր ուխտավայրէն, բոլորիս աչքերը խոնաւ էին: Քսան տարիէ ի վեր չէի տեսած Վարդապետը...

Գ. Մ. ԱԼԷՄՇԱՀ

1935 Հոկտեմբեր 27

Վերջին հրաժեշտ Կովիսա Վարդապետին

Մնաք բարեւ, անգին Հայր սուրբ ջան, մնաք բարեւ յաւիտեան...

Այս տխուր օրերին կայծակի արագութեամբ հազարաւոր թանկագին յիշատակներ արթնցած են հոգուս մէջ եւ մոռացութեան տուած այս տարաբախտ 16 տարուան ձեր տառապանքների հեռացումի, ձեր բոլոր սիրելի բարեկամներից եւ ձեր մեծ գործից վշտալի ու սգաւոր տպաւորութիւններին:

Մերթ կը մտաբերեմ Կովկասի հեռաւոր մեր առաջին հանդիպումը, երբ ձեր երգը յայտնութիւնը եղաւ ինձ համար հայ երաժշտութեան, — մերթ Փարիզի մեր մտերիմ բարեկամական ժամանցները 1906–1907 թուականներին: Կարծես երէկ լինէին այն սքանչելի օրերը, երբ դուք կը պատրաստէիք առաջին հայկական մեծ նուագահանդէսը Փարիզի մէջ, որ յայտնութիւն եղաւ Ֆրանսացի ամենամեծ գեղարուեստագէտների համար: Նոքա ըմբռնեցին հայկական երաժշտութեան առանձնայատուկ գեղեցկութիւնը, որ ոչ եւրոպական է և ոչ ասիական եւ որ բանաստեղծօրէն այնքան քնքոյշ եւ յուզիչ է:

Այդ ի՛նչ տենդային աշխատանք էիք թափում եւ ի՛նչ ոգեւորութիւն տալիս ամէնքին: Մենք բոլորս զողում էինք, որ ձեր ուժերը չեն դիմանայ այդ անասելի յուզումներին, բայց ձեր զօրեղ հոգին յաղթեց մարմնի բոլոր յոգնութիւնները եւ նոյնիսկ տկարութիւնը:

Յիշատակներս սլանում են անասելի ուժով... Յիշում եմ այն ուրախ ժամանցները, երբ դուք մեզ թուլացնում էիք ծիծաղից ձեր կատակներով, կամ լացացնում ձեր արտասուքներով շաղուած ձայնով եւ նոյն արագութեամբ անցնելով տխուրէն դէպի ուրախը, դէպի գերբնական եռանդը, ոգեւորութիւնը եւ հայրենի գեղարուեստի անսահման սէրը ամէնքիս ուժ եւ հիացմունք պատճառում:

Իսկ մեր Անգլիոյ ժամանցները Սպիտակ կղզում 1911 թուականին... Երբեք չեմ մոռանայ այն յոգնութեան առաջին նմոյշները, որ այնտեղ նշմարեցի: Ձեր անհասկանալի լռութիւնը, աչքերը բեւեռած մի կէտի, անշարժ դաշնամուրի առաջ նստած եւ մի նոթա դարնելով կարծես երազի մէջ... Երբ սիրտս ճմլուած հարցնում էի «Հայր

սուրբ ջան, ո՞ւր էք», դուք պատասխանում էիք. — «Ա՛խ, Մարգօ ջան, շատ, շատ հեռու եմ, եթէ գիտենաս, թէ ի՞նչ երկիր եմ, կատարեալ հրա՛շք է»:

Դուք հիմա այդ երկիրն էք, հանդստացած գետնի բոլոր ցաւերից եւ տառապանքներից եւ ձեր աննման մեծ հողին՝ աղատուած չղթաներից նորէն պիտի երգէ իր ազգի բոլոր ցաւերն ու ուրախութիւնները եւ լարձրից հովանաւորէ այն ժողովուրդը որի համար նահատակ եղաք, ըսյց եւ նրա ամենանուիրական սուրբերի շարքն անցաք:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԵԱՆ

1935 Հոկտ. 27

Կոմիսսա Վարդապետի յուղարկաւորութիւնը մեծ շուքով կասարուեցաւ Կիրակի Հոկտեմբեր 27ին

Կիրակի օր տեղի ունեցաւ ողբացեալ Վարդապետին յուղարկաւորութիւնը, նախաձեռնութեամբ խնամատար յանձնաժողովին եւ եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան: Դժբախտաբար կարգադրութիւնները եղած էին ափյափոյ, Շաբաթ իրիկուն ուշ ատեն: Բաղմութիւնը խոնուած էր տաճարին մէջ, քրտնցնելով սրտերը: Դուրսի բաղմութիւնն ալ միասին հաշուելով ներկայ էին մօտ հազար հայրենակիցներ: Կրօնական արարողութիւններէն վերջ, որոնց ընթացքին ծանօթ երգիչ Պ. Արմենակ Շահմուրատեան երգեց Վարդապետին «Տէր ողորմեա», դամբանական մը խօսեցաւ օրուան պատարագիչը, Գարեգին Եպիսկոպոս Խաչատուրեան: Յետոյ դադարը ժամուն դուռը հանուեցաւ, եւ 12 դամբանականներ խօսուեցան:

Կարգապահութեան կը հսկէին Հ. Մ. Ը. Մ. ի արիւնները: Դամբանականներէն վերջը դադարը ուսամբարձ փոխադրուեցաւ եկեղեցւոյ նկուղը, ուր պիտի պահուի, մինչեւ որ Երեւանէն պատասխան ստացուի խնդրուած արտօնութեան համար:

Ինչպէս զրած էինք, հանդուցեալ Վարդապետին մարմինը Հինգշաբթիէն մինչեւ Շաբաթ իրիկուն ցուցադրուած էր Հայոց եկեղեցիին մէջ: Դադարին վրայ բացուած ապակեայ քառակուսիէ մը կը տեսնուէր տարաբախտ Վարդապետին յոգնատանջ դէմքը: Ու երեք օրուան ընթացքին ամէն դասակարգէ Հայեր, իր հիացողներն ու անունը լսողները այցի դացին՝ խոնարհելու համար անոր դադարին առջեւ:

Կիրակի առաւօտ դադարը զետեղուած էր սեւերով ծածկուած բարձրադիր մահարեմի մը մէջ, որուն երկու կողմը դիրք բռնած էին փարիզահայ երաժիշտներ, դժբախտ Վարդապետին նախկին սաները եւ երգչախումբերու ղեկավարները, իրենց ձախ թեւերուն վրայ ճերմակ ժապաւէն անցուցած:

Փարիզահայ բոլոր հոսանքներն ու դասակարգերը ներկայ էին եկեղեցիին մէջ, որուն աթոռները դուրս հանուած էին՝ աւելի լայն տեղ բանալու համար ժողովուրդին: Միայն երկու շարք աթոռներ

վերապահուած էին օտար հիւրերուն: Այս վերջիններուն մէջ յիշենք Փրոֆ. Ֆրետերիք Մաքլէրը, հայերէնի դասախօս Փարիզի Արեւելեան Կենդանի Լեզուներու վարժարանին, Պ. Ամէտէ Կասթուէ, նախադահ Ֆրանսական Երաժշտադիտական Ընկերութեան եւ կինը, վերապատուելի Պէրոն, Ալլասէն, Փրանսական Մամուլի ներկայացուցիչները եւայլն:

Միւլթարեան հայրերուն կողմէ ներկայ էր Հ. Սահակ Վրդ. Տէր-Մովսէսեան եւ Սեւրի Սամուէլ – Մուրատեանի աշակերտներէն պատուիրակութիւն մը, նաեւ Դպրոցասէրի աշակերտուհիներ, մամուլի եւ հայրենակցական միութեանց ներկայացուցիչներ: «Սիւփան-Կոմիտաս» միացեալ երգչախումբը ղրկած էր ճերմակ վարդերէ կազմուած դեղեցիկ պսակ մը, քնարի ձեւով: Այս ծաղկեքնարը բացառապէս ղրուած էր սեղանին վրայ, իբրեւ խորհրդանշան, կրօնականներու յուղարկաւորութեան առթիւ ծաղկեպսակ դնելը եկեղեցական օրէնքներուն հակառակ ըլլալով:

Օրուան պատարագիչն էր Քալիֆօրնիոյ նախկին առաջնորդ Գարեգին Եպիսկոպոս Խաչատուրեան, որ հիւրաբար կը գտնուէր Փարիզ: Պատարագի երգեցողութիւնները կատարուեցան Վարդապետին դաշնաւորած բաղմաձայն եղանակով, ղեկավարութեամբ Պ. Ն. Սերգոյեանի: Երգեցողութեանց կը մասնակցէր նաեւ Վարդապետին հին մտերիմներէն Պ. Արմենակ Շահմուրատեան, որ առանձին երգեց «Եւ ընդ հոգւոյդ քում», «Տէր ողորմեա», «Ի վերին Երուսաղէմ» եւ «Տիրամայր»: «Ողջոյն»էն անմիջապէս առաջ, Վարդապետին դազաղը տարուեցաւ սեղանին վրայ, ուր աղօթքներ կարդացուեցան երկու եպիսկոպոսներու եւ չորս քահանաներու կողմէ: Յետոյ դարձեալ մահաբեմին մէջ ղետեղուեցաւ:

Պատարագէն վերջ, սկսաւ դամբանականներու շարքը: Նախ կարդացուեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորէն Ա.ի ցաւակցական հեռագիրը, «Միաբանութեանս հետ միասին ողբում ենք Մայր Աթոռոյս միաբան եւ հայ ժողովուրդի վշտի եւ ուրախութեան երգիչ Կոմիտաս վարդապետի մահը»:

Ցաւակցական հեռագիր մը ղրկած էր նաեւ Ռումանիոյ Հայոց առաջնորդ Յուսիկ Արքեպիսկոպոս:

Կաթողիկոսական Նուիրակ Գարեգին Արք. Յովսէփեան, որ Փարիզէն մեկնած էր Վարդապետին մահէն երկու օր առաջ՝ Երուսաղէմ երթալու համար, Մարսիլիայէն ցաւակցական գիր մը ուղղած էր իր «Թանկագին ընկերոջ եւ միաբանակցի» մահուան առթիւ:

Գլխաւոր դամբանակը խօսեցաւ պատարագիչ Գարեգին Եպիսկ. Խաչատուրեան, բնաբան ունենալով՝ «Տէր եթէ զշրթունս իմ բանաս, բերան իմ երգեսցէ զօրհնութիւնս քո»:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆԸ

«Ո՛վ երբեք կրցած է իր մահկանացու աչքերով թափանցել այն տիեզերական խորհուրդին՝ որուն մէջ կը շարժինք մեր երկրաւոր կեանքի ընթացքին: Խորհուրդ մըն ալ իր լուսաստուերածին ցոլքը կ'արձակէ Գողթնէն Կուտինա: Գէորգ Սողոմոնեան եւ Թադուհի Յովհաննէսեան, երգիչի եւ բանաստեղծի շնորհներու խառնուրդն ու արտայայտիչը, կրցած են իրենց ծոցածին զաւկին մէջ փոխանցել գեղեցկութիւնն այդ խորհուրդին: Մանուկն Սողոմոն ժառանգաբար կարծես կը կրէր նաեւ իր մէջ երգիչի յատկութիւնը՝ միացած բանաստեղծական աւիւնին հետ, որուն սլացքը կը թրթռար անոր մօր շրթներուն վրայ, բայց մանաւանդ սրտին խորը: Սիրտ մը թախծոտ ու մեղամաղձոտ՝ որ չկրցաւ տոկալ երկար եւ լքեց իր միամեայ փոքրիկը՝ հրաժեշտ տալով այս կեանքին: Հազիւ 11 տարեկան էր, երբ բախտը ժպտեցաւ Սողոմոնին, արթնցնելով անոր մէջ կոչումի մը ձայնը՝ որ կուգար հեռուէն՝ Էջմիածնէն: Պատանին ինքզինքը կը գտնէր լոյսի տաճարին մէջ, ծննդավայրը հայ Շարականին: Երգիչը տակաւ ծնունդ կ'առնէր իր արիւնին եւ ջիւերուն հետ: Էջմիածին անոր մէջ մշակեց Հայաստանեայց ոգին, Հայաստանեայց երգի ոգին, երեւան բերելով այսպէս անմրցելի տաղանդը մեր իրականութեան մէջ:

«Գուցէ այնքան ալ չխանդավառուէինք այս երեւոյթով, եթէ չըմբռնէինք թէ ո՛ւր էր լուսաղբիւրը այդ տաղանդին: Հայաստանեայց ժողովուրդին ստեղծագործ հոգիին մէջ էր այն որ քրիստոնէական շրջանէն առաջ ալ բնութեան ազդեւորներով եւ ներշնչումներով ի յայտ կուգար Գողթնի քնարներու դաշն թրթռումներուն ընդմէջէն: Հրաշքը տիեզերական թրթռումներու ներդաշնակոյթին՝ որ Աստուծոյ խօսքն իսկ էր: Այդ խօսքն էր որ Էջմիածնի մէջ հնչեց Սողոմոնի ականջին, ցնցեց անոր հոգին: Եւ ան կրցաւ գտնել ու պանծացնել իր մէջ այդ հոգին ժողովրդական երգերով: Երգերը այն ժողովուրդին, որ գիտէր երբեմն արեգակին դարձնել իր դէմքը, յետոյ դառնալու համար ճշմարիտ ու կենդանի արեւին: Ստեղծագործ միտք պէտք էր՝ հայ երգը արուեստի կատարելութեան հասցնելու համար:

Գարեգին Եպիսկոպոս վերջացնելով իր դամբանականը, բացատրեց Կոմիտասի դերը իր հարազատ տառին մէջ դնելու մասին ու զայն նմանցուց Կոմիտաս Կաթողիկոսին, Սահակին, Մեսրոպին, Ներսէս Շնորհալիին, Խաչատուր Տարօնացիին եւ Նարեկացիին, որոնք թէեւ կ'ապրէին վանքերու մէջ, բայց կրցան մտնել հայ ժողովուրդին մէջ եւ պատրաստեցին հայ շարականը, հայ

դիրը եւ հայ երգը: «Կոմիտաս երգեց լիշտն ու ուրախութիւնը: Անոր շրթները դոցուած չեն յաւիտեան, այլ կը բացուին յաւիտեանութեան երգելու օրհնութիւնները Տիրոջ: Հայրենաշունչ եւ աստուածաշունչ հոգի մըն է, որ իր տեղը պիտի ունենայ այսօրուան եւ վաղուան սերունդին մէջ եւ անոր դործը կենդանի պիտի մնայ: Դու խօսնակդ Հայաստանեայց, երգիդ թրթռումները միշտ պիտի դան փայփայել մեր ականջները: Դուն գիտաւոր մը չես՝ որ կուգայ ու կ'անցնի, այլ մշտապայծառ աստղ մը, որ պիտի ապրիս յաւիտեան մեր հոգիներուն մէջ»:

Թաղման կարգի երգերէն լերջ, ժողովուրդը եկեղեցիէն փողոց ելաւ, դիրք բռնելով եկեղեցիի գլխաւոր մուտքին առջեւ: Դադաղն ալ դուրս հանուեցաւ եւ հոն կարգով խօսք առին՝ օտարներ եւ Հայեր համաձայն ցանկի մը:

Պ. Արշակ Զօպանեան դամբանական մը կարդաց յանուն իննամասար Յանձնաժողովին եւ Կոմիտասի հին հիացողներուն, — «Կոմիտասը անթառամ փառք մը վաստկեցուց մեր ազգին: Հայ երաժշտութիւնը անծանօթ էր օտարին, նոյնիսկ Հայուն: Կոմիտաս զտեց հայ երաժշտութիւնը թրքական, պարսկական եւ յունական ազդեցութիւններէ եւ տուաւ անոր հայկական շեշտ ու գունաւորում: Մեծ արուեստագէտի եւ դիտնականի աշխատանք էր որ կատարեց, ասով իսկ արժանի դասուելու մեծագոյն դէմքերու լուսեղէն շարքին մէջ: Աղամեանէն ի վեր ոչ մէկ արուեստագէտ այնքան ժողովրդականութիւն չահեցաւ: Հայութիւնը՝ երկրին մէջ թէ արտասահման՝ անոր շունչով ոգեւորուեցաւ: Իր արտադրած հոյակապ դործերը յաւիտեան պիտի մնան: Կոմիտասեան Յանձնաժողովը պիտի տպէ Վարդապետին անտիպ մնացած դործերը եւ պիտի ջանայ Հայաստան փոխադրել տալ անոր աճիւնը:

Ֆրանսայի Երաժշտական Ընկերութեան նախագահ Պ. Ամէտէ Կասքուէ, որ շատ մօտէն բնութմասիրած է հայ երաժշտութիւնը եւ դասախօսութիւններ տուած այդ մասին Օր. Մարգարիտ Բաբայեանի սարքած երաժշտական հանդէսներուն մէջ, Ֆրանսերէն ճառ մը կարդաց: Կասքուէ բացատրեց թէ ինչպէս Կոմիտաս Վրդ. հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ պտըտելով հաւաքեց զանազան դաւառներու պարերդներն ու սիրերդները, պրպտեց միջնադարեան հայ երգերը վանքերուն մէջ եւ իր դործը իսկական յայտնութիւն մը եղաւ արուեստագէտներու համար: 1906ին Եւրոպա եկաւ եւ ամէն դիւրութիւն ստացաւ՝ հրապարակելու համար իր առաջին երկերը: Մինչեւ այսօր ալ կը շարունակուի իր դործերուն հրատարակութիւնը:

Անկորնչելի պիտի մնայ իր «Պատարագ»ը: Հիացումով յիշեց այն յաջողութիւնը, զոր Կոմիտաս Վրդ. ունեցած էր 1914ի դարնան, երբ Փարիզ եկաւ մասնակցելու համար Երաժշտութեան Միջազգային Համաժողովին եւ Հայկ. երաժշտութեան նմոյշներ ներկայացուց: Պ. Կասթուէ յարգանքի ողջոյն ուղղեց յանուն իր նախագահած Ընկերութեան եւ յանուն Փրանսացի երաժշտադէտներու իր սիրելի ու յարգելի եղբօր, որ անմահացուցած է Երկնային շարահանները:

Նոյնպէս փրանսերէն գրութիւն մը կարդաց Պ. Քուրթ Սաֆս (գերմանացի), որ յիշեց թէ 21 տարի առաջ եկած է դարձեալ Հայոց եկեղեցին: Պատմեց իր յարաբերութիւնները Կոմիտաս Վրդ.ի հետ, որ հրաւիրած էր զինքը օր մը միասին տօնելու Հոգեգալուստը: Յայտնեց իր հիացումը մեծ վարպետին հանդէպ եւ իր անկեղծ վիշտն ու սուգը անոր մահուան առթիւ:

Հ. Սահակ Վրդ. Տէր-Մովսէսեան խօսեցաւ յանուն Մխիթարեան միաբանութեան: «Ծիշդ չէ «գնա՛ մեռիւր, եկո՛ւր սիրեմ»ը: Հանճարը կը նմանի պատուական գանձի մը, որ հազիւ թէ կը յայտնուի, սիրելի կը դառնայ: Կոմիտաս իր հանճարը ի սպաս դրաւ հայ ժողովուրդին ու հայ ժողովուրդը ծունկի եկաւ այդ հանճարին առջեւ: Հայ ժողովուրդի համակրանքն ու սէրը անոր հետ եղաւ իր կենդանութեան: Անոնք որ բախտը կ'ունենային այցելելու իրեն եւ յիշատակ մը ունենալու իրմէ՝ նախանձը կը շարժէին միւսներուն որ չէին տեսներ զայն: Այնչափ ատեն կ'ապրի մարդ որչափ կ'ապրի իր գործը: Կոմիտաս երգեց հայ ժողովուրդի ցաւերը եւ ուրախութիւնը, ուստի յաւէտ պիտի ապրի անոր սրտին մէջ: Ասիկա օտար հողի վրայ չէ, Հայաստանի հողին վրայ պէտք է հանդի, իր գերեզմանին վրայ Հայաստանի ծաղիկներ պէտք է բուսնին: Ոչ մէկ Հայ պիտի մոռնայ Կոմիտասի գործն ու անունը, որոնք յաւիտեան դրոշմուած պիտի ըլլան յաւիտենական Սրարատի վրայ, դրոշմուելէ վերջ Հայու սրտին վրայ: Իր դամբարանը ուխտատեղի պիտի դառնայ»:

Եկեղեցիի Հոգաբարձութեան կողմէ նառ մը կարդաց ստեմապետ Պ. Յակոբ Գալըպետեան: «Հայաշխարհի քնարերգակ սոխակը եւ իր գեղեղեղաձայն քնարը լռած են հայ մարտիրոսագրութեան օրերէն: Բայց իր անունը քանդակուած է հայ անմահներու Պանթէոնի վարդազարդ կոթողին վրայ: Որքան ատեն որ կ'ապրին իր հոգեգմայլ երգերը, ան պիտի ապրի հայ սրտերու մէջ:

Պ. Արա Պարթեւեան փարիզահայ երգչախումբերու կողմէ կար-

դաց հետեւեալ ճառը.— «Սիրեցեալ եւ տարաբախտ Վարդապետ, սրտի խոր կսկիծով է որ կուգամ այսօր հրաժեշտի խօսքեր ընելու փարիզի Կոմիտաս-Սիփան միացեալ երգչախումբի անդամներուն անունով, եւ որոնց կը ձայնակցին նաեւ «Կիլիկիա» եւ «Ալազեազ» երգչախումբերը, Մարսիլիոյ Հայ Երաժշտական Միութիւնը, ինչպէս նաեւ ամբողջ հայկական աշխարհի երաժշտական կազմակերպութեանց երկսեռ անդամները եւ վերջապէս բոլոր հայ երաժիշտները:

«Երանութիւնն ունիմ թարգմանը հանդիսանալու այն հազարաւոր շրթունքներուն, որոնք տարիներով երգեցին գործերդ, եւ ասկէ վերջ ալ տարիներով պիտի երգեն քեզ, ո՛վ պաշտելի վարպետ...»

«Ինչպէս որ, իր կրօնքը տարածելու համար Քրիստոս առաքեալներ զրկեց հեթանոս աշխարհին, կ'ենթադրենք որ հայ ազգին համար իբր բացառիկ պարգեւ շնորհած էր մեզ քու անձդ, որպէսզի ստեղծես հայ երաժշտութեան կրօնքը: Այդ կրօնքը չունէր հանդիսաւոր նախադասութիւններ, եւ սակայն, ամէն մէկ «Վայ լէ լէ լէ» եւ ամէն մէկ «Վայ լօ լօ լօ» խորհուրդներ ունէին իրենց մէջ:

Մենք, գրիչներ եւ երաժիշտներ, այսօր չէ որ ամէնէն աւելի կ'ողբանք քեզ: Շատ աւելի լացինք մօտ քսան տարի առաջ երբ քնարդ խորտակուեցաւ եւ առաջին անգամ մահացար:

«Եւ, որովհետեւ առաքեալ մը պէտք էր նահատակուէր ի վերջոյ, կարծես սիւռած բարիքիդ փոխարէն անհրաժեշտ եղաւ քաւութեան երկար չրջան մը, որուն ընթացքին սրբացաւ անունդ:

«Այս տեսակէտով երանի՛ կուտանք քեզ եւ կ'ըսենք.— Բախտաւոր Վարպետ: Որովհետեւ ամէն արուեստագէտ չարժանանար անմահութեան տիրանալու փառքին:

«Հազարաւոր շրթունքներ որոնք քեզ կ'երգէին՝ լռած են այս պահուն: Հազարաւոր սրտեր փղձկած՝ կ'ողբան անդարմանելի կորուստդ: Բայց, հաւատալով արուեստագէտի անմահութեան, այդ շրթունքներն են որ ասկէ վերջ ալ պիտի ապրեցնեն քեզ:

«Ներկան՝ իր տխուր արտաքինով, սուգի օր մը չէ մեզի համար, որովհետեւ բուն սուգի օրը քսան տարի առաջ էր երբ դուն լռեցիր, իսկ այսօր՝ ահա փշրուած քնարդ վերստին նորոգած, զայն սպիտակ ծաղիկներով զարդարած քեզի կը բերենք, եւ, այս փառաւոր հանդէսով ոչ թէ մահդ կ'ողբանք, այլ անմահութիւնդ է որ կը տօնենք ու երգելով կ'երգենք.—

«Փա՛ռք հրաշալի յարութեանդ »:

Կոմիտասի սաներուն կողմէ խօսեցաւ Պ. Հայկ Սէմէրմեան: «Դո՛ւն ռահվիրան հայ երաժշտութեան, կա՞յ Հայ մը որ երախտագիտութեամբ չյիշէ քու անունդ: Ի՛նչ մեծ կորուստ անոնց համար,

որ չեն լսած քեզ կամ ունկնդրած երգերդ: Դու երաժիշտ չէիր միայն, այլ եւ հայրենասէր: Անշահախնդիր էիր, համեստ եւ զգայուն, բարձր նկարագիր ունէիր: Հմայեցիր բոլոր քեզի մօտեցողները: Վշտերդ կը թաքցնէիր սրտիդ խորը լուռ ու անտրտունջ: Յիշատակդ անջնջելի դրոշմուած է ամէն Հայու սրտի մէջ»:

Հօկի կողմէ խօսք առաւ Տոքթ. Հ. Գալսեան: «Յարգանքով եւ մեծ կսկիծով կը խոնարհիմ հոգեւոր թէ ժողովրդական երգերու մեծ Վարպետին դադաղին առջեւ եւ իմ սուգիս կը միացնեմ աշխարհի ամէն կողմը ցրուած ինչպէս նաեւ Խորհ. Հայաստանի եւ Խորհ. Միութեան երկիրներուն մէջ ազատօրէն ապրող բոլոր Հայերուն սուգը: Կոմիտասի մարմինը պիտի ամփոփուի հայրենի հողին վրայ: Երգի վարպետը թափանցած էր բարձրագոյն երաժշտութեան ոգիին: Անիկա գեղջուկի սրտին մէջէն հաւաքեց բեկորուած հայ երգերը եւ զանոնք գունաւորելով ստեղծեց երաժշտական հարուստ հունձք մը: Իր գործը պիտի շարունակուի աշակերտներուն կողմէ, ամբողջ Հայութիւնը միացած համատարած շիրիմ մը կը շինէ Կոմիտասին, որ չէ մեռած, ցորչափ կ'ապրի հայ ժողովուրդը, նոյնիսկ ցորչափ կ'ապրի մարդկութիւնը, որովհետեւ իր գործը համամարդկային է»:

Վասպուրականի Հայր. Միութեան կողմէ յուզիչ դրութիւն մը կարդաց Պ. Տիգրան Զիքունի: «Հայոց երկինքէն իջած լոյսն էիր, ինչո՞ւ չիջար դուն երգի զօրավար, ձայնի սպարապետ, որ ետեւէդ քաջեցիր հազարաւորներու բանակներ: Յիշատակդ անմոռաց պիտի մնայ»:

Շաւարշ Միսաբեան (յանուն «Յառաջ»ի խմբագրութեան).— «Հսկայ մըն է որ պատմութեան կը յանձնենք. ճառագայթ մը որ կ'անհետանայ, բայց ճառագայթը չի թաղուիր, մանաւանդ երբ իբրեւ հնոց ունի այս ժողովուրդը իր տառապանքով ու աշխատանքով, իր երգերով ու տենչերով, իր ծիծաղով եւ թախիծով, իր երկունքով եւ ստեղծագործութեամբ: Արի այլ անբախտ ժողովուրդ, Վարդապետը չըջելով գիւղէ գիւղ, կտրելով սահմանները, քու հոգիդ է որ թարմացուց, քու երգդ է որ պրպտեց, հաւաքեց, ներդաշնակեց, վերստեղծեց եւ իբրեւ բոցավառ ճառագայթ մը արձակեց աշխարհէ աշխարհ, երկիւղած խոնարհութիւն մը պարտադրելով բոլորին, հայ թէ օտար: Վարդապետը չի մեռնիր, Վարդապետը կը մեռնի այն ատեն երբ դուք ձեզ ուրանաք, մոռնաք ձեր երգն ու վիշտը: Վարդապետը խորհրդանշան մըն է, խորհուրդը քու պատմութեանդ: Եղիր հաւատարիմ դուն քեզի, խոնարհելով այս դադաղին առջեւ: Վարդապետին «Կռունկ»ը քեզի լուսաղբիւր»:

Հրաչ Երուանդ (Ապագայ) .— Կոմիտասի մահը միութիւնն ստեղծեց փարիզահայ մտաւորականներու միջեւ: Արուեստէն վեր կայ հանճարը: Հանճարէն վեր՝ Հայութիւնը: Հայ երգը միութեան գիծ եղաւ. երգը ցաւը կը քաղցրացնէ: Ազատութեան զգացումը ահեղ ուժ մը կը դառնայ հայ երգին միջոցաւ: Ամէն Հայ այդպէս բիւրեղ սրտով, ազամանդ հոգիով Հայ մը ըլլալու է: Այսօր կը բաժնուինք վերջնապէս Կոմիտասի մարմնեղէն ներկայութենէն, բայց անիկա անմահ է իր երգին միջոցաւ: Մաղթենք որ մեր տխրութիւնը ուրախութիւն դառնայ իսկական ազատ Հայութեան մէջ»:

Քէօթահիայի Հայր. Միութեան կողմէ ուղերձ մը կարդաց Պ. Արտաշէս Ուշագլխան, վեր հանելով իրենց հայրենակցին մեծ յատկութիւնները եւ անոր յիշատակին հանդէպ իրենց զգացած յարգանքի զգացումը:

Բազմաթիւ լուսանկարներ առնուեցան թէ՛ եկեղեցիին մէջ եւ թէ՛ դուրսը: Ժամը 14ն էր երբ բաժնուեցան յուղարկաւորները:

ՇՐՋՈՒՆ ԹՂԹԱԿԻՑ

1935 Հոկտեմբեր 29

Քսենի մը դրուագներ

Ո՞ր մէկը պատմել, ի՞նչպէս պատմել: Իր աշակերտներն էինք երեք տարի շարունակ ու այդ անմոռանալի տարիներէն ի՞նչ յիշատակներ կը խուժեն այժմ...

Պոլիսը 1910-1913 վարակուեցաւ հայ երգին տենդով: Վարդապետն էր բերեր զայն: Ու բերնէ բերան, սիրտէ սիրտ անոր արձագանգները չմարեցան երբեք նոյն հայ ժողովուրդին ու Վարդապետին տառապանքի օրերուն: Զինքը լսելու բախտը առաջին անգամ Խսեան ուսուցիչներուն էր վիճակուած: Լսեր էինք որ կուգայ, երեկոյ մըն ալ արձակուրդի պահուն ըսին որ եկեր է: Դասարանէ դասարան իր պտոյտէն վերջ հաւաքուեցանք սրահը դաշնակին քով ու խնդրեցինք որ բան մը երգէ մեզի: Ու աշնան այդ իրիկունը՝ կիսամութ սրահին խորէն յանկարծ բարձրացաւ «Տէր ողորմեա»ն, իր «Տէր ողորմեա»ն որ արցունքով ու յուզումով լեցուց բոլորիս աչքերն ու հոգիները: Մեր առաջին հաղորդութիւնն էր Վարդապետին անդուգական տաղանդին հետ: Կեդրոնականի ու Խսեանի աշակերտութիւնը ընտրութեամբ եւ դուրսէն երիտասարդներու խանդավառ բազմութիւն մը կազմեց իր առաջին երգչախումբը, «Քերթէնքէլէներու» բանակ մը, ինչպէս ինք կը սիրէր անուանել զանոնք, այնքան զուարթ ու այնքան խանդակաթ շեշտով մը:

Վարդապետը հմայած էր այդ բազմութիւնը իր ձեռքերու պարզ շարժումներով եւ իր դէմքին յարածուն ու մշտափոփոխ արտայայտութիւններով, համաձայն երգին բնոյթին, շարժում եւ արտայայտութիւն որոնցմէ միմիայն կախում ունէր յաջողութիւնը մեր երգածին: Այն հուժկու, դուռ ու մարտական թափը զոր կը ստանար «Սիփանայ սարերը» իր դէմքին խաղերը եւ ձեռքին շարժումներն էին որ կը ներշնչէին երգիչներուս, ինչպէս այն զուարթ, գինովի երգը «Լարի թմպըըլլալլա՛ հա՛ հա՛ հա՛»ն որ կասկած կը ներշնչէր մեզի թէ Վարդապետը գինով է անպատճառ:

... Պատմե՞լ թէ ի՞նչպէս կը դողայինք երբ հինգ վայրկեան կ'ուշանայինք դասերէն: Գիտէինք որ դաշնակին ետեւ կկգած յան-

կարծ մեր դիմացը պիտի գտնենք զինքը, գաղտնադողի մեր տեղը սպրդած ատեն:

Մէկ ցաւ միայն կը խոցէր երբեմն մենէ շատերուն սիրտը, — լսել զոնէ մէկ անգամ համերգ մը հեռուէն: Շատ անգամ ծրագրած ենք փախչիլ թատրոնին վերնայարկը եւ զոնէ «Հոռովել»ը լսել հեռուէն: Ու երբեք ալ չենք համարձակած: Իր աչքը ականջին նման մեր սարսափն էր: Որքա՛ն դիւրութեամբ կը նշմարէր երկու հարկէ աւելի երգիչներէն ունէ մէկուն սխալ ձայնը, յանցաւորը կը կարմրցնէր իր շեշտ ակնարկով կամ սրամիտ կատակով, այնքան եւ շատ աւելի անողոք կերպով կը բռնէր ականջը փախստականին, եթէ մանաւանդ համերգի օրն էր իր բացակայութիւնը:

Համերգներուն միշտ ներկայ կ'ըլլային երաժշտասէր բարձրաստիճան անձեր, ինչպէս խալիֆա Ապտիւլ Մէճիտը որ այն ատեն դահաժառանգ էր: Կիրակիի ընդհանուր փորձերը եւս տեսակ մը համերգներ էին եւ յաճախ հիւրեր կ'ունենայինք ունկնդիր, ինչպէս Կիրակի մը Ֆրանսայի դեսպանը, Պ. Պոնսիար, կնոջը հետ, որոնք սուղ ունէին այդ օրերուն եւ չէին կրնար հանդէսին ներկայ ըլլալ: Ուրիշ ընդհանուր փորձի մըն ալ տեսանք փոքրիկ կազմով մեծ անձնաւորութիւն մը, Եւլտըզի պալատին արարողապետն էր՝ Ալի Ճէնանի պէյ: Ուշադիր եւ ամփոփ ամբողջ երգերը մտիկ ընելէ ետք, խնդրեց Վարդապետէն քանի մը խօսք ուղղել տղոց ու ըսաւ բառ առ բառ. — «Ես ալ երաժշտասէր մարդ եմ, երկար ատեն Եւրոպա եղած եմ, զանազան երկիրներ ու լսած եմ շատ մը երգչախումբեր, այսօր քան եւ աւելի բազմանգամ թերեւս, բայց առաջին անգամ է որ կը հանդիպիմ խումբի մը որուն ոչ մէկ անդամը ձայնադիր մը չճանչնալով այսքան ճիշդ կ'երգէ: Ես ասիկա ոչ միայն սովորական չեմ գտներ, այլ եւ կը նկատեմ բացառիկ բան մը»:

Ու գիտնալով որ այդ հրաշքը կապուած է հոն համեստ երեւոյթով կանգնած վարիչին ձեռքերէն, հիացումով ու յարգանքով զնաց սեղմեց զանոնք:

Այս խանդավառ օրերուն էր որ հեռացայ Պոլսէն, իսկ 1916ին դարնան Վարդապետը դտայ նորէն: Վերադարձեր էր աքսորէն երեւութապէս հանգիստ, բայց խորապէս ցնցուած:

Ճամբուն վրայ իր բնակարանին պատշգամբը լուսաւոր կէտ մըն էր այդ մութ օրերուն անցորդներու համար, երբ ժպտուն ու հիւրընկալ շարժումներով կը ստիպէր որ վեր ելլենք: Միշտ կորովով ու նոր թափով լծուած կը գտնէինք զինքը իր սիրած աշխատանքին: Վերջին յիշատակը որ տասներինը տարի թարմ է մնացեր իրմէ, եղեր է այն կորովի եւ իմացականութեամբ յաղթական Վարդապետ որ սեղանին կռթնած մտիկ կ'ընէր բանաստեղծ Մէհմէտ Էմինի ինքնա-

գիր արտասանութիւնները, զանոնք դաշնաւորելու խնդրանք ստացած ըլլալով, մինչ ես կը խառնէի սեղանին վրայ իր սիրած «քերթէն-քէլէ» գրիչները, քանակները, կաղամարները, բոլորը նուէր Եգիպտոս իր այցելութենէն: Չէ՞ որ այդ ժիր, անխոնջ կենդանին էր իր նշանաբանը, անոնվ կ'որակէր բոլորս, նկատելով զայն մարմնացումը չարքաչ եւ սակաւապետ կեանքի: Իր կենցաղն ալ նոյնքան չարքաչ եւ սակաւապետ իր տաղանդին պսակն էր, այն տաղանդին որ քսան տարուան լուռ շիջումովն իսկ կը մնայ փայլուն ու յաղթական աստղը մեր մեծերու կամարին:

Իր հրաշագործ ձեռքերը որոնք բազմութիւններ վարեր են յոյզ, խանդ, սէր ժողովելով ու ցանկելով, այսօր սառն ու անշարժ, մեր յարգանքի համբոյրներով պլտի ջերմանան ու շարժին թերեւս:

ՏԻՐՈՒՀԻ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

1935 Նոյեմբեր 3

Հայերեն տրվիմֆ

Սրտի մեծ խոնարհութեամբ մը կ'ուզեմ հրապարակաւ խոստովանիլ մեղքս: Մինչեւ վերջերս, չէի գիտեր թէ որչափ ճոխ է մեր լեզուն եւ որչափ յանցապարտ ենք մենք անոր հանդէպ:

Անիմաստ սնափառութեամբ մը կը կարծէի թէ հայերէն գիտեմ, քանի որ ուսուցիչ ունեցած եմ Պ. Յ. Ալիքսանեանը, եւ Սիպիլի անթերի «Թանգարան»ներէն սորված եմ հայերէնս: Յետոյ, գլխի չըջանին, հայերէնս չարունակած եմ Պ. Արմենակ Բարսեղեանին հետ Մեղրագետի, Հայ Գրողներու եւ մանաւանդ անմոռանալի Եղիշէի «Վարդանանց»ի միջոցաւ:

Ի՞նչ ունայնամտութիւն:

Վերջերս միայն, երբ իբրեւ ժամանց հայերէնէ հայերէն բառարաններ կը թղթատէի պարապ ըսպէներուս, յանկարծ գիտակցեցայ թէ աւելի օտար բառեր գիտէի քան հայերէն: Պոլսուհիի հմայքներէս մէկը նկատեի էի զուտ պոլսական բացատրութիւնները «խըյա՛խ», «ճանըմ», «չէ՛», իշտէ ատանկ չէ եղած», «պօ՛շ լաֆ» եւ դեռ ի՞նչ գիտնամ: Ծանօթներէ իմացեր էի կերակուրի այլանդակ անուններ, — իշկէմպէ չօրպասի, տօլմա, տալախ, որոնք բոլորն ալ մաս կը կազմեն հարկաւ մեր հողեղէն անձին: Աղջնակի միամտութեամբ եւ զարմանահար՝ պզտիկ աչուկներս բացի երբ տեսայ թէ այդ բոլորին համապատասխանող բառեր ունինք եւ բացատրութիւններ: Ու ինչքան աւելի նուրբ, աւելի ազնուական, աւելի յատուկ մեր ցեղին:

Յիշեցի թէ սրտնեղութեամբ լուռ կը մնայի երբ գաւառացի պանդուխտները, կամ նոր բառով աքսորականները, թուրքերէն կը խօսէին ինծի հետ: Յաւ եւ տրտմութիւն կը զգայի, երբ երախաներու բերնէն իսկ թուրքերէն կը լսէի: Հոս, Սուրիոյ մէջ ծնած երախաներուն: Յիշեցի թէ օր մը, Նիւ Եորքի մէկ փողոցին մէջ, երբ երկու դեռատի կիներու թուրքերէն խօսակցութիւնը լսեր էի, մայթին վրայ արձանացեր էի իբրեւ զարհուրելի ոճիր մը տեսած մէկուն սարսափով: Աչքերուս պատկերացաւ անցեալ ամառուան չարչարանքս, երբ Սուք էլ Կարպի հրաշալի տեսարաններուն դիմաց, մեր ամարանոցէն

քիչ հեռու, ամերիկեան վարժարանին մէջ օղափոխութեան եկած որբերուն թուրքերէն խօսակցութիւնը կը լսէի: Օր մը, սճրային ընազդներով լեցուած, դացի այդ որբերուն հետ խօսելու:

— Ինչո՞ւ թուրքերէն կը խօսիք:

— Տիկին, հայերէն դիտենք, բայց տնօրէնուհին կ'ուզէ, կը ստիպէ որ թուրքերէն խօսինք:

Անգլիացի Միս Ֆրիյըրսընը այդպէս ինքնազուլի կը դործէր, արհամարհելով 60·000 Հայերու տառապանքը: Իր կերցուցած հացին փոխարէն, Շիմլանի հայ որբերը պէտք է խօսէին թշնամի լեզուն, այն օրերուն իսկ, երբ թուրքիոյ բոլոր հայ վարժարանները պարտադրուած էին թուրքերէնը նկատել որպէս կարեւորագոյն լեզու:

Ի՞նչ կրնայի ընել ես՝ Առաջնորդական, Կաթողիկոսական, Գաւառական, Քաղաքական, Հայրենակցական եւ Կրթական Հրատարակչական ուժերուն դիմաց: Երբ անոնք կը հանդուրժէին, հարկաւ բան մը գիտէին: Իմ ցասութիւն խտացաւ յամառ ընդդիմութեան մէջ դէպի այդ որբանոցէն ելած պատանի ներկարար մը: Պատուոյ խոստում առի իրմէ որ հայերէն պիտի խօսէր, եթէ կ'ուզէր կօշիկներս ներկել: Անգամ մը փողոցին մէջ ձերբակալեցի ճիշդ այն պահուն, երբ թուրքերէն կը հայհոյէր ընկերոջը:

— Քեզի չըսի՞ որ հայերէն պիտի խօսիս:

— Ներողութիւն, Տիկին, մոռցայ: Խօսք կուտամ, ա'լ թուրքերէն հայհոյանք իսկ չընել:

Յիշեցի, նաեւ, Ջանասիրաց Միութեան քարտերը: (Կէս մը բողոքական պատանիներ եւ աղջնակներ են այս Միութեան անդամները, բոլորն ալ լաւ խմորէ): Անոնք կը շրջէին հայկական վրանաքաղաքին մէջ եւ կը ցրուէին իրենց նշանախօսքը՝ «Հայերէն խօսինք»: Ո՞վ պիտի ստիպէր այդ իրարու կողք կողքի սեղմուած տուներու ընակիչները: Այդ մատաղատի պատանիներն ու աղջնակները: Ոչ թէ հայերէն չեն խօսիր հոն շատերը, այլ իրենց փողոցին անուններն իսկ թուրքերէն դրած են, եւ իրենց հետ յարաբերող բոլոր տեղացիներուն իրենք կը ստիպեն թուրքերէնը:

— Այսքան տարի թուրքը մեզի տիրեց, ըսաւ օր մը աղգասէր արար խմբագիր մը, եւ մենք թուրքերէն չսորվեցանք: Ընդհակառակն, թուրքը ինք ստիպուեցաւ արաբերէն սորվիլ: Ես՝ Ալլահ, իրաւ որ տարօրինակ ազգ էք դուք: Մեր ժողովուրդը հիմա աւելի թրքասէր է քան առաջ եւ... թուրքերէն սորվեցաւ, խօսք չէ:

Կարմրած աղանջներով մտիկ կ'ընէի եւ կը մտաբերէի Առնաւուտ գիւղի (Պոլիս) մեր տան դիմացի յոյն φοφοδωσ որ ամէն օր, առանց շուարելու «Քալիմէռա» կ'ըսէր մեր ժպտուն «Պոնժուռ»ին փոխարէն: Օր մը, բոպէ մը չեղաւ որ մոռնար:

Այսպէս, վերէն կը նայէի թրքախօսներուն վրայ, մինչեւ որ դիտակցեցայ թէ ես ինքս ալ նուազ չեմ դաւած մեր հրաշալի լեզուին: Հիմա, ամէն օր, Պէքքայի հէքեաթային հովիտին դէմ բացուող պատուհանիս մէջ ծալապատիկ նստած, դլանիկ մը շրթներուս, կը թղթատեմ բառարանները եւ ասլահար կը մնամ: Ի՞նչ մարդարիտներ, ոսկեքարեր, տպաղիտներ, հրակներ, սուտակներ, շիկաքարեր, մեղեսիկներ, կարկեսաններ, շափիւղաններ, արեւակներ, պերողակներ, լուսնաքարեր, զմրուխտներ, յակինթներ, շողակներ, ադամանդներ: Կարելի է Անդլիոյ Մառի թաղուհին այդքան դոհարեղէն չունի: Հէքեաթի մէջ միայն կարելի է: Կախարդական համրիչի մը նման, դողացող մատերով կը շօշափեմ հատ հատ այդ արքայական ճոխութիւնը եւ դիւթուած կը կրկնեմ «տեղայր մարդարիտ, տեղայր ոսկի»:

Ու մենք, անճաշակներս, ձգած այդ հարստութիւնը, գացած ենք փոխ առնել փնթի աղդի մը փնթի բառերը, կամ Սիպերիոյ խորերէն եկած եւ միայն 18րդ դարուն եւրոպականացած Ռուսերուն գերմանաբոյր բառերը, վիժած, Ֆրանսակերպ բառերը... աւտուոքիլ, ուէակցիա, կուլտուրա:

Ապաշխարհութեան այս շաբաթներուն, լաւ կ'ըլլայ որ անկեղծ զղջումով մը ծեծենք մեր կուրծքը եւ առանց ամէնալու ըսենք.

«Վա՛յ մեզ, վա՛յ մեզ, վա՛յ մեզ
Զորն ասեմ եւ գորն խոստովանիմ»:

Իր յանցանքը ընդունիլը առաջին պայմանն է դարգացած մտքին: Քիչ մը խոնարհ ըլլանք եւ մեծ անկեղծութեամբ մը սկսինք հայերէն սորվիլ: Նախ քան տուններէն եւ ճաշարաններէն դուրս վտարենք թրքական այլանդակ անունները կերակուրներու:

«Քէպապ»ը ընենք խորոված: Օտարին համար երկու բառերն ալ հաւասարապէս խորթ են եւ դժուարահնչիւն: Թող ճիշդ ընեն եւ սորվին, ինչպէս մենք կը սորվինք իրենց դժուար բառերը: Կարոսը շատ աւելի նուրբ է քան քէպիլիզը: Քաղիթէ ապուրը աւելի ճաշակաւոր է քան «իշկէմպէ չօրպա»սին:

«Ոհ, ի՞նչ գոեհիկ բառ», — ինչպէս կ'ըսէ Օտեանի Եւփիմէն «Զարչըլը Արթին աղա»ին մէջ, խաշլամային համար:

Առանց ծայրայեղութեան եւ լուրջ նպատակով մը ջանանք գտել մեր լեզուն: Քննադատելու մէջ առաջնակարգ տեղ կը բռնենք, բայց խոստովանինք որ մեր թշնամին մեզմէ աւելի ճարպիկ է: Ան ոչ միայն կը ջանայ մաքրել լեզուն օտարամուտ բառերէ, այլեւ նոր բառեր կը հնարէ այդ մաքրագործումը աւելի արմատական դարձնելու

համար: Նոյնիսկ, պեղումներէ դտնուած հին եւ մոռցուած բառերը
կը հրամցնէ իրրեւ զուտ թուրքերէն: Իսկ մենք, մեր ունեցած
հարստութեան տէրը չենք: Ալ ինչո՞ւ կը վրդովինք, երբ թուրք
խմբադիր մը Բաքելոնի Բէլը դուրս կը հանէ իր չաստուածութենէն
եւ «թուրք օղլու թուրք» կ'ընէ, ասոր եղբայր տալով նոյնպէս
«թուրք օղլու թուրք» Հայկը, որ ըստ բանասէրներու նոյն անունով
հայ նահապետի մը նախատիպարն էր եւ հաւանաբար չաստուածը
հովին: Ուրարտուն եւ Հայաստանը զուտ թրքական հողերու վերածող
թուրք խմբադիրն չափ ալ սրամիտ չենք: Մեր թերթերէն ոմանք
անիմաստ բանալիէ՞ն մը ետեւէն ինկած են, եւ իմին զիզիկս, քուկիմ
զիզիկդ կատակերգութիւնը կը ներկայացնեն հէք ընթերցողներուն,
անհամ անվախճան: Ժամանակ է որ երկու «Զիզիկ»ները իրարու
հետ ամուսնանան եւ տիրանան նոյն ժառանգութեան, ինչպէս կ'ընէ
Զեխով իր Թատերախաղին մէջ:

Իսկ ես պիտի թելադրէի «Յառաջ»ին, որ իր գլխաւոր սիւնակ-
ներէն քառորդ մը տրամադրէ, եւ ամէն օր դէթ տասը հայերէն
բառեր ներկայացնէ իր ընթերցողներուն, անոնց Ֆրանսերէնը կամ
թուրքերէնը կամ անգլերէնը դնելով: Գուցէ միւս թերթերն ալ
լրջանան եւ ընդունին այդ մոռցուած ու անտեսուած հարստութիւնը:

Տարեվերջին կարելի է մրցում մը հաստատել ըստ գաղութի,
միջավայրի եւ մասնակցողներու: Մրցանակներ չնորհել ամէնէն
աւելի շատ հայերէն բառեր դիտցողներուն՝ տարիքի բաժանումներով:

Խանդավառութիւն ստեղծել իրականաւրի եւ լուրջ բաներու շուրջ
... Ահա օրուան պահանջը:

ՍԵՉԱ

1936 Ապրիլ 5

«Տարածեալ, Ձեռք ընդ Ձեռաց...»

Եթէ Ձատիկը խորհրդանշանն է յարութեան, վերածնութեան
կամ դարնան թարմացման փորձ մը կատարենք մենք ալ:

Թարմացում՝ մտքի եւ սրտի, բաղմապատկելու համար մեր
գլխադրական ոգին

Թարմացում հաւատքի եւ ինքնավստահութեան, չմոլորելու
համար ինքնապաշտպանութեան պայքարին մէջ:

Թարմացում գործունէութեան եւ մեթոտներու, աւելի արդիւ-
նաւորելու համար զանոնք:

Թարմացում բոլոր ճակատներուն վրայ:

Ինքնախարէութիւն պիտի ըլլար ժխտել կամ պարտկել, —
տարիներու պանդխտութիւնը իր աւերը ցանց ու կը ցանէ տեւա-
կանօրէն: Երբեմն յամրընթաց եւ անզգալի, բայց յաճախ տեսանելի
ու շօշափելի:

Հանդիպեցէք ժամուն դուռը, եւ պիտի տեսնէք որ անցած-դացած
յիշատակի մը տպաւորութիւնը կը դործեն կիրակնօրեայ բաղմու-
թիւնները, բաղդատելով 1922-25ի հետ:

Հետեւեցէք հայկական հանդէսներուն, եւ դժուար թէ կարենաք
զսպել ձեր զարմանքն ու վրդովումը, համեմատելով ուրիշ տարի-
ներու հետ:

Նահանջականութեան ստուերը կը յածի մինչեւ անգամ քաղա-
քական — կուսակցական շարժումներու վերեւ, դարձեալ բաղդատելով
ուրիշ տարիներու հետ:

Իսկ ինչ որ հանրային — կրթական գործունէութիւն կը կոչենք,
տօգոյն շարժումներու խմբանկար մը կը ներկայացնէ:

Տակաւին կարելի էր յիշել գրականութեան կամ ընդհանրապէս Մշակոյթի ճակատին ակներեւ գունատումը :

Ինչո՞ւ այսքան արագ դեղնեցան տրամադրութիւնները, ջիղերու արտակարգ եւ ակնախտիղ պրկումէ մը յետոյ...

Պատճառներու մասին կարելի է խօսիլ ամէն օր եւ օրուան բոլոր ժամերուն, — ընդհանուր յուսարեկութիւն, հացի խնդիր, բացակայութիւն որեւէ աւետարեր հեռանկարի, օտարութիւն և անտիրութիւն :

Եւ սակայն, — այս այն ժողովուրդը չէ՞ որ ալէլուիա կ'երգէր, արիւնագանգ լուծի մը տակ : Նոյնիսկ արեան ճապաղիքներու մէջ :

Նոյն այս ժողովուրդը չէ՞ր որ, կը հերկէր ու կը ցանէր անվհատ եւ անընդհատ, երբ Թուրքին կամ Քիւրտին տապարը կ'իջնէր իր հարազատներու գլխուն, տարիներ անվերջ :

Ե՞րբ կորսնցուց ան իր հաւատքը, որպէսզի այսօր իրաւունք ունենար ծուլանալու եւ ընկրկելու :

Ինչո՞ւ, այսօր, պիտի ներկայացնէինք շուարուն կամ ողորմուկ երեւոյթ մը, — «Տարածեալ ձեռք ընդ ձեռաց» — սպասելով օրհասական ժամուն :

Եւ ինչո՞ւ, ամէնէն առաջ, վհատ եւ նկուն եւ լարծուն տրամադրութիւն մը պիտի մատնէին անոնք որ կոչուած են վառ պահելու կրակը, մէկ սերունդէն միւսը :

Կրակը՝ հաւատքի, կամեցողութեան եւ անդուլ պայքարի :

Շ .

1936 Ապրիլ 12

«Երակներիդ անվախ փաջի արիւնը...»

Դարձեալ երկու տող անարուեստ այլ պերճիմաստ երգէ մը,
պատկերացնելու համար ժողովրդական հերոսը.

Երակներիդ անվախ փաջի արիւնը
Զցամաքի մինչ յաւիտեան, Անդրանիկ...

Երկու տող, որ կը խտացնեն ոչ միայն հերոսին դիմագիծը, այլեւ
զայն փառաբանող ժողովուրդին աշխարհահայեացքը, այնքան խոր
ու վճիտ:

Անդրանիկը անծանօթ մըն էր այս պողոտաներուն վրայ: Աւելի
անծանօթ՝ անոնց համար որ Հայոց պատմութիւնը վերածեր են
արքաներու, կաթողիկոսներու, պատրիարքներու եւ ամիրաներու
ժողովածուի մը:

«Անծանօթ»ը դեռ քիչ է:

Ան «աւաղակ» մըն էր պահպանողականներու աչքին, 15-20 տարի
առաջ, գիւղացի մը որ հրացանն ուսին լեռ բարձրացեր է, առանց
աջ-ձախ նայելու:

Պէտք էր սպասել որ ան բաժնուէ՛ր իր ընկերներէն, կսկծալի
թիւրիմացութեամբ մը, ու յետոյ դառնար աստիճանաբար, զօրա-
վար, որպէսզի նոյնիսկ ազնուականներն ու շողշողուն շուքերը խո-
նարհէին անոր առջեւ, եւ փառաւորութիւն անոր հանդէսին հովանա-
ւորութեամբ:

Ոչի՛նչ. թող այս միսիթարութիւնն ալ արձանագրուի մեր ժա-
մանակակից պատմութեան մէջ, այնքան բարդ հակասութեանց
կարգին:

Թող արձանագրուի մեծատառ եւ արձագանգէ ի լուր աշխարհի,
թէ քաջութեան պաշտամունքը, հայկական բազուկին փառքը բացին
նաեւ քնացողներուն աչքերը, համախմբեցին տարագիր ժողովուրդի
մը բոլոր դասերը, տօնահանդէս մը սարքելու եւ յուշարձան մը
կանգնելու համար:

Եւ թող կազդուրիչ սարսուռ մը հոսի բոլորի երակներուն մէջ,
այսօր, ճառերու եւ ծափերու տեղատարափին տակ, երբ սրահը
թնդայ երգին հետ.

Երակներիդ անվախ քաջի արիւնը,
Զցամափի մինչ յաւիտեան, Անդրանիկ:

Բոլոր բաղձանքներուն եւ մաղթանքներուն մէջ, բոլոր աղօթքներէն
եւ հառաչանքներէն վեր, այդ աղաղակին կը կարօտի այս արմա-
տախիլ ժողովուրդը:

«... Զցամաքի» — այնքան առաքինութիւններու մէջ որ դեղ-
նեցան դարերու ընթացքին, կամ կը տեւեն մինչեւ այսօր, այս մէկ
հատիկ բառը թող դառնայ տիրական խորհրդանշանը հալածական
բազմութիւններուն, եւ մանաւանդ երիտասարդութեան:

Եւ եթէ այսօր, հակառակ մեր կամքին, հարկադրուած ենք
հերոսին յուշարձանը կանգնել Փարիզ, ազնուապետական գերեզմա-
նատան մը մէջ, փոխանակ Երեւանի կամ Վանի կամ Տարօնի,
լերան մը կատարին վրայ, — թող այդ ալ կազմէ անգիր պատմու-
թիւն մը, իբրեւ տեսակ մը պատգամ:

Հեռու հայրենիքէն եւ անոր արիւնագանգ ռազմադաշտերէն,
տարագիր բազմութիւնները խանդավառութեան եւ հպարտութեան
ներշնչման եւ գործունէութեան աղբիւր մը պիտի գտնեն անոր մէջ:
Եւ միեւնոյն ատեն, — ազդարարութիւն մը՝ չիյնալու համար կէս
ճամբու վրայ, անեւ եւ անդարձ:

1936 Մայիս 24

Շ.

Երբեմն մահը կ'անուշնայ...

Երեւանէն հեռագիր մը կը հաղորդէ Կոմիտասի թաղումը.—

Երաժշտանոցի երգչախումբը երգելով, նուագախումբը նուագելով, գերեզման տարին անմահ Կոմիտասը: Յուդակաւորներու թափօրին մէջ Կրթական գործավար Նղիազարեան եւ Դր. Սիմոնեան, Յարօ Ստեփանեան, Աշոտ Մանուկեան, Գիւլիքէօխլեան, Արմէն Արմէնեան, Փանոս Թէրլէմէզեան, Ա. Թէրլէմէզեան, — արուեստագէտներ եւ մտաւորականներ, անոնց ուսերուն վրայ Կոմիտասի մարմինը:

Նախ քան յուղարկաւորութիւնը, Մշակոյթի Տան մէջ Յարօ Ստեփանեան կը ներկայացնէ Կոմիտասի երաժշտութիւնը, անոր արուեստին մեծութիւնը, աւելցնելով որ Կուտինացի արուեստագէտին գործը մեծ դպրոց մըն է երիտասարդ երաժշտագէտներու սրբաւորմանը եւ ուսումնասիրութեան համար:

Հսկայ սգերթը երբ կը հասնի մեռելաստան, հին գերեզմանատան մէջ եւս խօսք կը տրուի Կոմիտասի բարեկամին, վաստակաւոր նկարիչ Փանոս Թէրլէմէզեանի, որ հրաժեշտի իր խօսքը կ'արտասնէ: Կը խօսին նաեւ Ա. Թէրլէմէզեան եւ Դր. Սիմոնեան:

Այնուհետեւ իրօք կ'իջեցնեն Կոմիտասի մարմինը, յուղիչ խորապէս յուղիչ արարողութեամբ մը, — Երեւանի օփերային երգչախումբերէն Դանիէլեան կ'երգէ Զինար Խսը, մինչ երկինքն ալ կարծես յուզուած՝ կը սկսի բարակ անձրեւ մը մաղել: Անձրեւը կը շաղայ, հողը կը թափի տխուր փլուղումի մը տպաւորութիւնը տալով, մինչ, այս անգամ, երգչախումբը կը սկսի երգել Անձրեւ. Եկաւ շաղալէն, յետոյ Գարուն ա...

— Ի՞նչ հրաշալի մահ, պիտի ըսէր իմաստունը:

— Ի՞նչ յուղիչ տեսարան, պիտի ըսէր բանաստեղծը:

Արդարեւ, ինչպէս հայ ժողովրդական երգն է նկարեր Հայաստան աշխարհին աննման մէկ երեւոյթը, — դարուն է, բայց ճիւն է նստեր, կամ՝ արեւն է փռուեր, բայց բարակ անձրեւ մը կը շաղայ, — նկարչական այսքան հրաշալի մթնոլորտի մը մէջ հող կ'իջնէ անդու-

գական արուեստագէտը՝ երբ ուռ ու տերեւ կը դողան, եւ Հայոց սրտերը կ'անձրեւեն:

Ինչքան յուզիչ տեսարան է այս, — հայ ժողովուրդին հետ, հայ աշխարհն ալ կը միանայ եւ մահուան արարողութիւն մը կը դառնայ նուազատօն՝ երկու դերակատարներու մասնակցութեամբ, — հայ երկիրը եւ հայ ժողովուրդը:

Այո՛ եւ այո՛, — արուեստագէտը զոր թաղեցինք, համադրութիւնն էր հայ սրտին եւ հայ հողին, Հայուն հողին եւ Հայուն կլիմային:

Ձեմ կրնար երեւակայել ասկէ աւելի գեղեցիկ եւ յուզիչ տեսարան, երբ մահն իսկ կ'անուշնայ:

Ո՛վ գիտէ, թերեւս Կոմիտասի հողին, յիմարանոցի մը մէջ տառապագին իր կեանքէն վերջ, յանկարծ ուրախացաւ եւ հրճուեցաւ: Վասնզի իրեն վայել էր միայն այդպիսի թաղում մը, ոչ թէ տիրացուներ, այլ մեր ժողովուրդին երգերը եւ Հայաստանեայց աշխարհին լացը:

Ո՛վ Մեծդ Կոմիտաս, մահն իսկ անուշցնող յուղարկաւորութեանդ առջեւ, որ պահ մը ինծի կը յիշեցնէ Արտաւազդի խօսքը գերեզմանի մը մէջ, թող որ կրկնեմ իմաստունի մը խօսքը.

— Մահը գեղեցիկ օրուան մը վերջալոյսն է:

Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

1936 Յունիս 4

Խորհրդածութիւններ յուրի մը ստորիւ

Մինչեւ այս տողերուն տպագրութիւնը՝ կարելի չեղաւ ստուգել «Տէյլի Թէլէկրաֆ»-ի այն հեռագիրը թէ անձնասպան եղած է Աղասի Խանջեան, Հայաստանի Կեդր. Կոմիտէի քարտուղար, ինչպէս հաղորդած էինք:

Մեր բոլոր հարցումներուն կը ստանանք մէկ պատասխան, — «Բան մը չենք գիտեր»:

Նոյն պատասխանը տուած է, նաեւ, Փարիզի խորհրդային դեսպանատունը, իրեն ուղղուած հարցումին:

Ուրեմն, դժուար է հաստատել կամ հերքել տրուած տեղեկութիւնը: Անոնք որ սերտ կապ ունին Երեւանի հետ, նոյնպէս անորոշութեան մատնուած են: «Տէյլի Թէլէկրաֆ» ըլլալով լուրջ թերթ մը, եւ իբրեւ կիսապաշտօնական օրկանը Անգլիոյ Արտաքին նախարարութեան, ընդհանրապէս լաւատեղեակ համարուած է: Մանաւանդ որ մասնաւոր թղթակից ունի Մոսկուայի մէջ, եւ լուրն ալ այդ քաղաքէն առած է:

Ամէն պարագայի մէջ, ժամանակի խնդիր է լուրին հաստատումը կամ հերքումը:

Անշուշտ Հօկին կամ Բարեգործականին համար դժուար չէ հեռագիր մը դարնել, ճշդելու համար այսքան ծանրակշիռ տեղեկութիւն մը: Եթէ պատասխան ստանալու յոյս մը ունենայինք, մենք — «Հակահայաստանեա՛ն» — պիտի կատարէինք այդ պարտականութիւնը:

Սպասելով ստուգման, կ'ուղէինք, այս առթիւ, ուշադրութեան յանձնել կարգ մը իրողութիւններ եւ երեւոյթներ:

«Յառաջ»-ի ընթերցողները ամբողջութեամբ կարդացին Խորհ. Միութեան նոր սահմանադրութեան նախադէին թարգմանութիւնը:

Ինչպէս յայտնի է, Սահմանադրութիւնը կը լուծէ Կովկասեան Դաշնակցութիւնը, ուղղակի Մոսկուայի կապելով երեք Հանրապետութիւնները, — Հայաստան, Վրաստան եւ Ադրբեջան:

Այս առթիւ Սահմանադրութիւնը անգամ մը եւս կը նուիրագործէ

անպարտկելի եւ ըմբոստացուցիչ անարդարութիւն մը, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի բաղկացուցիչ մասեր հռչակելով Ախալքալաքը, Ղարաբաղը եւ ուրիշ իւրացուած հողեր, եւ Բազուի թեւարկութեան տակ պահելով Նախիջեւանը, իբրեւ ինքնավար շրջան:

Ճիշդ է որ եղածը նախադիժ մըն է եւ «կարծիքներ» պիտի հաւաքուին, մինչեւ աշուն, վերջնական եզրակացութեան մը յանդելու համար:

Եւ սակայն, միամտութիւն պիտի ըլլար հաւատալ, թէ՛ կարելի է հիմնական բարեփոխումներ ստանալ, այդ ձեւական քննութեամբ:

Մոսկուան եթէ անկեղծ ըլլար, մտքէն իսկ պիտի չանցնէր թուղթին յանձնել Հայաստանի դէմ սարքուած դաւը, որ ըմբոստացուցած է նոյնիսկ բազմաթիւ համայնավարներ:

Արդ, խանջեանի անձնասպանութեան լուրին առթիւ, կարելի՞ է ենթադրել թէ խնդիրը կապ ունի ներքին խլրտումներու հետ:

Լուրը ճիշդ ըլլայ թէ սխալ, կը մղուինք այս հարցումը ուղղել, նկատի առնելով որ Երեւանի մէջ կամ Երեւանէն դուրս ալ կը գտնուին ըմբոստացողներ՝ եղած կարգադրութեան դէմ:

«Տէյլի Թէլէկրաֆ»ի հեռագիրը կը պարունակէ երկիմաստ հատուած մը. — «Համաձայն պաշտօնական տուեալներու, անձնասպանութիւնը հետեւանք է այն իրողութեան որ, խանջեան չունէր անհրաժեշտ քաջութիւնը, վճռական պայքար մղելու համար հակա-յեղափոխական տարրերու դէմ»:

Արդեօք ճնշո՞ւմ բանեցուցած են իր վրայ: Եւ կամ դա՞ւ մը սարքած:

Ամէն պարագայի մէջ, կը գտնուինք վրդովիչ կացութեան մը առջեւ, որ տուն կուտայ բազմազան խորհրդածութեանց:

Շ.

1936 Յուլիս 17

Ձայն մը որ միշտ պիտի հնչէ

« .. Ի՞նչ կայ, լեցուեր էք քաղքերներ դրոց մարդիկդ. քաղքը-
ներէն խեր չկայ. կուղա՞ս հետս տանիմ մեր երկիրը. տես իմա՛լ
անուշ երկիր է. իմա՛լ ժողովուրդդ ունինք... Արժէ որ մեռնինք անոր
համար » :

Գէորգ Ձալուշն է, աննման հերոսը, որ «գիտէր կռուիլ, կա-
ռավարել, հրահանգել, դիրքեր նշանակել եւ ռազմական խնդիրներ
լուծել», ինչպէս կը վկայէ իր ղէնքի ընկերը, Սեպուհ :

Եւ որ, սակայն, «ցուցամոլութիւն չէր սիրում» :

«Անցած-դացած բաներ», պիտի փսփսան քաղքցի մարդիկ,
ուռած՝ իրենց դորը բանգիտութեամբ :

Ընդհակառակն, ձայն մը որ պիտի հնչէ : Կենդանի կանչ մը
գերեզմանէն, եւ ատու իսկ ահեղ ու փոթորկաշունչ :

— «Կուղա՞ս հետս տանիմ մեր երկիրը. տես իմա՛լ (ինչպէս)
անուշ երկիր է, իմա՛լ ժողովուրդդ ունինք» :

Արտասանուած՝ ճակատագրական պահու մը, այդ ձայնը կը
խտացնէ խորհուրդը մեր ազատագրական պայքարին :

Այնքան հարազատ եւ իմաստուն, ան կը կազմէ հանդանակ մը
ե՛ւ այսօրուան ե՛ւ վաղուան համար : Ո՛ւր ալ գտնուինք :

Անոր ամէն մէկ բառէն սէր կը ծորի հայրենիքին համար, իսկ
ամբողջութիւնը խոյանք մըն է դէպի ազատութիւն որ կ'ուշանայ,
կ'ուշանա՛յ տակաւին...

Անհրաժեշտ չէ մեռնիլ, հետեւելու համար պատգամին : Ձայնը
կը թելադրէ գործել, ի հարկին մինչեւ մահ :

Իսկ ո՛րքան բազմակողմանի է գործունէութեան ճակատը, ներ-
կայ պայմաններուն մէջ : Եւ ո՛րքան խօսուն, մասնաւորապէս երի-
տասարդութեան համար :

«Քաղքերները» լիքն են երիտասարդական բազմութիւններով, եւ
ժողովուրդը կը հոսի, կը վժայ իրենց շուրջը, իրենց ճամբուն վրայ,
հեւք մը սրտին մէջ :

Եւ երիտասարդութիւնն է որ կ'ալեկոծի ու կ'ալեկոծէ ամէն տեղ, մեր բոլորտիքը, մեր աչքերուն առջեւ:

Ինչո՞ւ մերինը սլիտի մնար շուարուն կամ անշարժ, եւ իր կամեցողութեամբ ու հաւատքով աւելի տկար քան երէկ:

Պայմանները, — բայց երիտասարդութեան կոչումը չէ՞ ի հարկին հոսանքն ի վեր թլալարել, դիտակցօրէն ու խանդավառութեամբ, ինչպէս բոլոր ժամանակներու մէջ: Գործել՝ իր ճակատագիրը կ'աւելով այն ժողովուրդին հետ որուն աւիշը կը կաղմէ...:

Շ.

1936 Յուլիս 26

Ճամբասկեր

Հոգիս լճացած ջուրի պէս էր, եւ լռակեաց իր ասիւնէն՝ ես վախցայ: Վանդակուած թռչունի պէս էր հոգիս, ու երէկ՝ ճամբորդեցի...

Օ՛ր, այս պահուս, հեռաւոր եւ անծանօթ կայաններուն կարօտը չունիմ ալ: Ես, ճամբաներուն եմ սիրահար...

Ամբան տաքերուն, պաղ աղբիւրներուն կարօտն ունէի: Մեր երկրի աղբիւրներուն պէս: Կ'ըսէի, «այն ծառին տակ, կանաչ խոտին վրայ, աչքերս կապոյտին՝ երազէի՛ր, երազէի՛ր... Հովիտի մը մէջ, բլուրի մը կողքին, ուր ամէն ինչ զով է եւ դալար: Ուր, հողէ բարձր՝ երջանկութի՛ւն է, եւ հովը՝ քնար...»:

Ամբան տաքերուն էր այդ: Հոգիս կը մոռար՝ քիչ մը Զահէ, Այն-Ձէլիս, եւ անկէ՝ Ծոփաց աշխարհը: Ծո՛վք Տըլո՛ւք: Շնորհալի՛ր եւ քիչ մը շնորհ...

Ամբան տաքերուն էր այդ: Բայց, այսօր, ես, ճամբաներուն եմ սիրահար: Աշուն է այսօր, եւ աշնան պէս կ'ուզեմ թափառիլ ճամբաներուն վրայ... Անիմաստ նետուած նետի մը պէս, կ'ուզեմ, որ արձակեմ ինքզինքս: Խոյանա՛մ, երգե՛մ, հեկեկա՛մ՝ ծառերուն տակ: Եւ, ի՞նչ ըսեմ, ես ճամբաներուն ձեռքէն հիւանդ եմ...:

Ահա, կը սուրայ կառքս: Քիչ ետքը իր փարոսները՝ հիդրայի մը երկու աչքերուն պէս պիտի վառին գիշերին մէջ...

Գիշերը ճամբայ է ելած: Հրաշալի՛ պահ: Գիշերը եւ ես, կ'երթանք՝ վերջալոյսին փէշերէն: Գիշերը՝ ճամբայ մըն է ինձ համար, եւ մենք իրար կը հասկնանք...

Փը՛...շ ... շ...ըշ ...շ ...

Ասիկա իմ կառքս է, եւ տակաւ իր փարոսները հիդրայի մը զոյգ աչքերուն պէս կը վառին գիշերին մէջ...

Ա՛հ, մէկ անգամ, հեռո՛ւ, հեռո՛ւ եմ ամէն հոգէ: Ոչ առնելիք,

ոչ տալիք: Ոչ սէր, եւ ոչ նախանձ: Ոչ դիրք, որ աչքերուս փոշի ցանէ, եւ ոչ ալ կեղծաւոր ժպիտներ՝ թշուառութիւնդ հեղնելու համար: Ժպիտներ, ճաթած թիթեղի պէս խարխուլ ժպիտներ... Մերկ է հոգիս, ինչպէս աստուածուհի մը, եւ իր գեղեցկութիւնը կը շլացնէ գիս....:

Փը՛...շ ... շ...ըշ ...շ ...

Ալիքի մը պէս, կը խուժէ կառքս գիշերին վրայ, եւ ես ալիքներու ձայներ կ'առնեմ... Ա՛յ, ինչ աղուոր են ճամբաները գիշերին մէջ: Եւ, կառքիս աչքերը, հիդրայի մը զոյգ աչքերուն պէս կը կրակեն...

Հասա՛ւ, հասա՛ւ վերջապէս: Գիշերն հասաւ: Կառքս կրակէ աչքերով հիդրայի մը պէս կը Փշշայ անոր կուրծքին վրայ: Եւ եղո՛ւկ, եղնիկներուն, որ սարսափահար իրենց բոյնը կը կորսնցնեն... Նապաստակներ, որ իրենց հապճեպին մէջ՝ կը դարնուին անիւներուս: Կան թռչուններ — թերեւս սիրահար — որ գինովութեան մէջ չփոթ, կը խոյանան դէպի աչքերն իմ Տըլաժիս եւ... Թա՛փ...

Ահա մէկը, որ թեւաբախ ինկաւ՝ ճամբաներուն վրայ: Երջանիկ մահ: Կոչնակի տեղ, կառքս է, որ կը հեկեկայ՝ ո՛ւ ո՛ւ ու ու...

Ճամբաներուն երեսէն, որքա՛ն եսասէր եմ ես: Տըլաժիս իմ դժնետեսիլ, այս գիշեր, մարդ ալ կոխես, արկածեալդ պիտի չհաւաքեմ: Աշնան պէս եմ ես: Եւ, ի՞նչ է, տարբերութիւնը՝ մարդուն եւ թռչունին մէջ... Այս գիշեր, ես ճամբաներուն, ճամբաներո՛ւն եմ սիրահար: Ճամբաներուն համար, հիւանդ եմ ես....:

×

Փը՛...շ ... շ...ըշ ...շ ...

Օճադալար, օճաճամուկ, ճամբանե՛ր: ... Ճամբաներ դորշ, ճամբաներ լայն եւ սպիտակ: Խարտեաշ ճամբաներ՝ տերեւներով աղաղձուն: Երջանի՛կ տերեւներ, ճամբաներուն վրայ մեռա՛ծ են... Ճամբանե՛ր, ճամբաներ, մայր բնութեան երակներն էք կենսատու: Ո՛ւրկէ բարով, եւ դէպի՛ ո՛ւր...

Հողացած աստուածուհի մըն է այս տիեզերքը: Ամենադեղեցի՛կը: Իր ուսերուն վրայ, կռնակն ի վար, այս ճամբաները՝ անոր ծամերն են: Երկա՛ր, երկա՛ր ու ալեծածա՛ն...

Արձակուած նետեր են այս ճամբաները՝ հին աղեղէն պատմութեան: Արիւնո՛ղ ճամբաներ: Ճամբաներ արիւնոտած: Ի՛նչ երկիրներ կուսական, ինչ անտառներ անառիկ՝ խոցուա՛ծ են այդ նետերէն:

×

Ահա ճամբայ մը: Ճիշդ մեր երկրին ճամբաներուն պէս՝ կը ճեմէ գոց ծառերուն մէջէն: Երկու եզերքներուն վրայ՝ առուակներ կան երգեցիկ: Թախծոտ հարսի մը պէս է, այս ճամբան: Ա՛յ, աղօթելս կուգայ: Սիրո՛ւն կառքս, գոցէ աչքերդ...

Այո՛: Ե՛ս եմ: Ե՛ս եմ: Այդ ստուերը մեծ մայրս է, եւ մենք՝ այգի կ'երթանք...

Մեր այգին, բլուրներուն կուրծքէն կախուած ուլունքի մը պէս էր, եւ անոր ճամբաները մեհեանի մը մուտքերուն պէս սուրբ էին: Գո՛ւնդ մըն էր, եւ այգի կ'երթայի, պարզապէս ճամբաներուն ծարաւէն...:

Խոստովանութիւն մըն ալ, ո՛վ կառքս իմ դերասպայծառ:

Աչուն էր: Տերեւներուն հետ Յեղն ալ հողմավար: Ամիսնե՛ր, ոչ ընկեր կար, ոչ ընկերուհի: Մեկնա՛ծ էին բոլորը: Մեր թաղը՝ դատարկ էր: Մինչ անանուն տրտմութիւն մը չոքած էր մեր փոքրիկ ուսերուն վրայ: Քոյրս եւ ես:

— Հաճի աղա՛, հաճի աղա՛, հոս ալ Հայու տուն մը կայ, որ դեռ արձանադրուած չէ կարաւանին...

Ինչո՞ւ համար: Մեր խաղի եւ դասի ընկերները ճամբաներ պիտի տեսնէին, իսկ մենք՝ ո՛չ...

Հէ՛ք հայրս, ամբողջ հարստութիւնը սպառած էր կաշառելով վոհմակ մը հաճի աղաներ, իսկ մենք հրաւէր տուինք անոնց...

Եւ օր մըն ալ, երբ երեք ոտք ձի՛ւն կար ճամբաներուն վրայ, մենք տեսանք ճամբաներ... Ու, որքան ժամանակ: Ուռած ոտքերով, ազազուն, անձրեւին տակ, ձիւներուն վրայ՝ օրերով ճամբաներ... Ծարաւ եւ անօթի: Խմել կ'ուզէինք, աղբիւրներուն դէմ յանդիման, բայց, արգիլուած էր: Կ'ուզէինք հողինիս խարոյկել՝ ձիւնէն սառած իրաննիս տաքցնելու համար, բայց արգիլուած էր... Եւ դեռ Եփրատէ, աւազէ, կրակէ ճամբաներ...

Ճամբա՞յ կ'ուզէիք, ահաւասիկ:

.

Բա՛ց, բա՛ց աչքերդ, իմ արի կառքս եւ նայէ ճամբաներուն... Թո՛ղ եռայ կաթսան, որուն մէջ քառասուն ձիեր քառասմբակ, դեռ եւս, ինծի պէս, քառասուն նոր ճամբաներուն կարօտն ունին... Ճիշդ իմ գանկիս պէս...

Ա՛հ, ճամբաներու խենթեր, ո՛ւր էր, թէ կառքիս աչքերը, հիդրայի մը երկու աչքերուն պէս վառէին գիշերին մէջ... հո՛ն, հո՛ն, ուր օր մը հրաւէ՛ր տուինք...:

Յ. ԱՂԱՅԵԱՆ

Լուիճի Փիրանտէլլո եւ իր գործը

Անցեալ շաբթու Զոռմի մէջ մեռաւ հանրածանօթ իտալացի վիպասան – թատերագիր Լուիճի Փիրանտէլլո, որուն մասին յաճախ առիթը ունեցած եմ արտայայտուելու «Յառաջ»ի մէջ:

Լուիճի Փիրանտէլլո ծնած է Սիկիլիոյ Ակրիճէնթէ քաղաքին մէջ 1867 Յունիս 28ին: Նախ ուսանող եղած է Զոռմի, յետոյ Պոնի (Գերմանիա) համալսարանը, իբր Բէզ ներկայացուցած է Հռոմէական գաւառաքարքառները: Իտալիա վերադարձին թարգմանած է Կէօթէի Հռոմէական Իլիականը: Փիրանտէլլոյի նիւթական վիճակը նախապէս լաւ եղած է. ծծումբի հանքերու մէջ շահաբաժին մը սկզբնական շրջանին դիւրութիւն տուած է իրեն ուսումնասիրութիւններով դրաւելու, սակայն այս ժառանգական հարստութիւնը յանկարծ կորսուած է: Այս դժբախտութենէն վերջ նշանակուած է գրականութեան ուսուցիչ Զոռմի աղջկանց բարձրագոյն վարժարանին մէջ, եւ յետոյ ինքզինքը նուիրած վիպասանութեան, իբրեւ շահաբեր գործ մը: Իր առաջին վէպը՝ Լուսահոգի Մաթէաս Փասֆալ, գրուած 1904ին, մեծ յաջողութիւն կ'ունենայ, կը թարգմանուի օտար լեզուներու, նոյնիսկ երկու անգամ շարժանկարի կը վերածուի: Այս վէպի մասին եւս խօսած եմ «Յառաջ»ի մէջ:

Փիրանտէլլո մեծ արտադրող մը եղած է, գրած է չորս հարիւրէ աւելի պատմուածքներ եւ տասը երկարաշունչ վէպեր, թերեւս երեսունէ աւելի թատերախաղեր: Փիրանտէլլո սակայն ունեցաւ ընտանեկան դժբախտ կեանք մը: Իր գրական յաղթանակներուն պատճառաւ, իր կինը հիւանդագին նախանձի մը մատնուած ու ապա խենթեցած է: Այդ անգիտակից եւ դաւաճան նախանձը ի սիրած կնոջ կողմէ, Փիրանտէլլոյի ընտանեկան խաղաղ մթնոլորտը կը վերածէ դժոխքի մը: Ահա այդ շրջանէն կը սկսի Սիկիլիացի վարպետին տիմամիզմը որ կը հրահրէ, կ'ալեկոծէ անոր խաղաղ հոգին: Փիրանտէլլոյի տաղանդը կը սրբագործուի, կը բիւրեղանայ տառապանքի հպումէն, եւ այդ ներքին տազնապէն անոր անձնաւորութիւնը կը կրկնապատկուի, հասունցնելով ինքնատիպ հանճարին սերմերը:

Փիրանտէլլօ որքան յաջողութիւններ ունեցած է, այնքան ալ քննադատուած է: Քիչ անգամ լաւ հասկցուած է եւ զարմանալի է որ աւելի ծանօթ է ուրիշ ազգերու մէջ քան թէ Իտալիոյ: Մասնաւորապէս իր թատերախաղերը թարգմանուած են ամէն լեզուներով: Միջազգային նորագոյն արուեստը իբրեւ ինքնատուութիւն եւ նորութիւն զայն իւրացուցած է եւ գրական սնուիլով թաւիշներով ոլորած եւ գեղազարդած:

Փիրանտէլլօ նախ եղած է գիտնական, ուսուցիչ եւ յանկարծ նետուած է ընտանեկան, սիրային եւ արկածալից ողբերգութեան կածանը: Ամերիկայէն Ֆրանսա, մինչեւ Ճափոն զինք նկատած են իբրեւ ճարտար թատերագիր մը որ արհեստին բոլոր նրբութիւնները եւ դարձուածքները գիտնալով, նորագոյն թեքնիքով կը դասաւորէ իր կառուցած թատերական շէնքը, նիւթերը առնելով առօրեայ հասարակ դէպքերէ: Քիչեր հետաքրքրուած են իր պատմուածքներով որոնցմէ սակայն առած է յաճախ իր թատերախաղերուն ատաղձը եւ նիւթը եւ աղմուկ հանած են միայն իր թատերական գործերը: Փիրանտէլլոյի վէպերը երկար են եւ յոգնեցուցիչ, ինչպէս ընդհանրապէս բոլոր իտալական վէպերը: Փիրանտէլլոյի թատերախաղերը գրուած են ինքնատիպ, կծու պատկերաւորումով, մինչդեռ իր նորավէպերը շատ աւելի նուրբ արուեստով կը ներկայանան մեղի, այլազան պատահարներով, յանկարծահոս տաղանդի մը կնիքով պճնազարդուած: Ան չեչտակի կը դնէ ընթերցողին առջեւ տարօրինակ տիպարներ, տպաւորիչ դարձնելու ճիգով մը: Ոճը պարզ եւ աղնուական եղանակ մը ունի, առատ յուզականութեամբ եւ ճակատագրական դիմայեղումներով խորհրդանշուած, բայց ամէնէն աւելի յատկանշական է Փիրանտէլլոյի հիւմուրը որով կը լարէ իր պատմուածքներուն կնճռոտ մեքենան եւ շարժման մէջ կը դնէ:

Սխալ է շատերուն այն կածիքը թէ Մօփասանի հնութիւնը կը մատնեն անոնք: Փիրանտէլլոյի արուեստը որոշ դպրոցի մը չի պատկանիր, խորքին մէջ սակայն, ինչպէս վերելը ըսի, մեծ երգիծաբան մըն է (հիւմորիստ), բայց իր հիւմուրը հակառակ զգացումներ չի շահագործեր, այսինքն չի մերկացներ ողբերգական կացութեան մը խեղկատակ երեւոյթները, չի ցուցադրեր տառապանք մը որ ծածկուած ըլլայ քովի վերարկուի մը տակ և կամ կեղծ ժպիտի մը միջոցաւ երեւան չի բերեր զգայնիկ մեղքերու խուրձ մը:

Փիրանտէլլոյի հիւմուրը իր խոր վերլուծողի մասնայատուկ տեսողութենէն կը ծագի եւ կամ իր ընտրած նիւթերուն մէջ կայ արդէն իր փնտռած հիւմուրը եւ զայն կը շահագործէ, որով կը դառնայ տեսլական հիւմուր: Այս ուղղութեամբ է որ Փիրանտէլլօ կը վերլուծէ իր տիպարները, կը պատկերացնէ զանոնք իր անձնայատուկ

դատումներով եւ կուտայ անոնց որոշ ձեւաւորում: Փիրանտէլլոյի աշխարհին մթնոլորտը ուրեմն հիւմուրն է, ուր մարդկային բնազդը կը տիրապետէ բաժնուէլով կենդանային կեանքէն:

Փիրանտէլլոյի գործերուն մէջ ոչ մէկ փիլիսոփայական խորք կայ, ոչ իսկ ազդուած է ան գերման փիլիսոփաներէն, այլ՝ աւելի կամ նուազ կը զգացուի անոնց մէջ սիկիլիական ուշիմութիւն, շարժականութիւն եւ զգայնիկ տենդ: Եւ արդէն Միջերկրականեան շարժականութիւնն է որ մղած է Փիրանտէլլոն ծայրայեղ երեւոյթներու, ժպիտէն արցունք, հեգնանքէն՝ դուժ, հրեշտակային անմեղութենէն մինչեւ խենթութեան սահմանները եւ ոճիրէն զղջումը:

Փիրանտէլլո ունի նաև պատեհապաշտ ոգի, իր ստեղծած տիպաները կ'ապրին ամբողջապէս այն վայրկեանը որ գոյութիւն ունի, քիչ մը վերջ արդէն կը փոխուին բոլորովին: Օրինակ, պատմուածքի մը նիւթը, — մարդ մը բացառիկ պարադայի մը տակ ոճիր մը կը գործէ, յետոյ իր պաղարիւնը կը գտնէ եւ չմբռներ թէ ինչպէս ինք այդ ոճիրը գործած է: Նախընթաց օրուան մարդը անպայման ես չեմ կ'ըսէ, վայրկեանի մը բոլորովիլը բաւական էր որ մարդը փոխուի: Հենրիկոս Դ.ի մէջ նմանապէս թաղաւորը կը բժշկուի իր խենթութենէն եւ ոճիր կը գործէ, կրկին կը մատնուի խենթութեան, իր ոճիրին ազդեցութեան տակ: Ուրիշ յատկանշական պատմուածք մը. — Շատակեր ընտանիք մը կը հրաւիրէ բարեկամ մը որուն միակ մտահոգութիւնը իր հիւանդ ստամոքսն է, խեղճ մարդը ամէն ջանք կը թափէ քիչ ուտելու, նախ չեն հասկնար բարեկամին այս անտարբերութիւնը եւ յետոյ կը ջղայնանան որ չի պատուեր իրենց այնքան խնամքով պատրաստած համադամները: Արդէն այս նիւթին մէջ հիւմուրը գոյութիւն ունի եւ Լ. Փիրանտէլլո իրապաշտ ոգիով կը վերլուծէ իրերն ու դէմքերը:

Փիրանտէլլոյի մարդը կը մտածէ իր կեանքին վրայ, ձեւ մը կուտայ, հոգ չէ թէ իրական կամ երեւակայական, սակայն մարդը կայուն կը մնայ իր ստեղծած պատկերին մէջ, մինչդեռ կեանքը միշտ յեղյեղուկ եւ փոփոխական է: Ուրեմն բուն տուամին շարժառիթը կը սկսի բախումէն, եւ որովհետեւ մարդը կրնայ ամէն առթիւ կեանքին հանդէպ խորամանկութիւններ հնարել, ատոր համար Փիրանտէլլո իր հերոսուհիին տուած է բնազդին կառչելու ձգտումը, առանց որոշ ձեւաւորումի, կեանքին եղերական պահերուն մէջ: Մինչդեռ այր մարդուն պարտադրած է հաստատուն ձեւ մը, բայց կեանքի յորձանքէն դուրս: Իսկ ընդհանրապէս գաղափարական գեանի վրայ, Փիրանտէլլո իր գործերուն մէջ հասած է այն եզրակացութեան թէ պէտք է կեանքին կշռոյթը համաչափել եւ դաշնաւորել անհատին խիղճին հետ, — տեսակ մը գեղարուեստական պատեհապաշտութիւն,

ստեղծելով ամէն վայրկեան տարբեր մթնոլորտ մը, այսինքն այժմէականութիւն մը որ պատշաճի կեանքի պահանջներուն եւ անոր ելեւէջներուն, եւ այն երկուութիւնը թէ՛ ձեւի եւ թէ՛ կեանքի անմիջական հոգերուն, կուտայ անհատին թէ՛ իրական եւ թէ՛ երեւակայական երեւոյթ մը: Այս պատճառով է որ Փիրանտէլլոյի խումբը ազդուած է ժամանակակից մտածումներու հոսանքէն, Պերկսոնեան շարժականութիւնը, Ֆրէօյտեան ենթագիտակցութիւնը, Այնշթայնեան յարաբերականութիւնը եւ Փրոստեան ենթակայականութիւնը հաւասարապէս կ'արտացոլան անոր դործերուն մէջ:

Փիրանտէլլոյի վէպերուն մէջ մեծ տեղ դրաւած են Իտալիոյ քաղքենի դասակարգին կենցաղը եւ միջին տիպարներ, 1870էն մինչեւ 1914, իսկ թատերախաղերուն մէջ կը զգացուի յետպատերազմեան ալեկոծ կեանքը, 1917էն վերջ: Փիրանտէլլոյի թատերական արուեստին ենթահողը կեանքն է, անով հասունցած եւ արդասարբերուած, սակայն աճարարի նման մասնաւոր հայելիի մէջէն ցոյց կուտայ մեղի իր հերոսները: Վեց անձնաւորութիւն ի խնդիր հեղինակի մը դործին մէջ տեսակ մը փանքովներ որոնք բնագլխին ոգիով կենդանացած են հեղինակին ինքնատիպ արուեստին եւ կամքի շնորհիւ, տեսակ մը հակազդեցութիւն, Փիրանտէլլոյի եւ իր ստեղծած տիպարներուն միջեւ: Ամէն ոք իր ճշմարտութիւնը — կարծէք հայելի մը որ երեք երես ունի, որ կուտայ երեք դիմադիմ միեւնոյն անձին նայուածքին: Ինչպէս որ գիւ կ'ուզեսը միեւնոյն նիւթն է որ կը դարձանայ որոշ անորոշութեան մը մէջ, այսինքն հոն տիպարները այնպէս են, ինչպէս որ մենք կը փափաքինք, այնտեղ մարդկային էակը անընդմեջ մը վերածուած է, երեւակայական խամաճիկներ որ իրար կ'անդիտանան:

Պատմենք ամբողջութեամբ այս թատերախաղին նիւթը, թերեւս աւելի լայն դադափար ունենանք միւսներուն մասին: — Իտալացի ղինոլորական մը, կոմս Պրիւնօ տասը տարի է ի վեր կը փնտռէ իր կինը որ կորսուած է, երբ թշնամի բանակը դրաւած էր իր դղեակը: Իրիկուն մը իր նկարիչ բարեկամը, որ նկարած էր կոմսին կինը, յանկարծ կը դռնէ զայն Պուտափեշտի հաճոյքի վայրի մը մէջ Քլարա անունով, միւլիք-հոլի երգչուհի դարձած, ենթարկուելով ինկած դրագէտի մը ազդեցութեան: Նկարիչը կը փախցնէ զայն, սակայն Քլարա չի յիշեր երբեք անցեալը, ոչ ոք չի ճանչնար: Գրագէտը կ'ուզէ սպաննել զայն, որպէսզի չփախչի, ուրեմն Քլարա մահէն կ'ազատի եւ ոչ թէ կեանքը կը վերագտնէ: Կոմսը անմիջապէս կը ճանչնայ իր կինը, որովհետեւ տարօրինակ կերպով կը նմանի պատէն կախուած նկարին: Քլարա հետզհետէ կը տարուի իր նոր կեանքով: Իրեն ընծայուած երջանիկ շրջանակը, գուրդուրանքն ու

ապահովութիւնը կը կապեն զինք կոմսին եւ ներքնապէս կը փափաքի որ այդ յարութիւն առած կինը ըլլար, որուն ներկայութիւնը տօնախմբութեան մը պէս հաճելի է ամէնուն, թէեւ կասկածը կ'ուտէ զինք: Երբեմն կորսուած կնոջ նամակները կ'օգնեն իր յիշողութեան: Գրադէտը սակայն չուզեր ձեռքէ հանել իր որսը, կը ներկայանայ կոմսին, ըսելու համար թէ զոհ դացած է միսքիֆիախիոնի մը, թէ իր բուն կինը խենթեցած է եւ այժմ հիւանդանոցն է: Կ'երթան տեսնել խենթեցած կինը, եւ անոր անկապակից խօսակցութիւնը Քլարայի կասկածները կը հաստատէ, Քլարա կ'իմանայ թէ իր վերադարձով ժառանգական հաշիւներ պիտի կարգադրուին ի նպաստ կոմսին եւ կ'ուզէ հեռանալ: Կոմսը սակայն կը սիրէ զայն, քանի որ իր նախկին կնոջ վերստեղծագործումն է, ուրեմն ան է: Փիրանտէլլօ ճշմարտութիւնը իբրեւ համադրութիւն կ'ընդունի, որպէսզի մարդկային բնազդը գոհացում ստանայ եւ երեւակայութիւնը չտառապի:

Փիրանտէլլոյի թատրոնը ունի նաեւ ճակատագրական բնոյթ: Յունական ողբերգութիւններուն մէջ ճակատագիրը աստուածային ոգի ունի, դասականներուն քով՝ սիրային, ինչպէս մեր ժամանակներուն՝ Իպսէնի տռամներուն մէջ միեւնոյն ճակատագիրը ընկերային կամ ժառանգական է մինչդեռ Փիրանտէլլոյի ճակատագրային ողբերգութիւնը ներքին է, մարդկային հոգիէն կը բխի, իբրեւ հայելի, ուր մարդ կը նայի եւ կ'ուզէ ինքզինք տեսնել. եթէ իրեն ալ չմնանիր պատկերը: Այս հակասութենէն ծագում կ'առնէ Փիրանտէլլոյի տռամներուն ինքնուրոյն կառուցուածքը: Փիրանտէլլօ ինքն ալ ճակատագրային գրող մը եղաւ, իր տառապանքի հայելիին մէջ տեսաւ մարդկային կեանքերու փոթորկոտ ապրումները եւ անոնց ցնորական թաւալումները: Կարծէք դրականութիւնը Փիրանտէլլոյին համար ճակատագրէն ազատագրուելու առիթ մը ըլլար, այնքան որ տարածուած է անով եւ իր վէպերուն թատերախաղերուն մէջ կենդանացուցած տիպարները բազմապատկած է, իր ալեկոծ հոգիին պրիսմակով: Անոր ամէն մէկ հերոսը բազմաթիւ դիմակներով ներկայացած է, որպէսզի անոնց ներքին ծալքերը աւելի պարզուին մեր առջեւ:

Փիրանտէլլոյի մեծագոյն արժէքը, սակայն, իր դաւառականի խորքին վրայ, համաշխարհային գրականութիւն մը կանգնելու փորձն է, որուն մէջ լայնօրէն յաջողած է:

ՀՐԱԶ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

1936 Դեկտեմբեր 20

Լեոնիստի

Ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը չէ որ պիտի կատարեմ : Լէոնիստի արժանի էր ատոր : Պիտի ջանամ քանի մը գիծերով ներկայացնել նոր սերունդին : Իտալացի մեծ բանաստեղծին մահուան հարիւրամեակն այս տարի կը լրանայ : Իտալիա եւ հանուր աշխարհ երկիւղածութեամբ կը մեծարեն անոր յիշատակը :

Մարդկային տառապանքը թերեւս երբեք չէ հնչած այնքան խոր, ամեհի տրոփիւնով որքան Լէոնիստիի քնարին վրայ :

Յոռետեսութիւնն երբեք չէ ունեցած այնքան անկեղծ, վրդովիչ տարողութիւն՝ որքան Լէոնիստիի ներաշխարհին մէջ :

Հրճուանքի ոչ մէկ ամիսնք կարող է ընդդիմանալ Յաւին՝ որ ովկիանոսի պէս կը թաւալի, լեռնակուտակ ալիքներով, յաղթահարող, ընկլուզող :

Լաւատեսութեան ոչ մէկ արեգակ կարող է մաքառիլ ընդդէմ յոռետեսութեան՝ որ կ'իջնէ գիշերուան պէս համատարած, անսահման :

Ովկիանոսը, թող ըլլայ ցաւի, ովկիանոսն է միշտ, ահարկու՝ բայց գեղեցիկ, իր անդունդներուն դաղտնիքներով, իր տարերային հրապոյրներով :

Գիշերը, թող ըլլայ յոռետեսութեան, գիշերն է միշտ, մթին՝ բայց հոգեթով, լեցուն աստղերով, ջուրերուն վրայ լուսնի լոյսով, գեփիւռի շունչով, տերեւներու սօսափիւնով :

Ծննդավայր՝ Ռեքանադի : Ծննդեան թուական 1798 : Ծնողք՝ կոմս եւ մարքիզուհի, բայց զինք երբեք չըմբռնեցին :

Մտային արտասովոր արթնութիւն եւ սորվելու գերազօր կամք : Տակաւին մանուկ՝ կ'ընկղմի հօրենական հարուստ մատենադարանին մէջ : Ինքնօգնութեամբ կը սորվի լեզուներ ինչպէս դուն կը խմես ջուր . լատիներէն, յունարէն, եբրայերէն, ֆրանսերէն, սպաներէն, անգլերէն :

17 տարեկանին արդէն ունի հսկայ հմտութիւն եւ խանդարուած առողջութիւն : Կը հետազօտէ բանասիրական բազմակնճիւ հարցեր, ինչպէս դուն կ'ուտես հաց : Կը գրէ վարպետօրէն երկու տաղեր,

դասական յունարէն, զանոնք կը վերագրէ Անակրէոնին եւ գեղեցիկ դպրութեանց մասնագէտները կը հաւատան:

Կը թարգմանէ Հեղիոտոսէն, Վիրգիլիոսէն, Հոմերոսէն եւ ուրիշներէ:

Կը մեկնի Հռոմ: Իտալիան միացած եւ անկախ չէր այն ատեն: Պապն ամենակալ էր յաւիտենական ոստանին մէջ. « Եկեղեցւոյ պաշտպան » օտարներ եւ տեղացի ստրուկներ կը շրջէին հոն՝ իբրեւ տանուտէր: « Մեծ քաղաք եւ փոքր մարդիկ », կը խորհրդածէ իւրօրի: Կ'երթայ ուխտի Դասսոյի գերեզմանին: Հոն է որ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնին հայկական թարգմանութեան շուրջ (զոր հրատարակած էին Ջօհնապ Վրդ. եւ հռչակաւոր բանասէր Մայ) ուշադրաւ ուսումնասիրութիւն մը կը կատարէ: 24 տարեկանին՝ պատմաբան Նիւհուր, արքայական նախարար Փրոսպիոյ, կ'ապշի իտալացի բանաստեղծին հմտութեան դիմաց եւ զայն կը հրաւիրէ Գերմանիա, դասախօսութեան:

Զերթար: Զուգեր հեռանալ հայրենիքէն: Դարձ ի ծննդավայր: Զինք կը գտնենք յաջորդաբար Պոլոնիա, Միլանօ, Ֆիրինցէ, Փիզա, դարձեալ Ռեքանադի, Ֆիրենցէ:

Ամենուրեք դառնութիւն: Այն ատենուան «մեծ»երէն ոմանք կը համակրին իրեն, ուրիշներ՝ կը կարեկցին:

Յուսախաբ կիներէն, յուսախաբ մարդերէն:

Կեանքին վերջին շրջանին միակ միւլթարութիւնն է եղբայրական բարեկամութիւն մը՝ յանձին Անտոն Ռանիէրիի, որ զինք կը հրաւիրէ Նափոլի, ուր հէք բանաստեղծը կ'ապրի հինգ տարի եւ կը վախճանի, 39 տարեկանին:

Այն շրջանին՝ ուր կ'ապրէր Լէոփարտի, Իտալիա, բաժան-բաժան եղած, կը հեծէր օտար գերիշխանութեանց տակ:

« Առ Իտալիա » տաղը, զոր շարադրեց քսան տարեկանին, խաբուած, ոտնակոխ հայրենիքի «աւա՛ղ փառացս անցաւորի»ն է եւ միեւնոյն ատեն ողբն է անոր ներկայ թշուառութեան:

«Տանքէի յուշարձանին վրայ», ուրիշ տաղ մըն է՝ ուր կը յորդորէ յարգել մեծ նախնիքը եւ ըլլալ անոնց արժանի:

Հայրենասիրական այս երկու տաղերը, Լէոփարտիի ազատատենչ ոգիի վկայութիւնն են: Բայց ան հետզհետէ սուղուեցաւ իր ցաւի ու վիշտին եւ յոռետեսութեան գիշերին մէջ:

Հայրենիք, Աստուած, փառք, առաքինութիւն պարզապէս ցաւազին մարդկութիւնն ամօքելու համար ստեղծուած ցնորքներ համա-

րեցաւ: Եւ մերթ յուռետես, մերթ ցնորայոյղ երդեց: Հետզհետէ աստղերու պէս բացուեցան իր սրտին նուազները:—

«Անհուն»ը, քիչ տողերու մէջ կը պատմէ բանաստեղծին վերացումը համայնքին մէջ:

«Տօնի օրուան իրիկունը»: Հակադրութիւն գիշերային անդորրին եւ բանաստեղծին հոգեկան փոթորիկին միջեւ:

«Առ Աննէլ Մայ», կ'երազէ հայրենական փառապանծ յիշատակներէն ծաղած տեսնել հիացման արժանի նոր արարքներ:

«Փառլիմա քոջս հարսանիքին առքիւ», կը թելադրէ կիներուն ծնանիլ մեծանձն որդիներ:

«Գնդախաղի մէջ յաղթողի մը», կը փառաբանէ չարքաշ կեանքն ու հեղինական խաղերը, որոնք երիտասարդութիւնը կը պատրաստեն մարտնչելու ազատութեան համար:

«Բրուտոս կրտսեր», առաքինութեան ունայնութիւնը կը ստուգէ, կը տարակուսի աստուածներու գոյութեան վրայ, ինքզինք զգեստնուած կը զգայ չար ճակատագրէն, կ'ընդլզի անոր դէմ, ինքզինք կ'ոչնչացնէ արհամարհելով վերապրողներու լացը, արհամարհելով փառքը:

«Իր կնոջ», դադափարական, երկնային կինը կը փնտռէ:

«Առ Սիլվիա», անդարձ մեկնած սէր մը կը վերակոչէ, թրթռուն եւ գրաւիչ շեշտերով:

«Գիւղին շաքաթը», կ'ըսէ թէ հաճոյքին սպասումն աւելի դեղեցիկ է քան ինքը, հաճոյքը:

«Մայրամուտ լուսնի», կը տրտնջայ թէ երիտասարդութիւնը կ'անցնի անվերադարձ, անթառամ պահելով իրեն յատուկ փափաքներ՝ նոյնիսկ խոր ալեւոյթի մէջ:

«Գիշերային երգ Ասիոյ մէջ քափառական հովիւի մը», կը հարցնէ աստղերուն՝ ինչո՞ւ կեանքը, ինչո՞ւ մահը, ինչո՞ւ ցաւը:

«Ճինեստրա կամ անապատին ծաղիկը», կը հռչակէ մարդուն ոչնչութիւնը բնութեան ուժերուն դէմ, հետեւաբար կը քարոզէ սէրը մարդերու միջեւ, իբրեւ նոյն դժբախտութեան ենթակայ արարածներու:

«Իր անձին», կը յուսահատի, կ'արհամարհէ ամէն ինչ:

Այն շրջանին՝ երբ «ռոմանտիկ» շարժումն ակադեմական պատմության զգեցած էր եւ ժամավաճառ կ'ըլլար ուղղութիւններ մատնանիշ ընելով, բանաձեւեր շարադրելով, Լէոփարտի երգերը կը ծնէին անկախ, ինքնաբոլիս, ինքնատիպ, անկորնչելի բովանդակութեամբ եւ թուլչութեամբ օծուն:

Ոչ եւս էր Լէոփարտի երբ Ալֆրէտ տը Միւսէ կարդալով անոր քերթուածները, հիացաւ, ապշեցաւ, եւ ի յարգանս իտալացի քերթողին՝ երգեց:

Այնուհետեւ է որ Սէնթ-Պէօլ բարեհաճեցաւ խօսիլ Լէոփարտի «բարոյական գործերուն» վրայ: Բաւական է ըսել թէ իր զգացումները՝ զորս ա'յնքան ճարտարութեամբ արտայայտած է քերթուածներուն մէջ, գաղափարներու եւ պատկերներու վերածուած են վերոյիշեալ երկասիրութեանց մէջ: Եւ դեռ ունի մտածումներ, նամակներ, ուսումնասիրութիւններ:

Ի՞նչ պիտի ըսէիր, հէք Լէոփարտի, եթէ գիտնայիր թէ այսօր հայրենիքդ գտած է ազատութիւն եւ կ'ուռճանայ նախանձելի աշխոյժով:

Ի՞նչ պիտի ըսէիր, եթէ գիտնայիր թէ հայրենակիցներդ ստրուկներ չեն այլեւս եւ քեզ կը շրջապատեն ո'չ սառն համակրանքով մը կամ կարեկցութեամբ, այլ անհուն սիրով, հպարտութեամբ, փառքով:

Ի՞նչ պիտի ըսէիր, եթէ գիտնայիր՝ թէ այսօր Իտալուհին հոգեկան զեղումով կը կարդայ քերթուածներդ, կ'արտասանէ զանոնք յուզումով եւ, հարիւր տարի ետք, ահա կը սիրէ քեզ:

Ի՞նչ համբաւներ մթազնեցան, ի՞նչ փառքեր խորտակուեցան, յորմէհետէ փակեցիր աչքերդ, եղբա՛յր Լէոփարտի, մինչդեռ դուն կը ճառագայթես լիալիր:

Ժամանակը անգուր է, կը փոշիացնէ բուրգեր, կը շարժէ լեռներ, կը թաղէ անուններ:

Եթէ ԺԹ. դարու բանաստեղծներու ամբոխէն սոսկ երեք հոգի դիմանան ժամանակի աւերին, մէկը դուն պիտի ըլլաս, մեծ Լէոփարտի:

ՀՐԱԶ ՔԱԶԱՐԵՆՅ

1937 Նոյեմբեր 21

Նամակներ գեղեկ

Այսօր, կէսօրէ վերջ ժամը Ծին պտոյտի ելայ դէպի վանքի աղբիւրն ու ասոր ապառաժուտ անտառը մեծ: Ճամբուս վրայ քանի մը գեղջուկ — գեղջկուհիներ սիսեռի արտը կը քաղէին: Գիւղացին այս օրերս այնքան է կլանուած քաղի ու կամի աշխատանքներով, որ գլուխ քերելու ժամանակ չունի, բարեւ տալու, շունչ առնելու ատեն չունի:

Կը լուացուիմ գուռին ջուրէն: Աղբիւրին ակէն ափերովս ջուր կը խմեմ: Կը նստիմ հաստկեկ կաղնիի մը տակ, աղբիւրին մօտիկ, եւ կ'ուզեմ «Յուսաբեր» կարդալ: Անկարելի է: Բնութեան այս գեղատեսիլ վայրանկարները չեն թողուր որ կարդամ, կարծես անվերջ զիս իրենց կը կանչեն նոր հարսի մը պէս: Իսկապէս, դիտեցէք անգամ մը սա դիմացի երկու սարերու ստորոտը, ինքն իրեն եկած, կլոր մը նստած, կանանչ, կանանչ ծառաստանն ու պտղաստանները: Ասոնց ճիշդ մէջտեղը՝ ապառաժներէն հոսող երեք աղբերակները: Կարծես հնադարեան ասպետներու, կամ լեռներէ, ամպերէ ալ վեր, բնութեան ոգիներու, հզօր ու մեծ աստուածներու նիզակները, տէգերը ըլլան այս հաստատուն, սրածայր բարտիները: Ահա, լեռնավայրի հազարումէկ տեսակ ծաղիկները, բոյսերը: Ահա, տնակ մը, որ ճերմակ, փոքրիկ աղջկան մը նման պահուելու է կարծես՝ այգիներու ծոցը, եւ աղբիւրին եղերքը, հոն, քիչ մը հեռուն: Ահա, արծիւները, բազէները, որոնք լեռներու ամենաբարձր կատարներէն կ'անցնին: Ահա, ուլարածը, այծարածը, գառնարածը, նախրապանը՝ որոնք գեղին ետեւի սարն են հասեր հեռուններէն, եւ քիչ վերջը, արեւը երբ որ մար մտնէ, գեղ պիտի վերադառնան (աղմուկով, փոշիով, հեռաւոր հովիտներու բոյրերով), յաղթական բանակի մը պէս: Ու կանչը՝ վիթի նման սիրունիկ ուլիկներուն: Ու չարաճճի, դարմանալի այծերուն կատակերգութիւնները յոգնա — ծիծաղ: Ու, բառաչը կարմիր ու դեղնագոյն մայր կովերուն՝ լեցուն ծիծերով, եւ բառաչիւնը ասոնց աղուորիկ, աղուորիկ ձագուկներուն:

Ես կը սիրեմ գեղի, իսկական գեղի նախիրն ու նախրապանը:

կը սիրեմ մանաւանդ ասոնց վերադարձը, իրիկուան՝ դէպի գեղ։
Ու, կը սիրեմ բոյրը, որ անոնք իրենց հետ կը բերեն հեռաւոր
դաշտահովիտներէն, խորունկ ձորերէն։

Ու հիմա, գեղը մեծ աղմուկի, իրարանցումի մէջ է։ Հօտին
ու նախիրին կանչերը գեղը կը լեցնեն զարմանալի աղմուկով մը։
Օճախներուն ծուխը կապուտակ, մետաքսի նման, գեղին վրան ու
չորս բոլորը ծով է ըրեր։ Աղուոր, աղուոր հարսները, իրիկուան
ջուրի են գացեր աղբիւրը։ Ու, հոն, մէկ կողմէ մեծկակ կուժերը
լեցուցած՝ եթէ միւս կողմէ, քանի մը խումբ տուն կը դառնայ,
ուրիշ բազմաթիւ խումբեր ալ, օրուան ծանր աշխատանքէն յետոյ,
դեռ իրարու հետ կը խօսուըռտին, կը շատախօսեն։ Անոնք կանգնած
աղբիւրին մեծկակ դուռին մօտ, կը խօսակցին այս ու այն բանի
մասին, իրենց տաղբին, կեսուրին, ներոջ, կեսրայրին մասին։
Աղջիկներն ալ կը խօսակցին իրենց նշանածներուն մասին։ Իսկ,
բակերուն մէջ, տանտիկիները կաթ կը կթեն։ Ի՛նչ քաղցր կուգայ
կաթ կթելու ձայնը։ Ինչ անոյշ կը բուրէ թարմ ու փրփրուն կաթը։
Ես դաշտի համն ու հոտը կ'առնեմ անկէ։

Մարամուտ։ Արեգակին վերջին, ամենավերջին լոյսի կտորը
անյայտ եղաւ։ Ալ մուլթը իջաւ, բայց քիչ յետոյ ահաւասիկ, լուսին
գիշեր է։ Գեղացին երգիք ելաւ լուսնակ գիշերով։

Անիկա պիտի ուտէ հիմա իր թանապուրը, եւ խորունկ մը պիտի
քնանայ այս խաղաղ եւ աստղաչոյզ երկինքին տակ։

Գիշեր։ Գեղի գիշեր։ Ես չեմ քնանար։ Հովը զարնուելով
ծառերուն, կը հանէ ձայն մը՝ որ փոքր ծորակի մը ջուրին
կարկաչերգին կը նմանի։ Ծղրիթները, չես գիտեր ուրտեղ թառած
են, կը մասնակցին իրենց անդադրում խմբերգներով, հովին ու
ծառերու հրաշապատում, եւ խորհրդահրաշ երաժշտութեան։ Ալ,
մայրերը, հիմա, երգիքներէն, իրենց լաճերը տուն չեն կանչեր։
Կալուորներ, մշակներ, խոր քունի մէջ են արդէն։ Գիշեր, գիշեր...
Քու իմաստդ, քու հոգիդ, քու անճառելի ու գերահրաշ խորհուրդդ,
գեղեցկութիւնդ, ո՞վ կարդացեր է արդեօք լրիւ։ Ո՞վ կարողացեր է
ամբողջովին քեզ ըմբռնել, սիրել։ Ահա, լուսնակը՝ Վահան ոսկի՝
Արշակունի հայ իշխաններու, գեղին ամենաբարձր սարին վրայ։
Աստղերը որքան խիտ ու առատ, միեւնոյն ժամանակ փայլուն
կ'երեւան։ Ծիր — կաթինը, հիմա, թափանցիկ, քնքոյշ, եւ սպիտակ
շղարշ մըն է թանկագին, որ փռուած է Արամոյի ճիշդ վրան։
Տարուան մը մեղրի քաղցրութիւնն ու բոյրը ունեցող զեփիւռը,
սարերու ապառաժաշատ ու ծառախիտ կատարներէն վար սահելով,
նորապսակ, սիրաբեր աղջկան մը շունչը ունի անոյշ։ Օրուան բոլոր

ձայները դադարեցին իսպառ: Կալերուն մէջ, կալպահ տղաքը կրակ են վառեր: Հեռուէն ինչ գեղեցիկ կ'երեւայ այդ կրակը, ցորենի դէղերուն կուշտն ի վեր: Ահա, ձայն մը՝ որ զիս կը յուղէ: Կալպահ Կարօն է: Անիկա կամնուած ցորենի թեղը իրեն փափուկ անկողին ըրած, վրան տարածուած պառկած, աչքերը՝ դէպի աստղերը, սիրտը դէպի իր սիրական նշանածը, կ'երգէ եւ սրինդ կ'ածէ: Իսկ ասդին ու անդին ծղրիթ ու զեփիւռ առանց դադարի, կը շարունակեն իրենց գիշերանուագը մինչեւ ցայգալոյս, մինչեւ ցայգալոյս...:

Այսօր, իրիկունը, ժամը Յին տէրտէրը եկաւ եւ ժամուն կոչնակը զարկաւ: Կիրամուտք է: Տէրտէրը կոչնակը զարկաւ եւ ժամուն դուռը նստաւ: Սենեակիս պատուհանէն տեսայ, որ Միքէլ — Անճելոյի մօրուքին նմանող մօրուքը կը խառնէր մատներովը, եւ աչքը սեւ կալերուն կողմն էր տնկած: — «Ո՞ւր են, ուշացան», կ'ըսէր գեղի երէցփոխին, որ երկար, նահապետական չիպուխը բերանը, համրիչը ձեռքը, — «Հիմակ կուգան» կը պատասխանէր: Եւ իսկապէս ալ, հազիւ տասը վայրկեան անցաւ, կալերուն մէջ կալուոր չմնաց, ժամ թափեցան: Եկան նաեւ տանտիկիները, ծեր ու պզտիկ: Պէտք է տեսնել հայ գեղացին մօտէն, հասկնալու համար հաւատքը՝ որ ունի դէպի գերագոյն արարիչը տիեզերքի:

Կիրակմուտք է: Հեռաւոր, բարձր լեռներու գիրկն ինկած հայկական գեղի ժամուն խունկի ծուխին բուրմունքը ինչ անոյշ կուգայ հիմա: Այդ ծուխը նման է կարծես կապուտիկ, քնքոյշ ծաղիկներու: Կիներ ու այրեր ծունկի կուգան, չրթունքները գետին կը տանին, կը համբուրեն ու կ'աղօթեն: Անոնք, մեղրամոմ կը վառեն լուսաւորելու համար հողին իրենց մեռելներուն, եւ լուսաւորելու համար անդիի ու ասդիի աշխարհները:

Տղայ մը, հրաշալի ձայնով կ'երգէ «Լոյս Զուարթ»ը: Հայոց ազգը իր բազիններուն, մեհեաններուն մէջ՝ հին օրերուն, իր վանքերուն, եկեղեցիներուն մէջ՝ նոր օրերուն, իր տան սեղանին վրայ թէ աշխատանքի պահերուն, իր ամենատկար թէ ամենահօր վայր — կեաններուն լոյսն է երգեր, արեւը, կեանքը: Եւ երգեր է զայն խորունկ սրտով, անկեղծութեամբ, մաքուր տենչանքով ու մեծղի հաւատքով:

Մենք, դարերուն, դարերուն մէջէն ենք անցեր ցեղովին, եւ մեր կեանքի ու հողիի անսահման ծարաւը Արեգակի կարմրակարմիր սափորէն ենք ուղեր յագեցնել: Մենք մնացեր ենք բազում անգամ

յաւիտենական ծարաւները կեանքի ու քաղցր ազատութեան: Ու,
գեղեցիկ, աղուոր աղուոր երազներ, նաև հազար հազար անուշակաթ,
կաթնաշատ ծաղիկներ են ծաղկեր մեր սրտերուն դալարագեղ
դաշտերուն վրայ, բայց առաւօտեան նորածագ արեգակի առաջին
շողերն իսկ չտեսած, թառամեր են անոնք...

ԱՐՄԻՆ ԱՃԻՄԵԱՆ

13 Մարտ 1938

« Յառաջ »ի խմբագրատունը, սկզբնական շրջանին

Հայուն Զատիկ չէ

Այսօր Զատիկ է:

Ես խաչէն վար չեմ իջած:

Ու բոլոր աշխարհ դարուն կը տօնէ, նշենիները ծաղկած, ծմակները անոյշ կը բուրեն, մանիշ կը բուրեն: Ու արեւը բոլոր ծաղիկներուն սէր կը շողէ:

Բոլոր աշխարհի անտառներուն մէջ կայ ցնծութիւն, սիրոյ բոյրեր, սիրոյ երգեր:

Մեր անտառները միայն բիւր բիւր խաչերու փոխուած՝ կը թորեն արիւն, կը թորեն արցունք, կ'աւետեն դամբանական նոր նոր սարսուռներ:

Այսօր ամէնուն Զատիկ է:

Հայուն Զատիկ չէ:

×

Ես կը դիտեմ խաչիս բարձունքին սէզ կաղնիներուն փոթոր – կուամ: Անոնք կը պայքարին մոլեգին հողմերուն հետ, անոնք շանթերուն հետ կը մենամարտին. սառը կը թափանցէ անոնց երակներէն ներս, անոնց արմատին լարերը թել առ թել կը կարկամին: Հսկայ հաստարմատ ծառերը ոստաքանց կ'ըլլան, կը թարչամին, կը թառամին, կը տոչորուին եւ հոյակապ դիմադրումով դարձեալ սիւլապանծ, ծիւ կ'արձակեն, ու արեւուն շողերը հաւած՝ ամէն գիշեր կը տօնեն յաղթանակը իրենց յամառ պայքարներուն:

Պայքարողը յաղթապանծ կ'երգէ.

— Վաղը ինծի Զատիկ է:

×

Ես խաչուած կը մնամ ու թաղուած արիւններու մէջ: Բայց յոյսերէս ոչ մէկ լար կը կտրեմ:

Կ'անցնին դիմացէս քահանայապետները՝ կ'ապականեն դիս, կ'ըսեն ինծի — թէ քաջ ես, ցոյց տուր քաջութիւնդ, խաչէդ վար իջիր:

Եւ նոյնիսկ ինծի հետ ապրող, իմ սեղանիս սեղանակից բարեկամներս անպատում լրբութեամբ կը ժպտէին, կ'ըսեն ինծի:

— Վահ, դուն որ կը քակէիր սեղանաւորներու տաճարները, դուն որ քեզի դէմ երես դարձնող հարուստներուն ոսկի փոխել կուտայիր. հա, տեսնենք եթէ քաջ ես, խաչէդ իջիր վար, փշրէ բեւեռները դաստակներուդ. պոռթկա ռումբերդ, քանդէ դանկերն անոնց:

Զիս ուրացող բարեկամներուս այս խօսքերը, զերթ թունաւոր նիզակներ սրտիս մէջ կը խրէին:

Ինծի համար Զատիկ չէր:

Այլ էր ուրբաթը Զատիկի:

×

Ես խաչիս վրայէն կը դիտեմ շարան շարան դիակներ, Տաւորիկէն մինչեւ Տէր Զօրի անապատները երկնցած:

Ու տակաւին ես կը տեսնեմ Ուրուականը վտանգին, որ իր ոտքերուն ներքեւ առած փլատակները մեր շիրմացած հայրենիքին, վաղը կաթիլ մը կեանք պիտի չթողու մեր ողնածոծին մէջ:

Բայց ես դարձեալ կ'ուզեմ խաչուիլ. զի խաչուելով միայն կրնամ հզօր մնալ, ապրիլ անվերջ:

Հաճելի է անկախութիւնը. սքանչելի է փառքը հայրենիքիս: Թէ կ'ուզեմ յարութիւն առնել՝ պէտք է խաչուիլ:

Ես որքան խաչուեցայ եւ Զատիկը չտօնեցի: Եւ սակայն կը հաւատամ որ ես պիտի ըսեմ, թէ վաղը ինծի ալ Զատիկ է:

×

Կ'անցնին աչքիս առջեւէն զաւակներս, գլուխնին կախ, խաչիս սեւովը պատանքուած. անոնց ամէն մէկ քայլին, ես կը լսեմ շառաչը իրենց ոտքի շղթային. ես վերէն փշտապակ գլուխս ծռած՝ կ'ուզեմ համբուրել իրենց կոշկոճուած իրանին վերքերը քաղցրաբոյր:

Յառա՛ջ, յառա՛ջ տղաքներս, վաղը Զատիկ է: Մենք մեր կարմիր խնջոյքը կը կատարենք, մինչեւ որ փշրենք շղթաները մեր ոտքին:

Յառա՛ջ, տղաքներս, մի՛ վարանիք, այս օրուան անէծքը վաղը օրհնութեան կը փոխուի:

×

Կ'անցնէր աքլորը բբուկները որդանկարմիր բոլոր բոսոր: Ան առջեւէն կ'երթար խումբ խումբ պերճազգեստ իշխաններու, վարիչներու ըմբռնութեամբ:

էր ուրբաթը Զատիկի :

Աքլորը հովեր առած, խաչիս առջեւը կանգ կ'առնէր. ան իմ ոտքերուս վէրքերը, դաստերուս ճեղքերը իր կեռ կտուցովը կը հոտուըտար : Ան թափ կուտար իր թեւերուն ու երեք անգամ կ'երգէր ուրացումի երգը :

Նշան կուտար աքլորը, ու իշխաններու մեծ իշխան Բարաբրան՝ ոսկի մականը կը շարժէր, իր ուսերէն մինչեւ ոտքերը կ'երկարէր գեղմն արջենի՝ ստեւն թուխ կարմիր արիւնթաթախ : Կապաղադայի կեդրոնը անոր բեմին շուրջ՝ կը բոլորուէին իշխանագուն աւազակներ խումբ խումբ նստած փղոսկրէ գեղաքանդակ բազմոցներու վրայ : Այդ ազգապետ դատաւորները, հոն խորհուրդի նստած՝ զիս աճուրդի կը հանէին :

Ամբոխին մէջ իմ անգամ դահիճներս, բարձրադադակ կը պոռային .

— Գնող չկայ, գնող չկայ...

էր ուրբաթը Զատիկի :

Ազգերը երեք անգամ զիս կ'ուրանային :

Աքլորը երեք անգամ կը խօսէր :

ԱՏՐՈՒՇԱՆ (*)

17 Ապրիլ 1938

(*) Հ. Սիմոն Երեմեան :

Հայկական պատարագը

ԽՄԲ. — Երիտասարդ հայ գրագետին (Լեւոն Թորոսեան) ստացած եմֆ հետեւեալ գրութիւնը, «Յառաջ»ի համար (քննադիրը փրանսերէն) .

Կալոյի սրահին մէջ, ցուրտ եւ մռայլ: Լռեցին վերջին խօսքերը, վերջին հագերը:

Կը դիտեմ գետնասրահը, որ լեցուած է անծանօթ դէմքերով, սպասման մէջ քարացած, լռութեամբ աղնուականացած, պատրաստ ընդունելու երաժշտական լայն ալիքները, որոնք պիտի տարածուին իրենց վրայ: Բեմին խորը, երգչախումբը յամրաբար կը հաւաքուի, դիրք կը գրաւէ: Անոնց մէջ կիներ կան եւ այրեր, իրենց հանապազօրեայ դիմադիծով, տոգոյն զգեստաւորումով, տոգոյն շրջազգեստներով, երանքներն ի վար կախուած թեւերով, պարկեշտ բանուորի նայուածքով: Խոնարհ հօտ մը, անողոքաբար մարդկային, ճշգրտօրէն մարդկային: Բեմին անդօր լոյսերն իսկ անբաւական են փառապսակելու զանոնք իմ աչքերուս: Որուս կաթուղիկէին երգիչներն են: Բայց արդէն Պ. Օննիկ Պէրպէրեան կը բարձրանայ տախտակաշէն անշուք աստիճանի մը վրայ եւ երկու ձեռքերը կը տարածէ համբերատար այդ մարդոց վերեւ: Եւ կը ծնի երգ մը, միանձնեայ եւ մաքուր, որ կ'ուռի, կը ցածնայ, խորհրդաւոր շարժումներու կամքով: Յաջորդաբար կ'ունկնդրեմ պատարագին զանազան եղանակները:

Երգչախումբին ձայները կը խորասուզին ծովաշարժի մը մըր — մունջներուն մէջ:

Երգչախումբին պետը իր ձեռքերով կը կեցնէ զանոնք, կը սաստկացնէ, կը գրկէ ինչպէս տարր մը հնազանդ: Բեմին վրայ կեցած է ան եւ իր սեւ թերաստուերը կ'իյնայ անոնց վրայ: Կը զգամ որ ինքզինք կը զսպէ չերգելու համար անոնց հետ: Բայց իր ամբողջ էութեամբ, բայց իր ամբողջ նայուածքով՝ իրապէս կը յօրինէ անոնց յափշտակութիւնը: Վայրկեանէ վայրկեան, կտորէ կտոր, պատարա-

գին դժանկարը աւելի զգայուն կը դառնայ սիրտերու մէջ, աւելի կը յուզէ :

Այդ պատարագը դրոշմուած է ծանր, թաքուն և զուտ արեւելեան տիրութեամբ մը : Ան խոյս կուտայ չղթայադերձ նկարչականութենէն, ոտքի կշռոյթէն դէպի յուզում : Պարզ է ան եւ բարբարոս ինքպէս խաչելութիւնը : Կը յուզէ որովհետեւ չաշխատիր յուզել : Սովիսթ — ները, ըլլայ Պ. Քէչէճեան, ըլլայ Օր. Ալպան, հրաշալի կերպով ըմբռնած են այդ արուեստին էական տնտեսութիւնը : Անոնք խաղացին նրբերանգներուն վրայ, զգուշանալով պայթուցիկ շեշտերէն : Իրենց գնահատելի չափաւորութիւնը խորութիւն տուաւ վերջաւորութեանը հրաշալի ակնլուծիւններուն :

Այո՛, կարճ լռութենէ մը վերջ, այս յաղթերգութիւնը, այս յաղթական երաժշտութիւնը ցնցեց ունկնդիրները ինչպէս ծովու ալիք մը : Մէկ վայրկեանի մէջ, կեանքը դարձաւ պայծառ, սիրելի, ան — հրաժեշտ ամէնուս : Կռնակէս լսեցի սա խօսքը .

— Այս ամէնէն վերջ ի՞նչպէս չհաւատալ :

Այդպէս կը մտածէի ես ալ :

Վերջը, ապակեպատ դաւիթին մէջ, դիտեցի թէ ի՞նչպէս դուրս կը հոսէր բազմութիւնը : Ու կը խորհէի թէ Պ. Օննիկ Պէրպէրեան մէկ գիշերուան մէջ տարօրինակ ձեւով հարստացուցած էր բոլոր անոնք որ կը մեկնէին, իրենց կռնակին անցընելով վերարկունները, ժամացոյցը նայելով :

HENRI TROYAT

19 Յունուար 1939

Ուիլերմ Սարոյեան

Գալն ու երթալը մէկ եղաւ: Շաբաթ երեւցաւ, կիրակի մեկնեցաւ:

Հեռաձայն մը՝ շաբաթ առտու, ժամադրութիւն ստանալու համար «Յառաջ»էն: Աճապարանքի մէջ ըլլալով, համաձայնեցանք հանդիպիլ Րաֆֆի լսարանի երեկոյթին մէջ:

Երեկոյթը տեւեց երեք ժամ, բայց որովհետեւ շատեր կ'ուզէին խօսիլ իրեն հետ, դոնէ բան մը հարցնել, ամէն մէկուն երեք վայր – կեան ալ չինկաւ:

Երբ ներս մտաւ սրահէն, ընկերակցութեամբ Ա. Սատիսեանի, կարծես մեր տղաքներէն մէկն էր: Բարեւ մը բոլորին, առանց սեթեւեթի, եւ գնաց նստաւ իր տեղը:

Հայ տղայ մը, բառին հարազատ առումով: Ճակատը լայն, աչքերը սուր, շարժումները աշխոյժ: Ոչինչ ամերիկեան կամ սալոնական:

Դիմագիծն ալ հայկական, տաք եւ պայծառ:

Առաջին հարցումս հայերէն էր արդէն, իբրեւ փորձ: Որոշեր էի անդլերէնը օգնութեան կանչել կարելի եղածին չափ ուշ: (Քաղաքականութեան մէջ ալ այդպէս չե՞նք ըներ):

Երբեք պէտք չմնաց այդ օգնութեան, եւ Սարոյեան բոլորին ալ պատասխանեց հայերէն: Մինչեւ անդամ իր ճառը խօսեցաւ հայերէն, անշուշտ ինքնուրոյն չեչտով մը:

Շրջապատին ծանօթանալէ վերջ, ուղեց յուշատետրին մէջ արձանագրել կարգ մը անուններ: Մա'րդ չէր ճանչնար, բայց կ'ենթադրէր թէ յայտնի դէմքեր են այս եւ այն:

Եւ ահա կը թնդայ երգչախումբը, ափյափոյ կազմուած՝ Սիփան – Կոմիտասի ներկայ անդամներէն:

Սարոյեան աչք եւ ահանջ կտրած է:

Երկու խօսք ալ, եւ այս անգամ մեներդ մը, — «Երկինքն ամպել ա»...:

Սարոյեան կը խանդաղատի եւ կը ծափահարէ:

— Կը հասկնա՞ք երգերուն բառերը :

— Ոչ ամէնը, բայց սրտովս, հոգիովս՝ ամբողջապէս (եւ կը ցուցնէ սիրտը) :

Եւ երբ անգլերէնի կը թարգմանեմ «Երկինքն ամպել ա»ն, — աչքերը կը շողան : Կ'ըսես՝ խորհուրդ մը կը ծաղկի դէմքին վրայ :

— Իսկ ճառե՞րը :

— Այո, կ'ըմբռնեմ իմաստը, բայց ոչ ամբողջ խորութիւնը :

— Ուրկէ՞ սորվեցաք հայերէնը : Կարդալ — դրել ալ գիտէ՞ք :

— Կարդալ — դրելը չեմ գիտեր : Խօսիլը սորված եմ մայրիկէս :

Խատիսեան պատմեց թէ ժամերով հարցումներ ուղղած եւ դրի առած է հայկական հանրապետութեան պատմութիւնը :

Այս տողերը գրողը ճառ մը խօսած էր, յիշելով Ֆրանց Վերֆէլի խօսքը, — «Հայ ըլլալը անկարելութիւն մըն է» :

Երբ կարգը իրեն եկաւ ճառելու, Սարոյեանի առաջին խօսքն եղաւ .

— « Անկարելի է Հայ չըլլալ... »

Եւ խնդրեց որ նորէն երգեն : Նոյն իսկ մատով կը ցուցնէր այս ու այն երգիչը :

Կէս գիշերը անցած էր արդէն : Սրահին լոյսերը կը մարէին : Ու մինչ ներկաները Սարոյեանը կը փնտռէին հրաժեշտ առնելու համար, տեսանք որ երգիչներու խումբի մը հետ առանձնացած, ինքն ալ կ'երգէ .

— Սարը սարի նման չէ...

Անտէ՛ր ժողովուրդ : Գու պատմութիւնդ ալ նման չէ որեէ պատմութեան...

ՎԱՀԷ

6 Յուլիս 1939

Զրոյց «Յառաջ»ի ընթերցողներուն հետ

«Յառաջ» սովորական ձեւով լոյս տեսաւ մինչեւ անցեալ կիրակի : Այս թիւին առաջումը զուգադիպեցաւ ընդհ. զօրաչարժին (չաբաթ) : Երկաթուղիները եւ հաղորդակցութեան բոլոր միջոցները զինուորական իշխանութեան ենթարկուած ըլլալով, բնականաբար ամէն բանէ

առաջ պիտի ծառայէին զինուորական նպատակներու: Այս առթիւ հրատարակուած պաշտօնական ղեկոյցը որեւէ պատասխանատուութենէ ազատ կը կացուցանէր երկաթուղիներու ընկերութիւնը, ինչպէս եւ թղթատարական վարչութիւնը:

Ուրեմն զարմանալի չէ որ ամբողջ ծրարներ ուշ ստացած են շատ մը քաղաքներու մէջ (Մարսէյլ եւն.): Ընդհ. զօրաչարժի միջոցին զինուորական իշխանութիւնը իրաւունք ունի ոչ միայն ճամբորդներ եւ բեռներ վար առնելու, այլեւ կառախումբեր կեցնելու և պարսկելու, անոնց ճամբան փոխելու եւայլն:

Նոյն պարագան Փարիզի մէջ ալ, ուր մէկ թաղէն միւսը նամակներ կը հասնին 3 — 4 օրէն: Թղթատարական վարչութիւնը երէկ հաղորդեց թէ աստիճանաբար պիտի կանոնաւորուի սպասարկութիւնը:

Միւս կողմէ, «Յառաջ»ի մէջ ալ պաշտօնեաներ պակասած, փոխուած ըլլալով, մէկ — երկու օր ուշացաւ անհատ բաժանորդներու (բայց ոչ գործակալներու ծրարներուն) առաքումը: Բարեբախտաբար ազատ մնացած ընկերներ և ընկերուհիներ սիրայօժար տրամադրեցին իրենց աջակցութիւնը, եւ կը յուսանք թէ այս շաբթու ամէն ինչ կը կանոնաւորուի (այնքան որքան կախում ունի մեզմէ):

«ՅԱՌԱՋ»Ը ՊԻՏԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ ԱՄԷՆ ԳՆՈՎ, եթէ կարելի ըլլայ նորէն չորս էջ: Զեռք առած ենք ամէն կարելի միջոց, որպէսզի մեր տարագիր բազմութիւնները առանց հայերէն թերթի չմնան պատեւրազմական վիճակի փոթորիկներուն մէջ: Այս պարագան տարրական պարտականութիւն մըն է մեզի համար, ճիշդ այն պահուն երբ հազարաւոր հայ երիտասարդներ իրենց ճակատագիրը կապած տեղացի զինուորներու հետ, մահը աչք առած կը հսկեն բոլոր ռազմաճակատներուն վրայ:

Այս առաջադրութեամբ, կ'ողջէինք մեր բոլոր բաժանորդներուն, ընթերցողներուն, գործակալներուն եւ բարեկամներուն ուշադրութեան յանձնել հետեւեալ կէտերը. —

1. — Ինչպէս բոլոր հաստատութեանց եւ աշխատաւորներու, նոյնպէս տպարաններու եւ անոնց բանուորներուն կացութիւնը միշտ փոփոխական է: Վնարումները կը կատարուին օրը օրին: Հետեւաբար, բաժնեգրները եւ օրը օրին ծախուած թերթերուն փոխարժէքը պէտք է մեր ձեռքը հասնի անյապաղ, նոյնիսկ օրը օրին: Մանաւանդ որ յոյս չունինք դրամ ստանալու արտասահմանէն:

2. — Տպագրական թուղթը ամէնէն թանկագին բանն է այսօր: Ուստի, իւրաքանչիւր գործակալ պէտք է վերջնապէս ճշդէ իր սպառած քանակութիւնը, որպէսզի տպագրութիւնը կատարուի անոր համեմատ:

Բարեկամական խրատ մը եւս, — օրը օրին թարգմանելով բոլոր

բացառիկ օրէնքները, կը յանձնարարենք կտրել եւ պահել զանոնք, որպէսզի հետապնդումներու չենթարկուին, թիւրիմացութեամբ կամ անգիտութեամբ:

«ՅԱՌԱՋ»

10 Սեպտեմբեր 1939

Մենք անկեղծ գիտուոր եմք...

Այսպէս չեն երգեր անշուշտ անոնք որ, զօրաշարժի առաջին օրէն փութացին զօրանոց, իրենց երիտասարդութեան մեղքը քաւելու համար:

Բայց, այդպէ՛ս կ'ըսեն իրենց նամակներով, միշտ աշխոյժ եւ դոհունակ:

Հատ մը տպեր էինք առջի օր, Վիէնէն, որ դրօշի տակ ունի արդէն 120 հայորդիներ:

— «Քսանըհինդ հայ տղաքներ ենք միասին, Պ. քաղաքին մէջ: Բոլորս ալ դոհ ենք մեր վիճակէն: Մարդանքի պահուն միշտ հայերէն կ'երգենք: Կերակուրները շատ լաւ են: Խտրութիւն չկայ»:

Ահա ուրիշ մը, Վալանսի առաջին խումբէն.

— «Հինդ շաբաթ է որ... ենք. բոլորս ալ շատ դոհ ենք: Առայժմ զինուորական դիտելիքներ կը սորվինք: Մեր մեծաւորները շատ լաւ աչքով կը նային մեզի: Բժիշկ մը, որ ներկայ եղած էր մեր քննութեան, բացատրեց ամէնուն առջեւ. — Ես պտըտած եմ Ատանա, Ուրֆա, Այնթապ, Տիարպէքիր եւ շատ մը տեղեր, տեսած եմ հայ զինուորները, խիզախ եւ հայրենասէր: Հայերը շատ լաւ զինուորներ են եւ մեզի չափ իրաւունք ունին, արդար իրաւունք»:

Երրորդ մը, Մարսէյի շրջանէն (Սէն Լու).

— «Օգոստոս 24ին դրօշի տակ հրաւիրուեցանք: Քանէն, Կրասէն Նիսէն, Մարսէյէն բոլոր հայ զինուորները հաւաքուեցան զօրանոց մը: Մօտաւորապէս 80 հողի էինք, իւրաքանչիւրը 2 — 4 զաւակներու հայր: Մէկ ամիս վերջը մեզ փոխադրեցին նշանակուած վայրը: Սիրով կապուած ենք իրարու եւ մեր երկրորդ հայրենիքին, Ֆրանսայի: Ճշդապահութեամբ կը կատարենք մեր բոլոր պարտականութիւնները: Մեր սպաները, ամենամեծէն մինչեւ փոքրը սիրով կը

վարուին մեզի հետ: Կը գտնուինք լեռնային շրջանի մը մէջ որ շատ կը յիշեցնէ մեր հայրենի լեռները: Ամէն օր հինգ ժամ մարզանքներ կը կատարենք, մնացեալ մասը կ'անցընենք ընկերական հաւաքոյթներով: Բոլորս ալ ապրիլեան սերունդէն ենք: Անհետացած են դուրսի քէները եւ կիրքերը: Շարունակ հայերէն երգեր կ'երգենք: Անցեալ օր խորապէս յուզուեցանք, երբ ընկեր Ս. Պ. կ'երգէր հին երգ մը.

Օգոստոսի մէջ ելանք Բանաստեղծի.— Քաջ ընկերներով դիմեցինք ժայռէ ժայռ...

Ազնիւ ընկերներ, ըսէք մայրիկիս, թող չսպասէ Լեւոն որդեակին...

Հատ մը եւս, վերջին պահուն.

— «Սիրելի «Յառաջ», մօտ 50 հայ երիտասարդներ միասին ենք մեր զօրագունդին մէջ: Շատ լաւ կը վարուին մեզի հետ: Մեր աղատ ժամերը կ'անցընենք պատմելով 1915ի ջարդերը Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ կողմէ, եւ մեծ ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընեն: Հարիւրապետ մը յայտարարեց.— «Շուշու լաւ դիտեմ ձեր պատմութիւնը: Դուք քաջ էք եւ հայրենասէր»: Ոչ մէկ խտրութիւն: Երբեք չենք լսեր «օտարական» բառը:

Եւ բոլորն ալ երկու բան կը խնդրեն Սիրելի «Յառաջ»էն.— 1.— Տպել իրենց տպաւորութիւնները: 2.— Յառաջ դրկել: «Շարաթներէ ի վեր անոր կարօտը կը քաշենք» եւ դեռ աւելի տաք խօսքեր:

Առաջին խնդիրը մեր կամքէն կախում չունի: Պատերազմական վիճակ է եւ զինուորները, նոյնիսկ սպաները արտօնուած չեն թրջթակցութիւն գրելու: Եթէ կարգ մը հատուածներ քաղցինք, այդ ալ կը պարտինք զինուորական թղթատարութեան բարեհաճութեան, որ նամակները քննած եւ համապատասխան պիտակը փակցուցած է:

Գալով երկրորդին, — շատ սիրով: Ամէն անգամ որ հասցէ մը կը ստանանք ափ մը զինուորներէ, 4 — 5 հոգի ըլլան թէ 40 — 50, անմիջապէս կ'արձանագրենք եւ կը շրջենք թերթը, որպէսզի այնքան հոգերու հետ հայերէն թերթի մըն ալ կարօտը չքաշեն մեր արի տղաքը, ինչ դաւանանքի ալ պատկանին:

Ուրեմն, թէեւ հեռու՝ իրենց հայրենիքէն, հայ զինուորները կը մնան միշտ կորովի եւ ինքնավստահ:

Անշուշտ «Հարիւր Փալաք»ը մեր կողմն ալ կը դառնայ օր մը, երբ յաղթանակէն արդարութեան եւ ազգերու ինքնորոշման իրաւունքները, որոնք դժբախտաբար միշտ արիւն կը պահանջեն, արեւելքէն մինչեւ արեւմուտք: Եւ առանց ազգի խտրութեան:

Շ.

13 Հոկտեմբեր 1939

Շուկերն անգամ տեղ ունին

Լոյսերու մէջ կը լողար այս քաղաքը, — հիմա կապոյտ է հագեր : Ոչ այն անուշաչուի կապոյտը որ խորհրդանշանը կը համարուէր վարդավառ յոյսերու եւ կենսունակութեան, այլ կապոյտ մը մռայլ եւ խուսափուկ : Աղբանշան վտանգի :

Փողոցները խաւարակուռ եւ ամայի : Զէն ու զրահ ամէն կողմ : Եւ լռութիւն, լռութիւն :

Շէնչող, թեթեւաչարժ, թռչունի պէս կ'ոստոստէին այս քաղաքին տղաքներն ու աղջիկները, նոյնիսկ ծերուկներն ու պառաւները :

Հիմա ծանրութիւն մը կախուեր է ոչ միայն իրենց դէմքերուն վրայ, այլ եւ ուսերն ի վար, — կաղարգել դիմա՛կ...

Եւ շնորհագեղ Փարիզը ի զուր նրբութիւններ կը հնարէ, պարտկելու, գոնէ շիճեւի մը վերածելու համար այս չարաշուք տուփերը :

Ամէն փողոցի առջեւ, ամէն մեծ շէնքի պատին վրայ աղբեր որ թունդ կը հանեն ձեր սիրտը. — Abri, — այսքան մարդու համար :

Ամբողջ քաղաքներ պարպուած՝ կառավարութեան հրամանով կամ ինքնաբերաբար : Հարիւր հազարաւոր քաղաքացիներ մանաւանդ կիներ եւ մանուկներ փոխադրուած դէպի ներքին դաւառները :

Բայց միայն մարդկային բազմութիւնները չեն որ կը հեւան, կը տքան օրուան եւ վաղուան հոգերուն առջեւ : Միայն անոնք չեն որ կը վայելեն իշխանութեան եւ բազմազան կազմակերպութեանց գուրդուրանքը :

Շուներն անգամ տէր ունին, այս քաղաքին մէջ եւ այլուր, — միւս դաշնակից երկրին, Մեծ Բրիտանիոյ մէջ :

Շուներուն համար անգամ կաղարգել դիմակներ հնարուած են : Եւ բարի մարդիկ անտէր շուներ կամ կատուներ կը հաւաքեն փողոցներէն եւ լքուած բնակարաններէն :

Դեռ անցեալ շաբթու, թերթերը աղղ մը կը հրատարակէին, անտէր շուները այսինչ պատսպարանը ղրկելու համար : Իսկ Անգլիոյ մէջ 5000 շուներ հաւաքուած են միայն մէկ հաստատութեան մէջ, խնամուելու համար այնպէս ինչպէս մարդ — անասունները :

Դարձեալ Անգլիոյ մէջ — Լոնտոն — որոշեր են մետաղէ նշանակներ կախել անասուններու վիզէն, որպէսզի չկորսուին, պատերազմի ընթացքին : Այս առթիւ ցուցակադրութիւն մըն ալ պիտի կատարուի ինչպէս քաղաքացիներու համար :

... Միայն Հայկական Փարիզն է որ կը ներկայացնէ շրմորած, թմրած, կամկար կերպարանք մը : Տեսակ մը «կապած — աւել» :

Հինգ շաբթուան մէջ, հազիւ կարելի եղաւ ձեւի մը վերածել զինուորներու օգնութեան խնդիրը, ինչպէս պիտի կարդաք այսօր իսկ: Կազմակերպութեան մասնիկ մը՝ ընդհանուր ալեկոծութեան մէջ:

Իսկ բուն պահանջը, այնքան տարրական եւ ստիպողական, — Գլոխ մը, հասցէ՛ մը, վարելու համար այս գաղութը:

Լման մէկ տարի ջուր ծեծեցին երիտասարդներն անգամ, եւ կարելի չեղաւ գտնել գոնէ ինը հոգի, իբրեւ Ազգ. Խորհուրդ:

Շուներն անգամ տէր գտան, պատերազմի արհաւիրքին մէջ: Մենք դեռ մոմով մարդ կը փնտռենք, իբրեւ կեդրոնական հասցէ:

Շ.

14 Հոկտեմբեր 1939

«Խաչ օգնեա ինձ»...

Այս այն պատկերը չէ զոր կը ցուցնեն դպրոցին մէջ, դրքի մը վրայ, — մանուկ մը նկուն ծնրադիր խաչին առջեւ, ձեռնածալ աղօթքի նստած խաչին առջեւ: Պատկեր մը որ կրնայ հայկական կոչուիլ, իբրեւ մէկ հիմնական էջը մեր դարաւոր պատմութեան:

Բուն խաչն է այս. — տառապանք, սլայքար եւ յաղթանակ: Ամէն պարազայի մէջ, քաջութիւն:

Անշուշտ կարդացիք երէկուան լուրը, — հայ զինուոր մը Պատերազմական Խաչի արժանացած է արեւմտ. ճակատին վրայ, իր քաջութեան եւ անձնուիրութեան համար:

Սեպտեմբեր 30ի կռիւներուն մէջ, բուն ռմբակոծութեան մը պահուն, հայ զինուորը կը տեսնէ ընկեր մը անտէր, հողին տակ ծածկուած: Զգալով թէ կրնայ ողջ ըլլալ, օգնութեան կը փութայ, հակառակ տեղացող կրակին, դայն շալկելով ազատելու համար, բայց ինքն ալ կը վիրաւորուի:

Այսպիսի քաջագործութիւններ շատ պիտի արձանագրուին այս սուհետեւ, քանի տեւէ եւ սաստկանայ պատերազմը: Եւ բոլոր ճակատներուն վրայ, ուր որ հայ զինուորներ կը գտնուին:

Առաջին Պատերազմական Խաչը չէ որ կը տրուի հայ զինուորի

մը : Մեծ պատերազմին ատեն , կամ աւելի առաջ , զանազան ճակատներու վրայ , միշտ ալ վարձատրուած է քաջութիւնը , խաչով կամ տարբեր շքանշանով մը :

Բայց , — եւ այս է որ հայկական ողբերգութիւն կը կոչուի — մինչ ուրիշ խաչեր եւ շքանշաններ կը ծառայեն հայրենիք ստեղծելու կամ զայն ընդարձակելու , հայկական քաջադործութեանց յիշատակութիւնները ընդհանրապէս կը կազմեն «նիւթեր պատմութեան համար» ...

Ո՞վ պիտի կրնար հաւաքել եւ արձանադրել պատմութիւնը այն քաջադործութեանց — մեծ մասով առանց խաչի կամ շքանշանի — որ կատարուեցան այս անտէր ժողովուրդին կողմէ , վերջին հարիւր տարիներու ընթացքին , յաճախ ի հաշիւ ուրիշներու , աւելի հզօր եւ բախտաւոր Պետութեանց :

Եւ ո՞վ պիտի համարձակէր , այդ արձանադրութեան հետ քով քովի , դրի առնել շարքը այն զարհուրելի յուսախարութեանց եւ փլուզումներուն , որ տեղի ունեցան նոյն միօրինակութեամբ , — միշտ մեռածաներորդ ժամուն , ճիշդ այն պահուն երբ ժամանակը եկած էր բաժակը բերնին մօտեցնելու :

Մեր պատմութեան մէկ խորհուրդը չի՞ կազմեր Կարնեցի Եղուարդին պարագան , — հողին տակ ծածկուած բան մը կ'ուզես փրկել , մարմին մը որ կը հեւայ , որ իր բախտին ձգուեր է : Կը փորձես շալկել , փրկել զայն , տեղատարափ կրակի մը տակ , եւ դուն ալ կ'իյնաս վիրաւոր :

Ու մինչ այդ մարմինը տէր ունի եւ երկիր , քու բաժինդ կ'ըլլայ խաչ մը , իբրեւ բարոյական դոհացում :

Քանի՞ քանի անգամ այս արի ժողովուրդը փորձեց , ինքն իր գլխուն եւ ուրիշներու աջակցութեամբ , թօթափել իր մարմնին վրայ դիպուած հողն ու փոշին , արիւնաթաթախ կապանքներն ու փուշերը , — որպէսզի ինքն ալ բոյն մը ապահովէ արեւուն տակ : Բայց միշտ ալ մնաց կէս ճամբան :

Տակաւին քանի՞ տարի պատերազմական խաչեր , այդ բոյնը ձեռք բերելու կամ դոնէ եղածը պահելու համար ...

Շ .

1945
1955

Նորեկն պատկերի միայ

«Յառաջ»-ի վերջին թիւը լոյս տեսաւ 1940 Յունիս 9ին, Կիրակի: Կառավարութիւնը Փարիզէն հեռացած ըլլալով, յաջորդ համարը, թէեւ չարուած, տպագրութեան չյանձնուեցաւ, քանի որ կարելի չէր դրաքննութեան ենթարկել:

Ուրեմն թերթը ինքնին դադրեցաւ Յունիս 10ին: Եւ լաւ եղաւ, որովհետեւ թշնամին արդէն մտած էր Փարիզի շրջանը, իսկ Յունիս 12ին Իտալիան դաւադրաբար կռնակէն կը զարնէր մեր երկրորդ հայրենիքը:

Այնուհետեւ լռութիւն, մօտ հինգ տարի:

Այդ կամաւոր լռութիւնը զրկա՞նք մը եղաւ հազարաւոր ընթերցողներու համար, որոնք «Յառաջ»ով կը սնանէին տասնհինգ տարիէ ի վեր:

Թերեւս: Բայց ի՞նչ կ'արժէ այդ բռնադատեալ զրկանքը այն խոր գոհունակութեան եւ սփոփանքին դիմաց, զոր կը վայելենք այսօր:

Այո, այս թերթը — ինչպէս ուրիշ որեւէ փարիզահայ թերթ — չարատաւորուեցաւ թշնամի տիրապետութեան ծառայած ըլլալու մեղքով: Եւ այս՝ լման չորս տարի, երբ Ֆրանսան պատահական պարտութեան մը լեղին կը քամէր, իսկ վարձու գրիչները ազատօրէն աճուրդ կը կատարէին իր գլխուն վրայ:

Այդ ինքնակամ լռութիւնը եղաւ տեսակ մը կրաւորական դիմադրութիւն:

Եւ ահա նորէն պատնէշին վրայ, շարունակելու համար իր պարտականութիւնը, ազատադրուած Ֆրանսայի շուքին տակ:

Ուրեմն յառա՛ջ դէպի աշխատանք, հիմա որ այլեւս չաբաթներու խնդիր է աննախընթաց, անասելի Աշխարհամարտին, իսկապէս աշխարհաստան, տիեզերական պատերազմին վախճանը:

Ի՞նչպէս կ'ըմբռնենք մենք այդ աշխատանքը, այսօրուան եւ վաղ-
ուան համար:

Ա.— Այսօր ալ, ինչպէս երէկ, աշխատանք Հայրենիքին համար,
որ թէեւ փրկուեցաւ իր կարգին արիւնագանգ եւ քարուքանդ ուղ-
մադաշտ մը դառնալու ահռելի աղէտէն, բայց մօտ երեք հարիւր
հազար կտրիճներ տրամադրեց Եւրոպայի բոլոր ճակատներուն վրայ,
ի խնդիր ընդհանուր յաղթանակին: Մէկ խօսքով՝ արիւն քամեց:

Աշխատանք՝ անոր վէրքերը դարմանելու եւ անոր արդար իրա-
ւունքները հռչակելու: Իսկ ամէնէն առաջ, աշխատանք՝ աւելի սերտ
կապ հաստատելու անոր հետ, փոխադարձ վստահութեամբ: Առանց
իշխանաւորի եւ հպատակի հակաժողովրդական ստրկամտութեան:

Այդ ճամբուն վրայ քայլ մը առնուած է արդէն Երեւանի մէջ,
էջմիածնի ղրկած պատուիրակութեամբ եւ մշակոյթի ընկերութեան
մը հաստատումով: Դեռ չենք յիշեր դաղթաշխարհի սրտագին զո-
հաբերութիւնը, «Սասունցի Դաւիթ» հրասայլերու շարքին կազմու-
թեան համար:

Դժուա՛ր է նախատեսել իւրաքանչիւր երկրի վերջնական կազմն
ու սահմանադիժը, այս զարհուրելի Արհաւիրքէն վերջը:

Անշուշտ պիտի կատարուին դորդագին փլուզումներ եւ վերի-
վայրումներ: Եւ իբրեւ հետեւանք, ոչ միայն առժամապէս պար-
տուած ժողովուրդներ պիտի վերագտնեն իրենց երկիրներն ու ազա-
տութիւնը, այլ եւ պիտի ապահովեն լիառատ բաժին՝ ընդհանրական,
ջախջախիչ յաղթանակի անսպառ հունձքէն:

Սպասելով հաշտութեան խորհրդաժողովներու գումարման,
միամտութի՞ւն պիտի ըլլար ենթադրել թէ Հայաստանի սահմաններու
ընդարձակման խնդիր մըն ալ պիտի յուզուի: Ամէն պարագայի մէջ,
կայ եւ կը մնայ Հայկական Դատ մը, — կ'ուզէինք ըսել Թրքահայ
Դատը, որուն համար գետերով արիւն հոսեցաւ եւ ամբողջ ժողո-
վուրդ մը նահատակուեցաւ:

Ուրեմն, մենք պիտի շարունակենք արթուն պահել տարադիր
բազմութեանց դիտակցութիւնը, ինչպէս տասնըհինգ տարի անընդ-
հատ: Առանց երազներ հիւսելու, բայց եւ առանց ընկրկելու որ եւ
է նկատումի կամ համակերպութեան առջեւ:

Ոչ մէկ տրամադրութիւն՝ քաղաքագիտական շարժումներ փոր-
ձելու կամ ճամբաները խաչաձեւելու: Եթէ իրաւասու իշխանութիւնը
մտածեր է ամէն բան, աւելի լաւ: Իսկ եթէ նորէն պիտի մնանք
անտէր, տեսակ մը «աղքատ ազգական», չկայ ուժ մը որ կարենայ
լռութեան դատապարտել աշխարհացրիւ ժողովուրդ մը իր արդար
իրաւունքները — թափուած յորդահոսան արեան գինը յիշեցնելու
համար:

Բ. — Աշխատանք Արտասահմանի ինֆնապաշտպանութեան համար :

Ինչ որ տարադիր բազմութիւններ, Արտասահման, գաղութ կամ Սփիւռք եւ կամ Գաղթաշխարհ կը կոչենք, վերջին մնացորդն է դարաւոր հալածանքներէն փախած, հայաջինջ սարսափներէն ճողորած ժողովուրդի մը :

Անցած 20 — 25 տարիները արդէն ահաւոր աւեր գործեցին եւ դեռ կը գործեն : Աւելի քան երբեք անհրաժեշտ է լարել, բազմապատկել ուժերը, այդ ցիրուցան, չորս հովերէն տարուբեր բազմութեանց ինքնապաշտպանութիւնը ամրապնդելու, զանոնք իրենց ճակատադրին տէր դարձնելու համար : Մինչեւ որ կարենան երդիք մը ճարել հայրենի հողերուն վրայ :

Ինքնապաշտպանութեան այդ պայքարը աւելի լուրջ ուշադրութիւն եւ բազմակողմանի գործունէութիւն կը պահանջէ այսօր, երբ ամբողջ աշխարհը ամեհի երկունքի մը բռնուած է :

Ամէն գաղութ բոլորովին տարբեր միջավայրի եւ կարգուսարքի ենթակայ ըլլալով, ստիպուած է մշակել տարբեր ուղեգիծ մը : Անհրաժեշտ է այդ ուղեգիծը ներդաշնակել հայրենիքի եւ ժողովուրդի ընդհանուր, հիմնական շահերուն հետ, առանց վիճելի միջամտութիւններ պարտադրելու : Առանց զանոնք հասարակ հրամանակատարներ դարձնելու :

Աւելի պարզ կը խօսինք այս մասին, երբ առիթ ունենանք առանձին քննելու իւրաքանչիւր պարագայ :

Գ. — Աշխատանք մշակոյթի մակտիւն վրայ :

Լաւատեսներ կը հաստատեն թէ ոչ մէկ ատեն այնքան գիրք տպուած կամ ծախուած էր Արտասահմանի մէջ, որքան վերջին տարիներու ընթացքին :

Այս՝ պատկերին արտաքին երեսն է միայն : Երբ ներքինը քննենք, եզրակացութիւնը ուրիշ բան ըսել կուտայ : Այստեղ եւ ամէն տեղ :

Ճիշդ է. շատեր տասնեակ հազարաւոր ֆրանքի գիրքեր գնեցին, յաճախ առանց սակարկելու : Բայց, քանի՞ հոգի թղթատեցին զանոնք, կենդանի կապ հաստատելու համար հայկական մշակոյթին հետ, որ հետզհետէ կը լճանայ, կը նեղնայ, սպառնալով դառնալ սահմանափակ աւազան մը :

Տասնըհինգ տարի «Յառաջ»ը ահազանդ հնչեցուց այս ճակատին վրայ, եւ այսուհետեւ աւելի ուժգնօրէն պիտի հնչեցնէ զայն : Մանաւանդ որ, գրոց — բրոցներն անգամ հեւալ, յօրանջել, նահանջել սկսած են :

Դ. — Աշխատանք Նոր Սերունդին փրկութեան համար :

Ամէնէն եղբրական հարցը՝ մեր գաղութին մէջ եւ այլուր :

Ֆրանսայի ազատագրումէն ի վեր, չատ կը խօսուի երիտասարդական եռանդուն գործունէութեան մը մասին:

Արդարեւ, աչքի կը զարնէ նշանակալից ոգեւորութիւն մը, մէկէ աւելի ճակատներու վրայ: Բայց, թէ ուզէինք զանազանել ստուերն ու իրականութիւնը, վերլուծել սեւն ու ճերմակը, մեր նայուածքը պիտի շուարէր խոշոր հարցականի մը առջեւ:

«Յառաջ»ի դերը պիտի ըլլայ տիրական՝ այս ճակատին վրայ, ինչպէս ամբողջ տասնըհինգ տարի: Տոգորուն սրտցաւ խանդավառութեամբ եւ եղբայրական հոգածութեամբ:

Եւ վերջապէս աշխատանք ընկերային – աշխատաւորական ճակատին վրայ, կանացի գործունէութեան շուրջ եւն.:

×

Ահա նորէն պատնէշին վրայ, նոյն հաւատքով եւ կամեցողութեամբ: Իբրեւ հիմնական հեռանկար ունենալով այս դժբախտ ժողովուրդին բարիքը՝ ամէն գետնի վրայ: Մանաւանդ պատերազմի եւ ընկերային յեղափոխութեան փոթորկածայն ալիքներուն մէջ:

Մենք չունինք շուշլաբան յաւակնութիւններ: Ոչ ալ ամէն իմաստութիւն այս կամ այն հոսանքին առաքինութիւնը համարելու միտում: Բայց, իւրաքանչիւրը իր չափով:

Լայն է ասպարէզը, եւ եղբրականօրէն ծանր բեռը: Թող ամէն մէկն իր բաժինն ստանձնէ շինարար, սրտագին աշխատանքի ճակատին վրայ: Եւ պատասխանատուութիւն՝ գալիք օրերու թոհուրոհին մէջ:

Մթնոլորտը կրնայ պայծառանալ, պղտորած միտքերը կրնան լուսաբանուիլ միայն անկեղծ եւ գործօն աշխատակցութեամբ եւ փոխադարձ վստահութեամբ:

Այս ճակատադրական օրերը բոլորէս կը պահանջեն արթնութիւն եւ մանաւանդ լրջութիւն: Կանխակալ կարծիքներն ու խժալուր կանչերը չեն որ պիտի հարթեն ճամբան՝ ընդհանուր գործակցութեան համար:

Միացեալ կամ ազգային ճակատ, այո՛: Բայց ոչ միակողմանի թիաւարում, ծուռն ու շիտակը չփոթելու աստիճան:

Պիտանի, տրամադրելի ուժերու տնտեսութիւն եւ կեդրոնացում, ինչո՞ւ չէ: Բայց ոչ ամէն բան մէկ աւազանի մէջ ձուլելու մարզանքներ, որ յատուկ են դիկտատուրաներու: Ամէն պարագայի մէջ ոչ ժողովրդապետական:

Ուրեմն ողջո՞յն «Յառաջ»ի ընթերցողներուն լաւագոյն օրերու ցանկութեամբ:

Շ.

8 Ապրիլ 1945

Իբրեւ ողջոյն «Յառաջ»ին

Այս ջուրը չկա՞յ, եղբա՛յր,
Որ դաշտին մէջէն հանդարտագեղ կ'ոլորուի,
Որուն աւուներէն լեռնային այս մանուշակները, ճէնգելյանները,
Երջանկօրո՞ւր, կը խմեն,

Որուն պաղպաղուն ումպերէն, տարրերու խորհրդաւոր քուրային
մէջ բաղադրուած, տժգոյն մարդկութիւնը կ'ամռնուի,

Որուն կենսապարզեւ կոհակները ստորերկրեայ շերտեր կը կտրեն,
ու զմայլուն ուռիին, ու բաղկատարած մայրիներուն արեւը կանա՛չ
կը պահեն,

Այս ջուրը չկա՞յ, եղբա՛յր,

Որուն բիւրեղ աւազաններուն մէջ, տօթակէզ ժամերուն, դեղ-
նալանջերու, կաքաններու, սարեակներու երամներ կը լողնան,

— Ճոռողագին ու թեւաբախ յափշտակութի՛ւն, —

Որուն սառնորակ ալիքներուն մէջ, երբ բարտին ստուերը կը
չափէ հասակը հովիտին, սկիւռն ու եղջերուն, մանր դուարն ու
արջառը, ամէն մէկը իրիկնային իր ժամուն, կուգայ իր պապակած
դունչը մխրճել:

Այս մայր ջուրը չկա՞յ, եղբա՛յր, խաղաղաճեմ ու հոգեհեւ,

Եղած է ջրվէ՛ժ ու ժա՛յթք, հեռո՞ւն իր երիտասարդութեան,
փոթորի՛կ ու բախի՛ւն...

×

Խտացաւ օր մը, երկինքներու ծոցերուն մէջ անքննելի, ու
մաքրամաքո՞ւր, իջաւ բարձունքին անառիկ, ու բարձունքէն ահեղա-
թափ խոյացաւ:

Խառնեց, զօրանալու իր երթին մէջ տարերային, ուղիներն համակ
որոնց իր ճամբուն հանդիպեցաւ:

— Կեցի՛ր, հրամայեց ապառաժ մ'անսասան:

Թեւ մը դլխէն, թեւ մը ոտքէն, ու իրանը ապառաժի ենթահողին՝
պլլուեցաւ:

Քսուկեցաւ ընդերքին, ու հալեցուց անագն ու ոսկին, երկաթն ու պղինձը, հանքաղն ու մակնէղիոնն, եւ ծանրաբեռնուած ալիքներով, թաւալեցաւ:

×

Հետզհետէ, խռովք մը ծաւալեցաւ մարմնին մէջ փարթամ...

Անասելի կարօտներ՝ դէպի հովիտները...

Անդիմադրելի կանչը մեղեդիներուն, հովերու գրկին, ծործորներէն մեկնած... բայց յանկարծ, նե՛նդ, խռոչ մ'իր առջեւ:

— Ահա թիզ առ թիզ, ըսին յորձանքներն, պիտի չուլլուինք պատերն ի վեր, ու պիտի իյնաս գերի՝ մեր յաղթական գնացքին: Մենք պիտի երթանք առա՛ջ:

Աղո՛ւ, կախարդակ'ան ձայներ կը կանչեն...

Շատ չանցած, ցայտք անդնային, ու դռռում պակուցիչ: Ջրվէժին կամարը կազմուած:

Ու եղաւ պահ մը ուր վսեմադոյն արարչութիւնը գիրկընդխառնուեցաւ աւերումին հետ տարերային:

Ալիքներու յորդոզ խոյանքէն ժայռեր տեղահան դուրեցան:

Հողակոյտի փլուզում, ու աւեր՝ մըջնատուններու չնչին:

Վարը, ստորոտը ջրվէժին, ծփծփո՛ւն, մատղաշ իրանը բարտիին արմատախիլ, ու իր դալար ոստին վրայ՝ արտոյտի բոյն մը ջրամոյն:

×

Ալիքները հարստացած թէեւ երբեք չդարձան ետ, բայց ալ չունին անհասաստ ոռոցներ, ո՛չ ալ կը լեցնեն մթնոլորտը փրփրուրներով, ո՛չ ալ կը թրթռացնեն օդը տենդահար:

Հետզհետէ աւելի զօրացած, յափրացած, երկունքի տառապանքներ կը գալարեն ընդերքն իր, եւ կը ժպտի երեսն՝ երկնքին, ասմադուն քաղցրութեամբ:

Ամէն մէկ կաթիլը իր համայնոռոզ իրանին կը թաւալի՝ կենդանացած, միակ ներդաշնակութեան՝ նուիրումին կշռոյթովը:

×

Այս ջուրը, որ, հիմա այսպէ՛ս, հեղասահ...

Եղբա՛յր, եղբա՛յր, տա՛ր որ բոլոր մեղապարտ թէ աւերիչ դեզերանքներն իմ, մոզոլթեամբը միեւնոյն ալքիմիային, դարձնէին այս չարչարակոծ, այս սիրահեւ սիրտը պուէտին, քեզի համար, բոլորին համար, աւելի մե՛ծ, աւելի տա՛ք ողջակէզ:

ՀՐԱԶ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

15 Ապրիլ 1945

Génocide

Նոր բառ մը, որ դործածուեցաւ Նիւրնպէրկի դատաւարութեան առթիւ: Կը նշանակէ՝ «ցեղասպանութիւն»:

Արդարեւ, չորս յաղթական պետութիւնները կը յայտարարեն իրենց պատմական ամբաստանադրին մէջ.—

«Գերմանիա յանցաւոր է ցեղասպանութեան կանխամտածեալ եւ ծրագրեալ ռիւքներով.— Բնաջնջում ազգային, կրօնական կամ ցեղային խմբաւորումներուն, մասնաւորապէս Լեհերու, Հրեաներու եւ ուրիշներու»:

Ինչպէս դիտել կուտան իրաւագէտներ, պատմութեան մէջ առաջին անգամ է որ «ցեղասպանութիւն» բառը կ'երեւայ ամբաստանադրի մը մէջ:

Բառին հեղինակն է ամերիկացի ուսուցչապետ մը, Լէմբին, որ կը բացատրէ անոր ծագումը եւ իմաստը՝ վերջերս հրատարակուած դրքի մը մէջ:

Génocideը կազմուած է յունարէն *genos* բառէն, որ կը նշանակէ ցեղ կամ տոհմ եւ *cide* մասնիկէն, — սպաննել, ինչպէս կ'ըսենք *homicide*, *infanticide* եւն.: Կը նշանակէ՝ մասնաւորաբար, կանխորոշ ծրագրի մը համաձայն քանդել ազգային խմբաւորումներու կեանքին էական հիմերը, բնաջնջելու համար զանոնք իրենց քաղաքական, ընկերային, մշակութային, լեզուական հիմնարկութեանց, անոնց ազգային եւ կրօնական զգացումներուն եւ տնտեսութեան կազմալուծումով: Ցեղասպանութեան արարքը, ուղղուած է ազգային խմբաւորումի մը դէմ իբրեւ ամբողջութիւն, եւ անոր տրամադրած դուրծողութիւնները անհատներու դէմ ուղղուած են ոչ թէ զանոնք նկատի առնելով իբրեւ անհատներ, այլ իբրեւ անդամները նոյն ազգային խմբաւորման:

Արարքը երկու փուլերէ կը բաղկանայ, — մէկը՝ ոչնչացնել հարստահարեալ խմբաւորումին ազգային վարիչ տարրը, երկրորդը՝ անոր տեղ դնել հարստահարիչին վարիչ տարրը (*cadre*) եւն.: (Le Monde):

Ամերիկացի ուսուցչապետին կարծիքով, միջազգային իրաւագիտութեան այս նոր սկզբունքին համաձայն, ոչ միայն պիտի պատժուին պատերազմի ոճրագործները, այլեւ ապագային պիտի ապահովուի ժողովուրդներու մասնաւորապէս փոքրամասնութեանց պաշտպանութիւնը:

Կը կարգանք այս տողերը, կը հետեւինք Նիւրնպէրկի դատաւարութեան, — եւ մեր միտքը բնազդօրէն կը յածի դէպի հեռաւոր աշխարհ մը, ուր նոյնպէս «պատերազմի ոճիրներ» գործուեցան, 30 տարի առաջ: Համաձայն կանխորոշ ծրագրի մը որ մշակուած էր երեք անգամ 30 տարի առաջ, ոչնչացնելու համար անտէր եւ անճար ժողովուրդ մը, Մեծ Պատերազմի ընթացքին:

Այն ատեն ալ, նոյն ծրագրեալ մեթոտները, — ոչնչացնել զլուսնները (դեկավարութիւն): Կազմալուծել, քանդել, չորցնել քաղաքական, ընկերային, մշակութային եւ տնտեսական կեանքին կարգուսարքը եւ արմատները: Ապա խմբովին, զանգուածօրէն ջարդել, բնաջնջել: Տեղին վրայ, աքսորի ճամբուն վրայ կամ անասլատին մէջ: Ոչնչացնել սուրով, դաշոյնով, հրացանով, թնդանօթով, կացինով, քարով, ուրագով, մուրճով կամ բիրով: Կախաղանով եւ հրկիղումով: Անօթութեան դատապարտելով կամ դետը, ծովը նետելով: Նոյնիսկ թունաւոր մանրէներ ներարկելով: Ծծկեր երախաներ սնտուկներու մէջ դամելով...

Մէկ խօսքով՝ ցեղասպանութիւն:

Արդ, այն ատեն ո՞ւր էին այսօրուան իրաւագէտներն ու դատաւորները: Բա՞ռը չէին գտած, թէ արիւնածարաւ ճիւղը այնքան զօրաւոր էր եւ անմատչելի, որ չկրցան ձեռք զարնել...

Մեր ընդլղումը կը տասնապատկուի մանաւանդ անոր համար որ, այն ատեն ալ օրուան յաղթականները կը գտնուէին տեղին վրայ, ոճիրին վայրը: Հոն էին լման չորս տարի, եւ կ'իշխէին տիրաբար, ինչպէս այսօր Գերմանիոյ մէջ:

Այն ատեն ալ հարիւրաւոր ձերբակալութիւններ կատարուեցան, եւ 70 հատընտիր հրէշներ Մալթա փոխադրուեցան, դատուելու եւ իրենց արժանի պատիժը կրելու համար: Յետո՞յ:

Բարեփոխուած է աշխարհը, Պոլսէն, Մալթայէն մինչեւ Նիւրնպէրկ, Պէլզէն կամ Աուշվից:

Երա՛նի թէ: Թող դատուին, թող անխնայ պատժուին ցեղասպանութեան բորենիները: Բայց, ո՞ւր բացուեցաւ նոր ժամանակներու ցեղասպանութեան առաջին եւ «օրինակելի» դասընթացքը:

Շ.

9 Դեկտեմբեր 1945

Միևեման 50 տարեկան

Սինէմայի դիւտը Փօլ Վալէրի կը վերագրէ Պղատոնի :

Արդարեւ, մօտաւորապէս 2400 տարի առաջ յոյն նշանաւոր փիլիսոփան չինական ստուերներ խաղացած էր իր քարայրին մէջ : Քարայրին բերնին պղտիկ ծակի մը ձեւը տալով եւ հանդիպակաց պատին մասնաւոր ծեփ մը զարնելով՝ ծառայելու համար իբրեւ վարագոյր, Սոկրատի աշակերտը յաջողեցաւ ներկայացնել մեծ Ֆիլմ մը : Մէկ խօսքով, ան յայտնեց դործիքները եւ Լիւմիէր կատարելագործեց զանոնք տակաւին 50 տարի առաջ միայն, որով սինէմային դիւտը պէտք է գետեղել, միշտ Փօլ Վալէրիի տեսակէտով, 443 տարի առաջ Գրիստոսի ծնունդէն :

Զգենք բանաստեղծական այս քմայքները, քիչ մը շա՛տ միգամածային, զորս ստեղծած է մեծ բանաստեղծին արգասաբեր երեւակայութիւնը, եւ մօտենանք իրական եղելութեանց :

Ժէ. դարէն ի վեր, երբ յօրինուեցաւ մոզական լապտերը, 235 տարիներ սահեցան, մինչեւ որ Լուի և Օկիլսթ Լիւմիէր եղբայրները 1895 Փետրուած 13ին սինէմային տուին իր վերջնական ձեւը : Իսկ 1895 Դեկտեմբեր 28ին բացուեցաւ սինէմայի առաջին վարագոյրը, վճարովի հանդէսի մը մէջ, Փարիզ, Grand Café-ի ստորնայարկը :

ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ ԼՈՒԻ ԼԻՒՄԻԵՐԻ.— Ժողովուրդը կը ճանչնայ էտուիճ Ֆէօյէրը եւ Տանիէլ Տարիէօն, ու Մարլէն Տիթրիխէն մինչեւ Միշլին Փրէլ, առանց մոռնալու Ֆէրնան Կրավէն եւ Թայրըն Փաուըրը, սինէմայի ոչ մէկ արուեստագէտ անծանօթ կը մնայ իրեն :

Ժողովուրդը սկսած է ճանչնալ նաեւ մեծանուն բեմադիրները, Ֆրանք Բափրան, Ժիւլիէն Տիւլիլիէն, Պէքէրը կամ Սէսիլ Պ. տը Միլը : Բայց շատ աղօտ ծանօթութիւն մը ունի անոր մասին որ սինէմային հայրն է, — Լուի Լիւմիէր :

Այսօր Լուի Լիւմիէր 80 տարեկան է :

Պըզանսոնէն վերջ, ուր ծնաւ, Լիոնէն վերջ, ուր աշխատեցաւ,

Փարիզէն վերջ, ուր յաղթանակեց, մեծ գիտնականը այժմ կը բնակի Պանտոլի խաղաղ ծովեզերքը:

Իր վիլլան կը կոչուի *Lumen*, — այնտեղ է որ «կեանք տպագրող մեքենային» հնարիչը կ'ընդունի զիս: Բարի ժպիտ մը կը լուսաւորէ իր դէմքը, որու վրայ աշխատանքի տարիները խոր ակօսներ դժած են, որու վրայ իմացականութիւնը կը թուի թէ ձգած է իր դրոշմը:

Մինչ քով քովի կը քալենք պարտէզին մէջ, որ կը գտնուի իր վիլլային առջեւը, Լուի Լիւմիէր ինձմէ տեղեկութիւն կ'ուղէ Ֆրանսական սինէմայէն, անոր ձգտումներու եւ ապագային մասին, որովհետեւ սինէմային հայրը համեստօրէն հեռու կ'ապրի այն հրաշալի շարժումէն, զոր սինէման ստեղծեց: Եւ երբ կ'ականարկեմ իր յիսուն տարիներ առաջ կատարած գիւտին, մեծ գիտնականը կը շեղէ խօսակցութիւնը մեղամաղձոտ խոստովանութեամբ մը:

— Բախտաւորութիւն է միթէ, կ'ըսէ ինծի, շատ երկար ապրիլը, այդպէս՝ մարդ հանդիսատես կ'ըլլայ իրեններուն կորստեան եւ ուրախալի բան մը չէ այս...

Իր հիւրանոցը բարձրացած ենք հիմակ: Ռամպրանտէն գլուխգործոց վերարտադրութիւն մը «Մարդակազմութեան դասը» եւ Վալոնի եւ Թէոտոր Ռուսոյի դեղեցիկ կտաւները կը զարդարեն պատերը:

Տանուտէրը շատ բարեկամ չէ արդի նկարչութեան:

— Այժմ յանդգնութիւնը յաճախ տաղանդին տեղը կը դրաւէ, կ'աւելցնէ:

Գրադարան մը, աշխատասենեակ մը, լապորաթուար մը, — Լիւմիէր ահա թէ ուր կ'անցնէ իր օրերը և դիշերներուն մէկ մասը, հակառակ իր տարիքին, նոր ուղիներ բանալու համար գիտութեան բոլոր ճիւղերուն մէջ:

Հետաքրքրական կէտ մը, — նշանաւոր գիտունը շատ հազուադէպ է որ սինէմա երթայ:

Ինծի կ'ըսէ թէ տեսած է *Symphonie Inachevée*, *J'accuse*, Նափոլէոնը (*Abel Gance*) եւ Փանեօլի *La Fille du Puisatier*:

Որիչ կէտ մը, — Լուի Լիւմիէր երբեք Հոլիվուտ չէ գացած:

Այսպէս քաղաք մը հիմնուած է իր գիւտին շնորհիւ եւ զայն տեսնելու արդար հետաքրքրութիւնը երբեք չէ ունեցած:

Կրիֆթէն մինչեւ Սէսիլ Պ. տը Միլը եւ Ուօլթ Տիսնի, մեծ բեմադիրները եւ արուեստագէտները այցելութիւն տուած են իրեն: Ալպոմ

մը, զոր կը պահէ խնամքով, կը հաւաքէ բոլորին ստորագրութիւնները:

Մայիս 6ին (1935) Ֆրանսացիները տօնեցին իր յորելեանը:

Եւ արժանացաւ Պատուոյ Լէգէոնի հրամանատարի տիտղոսին, յետոյ ընտրուեցաւ Ակադեմական, այժմ անդամ է Գիտութեան Ակադեմիային: Երբ իրեն կը յիշեցնեմ այս տիտղոսները, կը պատասխանէ.

— Ատանկ չատ բաներ տեսած եմ:

Լոնտոնէն, Մոսկուայէն, Հելսինկիէն, Հռոմէն, Ուաշինկթընէն, Պրիւսէիէն, ամէն կողմերէ հեռագիրներ՝ շնորհաւորելու համար զինք:

— Շատ անկարելոր պատմութիւններ են ատոնք:

Այսպէս քանի մը հաճելի ժամեր՝ ընկերակից եղայ անոր որ մինակը կ'ապրի Միջերկրականի արեւոտ ափերուն վրայ, եւ որ օր մը հնարեց այս սքանչելի դործիքը, սինէման:

Շատ ժամանակ չըներ որ իր գիւտին յիսնամեակն էր:

Պզտիկ ցոյցէ մը զատ, որ տեղի ունեցաւ Փարիզ, մասնադէտներու մտերիմ շրջանակի մը մէջ, այս դէպքը ուրիշ որ եւ է արձադանդ չունեցաւ:

Ու մինչ սինէման Ֆրանսայի երկրորդ ճարտարարուեստն է և երրորդը՝ Ամերիկայի, իր հնարիչը՝ Լուի Լիւմիէր կը կորսուի, արդէն մոռացութեան աղջամուղջին մէջ:

ԱՇՈՏ ՄԱԼԱՔԵԱՆ (*)

10 Փետրուար 1946

(*) HENRI VERNEUIL

$$A + B + C = 0$$

Գրիգոր Անգութ մաթեմատիկի ուսուցիչ էր Պոլսոյ Կեդրոնականում :

Կոտորածների պատճառով՝ թիւերի այնպիսի ելեւէջ կար թուրքիայում որ, նման մի ուսման դասականութիւնը դարձել էր անհրաժեշտութիւն : Մէկ օրէն միւսը, ազգաբնակչութեան, մասնաւորապէս Հայերի թիւը կ'իջնէր ու կը բարձրանար : Արդ՝ վարպետ մաթեմատիկոս պէտք էր լինել՝ ազգային շահու վնասի մայր տոմարը անսխալ պահելու համար : Հայը, շուկայի Հայը, կէս դրագէտ, դրաւոր տետր չէր պահեր, իր առեւտրի համար : Նախ՝ Հայու մուրհակը դատարանի առջեւ արժէք չունէր, երկրորդ՝ կորսնցնելու վախը կար : Դրա համար էլ՝ անգիր կ'անէր. օրինակ՝ կալին՝ Ալիէն գանձելի յիսուն ոսկի, աշնանը՝ Վէլիէն գանձելի հարիւր : Այսպէս՝ դիւին մէջ կը պահէր իր հարստութեան տարիների հաշիւը, կարծելով որ, այսպէս աւելի ապահով է եւ գաղտնիքը միայն Աստծուն է յայտնի :

Բայց՝ Աստծուց առաջ՝ քիթը մեծ մի թագաւոր կար որ, գիտէր Հայու հնարամտութիւնը : Դա Սուլթան Համիտն էր :

Մինչդեռ սովորական աւագակները մտնում էին տները, կոտորում էին սնտուկ ու պահարան ու ոչինչ չէին գտնում, թագակիր աւագակը երկար մտածեց ու գտաւ Հայու թաքստոցը, — « Հայերը, մտածեց նա, պէտք է պահած լինեն իրենց գլուխների մէջ իրենց հարստութեան հաշիւները : Արդ, միակ միջոցը այդ հարստութիւնը դուրս բերելու, պէտք է կոտրել ընկոյզի պէս նրանց գլուխները » :

Գրիգոր Անգութ սովորեցնում էր իր աշակերտներին. — « Գաղատիայում քսան կախաղան $A + B = -20$ » : Այս ձեւով սովորեցնում էր նաեւ թիւերի պատմութիւնը : Ի՞նչ է ազգային պատմութիւնը, եթէ ոչ ծնունդի եւ մահի արձանագրութիւն, ի՞սկ դործը, պիտի հարցնէք : — Նրանց դործը եղաւ ծնիլ, տառապիլ եւ կոտորուիլ : Միօրինակ, միապաղաղ մի երեւոյթ, որ ուսանելի ոչինչ ունէր իր մէջ, ընդհակառակն պէտք է մոռացուի : Ուստի, եթէ մոռանանք դործը,

կը մնան օգտակարը, դրականը, անմոռանալին՝ թիւերը $A + B + C = 0$: Մի օր, աշակերտներէն մին հարցրեց Գրիգոր Անգուլթին .

— Պարոն, մի օր պիտի լինի՞ որ՝ $A + B + C = 1$ լինէր, այսինքն արժէք ու չափ լինէր :

— Այո, պատասխանեց Գրիգոր Անգուլթ բայց բացատրութիւն չտուաւ :

Մի ժամանակ վերջը, երբ մի Ուրբաթ օր Եւլտըզի պոմպան պայթեց ու պայթումից դասարանի ապակիները փշրուեցան, դռնատ աշակերտներին երեսին նայելով մի պահ Գրիգոր Անգուլթ ծիծաղեց ու քարետախտակի վրայ գրեց — $A + B + C = 1$ ու յայտարարեց դասը վերջացած :

Միւս օր դասին, Գրիգոր Անգուլթ աւրեց «մէկ»ը եւ տեղը դրաւ յաւիտենական դերօն...

Սուլթան Համիտ չէր սատկել :

Մի քանի տարի վերջ, Գրիգոր Անգուլթ արձանագրեց. Կիլիկիոյ աղէտը — 40.000, $A + B + C = 0$:

Աշակերտները հաւատքը կորցրեցին ալճէպրայի վրայ, մանաւանդ Գրիգոր Անգուլթի հաշուեզիտութեան վրայ : Ամէն ատեն նոյն յանկերգը, $A + B + C = 0$:

Գրիգոր Անգուլթ միայն ուսուցիչ չէր, այլեւ քաղաքական գործիչ : Դպրոցում՝ մեղմ, հաճոյակատար, ներող եւ նուիրուած, իսկ դուրսը՝ քաղաքական ասպարէզում՝ պայքարող, անհաշտ, դիւրագրգիռ, յամառ : Կարծես այն փոքրիկ կաւիճը որ դպրոցում քնքրւողութեամբ կը շարժէր, երբ դուրս կ'ելլէր, կ'երկննար, կ'երկննար, կը հաստանար, կը պնդանար ու կը դառնար եփենոսէ մի դաւազան հակառակորդի գլխին իջնելու համար : Դրա համար էլ նրա անուան կցել էին «Անգուլթ» մակդիրը, եւ, երբեմն էլ կոչում էին «սոփաճի» :

×

Սահմանադրութեան տարիներ թուրքիայում :

Գրիգոր Անգուլթ ասում էր իր աշակերտներին,

— Թուանշանները անողոք են, ունեն իրենց երկաթեայ օրէնքները եւ իրականանալու ճակատագրական ստիպողականութիւնը : Տարիներէ ի վեր ես ձեզ սովորեցրել եմ թէ $A + B + C = 0$, այսինքն բաղում ճիգ վասն ոչնչի, արձանագրելով ազգային մայր տոմարի մէջ՝ վնաս : Մինչդեռ այսօր՝ $A + B + C = 1$, որովհետեւ բռնութեան չար ոքին՝ Սուլթան Համիտը սատկեցաւ : Կոպիտ է մի ուսուցչի այսպէս արտայայտուել մի թագաւորի մասին, բայց, ներեցէք ինձ, սիրելի աշակերտներ, երբ մի իշխան չի ուրախանայ, երբ իր ժողո-

վուրդը ուրախանում է եւ չի տխրի, երբ իր ժողովուրդը տխուր է, եւ ամէն միջոց կը գործադրէ իր ժողովուրդին սարսափեցնելու համար, այդ իշխանը մարդ է, այլ՝ չուն է եւ երբ չունը գետին փռուի, կ'ասեն ոչ թէ մեռաւ այլ՝ սատկեցաւ $A+B+C=1$:

— Պարոն, ի՞նչ են ներկայացնում այս երեք տառերը, ի՞նչ է նրանց իմաստը:

— A նշանակում է ազատութիւն, B ՝ արդարութիւն, C ՝ ժողովուրդ... որպէսզի արդիւնքը լինի մէկ՝ պէտք է որ մի ժողովուրդ ապրի ազատութեամբ եւ արդարութեամբ:

×

1915, Գարուն:

Գրիգոր Անգութ բանտարկուեցաւ: Փախաւ բանտէն, պահուեցաւ ամիսներ ու երբ իմացաւ թէ իր աշակերտները արտաքսուում են, ինքն էլ ընկաւ ճանապարհները, դէպի Տէր - Զօր, գրպանը մի կտոր կահճով...

Անթի, կիսամերկ, «սէրսէրի»ների մի խմբով հասաւ Մէսքէնէ: 1916ի ձմեռն էր, հազարներով վրաններ ու ամէն մի վրանէն մի դիակ էր դուրս գալիս ամէն առաւօտ: Թիֆլիս:...

Գրիգոր Անգութ, վրաններէն դուրս փորեց մի հողաթումբ ու կծկուեց մէջը: Մի օր հանդիպեցաւ Եփրատի ափին իր աշակերտներէն Յակոբին... իրար ճանաչեցին, բայց Գրիգոր Անգութ, իր վիճակէն ամօթահար, շուռ եկաւ ու անյայտացաւ:

Յակոբ մօրը պատմեց իր ուսուցչի հետ հանդիպումը:

— Ամաչել է անշուշտ, յարեց մայրը, եթէ կարող ես գտնել. բեր կերակրիր եւ հօրդ զգեստները տուր, թող հագնի:

Յակոբ փնտռեց երկար, մինչեւ որ, մի օր էլ, գտաւ Գրիգոր Անգութը պառկած Եփրատի ափին:

$A+B+C=0$:

Ամէն բան իր արժէքը կորցրել էր. արդարութիւն, ազատութիւն, երջանկութիւն, իմաստութիւն, ամէն բան:

— Մայրս կը խնդրէ որ ալճեպրաս առաջ տանիք... — Կը կարծէ որ, բանի մը կը ծառայէ ալճեպրան... ըսէ իրեն որ ես միամիտ եմ եղեր, անլեզու թիւերուն իմաստ եմ տուեր, կարծեր եմ թէ դէնք մըն է կեանքի մէջ, պայքարելու համար... բայց հիմա... դիտէ՞ք թէ վաղը ողջ պիտի մնանք:

— Թերեւս կ'ազատուինք, պարոն, մայրս այդպէս կ'ուզէ... երկրորդ՝ այդ պատճառ կ'ըլլայ որ մեր ունեցածէն քիչ մըն ալ ձեզի տանք:

Վրաններէն հեռու, Հռովմայեցիներէ մնացած կամուրջի մը
բեկոր կար, որու շուքին տակ ուսուցիչ եւ աշակերտ կը միանային
դասի: Ամէն օր մի կապոց ձեռքը աշակերտը կը դար հոն, կը բանար,
կը դնէր ուսուցչի առջեւ: Գրիգոր Անդուլթ կ'ուսէր եւ միեւնոյն ատեն
կը տար իր դասը:

Այսպէս անցաւ 1917ի ձմեռն ալ: Գումարումի արդիւնքը մնաց
անփոփոխ, $A + B + C = 0$:

1918ի դարուն, բերաւ, Եփրատի յորդահոս ալիքներով, տարօ-
րինակ եւ յուսատու լուրեր Հայաստանէն:

Տղաս, ասաց Գրիգոր Անդուլթ իր աշակերտին, թէ եւ թուղթ
չկայ, մեղան չկայ, դիրք չկայ, կաւիճ չկայ, պէտք է լաւ սորվիլ
ալճեպրան, որովհետեւ միակ արդար, ճիշդ եւ իմաստուն գիտու-
թիւնն է, եւ պէտք է յուսահատիլ, եթէ նոյնիսկ դեռ տարիներ
չարունակ՝ մեր երեք սքանչելի տառերու արդիւնքը ըլլայ դերօ...

×

Սեպտեմբեր: Թուրքիան պարտուել է: Ուրախութիւն Եփրատի
երկայնքով...

Երկրորդ օրը, երբ աշակերտը նորէն գնաց դասի, կապոցը ձեռքը,
ուղեղին մէջ կրկնելով անվերջ $A + B + C = 0$, սառած մնաց տեսնելով՝
թեւատարած պառկած Գրիգոր Անդուլթին...

Ուշաթափ ինկած էր:

Կողքը, աւազի վրայ, աշակերտը կարդաց՝ $A + B + C = 1$:

ՏՈՔԹ. Յ. ԿԻԼԻԿԵՅԻ

21 Ապրիլ 1946

A capella երգեցողութեան մասին

Վերջերս հայ մամուլի մէջ երեւցան թեր ու դէմ քննադատութիւններ, այն համերգին առթիւ որով առաջին անգամ կ'երեւար հանրութեան, Մարտէյլ-Պօմոնի «Քնար» երգչախումբը, համբերատար ու գովելի աշխատանքէ մը ետք:

Մեր ժողովուրդին երաժշտական ճաշակն ազնուացնելու տեսակէտէն առաջին ու անմիջական դեր ունին մանաւանդ մեր երգչախումբերը: Կոմիտաս վարդապետ մեզի ժառանգ թողած իր անղուզական երգացանկովը տուաւ ամէնէն համեղ սնունդը՝ զոր մեր ժողովուրդը կը սիրէ եւ որմէ կարող է քաղել իր երաժշտական զարգացման նպաստող կենսահիւթերը: Իրենց պարզութեան մէջ բարձր են անոնք զեղարուեստական արժէքով, ուղղակի կը խօսին ժողովուրդի սրտին եւ ախորժով կը ճաշակուին հաւասարապէս եւրոպական արուեստին ընտելացած երաժշտասէր ընտրանիին, ինչպէս ժողովուրդի ամէնէն խոնարհ դասուն կողմէ: Ուրեմն դաստիարակչական դեր մը ունին մեր երգչախումբերը: Անոնք են որ ճամբան պիտի հարթեն ու դեռ եւս խակ մնացած մեր ժողովուրդի ճաշակը պիտի առաջնորդեն հետզհետէ հասկնալու եւ վայելելու երաժշտական աւելի բարդ ու լայնաշունչ դորձեր, նուագային թէ ձայնական: Կը հետեւի թէ որքան աւելի շատնան երգչախումբերը մեր մէջ, այնքան աւելի մեծ եւ ընդհանուր նպաստ մը կը բերեն այդ ուղղութեամբ, թէ՛ երգիչներուն եւ թէ՛ զիրենք ունկնդրող հանրութեան համար:

Ահա թէ ինչո՞ւ հաճոյքով ողջունելի է ամէն ձեռնարկ որ կը ձգտի հայ երգը տարածելու: Պօմոնի «Քնար» երգչախումբին ու իր ղեկավարին տարած աշխատանքը իբրեւ ճիշդ, գնահատելի է եւ արժանի քաջալերութեան: Ոչ մէկ երգչախումբ կատարեալ կրնայ ըլլալ իր առաջին քայլերուն մէջ: Նոյնը կրնանք ըսել նաեւ ղեկավարին համար որ իր նախափորձերուն մէջն է դեռ, որուն կը սկսին փորձառութիւնը եւ մասամբ անկէ բխած հեղինակութիւնը: Բայց

այդ պահասները հետզհետե կը լրացուին եւ ժամանակի ընթացքին քիչ քիչ կը սրբադրուին:

Մեր մէջ այնքան հազուադէպ են արուեստի այս ճիւղին մէջ երեւան եկող ուժերը եւ այդ չարճարալից ու փշոտ աշխատանքին ծուած մշակները որ, շիտակ պիտի չըլլար յուսահատեցնել ղիրենք մեր խստադատութիւնով: Պէտք է դնել ղիրենք ուղիղ ճամբու վրայ, բարեացակամօրէն մատնանշելով հիմնական թերութիւնները կամ կամ սխալները: Քննադատին դերը պէտք է ըլլայ սակայն իր դժուարութիւնները մէջն ալ ծայրայեղութեան չերթալ, այդ սխալները սրբադործելու եւ իրր քաջադործութիւն ընդունելու աստիճան, ինչ որ բացասական արդիւնք միայն կրնայ տալ, մէկ կողմէ դեկավարն ու երգիչները չփացնելով, միւս կողմէ ժողովուրդին ըմբռնած ծուռ ուղղութեան մէջ դնելով:

Առանց ուրեմն անդրադառնալու երգումքի թերացումներուն վրայ, կ'ուզեմ ճշդել միայն այս առթիւ երեւան եկած այդ սխալ դատաստաններէն մէկը, A Cappella երգեցողութեան մասին որ մատնանշուած էր արդէն «Յառաջ»ի մէջ:

Այս ասացուածքը ծագում առած է Chapelle (մատուռ) բառէն որ ի սկզբան կը տրուէր մեծ տաճարներու այն բազմաթիւ խորշերուն որոնք զանազան սուրբերու նուիրուած են եւ որոնց մին յատկացուած կ'ըլլար երգչախումբին: Աւելի վերջ այդ բառով յորջորջուած է նաեւ նոյնինքն երգչախումբը: Հինէ ի վեր Chapelleները եղած են միայն ձայնական (զուրկ նոյնիսկ երգէտնի ընկերակցութենէ): Ատոնց ամենահինը դոյութիւն ունի մինչեւ այսօր (Հռոմ) Chapelle Sixtine անունով եւ աշխարհածանօթ հռչակի տէր: Համարժէք էր 'նաեւ Փարիզի Sainte-Chapelle: Անուանիներուն մէջ կը դասուին նոյնպէս Պերլինի, Միլնիխի եւ Վիէննայի խումբերը, ինչպէս նաեւ Լոնտոնի King's Chapel: Մինչեւ 17րդ դարու սկիզբը հին եկեղեցական երաժշտութիւնը գրուած էր մարդկային ձայներու համար միայն, առանց նուագարանի: A Cappella բառը ծառայած է յետագային ցոյց տալու, ընդհանուր առումով երաժշտական գրականութեան մէջ այն սեռը որ եկեղեցական ըլլայ թէ աշխարհիկ, կը ներկայացնէ բազմաձայն (պոլիֆոնիկ) երաժշտութիւնը, առանց ամենադոյզն նուագային ընկերակցութեան:

Ներկայիս նուիրագործուած է այս ձեւը եւ ի պատուի է ամէն տեղ: Կը նկատուի ամէնէն խստապահանջն ու դժուարինը, կամաւորապէս զրկելով ինքզինք նուագային որեւէ օժանդակութենէ ուր մարդկային ձայնը իր բաբախուն շունչով երեւան կուգայ իր մերկութեան մէջ այնպէս, ինչպէս անդրիի մը զգլխիչ գեղեցկութիւնը կրնայ երեւան գալ առանց որեւէ թեթեւ շղարշի: Որեւէ անբիծ ու

կատարեալ զեղեցկութիւն պէտք չունի այդ շղարշին, որ կարծես թերութիւն մը ծածկելու պիտի ծառայէր: Այս յաւակնութեամբ է որ այսօր գոյութիւն ունին սլաւ ցեղերուն մէջ մահաւանդ, ամէնէն անուանի եւ միջազգային համբաւի տէր խմբերգական փաղանգները որոնց երգացանկը մասնաւորապէս ժողովրդական ֆոլկլորէն կը քաղէ իր նիւթը: Բոլոր մեծ «Գորալ»ները, երկսեռ ըլլան թէ միասեռ, ոչ միայն անխմաստ սովորութիւն չեն համարիր առանց նուագարանի բազմաձայն երգեցողութիւնը, այլ ընդհակառակն ատու իսկ կը պարծենան եւ անով կ'ուզեն կերտել իրենց համբաւն ու իրենց մեծութեան փառքը:

Այս չի նշանակեր սակայն թէ բացարձակապէս արգիլուած է մարդկային ձայներէ կազմուած պոլիֆոնի մը խառնել նուագարանները: Ոչ: Այդ պարագային սակայն պէտք է որ երկու փաղանգները իրար կրկնեն նոյնութեամբ, այլ պէտք է որ իրար լրացնեն, իւրաքանչիւրը իր լեզուով ու տարբեր ձեւով: Աւելի հանդամանօրէն պարզելու համար հարցը, ըսեմ թէ, երաժշտական ձայները իրենք իրենց մէջ կը պարունակեն արբանեակ ձայներ որոնք անջատօրէն չեն լսուիր, բայց իրենց ճոխութեան համեմատ աւելի կամ նուազ հարուստ հնչականութիւն մը կուտան մայր ձայնին, կը տաքցնեն զայն: Արդ, մարդկային ձայները, իբրեւ ապրող ու շնչող ձայներ, աւելի հարուստ են այդ արբանեակներով քան թէ նուագարաններունը: Խմբերգի մը մէջ ուրեմն պարզ է որ 8 ձայները, զիլ եւ սուր՝ (soprano եւ mezzo), բարձր ու միջին՝ (alto եւ contralto), սոսկ Ա. եւ Բ.՝ (tenori), բամբ ու թաւ՝ (baryton եւ basse), իրենք իրենց կը բաւեն ստեղծելու համար արբանեակներով մեծահարուստ ձայնական պատկառելի զանգուած մը եւ կը դոհացնեն արտայայտութեան բոլոր պահանջները: Նուագախումբը, որ արբանեակային աղքատութեան պակասը կը փոխարինէ բազմատեսակ գործիքներու գոյնի այլադանութիւնով եւ իր խօսելու ճարտարութիւնով, կրնայ ընկերանալ երգչախումբին, երբ իր խօսքն ունի ըսելիք տարբեր ձեւով եւ իւրաքանչիւր պերճախօսութիւնով մը եւ ոչ թէ նոյնութեամբ կրկնելու համար ա'յն ինչ որ տրուած է ըսել երգչախումբին՝ այս վերջնոյն միջոցներուն յատուկ, աւելի պարզ բայց արդէն կատարեալ լեզուով մը:

Նուագարանային այս ձեւի ձախող ընկերակցութիւնը, գործի ընդհանուր հիւստածքին կուտայ աղքատութեան մը տպաւորութիւնը, պոլիֆոնիկ արուեստը իջեցնելով իր նախնական չրջանի աստիճանին, երբ տակաւին à l'octave ou à l'unisson կրկնութենէ անդին չէր անցած ան, ու ոչ միայն նպաստ մը չի բերեր երգին, այլ ընդհակառակն տուժել կուտայ անոր, կը վարագուրէ այն դե-

ղեցկութիւնը որ իր լրութեան մէջ պիտի կրնար ցոյց տալ խմբերէն՝ առանձին :

Այս ամէնը տարրական գիտելիքներ են ամէն երաժշտի համար եւ այդ է պատճառը որ մինչեւ այսօր ատոնց դէմ չէ մեղանշած ոչ մէկ ազգի երաժշտագէտ : Ոչ թէ անոր համար որ չէ խորհած նման կարելիութեան մը մասին, այլ պարզապէս չէ ուզած իյնալ տղայական սխալի մը մէջ որուն կ'ուզեն քուրմպոսեան գիւտի մը արժէքը տալ այսօր անգիտակցաբար :

Այստեղ չեմ քննէր այն հարցը թէ՛ Կոմիտասի երգերը, այնպէս ինչպէս դաշնաւորուած են, պէտք ունի՞ն արդեօք նուագարանային տարբեր ու ինքնուրոյն ընկերակցութեան մը : Աւելի կը շահի՞ն թէ կը կորսնցնեն : Բայց չեմ ժխտեր ոեւէ երգահանի իրաւունքը, այդ երգերուն տալու նոր դաշնաւորում մը եւ այդ դաշնաւորման համապատասխան նուագարանային տարբեր ընկերակցութիւն մը : Կարելի է փորձել : Իսկ այն ինչ որ տեսանք վերոյիշեալ երգահանդէսին, կը ներկայացնէ սխալ մը որ պէտք չէ կրկնուի մանաւանդ միջազգային բեմերու վրայ, ուր մեր տոհմիկ արուեստը օտարներուն ալ դատաստանին է ենթակայ եւ նման թերացումներու հետեւանքով կրնայ մանուկ թուիլ անոնց աչքին, իր քեֆնիքին մէջ :

Այս կէտն է, որ կ'ուզէի յանձնել մեր նորահաս ղեկավար ուժերուն ուշադրութեան : Ինչ որ ներելի է պատահական թղթակիցներու, չի ներուիր երաժիշտի մը : Իսկ մեր քննադատներուն կը մնայ շրջահայեաց ըլլալ իրենց գովեստին թէ պարսաւին մէջ : Զգուշանալ յախուռն դատաստաններ ընելէ փափուկ հարցերու մասին, աւելի չչփոթեցնելու համար ժողովուրդին միտքը, որուն բնազդը թէեւ առողջ է բարեբախտաբար, բայց որուն համար մեծ անծանօթ մըն է արդէն արուեստը : Անոր աչքերը պէտք ունին լոյսի եւ շիտակ ուղեցոյցի : Այս ոգիով թելադրուած պէտք է մաղթել ի սրտէ յարատեւութիւն եւ յաջողութիւն Քնար երգչախումբին, յուսալից ըլլալով իր կատարելիք օգտակար դերին մասին :

Մարտիլ
1946 Յուլիս 7,

ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Հիմնգերոդ հարստութիւնը

Հայոց դասական պատմութիւնը զոր մեր ժամանակին կը դասախօսէին, կը բաղկանայ չորս շրջաններէ։—

Ա) Հայկազեան թագաւորութիւն.

Բ) Արշակունիք.

Գ) Բագրատունիք, եւ

Դ) Ռուբինեանք կամ Կիլիկեան հարստութիւն (*):

Եւ այս չորս թագաւորութենէն որ տեւած է շուրջ 2000 տարի, ի՞նչ է մնացած այսօր:

— Զուարթնոցի մը հիմերը, Հռիփսիմեանց եկեղեցին, նաեւ փառաշուք Անիի ու քանի մը պատմական տաճարներու բեկորները, եթէ երբեք անոնք ալ մնացին կանգուն, քանի որ 1920էն ի վեր վերջինները ինկած են դարձեալ բարբարոսներու կշափին մէջ: Իսկ, իբր վերջին խլեակ այդ բոլոր փառքերուն, հոս Փարիզի մօտ, Սէն Տընիի մօայլ դմբէթին տակ, խորշի մը անկիւնը, ուրիշ բազմաթիւ քարերու կողքին, չիբիւ մը՝ «վերջին թագաւոր Հայոց»ին:

Կիլիկիոյ անկումէն մինչեւ արդի Հայաստանին կանգնումը, սակայն, կայ ուրիշ «հարստութիւն» մը, աւելի տեւական քան թագերը եւ աւելի կենդանի քան պալատները, Մշակոյթի հարստութիւնն է այդ եւ այդ նոր հարստութեան վերահաստատին է՝ ծագումով հայ քրիստոնեայ, բայց հալածանքէ հալածանք կաթողիկոսացած եւ Ադրիականի մէկ կողեակին մէջ իր շունչը առած Սերաստացի վարդապետ մը որ կը կոչուի Մխիթար (1717):

Արեւելքէն արեւմուտք եւ փոխադարձաբար, դարերու ընթացքին զիրար խաչաձեւող արշաւանքներու ոտքի կոխան, եւ վերէն ու վարէն հոսող վայրագ ցեղերու սուրին ու աւերքին տակ հեծող

(*) Այս «հարստութիւն» բառը ի՞նչպէս մտեր է Հայոց մէջ իբր «արքայական ցեղ», չեմ գիտեր: Թէեւ իրաւ ըլլայ որ քաղը՝ ինքնին հարստութիւն մը կազմէ:

հիւժող Հայաստանէն՝ երբ իր ամբողջ ուժն ու զոյքը կորուսած էր, ի՞նչ կը մնար, եթէ ոչ իր քաղաքակրթութիւնը: — Ոսկեդարէն ու իր յաջորդութենէն մնացած գիրքի կտորներ, մագաղաթներու ծուէրներ, հոս հոն վանքերու տղիտութեան եւ մոռացօնքին տակ, կամ փլուզուած դերդաստաններէ թողօն, գիւղերու մէջ ձեռքէ ձեռք անցած մտաւոր նշխարներ: (Ձէ՞ որ զմայլելի Եզնիկին ձեռագիրը դանդաղ էր գեղջուկ տունի մը կարասին իբր կափարիչ):

Մեր անկախութեան կորուստէն վերջ, եւ բաւական ալ առաջ արդէն չիջած էր մշակոյթի լոյսը: Մեծ թարգմանիչներու ոսկեդինիկ լեզուն դարէ դար չըջափոխուեցաւ ու տկարացաւ՝ կարծես ուղիղ կապուած ըլլար մեր քաղաքական պայմաններուն: Միասնական կամ խմբական գրական գործունէութիւնը դադրած էր, դրոց լեզուին յաջորդած էր աշխարհիկ լեզուն, իսկ երկարաշունչ աշխատանքները կը փոխարինուէին քնարերգական կտորներով, ըլլայ կրօնական, ըլլայ աշխարհիկ: Շնորհալի վերջին ցուքը կը մնայ եկեղեցական քերթողութեան: Անկէ յետոյ, աշուղներու չըջանն է որ կը սկսի սիրոյ, ուրախութեան, գինիի կամ բարոյախօսական տաղերով՝ ներշնչուած պարսիկ եւ արաբ քերթողներէ:

Ազդը դարումար, իր մշակոյթն ալ միասին, մինչեւ որ, Մխիթար վարդապետ իր մէջ կոչումը զգաց փրկելու՝ կորուստի դատապարտուած մեր մշակոյթի մնացորդները եւ վառ պահել Սահակ Մեսրոպի մարելու վրայ եղող ջահը:

Սերաստացի երիտասարդ վանականը փորձեց իր մտքին հաղորդակից աշակերտներու խումբ մը պատրաստել բայց հաջածուեցաւ եւ այդ հաջածանքը զինքը հասցուց մինչեւ Վենետիկ, ուր օրուան Պապը անոր տրամադրեց ամայի փոքր կղզի մը՝ Սուրբ Ղազար որ յետոյ պիտի դարձանար, կառուցուէր, բարգաւաճէր: Եւ ըլլար հայկական Նոր Հարստութեան մը մայրաքաղաքը, փարոսը մեր մշակոյթի փրկութեան՝ ամեհի փոթորիկներէ յետոյ եւ պահուն:

Ուրեմն, ազգային պատմութեան մէջ, անվարան, Լուսինեաններէն յետոյ եկած իշխանութիւնը կրնանք իբր յաջորդ՝ կոչել ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ:

Մխիթար կորիզը դրաւ միաբանութեան մը որ պիտի տար ապագային մտքի եւ աշխատանքի տիտաններ: Իր իտէալը մշակոյթն էր ոչ թէ կրօնական այլ աշխարհական իմաստով: Հիմնեց, սարքեց, զարգացուց մտաւորական վառարան մը՝ փրկելու համար հայ մշակոյթն ու անոր փառաւոր անցեալին խլեակները: Իր առաջին գործը եղաւ իր աշխատասիրած հայերէնի Քերականութիւնը ու Հայկագեանի հսկայ քառարանը տպագրել իր նորահաստատ տպարանին մէջ եւ հաւաքել մեր մատենագրական դանձերը՝ զանոնք վերակառուցանելու

եւ վերարժեցնելու համար: Եւ հոյլը իր աշակերտներուն ու աշխատակիցներուն լաւագոյնս գլուխ հանեց դերազանցապէս ազդային փրկարար այդ մեծ դործը, դրական, մատենադրական ու կրթական երբեակ գիրերով:

Որչափ արդար է Պետուշի որակումը՝ կոչելով Մխիթարը մեր երկրորդ Լուսաւորիչը:

Եւ ես կը զարմանամ թէ ինչո՞ւ, Եկեղեցին զայն չի դասեր Սուրբերու շարքին, երբ նոյնիսկ, յիմարներ եւ լուսնոտներ կոչուած եւ ընդունուած են այդ դասին մէջ...

×

Երբ նորափետուր երիտասարդ գրողներ էինք՝ մեր յաւակնութիւնը կը կարծէր գրականութիւնը գտնել քերթուածներու եւ նորավէպերու մէջ միայն: Կը զարմանայինք որ մեր «Մանգումէ»ի խմբագրապետը Քասիմ հետաքրքրութեամբ կը կարդար «Բաղմավէպ»ը, ուր աչք մը նետելով կը գոհանայինք մենք, գտնելով այնտեղի քերթուածները կրօնական եւ տափալ, իսկ աշխարհաբարը յետադէմ ու պաղ: Բայց Քասիմ չէր դադրեր մեր ցրտութեան դիմադարձելէ:

— Եթէ Մխիթարեանները չըլլային մենք քիթապսըզ Արմաւուռներ (անգիր Ալպանացիներ) պիտի ըլլայինք...

Տարիները երբ գիտակցութիւնն ու իրերու ճանաչումը խտացողին մեր մէջ, մենք ալ խոնարհեցանք այն հսկայական ու անմահ աշխատանքին առջեւ որ Մխիթարեաններուն էր եւ զոր կարելի չէ ուրանալ ու ստուերել որեւէ ձեւով:

Մինչեւ հինգերորդ դար յետադարձուելու ենք գտնելու համար այնպիսի թանկագին համաստեղութիւն մը որպիսին որայ կապեց Մխիթար. — Չամչեաններ, Ինճիճեաններ, Աւդերներ, Բադրատունիներ, Հիւրմիւզներ, Ալիշաններ, յիշելու համար երիցագոյնները: Եւ ասոնց շարունակութիւնը Վենետիկ ու Վիէննա, այնքան բազմարժէք:

Մխիթարեանները՝ կղզեբնակ ըլլալով հանդերձ չկղզիացան, այլ իրենց լոյսի վառարանները տարածեցին Վենետիկ՝ Մուրատ — Ռափայէլեան, Բատովա, Պոլիս, Կովկաս, Թուրքիոյ ուրիշ կեդրոնները եւ վերջին դաղթէն յետոյ մինչեւ Փարիզ, հասցնելով լուսաւորեալ ու ազգասէր սերունդներ:

Թրքահայոց մտաւոր զարթումին, արեւմտեան մտածողութեան եւ յեղափոխական սերմերուն Պոլսոյ երիտասարդութեան մէջ տա-

րածումին գլխավոր դերակատարներուն մէջ են Մխիթարեանց կրթարաններուն հասցուցածները:

Հայութիւնը երախտապարտ է այս չքախումբին որ փայլեցուց իր մշակոյթը, փրկեց մահուան դատապարտուած իր բազմաթիւ նշխարները եւ լոյս սփռեց: Մխիթարեանց վանքը՝ պահակը ու աւանդապահը եղաւ ու պիտի ըլլայ մեր մտաւորական հարստութեան: Քաղաքական մրրիկներէ հեռու մեր արժէքներուն Գանձարանն է ան: Եւ այս պատճառով իսկ մենք բոլորս գուրդուրանքով պէտք է շրջապատենք զայն ու սիրենք:

Այս տողերը կը դրենք լուռ չանցնելու համար, այսօր, երբ այդ մեկուսի կղզիին մէջ կը տօնուի արժանաւոր փայլով մը Միաբանութեան պաշտօնաթերթին՝ Բազմալէպի հարիւրամեակը: Իրաւամբ բազմալէպ ուր հարիւր տարիներ մեր մշակոյթի բոլոր փորձերն ու ջանքերը թափուած են աննախընթաց յարատեւութեամբ մը:

Փարիզի մեր «մտաւորական»ները որոնք այս լոյս-քաղաքին մէջ գտնուելու իրենց սնտիառութիւնը անիրաւ կերպով կը տարածեն միւս գաղութներուն վրայ, ինչո՞ւ չեն աճապարեր սարքելու — աղքատ թէյասեղաններէ դուրս — մշակոյթի տօնը որ առաջ կը կատարուէր այնքան փայլուն, եւ ինչո՞ւ այս տարուանը գլխավորաբար չյատկացուէր Մխիթարեանց Վաստակին, վաստակ որ կը մնայ եւ պիտի մնայ իր Արժէքին մէջ, որչափ ալ Մայր Երկիրը ուզէ իր մէջ կենդանացնել մեր աղգային մտաւորական ուժերը:

... Ու երանի կուտամ, կ'օրհնեմ Պոլսոյ մոլեռանդ մեր այն պատրիարքները որ հալածեցին այս երիտասարդ մտաւորական — վարդապետը իբր կաթոլիկ եւ հայ ժողովուրդը կաթոլիկութեան հրաւիրող, եւ զայն փախցուցին մինչեւ Վենետիկ: Ապա թէ ոչ, այսօր իր անունն իսկ անծանօթ պիտի մնար ոեւէ Տ. Ղուկասի կամ Թորոսի պէս եւ մենք զրկուած պիտի ըլլայինք այն անխորտակելի կոթողէն որ կանգնած է մեր մշակոյթի աշխարհին մէջ:

Կը տարուիմ մտածել նաեւ որ, Մխիթարի քաղաքականութեամբ, կաթոլիկութեան եթէ յարած ըլլայինք, արդեօք մեր քաղաքական ճակատագիրն ալ այլապէս տնօրինուած չէ՞ր կրնար ըլլալ:

Հարցական մը:

ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ

1947 Հոկտ. 19

Մեծն Մխիթարի կղզին

Allegorie

Յոգնած, պարտասած, ջղաքամ՝ նստաւ աւազին վրայ, մորթի գոյն:

Խաղաղ էր ծովը:

Հրեշտակները իջեր էին ծովու վրայ եւ նստել՝ կ'ստեղծագործէին: Արեւը ապրշուժ կ'երկարէր իրենց ու նարօտ: Ու կը լսուէր Շնորհալիին ձայնը, ամպերուն ետեւէն:

Մեծն Մխիթար, հալածանքին վախը տակաւին հողույն մէջ, չէր կրնար սակայն հաղորդուիլ խաղաղութեամբ: Սրտին բարախումբ, ահազանդի մը պէս միշտ տաղնապալի, անդոհանքով կը լեցնէր հոգին: Բայց յոգնած էր, չա՛տ էր յոգնած:

Գլուխը դրաւ մախաղին վրայ, աչքերը յառեց ծովուն:

Ալիքները վարդի թերթերու մեծութիւնն ունէին: Հորիզոնը՝ մեղրի գոյն: Շնորհալի կ'երգէր, — Կիլիկիոյ լեռներուն վրայ՝ արթնութեան կը կանչէր Հայոց զօրքը, պահապան հայ լեզուին, պահապան հայ մշակոյթին:

Բարբարոսներուն խորշակէն պահպանելու համար չէ՞ր միթէ, որ ինքն ալ, Մեծն Մխիթար, մախաղին մէջն էր լեցուցեր հայկական մագաղաթները եւ վազեր դէպի արեւմուտք: Որպէսզի յաւիտեա՛ն չմարի Հայկազեան Զայնը, մեր բարբառն աստուածաքնար:

Մեր լեզո՛ւն:

Տաճարաճեւ, — արմատը Նայիրեան աշխարհի ապառաժներուն մէջ, գմբէթը Աստուծոյ օթեւանին խորոփիքին մէջ:

Լեռնաճեւ, — ամպերուն շանթերն արհամարհելու համար, ահագնադողորդ ջրվէժներ կազմելու համար:

Հայերէն լեզո՛ւ, Արաքսի պէս ըմբոստ՝ որ կը հոսի, որ կը սուրայ, ինչպէս երիւլար մը՝ առանց կամուրջներու օղնութեան եւ առանց ասպատակողներու թամբին:

Խոնջէնքը, աւելի ծանր, յաղթեց հալածանքի վախին, ու Մեծն Մխիթար քնացաւ, թէեւ սրտիկը դող: Ու երազ տեսաւ:

Նորէն ծով էր եկեր, — փրկութեան միակ ճամբան:

Խելօք ծով մը, երեսը ձուլի թեւի պէս: Ամպի մը ճեղքէն լոյսի ջրվէժ մը հեռուն: Խոժոռ բան մը կար, սակայն, մթնոլորտին մէջ: Եւ ամպերը կ'աշխատէին ծածկել տալնապի մը պատրաստութեան նշանները:

Մեծն Մխիթար կը նայէր ծովուն, վախով եւ անձկութեամբ, հայերէն ձեռագիրներու մախաղը սրտին սեղմած:

Յանկարծ փուշերու պէս փոթփոթեցաւ ծովը, ուղտափուշի եւ դժնիկի դաշտ դարձաւ, յետոյ ալիքները բարձրացան, յառաջ արշաւեցին, ցամաքին վրայ սուրացին, պաշարեցին զինք: Ահա Մեծն Մխիթար ծովուն մէջ, մերթ ջրասոյզ, մերթ ալեծովի: Տեսնողը պիտի վկայէր, որ այլեւս պիտի կորսուի ծովամոյն:

Մեծն Մխիթար աղօթեց.

— Տէ՛ր, գէթ այս մախաղը փրկէի՛ր, դուն որ քու ճառագայթէդ չամանդաղ մը դրիր ցեղիս այս ստեղծագործութիւններուն մէջ՝ մի՛ թողուր որ կորսուի ջրամոյն:

Եւ յանկարծ լոյսի շեղք մը ճեղքեց ամպերը, սաստեց ալիքները՝ որոնց վրայ կը հանգչէր մախաղը: Մեծն Մխիթար ապշութեամբ դիտեց որ մախաղը դարձաւ նախ լաստ մը, որ ծփաց պահ մը, ինքն ալ լաստին վրայ: Յետոյ դարձաւ կղզի:

... Արթնցաւ:

Ծովը կը ծփար իր ոտքերուն առջեւ՝ ծաղկած նշենիի պարտէզի մը պէս: Հեռուն, այն կղզին, որու վրայ ապաստանած էր երազ ալեկոծութեան միջոցին: Աղօթող արեղայի մը պէս, ծնրադիր այլ ձեռքերը երկինք երկարած, ցամաքի այդ բեկորը կը փառաբանէր կարծես Աստուած, որ յաւիտենականութիւն էր տուեր Մխիթարի լեզուին:

Այդ կղզին տաճար մըն է, կ'ըսէիր, ծովուն վրայ, հիմերը ջուրերու թաղաւորութեան մէջ, ու դմբէթը ամպերու թաղաւորութեան մէջ:

Այդ կղզին սկիհ մըն է թերեւս, զոր Աստուած լեցուցած է ամբրոսիայով, աշխարհին հաղորդելու համար բանաստեղծութեամբ եւ երաժշտութեամբ թրթռուն ժողովուրդի մը արբշռանքին խորհուրդը:

Ցամաքի այդ կտորը կը կոչուի Մեծն Մխիթար կղզի:

1

Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

1947 Հոկտեմբեր 19

Ո՛ւր կ'երթանի

Կ'աշխատիմ Փրանսական մեծ տպարանի մը մէջ եւ այցելութեան կ'երթամ երբեմն «Յառաջ»ին:

Առաջինը հսկայ նաւ մըն է, երկրորդը՝ մակոյկ մը միայն: Բայց մինչ առաջինը կը քալէ առանց մեծ ճիգի, երկրորդը ստիպուած է հերոսական պայքար մը մղել ու իր ալեհեր նաւապետը ղեկին գլուխն է միշտ: Մեծ բազմութիւն մը կայ մեծին մէջ: Տեղի կ'ուներնան մեծ վէճեր: Կը սարքուին մեծ խրախճանքներ: Պզտիկը կ'առաջանայ ափ մը ուժերով, ամբողջ հոգը կը ծանրանայ դրեթէ նաւապետին վրայ: Ուրախութիւն չկայ: Պզտիկ չեղումն իսկ վտանգաւոր է հոս: Ու կը տիրէ կատարեալ ներդաշնակութիւն մը՝ պատկառելի ու խստադէմ առաջնորդին շուրջ:

Առաջինը ունի տասնմէկ յարկեր եւ պզտիկ շէնք մը եւս տանիքէն վեր՝ որ ընդարձակ պարտէզ մըն է ծաղիկներով, նստարաններով, սեղաններով, ճաշարանով եւ պառտի: Այդ պզտիկ շէնքն իսկ՝ աւելի մեծ է արդէն ՅԱՌԱՋԻ շէնքէն՝ որ կը յիշեցնէ պալքանեան տուները եւ երկու յարկ ունի միայն: Այս պարտէզէն կարելի է տեսնել ամբողջ Փարիզը: Ծաշարանին վրայ կայ աշտարակ մը դեռ՝ երկաթէ սանդուխներով եւ պատշգամներով շրջապատուած: Վրան խուց մը եւս՝ որուն նիզակը կը փայլի թեւերու սարդոստայնի մը մէջէն: Երկաթէ սանդուխներուն եւ պատշգամներուն վրայ կ'երեւան երբեմն կիսամերկ, գեղեցիկ կիներ եւ գեղակազմ արուներ: Կը շարժին: Կը բանան իրենց թեւերն ու ոտքերը: Շունչ կ'առնեն: Կը խոնարհին: Կ'աղեղուին իրենց ոտքերուն ու ձեռքերուն վրայ դէպի երկինք ուղղելով իրենց կուրծքը ու պորտը: Կը փռուին երբեմն արեւին տակ: Կը նմանին երկնքին մէջ պառկած պղնձագոյն էակներու: Մարդիկներ են անշուշտ: Բայց կը յիշեցնեն նաեւ ջերմեռանդ աղօթողները, ինչպէս եւ succubներն ու incubները միջնադարեան վանքերուն: Դժուար է զանազանել երբեմն իրարմէ՝ կրօնքին, մարգանքին, տուփանքին եւ գոյապաշտ արուեստին նուիրեալները:

Յառաջին տանիքը լուռ ու խաղաղ է: Պարզ տանիք մըն է ուր

ոչ ոք կը բարձրանայ եւ ուրկէ կ'երեւան միայն չըջակայ քանի մը փողոցները համեստ թաղի մը:

Առաջինը չորս յարկեր ունի հողէն վար: Հոս կը գտնուին տպագրական մեքենաները, հսկայ, ամէն մէկը, ջրվէժ մը թուղթերու, ոստոստող պտուտակներու, թաւալող անիւներ. եւ երկաթէ ձողեր: Կան թուղթի անհամար եւ վիթխարի գլաններ, երկաթէ կամրջակներ, մեքենաներուն վրայ թառած կիսամերկ ու միտտ բանուորներ: Կը վառեն ելեկտրական լոյսեր. կայ ելեկտրական կայան մը, վերելակ մը: Կը շրջի ջրհանկիր մը: Կայ դեղարան մը: Մեքենաները նորոգելու աշխատանոց մը: Մեծ է ժխորը: Թերթերը կը հոսին մեքենաներէն դուրս՝ ծալուած, կը դիզուին վրայէ վրայ ու կը վերածուին ծրարներու: Ու դունաւոր են երբեմն:

Յառաջը սեւէն զատ ոչ մէկ գոյն տեսած է: Կ'ելլէ միակ մեքենայէ մը որ կը շարժի միակ վարիչով մը: Հոս՝ թուղթի ոչ մէկ դլան: Միակ սրահ մըն է, հողին հաւասար: Հոս է որ կը կատարուին տպագրական բոլոր աշխատանքները: Մինչ մեծին վրայ կան բազմաթիւ տնօրէններ ամէն մէկ թերթի քեֆնիֆ աշխատանքին համար, հոս միայն եւ միայն կայ տպարանատէրը, որ կը հսկէ, կ'աշխատի նաեւ երբեմն: Համեստ ու միշտ մսելու տպաւորութիւնը ձգող հայրենակից մըն է, հիւրընկալ ու ժպտալիւր, գրագէտ նաեւ: Այս սրահին մէջ կը տիրէ թուղթերու, խաւաքարտէ տուփերու, գիրքերու փլած դէզերու, դրօշակներու եւ թափառող փայտերու ինչպէս եւ կապարէ տառերու անկարգութիւն մը: Սրահին մէկ կողմին՝ ապակիով չըջապատուած խուց մը՝ ուր կը գտնուի տողաշար միակ մեքենան: Մինչ մեծին վրայ, հողէն վերի յարկերէն մէկը նեղ կուգայ քառասունէն աւելի տողաշարներուն:

Աշխատանոցիս այս յարկերուն վրայ կ'երթեւեկեն խմբագիրներ եւ վարչական պաշտօնեաներ՝ որ ունին իրենց գրասենեակները: Կ'աշխատին հազարէն աւելի գործաւորներ, հաշուակալներ, տաֆթիւօներ եւ զանազան մասնագէտներ: Կան նոյնիսկ դատական, մարզական եւ դեղեցիկ կիներու ընտրութեամբ, ինչպէս եւ դատական գործերով զբաղողներ: Այս յարկերուն վրայ, վարէն վեր կը գտնենք սպասման սրահներ, լողարան մը, հանդերձարան մը պզտիկ գործերու համար տպագրական մեքենաներու յատուկ սենեակներ, լուսանկարչութեան եւ ֆիշէներու պատրաստութեան յատկացուած յարկաբաժիններ, հեռաձայնի կայան մը՝ բազմաթիւ աղջիկներով, բուժարան մը՝ բազմաթիւ սենեակներով, բժիշկով եւ երկու հիւանդապահուհիներով, պառ մը, լեցուն ամէն վայրկեան, ուր կարելի է գտնել բոլոր ըմպելիները, ինչպէս եւ սաւնաւիշ եւ կարկանդակ:

Կը տպուին բազմաթիւ օրաթերթեր եւ պարբերականներ, գիր-

քեր եւ գրքոյկներ, տարեցոյցներ եւ պատի ազդարարութիւններ: Կ'երթեւեկեն շարունակ լրարեւներ, շրջուն լուսանկարիչներ, մտաւորականներ, դերասաններ և դերասանուհիներ, ինչպէս եւ այցելուներ: Շէնքը՝ վերէն վար՝ երկուքի բաժնուած է մարմարէ շքեղ սանդուխով մը, որ աւելի շքեղ էր երբ Գերմանացիները չէին հանած տակաւին բազրիքին պղինձը: Վարէն վեր ելլողը կ'անցնի գեղանկար պատուհաններու առջեւէն: Այս սանդուխը կը դատէ բանուորները լաւ հագուածներու դասակարգէն: Բայց յաճախ հոսկէ կ'անցնին ալապագոյ դործաւորները եւ կը խառնուին փարթամ հագուստով կիներուն եւ պարոններուն: Հոս ալ երկու վերելակներ:

Երեկոյէ երեկոյ, աւելի եռուն կը դառնայ շէնքը: Յրուիչները կը խճողեն բակի նման վայրը, շէնքին տակ, երեք կողմէն բաց: Բանակ մըն են այդ ցրուիչները ու սիֆլիսքները կարելի է նկատել անոնց ամէնէն հերոսական ներկայացուցիչները: Ասոնք հագուած են մարզիկերու պէս եւ արագ են: Կը թռչին ծիծառներու նման, կը սահին, կ'անցնին կառքերով խճողուած փողոցներուն մէջէն, թերթերու ահագին բեռ մը՝ իրենց առջեւ: Կան նաեւ քաջ աղջիկներ ասոնց մէջ:

Կ'ուզեմ շարունակել տակաւին այս նկարագրութիւնս, բայց աչքիս առջեւ է Յառաջի մէկ հատիկ ցրուիչը, հեծելանիւով ան ալ, արի, բայց խռովիչ՝ ծեր ու դադթող կռունկի մը պէս:

Շէնքին առջեւ, մեծ պողոտային մայթին եզերքը եւ մէջտեղը շարուած են տպարանին հետ դործ ունեցող մարդոց կառքերը, որոնց կարգին նաեւ շրջուն ռատիօները, մօտակայ արուարձաններուն եւ նահանգներուն օրաթերթերը ցրուող կառքերը: Կայ նաեւ բազմութիւն մը՝ որ կը դիտէ նկարները եւ կը կարդայ ապակիներուն փակցուած օրաթերթին ներսի եւ դուրսի էջերը: Լուսանկարները, — կռիւմարտիկներ, քաղաքական դէմքեր, կիներ: Ասոնց կողքին՝ կը կախուի երբեմն ձիարշաւի մը արդիւնքին հաշուետախտակը: Փողոցէն կը լսուի տողաշար մեքենաներուն տերեւաթափը եւ մամուլներուն թաւալումը:

Հսկայ նաւ մըն է: Կը տանի քաղաքակրթութիւն մը: Եւ այդ քաղաքակրթութիւնը բարձր իմացականութիւն մըն է: Բայց մամուլը ունի իր վնասները նաեւ: Ան կը զարգացնէ եւ կը խաթարէ: Կան տղոց յատուկ պարբերաթերթեր որ կը բանան թարմ ուղեղները եւ կը սպաննեն զգայնութիւնը:

Ասոնք, գունաւոր պատկերներով՝ կը պատմեն գողութիւններ, կը փառաբանեն աւաղակային քաջագործութիւններ, կը ներկայացնեն այրերու թեւերուն մէջ ինկած կիսամերկ կիներ, ոճիւններ

եւ զէնքեր: Կը հրատարակուին երբեմն նոյնիսկ կրօնաւորներու կողմէ, որ ի հարկէ, մեծ դժուարներ կ'ապահովեն: Եւ այս բոլորը՝ հակառակ մանուկներու հանդէպ եղած մեծ հոգածութեան, որ տարբեր աւեր մըն է: Քսաներորդ դարու երախաները կը շփանան արդէն սկսեալ իրենց մօր արդանդէն: Մտաւորականէն աւելի յարգի է Թուր տը Ֆրանսի մարդիկը՝ բայց ասկէ ա'լ աւելի յարգի է յղի կինը:

Ձախահասներուն յատկացուած օրաթերթերն ու պարբերականները կուտան քաղաքական վրդովիչ իրաւ կամ սուտ լուրեր, գիշերը լարուած պահող պատերազմի սպառնալիքներ, դայթակղեցուցիչ մերկութիւններ, կուսակցական վէճեր, ոճիւրի նկարադրութիւններ, դատերու մանրամասն տեղեկութիւններ եւ թերթօններ, օստիկանական վէպեր, սաւառնակի եւ շոգեկառքի արկածներ, թունաւորումներ, պղծումներ, բանտերու նկարադրութիւններ, դողութիւններ, բողոքներ եւ այն բոլորը որ կը վհատեցնեն աղքատն ու պարկեշտը:

Բայց ժողովուրդը մեծ պակաս մը կը զգայ երբ լոյս չեն տեսներ այդ օրաթերթերը: Ինչպէս պատահեցաւ պատերազմի ընթացքին եւ յետոյ, գործադուլներով: Կան անշուշտ լուրջ յօդուածներ եւ դրական ու դիտական թերթեր:

Կ'ըսեն թէ աղանձները կը ծրտեն բոլոր արձաններուն եւ եկեղեցական քանդակներուն վրայ, առանց յարգելու քիթն ու բերանը հանճարներուն եւ սուրբերուն: Բայց կ'ըսեն նաեւ թէ բոլոր ծիրտերն ու աղբերը կը ծառայեն հողին պարարտացման: Այդպէս է: Քաղաքակրթութիւնը չէ որ պիտի վերլուծեմ հոս, բայց անհրաժեշտ կը դոնեմ ըսել թէ տգեղութիւնները կը ծառայեն գեղեցկութեան: Ու կարելի չէ չօրհնել տպագրութիւնը՝ որուն կը պարտինք բազմաթիւ հոյակապ ու գեղակազմ գիրքեր: Ես յուզումով կը նայիմ յաճախ այդ հսկայ նաւուն կատարէն՝ հսկայ ոստանին ուր կան նաեւ անհամար գեղեցկութիւններ, ազնիւ ու վսեմ հոգիներ, բարի կամքեր, յոյսով, համբերութեամբ եւ հեղութեամբ տառապանքը տանողներ: Ու տխուր կը դոնեմ մարդիկը, տխուր՝ դժբախտ՝ երբ առանձին են ու չեն խօսիր: Ի՞նչ ցաւեր կը տանին ոմանք: Ի՞նչ գեղեցկութիւններ կը ստեղծեն ուրիշներ՝ խոնարհ տանիքի մը տակ: Կը յիշեմ զոհեր, նահատակութիւններ: Մեծ է քաղաքակրթութիւնը եւ պզտիկ իր մէկ ծայրին վրայ: Գեղեցիկ եւ տգեղ: Կեանքն ալ այդպէս է: Հակասական: Միայն յօդուածներու, գիրքերու կամ ճառերու մէջ է որ տրամաբանութիւն կը դնենք եւ միակ տեսակէտ մը կը պաշտպանենք: Կողմնացոյցները բազմաթիւ են եւ բոլոր ասեղներն ալ կը շարժին տարբեր ուղղութեամբ:

Impasseի մը մէջ է Յառաջը: Այս անեւին վրայ կը բացուին իր

երկու պզտիկ դռները: Ունի նաեւ երրորդ դուռ մը՝ մեծ փողոցին վրայ որ դարձեալ պզտիկ է եւ յաճախ ամայի: Զմեռները, երբ կը բարձրանայի նեղ սանդուխէն վեր, որուն վրայ դժուար է հաւասարակշռութիւն մը պահել, հասնելով մութ եւ շատ ուղղահայեաց սանդուխին գլուխը կը գտնէի ածուխի բլրակ մը՝ տախտակամածին վրայ: Կանգ կ'առնէի պահ մը պատուհանով մը հազիւ լուսաւորուած այս սրահին մէջ՝ որ կրնար սպասման սրահ մը ըլլալ, ուր ոչ աթոռ կար սակայն եւ ոչ ալ խմբագրատունը յիշեցնող բան մը: Մակոյկի դռներուն չափ համեստ են երկու պզտիկ դռները որ կը բացուին անոր վրայ: Մէկ սենեակին մէջ թերթերը կը ծալուին: Ամայի է գրեթէ ցրուիչին բացակայութեան ընթացքին: Կարեւորը մ'իւս սենեակն է:

Աղքատութիւն մը կայ նաեւ այս սենեակէն ներս, որ նկարիչի մը աշխատանոցը կը յիշեցնէ: Մէկ պատը ասլակի է գրեթէ կէսէն վեր ու կէսէն աւելի: Այդ ասլակիներուն վրայ կը մնայ տակաւին կապոյտը, տեղ տեղ անջնջելի: Անոնք ներկուած են պատերազմի օրերուն, երբ արդիւրած էր լոյսի ճառագայթ մը ձգել պատուհաններէն դուրս: Կայ նաեւ թուղթէ վարագոյր մը՝ անճարակ մկրատ մը յիշեցնող ժանեակներով: Սենեակը ունի նաեւ ուրիշ լուսամուտ մը՝ որ կը ծառայէ նաեւ իբրեւ հաղորդակցութեան ճամբայ, երբ հարկ կ'ըլլայ վեր կանչել տպարանատէրը կամ գրաշարը: Կը տեսնենք իսկոյն երեք սեղաններ, բազկաթոռ մը եւ աթոռներ, հեռաձայնի դործիք մը, գրաշար մեքենայ մը, մէկ, երբեմն երկու տիկիներ, օրիորդ մը նաեւ: Խմբագիրը «Հայ-Բոյժ»ի տէրն ու տնօրէնը եւ երբեմն այցելուներ: Կայ ազգային օրացոյց մը: Կայ Հայաստանի քարտէսը եւ կը տեսնենք քանի մը իւղաներկ պզտիկ նկարներ: Շ. եւ Սօսի, այր ու կին կ'աշխատին դէմ առ դէմ: Օրիորդը՝ իրենց հարազատն է, խելացի է, տպաւորիչ, տխուր: Երրորդը՝ օգնական խմբագրուհի:

Ազգօգուտ աշխատանք մը կը տարուի այս շէնքին մէջ՝ որ իր դիցավէպը ունի պատմութեան արժանի: Ժամանակին, տիկիներուն տեղ կային երկու խմբագիրներ: Հիմա ամբողջ բեռը կը ծանրանայ հովերէն ճերմկած մագերով Շ.ին վրայ:

Մինչ հսկայ նաւուն վրայ քիչ անգամ կ'երեւան բուն խմբագիրները, որ յաճախ իրենց գրասենեակը ունին Շան գ'էլիդէի վրայ, հոս, Շ. ստիպուած է ներկայ ըլլալ և դբաղիլ բոլոր գործերով: Կը սրբագրէ եկած յօդուածները, որոնք անշուշտ յաճախ սրբագրութեան կը կարօտին, կը ջնջէ, կը շտկէ տառասխալները, կ'արտագրէ երբեմն նոյնիսկ, որպէսզի դժուարութիւն չքաշէ գրաշարը: Ան կը թարգ-

մանէ լուրերը, կը զբաղի յօդուածներուն դասաւորումով, կը գրէ խմբագրականը (ու ասիկա, ամէն օր ամէն մարդու գործն է), կը սրբագրէ փորձերը, կը զբաղի տպագրական խնդիրներով: Մեծ նաւուն վրայ մասնաւոր անձեր կան այս բոլոր աշխատանքներուն համար: Ե. կ'ընդունի նաեւ հիւրերը: Կը խօսի: Ե՞րբ, ինչպէս կը կատարէ այս բոլորը: Կը հիանաս: Կը տխրիս նաեւ: Աւելի եւ աւելի յողնած կը դառնաս մարդը որ տարիներով գրած, աշխատած է նման պայմաններու մէջ: Գովեստ չի սիրեր: Կ'անցնիմ:

Յուզումով կը մտնեմ այս սենեակէն ներս: Այս աղքատութիւնը: Այս հերոսութիւնը: Այս մաքրութիւնը նաեւ պզտիկ օրաթերթին: Անոր վրայ չենք տեսներ մերկութիւններ, ոչ ալ գեղեցիկ կիներու մրցումի ազդարարութիւններ և նկարագրութիւններ: Անոր մէջ չենք գտներ ոստիկանական վէպեր: Իր թերթօնը կը խօսի Անիէն: Կը գտնենք առատ քերթուածներ, Սիւրբաբէն ու Հայաստանէն: Գրական ու գիտական յօդուածներ: Բայց առաւելապէս ազգային նիւթեր, ազգային հանդէսներու նկարագրութիւններ, ազգային մտահոգութիւններ, յեղափոխական յուշեր, քննադատութիւններ՝ միշտ ազգային հարցերու շուրջ: Նաւապետին գլխաւոր մտահոգութիւնը Հայութիւնն ու հայերէնն է՝ երբ աչք մը կը նետէ անսահման ծովուն վրայ՝ ուր կան զանազան կղզիներ, հայ դպրութներ, անորոշ ճակատագրով բոլորն ալ:

Անշուշտ, երբ Յառաջի շէնքէն ներս կը մտնեմ, աւելի եւ աւելի դգալի կ'ըլլայ մեր մշակոյթը ինծի: Այս ալ սիւնակի մը մէջ առնելիք նիւթ է: Պզտիկ է բայց ունի իր մեծութիւնը: Կարելի է շուտով անցնիլ այդ մեծութեան վրայէն: Բայց կարելի է ըսել թէ պզտիկ ժողովուրդ մըն ենք որ տպած ու տարածած ենք անհամար գիրքեր: Տուած ենք մեր հասակէն վեր գրականութիւն մը՝ որով կրնանք հպարտ ըլլալ: Անշուշտ մեր մէջ ալ կան անպատկառ ու շարունակ ծրտող աղանիներ, սոփեստներ ու մտքի եւ հոգիի խեղճութիւններ: Տգեղութիւններ: Գռեհկութիւններ: Բայց այս բոլորին կողքին կը տեսնենք համասլատասխան գեղեցկութիւններ: Ունեցանք աշխարհի քաջերը գերազանցող հերոսներ, նուիրեալներ: Նահատակուեցանք շարունակ եւ ոտքի ենք շարունակ: Քալած ենք ալեկոծ ծովու մը վրայէն, յաճախ ընկղմելու մօտ, բայց միշտ առաջատու պարգած: Մեր գրողները չեն ունեցած բարոյական որոշ սահմանէ մը անդին անցնելու ազատութիւն, Փօլ Սարթրեր չեն եղած: Չեն եղած նաեւ Փօլ Վալերիներ: Բայց եղած են անձուէր ու հայրենանուէր: Զարգացումը ի հարկէ աւերներ գործեց մեր մէջ, օտարութեան մէջ մանաւանդ: Բայց ո՞ր ժողովուրդի մէջ է որ աւերներ

չենք տեսներ: Յիշենք Փարիզի անհամար վիժածները, ալքողին ու սեռային խենէշութիւններու մէջ ինկածները:

×

Կ'ողողէ զիս զոհունակութիւն մը երբ կը բարձրանամ հսկայ նաւուն կատարը: Գիտեմ թէ մարդկութիւնը տեղ մը կ'երթայ: Կը քալէ զոհեր տալով: Բայց կը տխրիմ՝ երբ կը նայիմ Յառաջի պատուհանէն դուրս՝ Փարիզի բոլոր ծայրերուն վրայ դտնուած Հայութեան: Կը տխրիմ աւելի հեռուն նայելով: Ո՞ւր կ'երթանք: Ո՞ւր կ'երթայ այս պզտիկ ու ցրուած ժողովուրդը:

Ն. ՍԱՐԱՅԵԱՆ

1949 Օգոստոս 17

Հայ Է, Հայ...

— Պէտք է Հայ ըլլայ:

Անունէն, մականունէն ալ յայտնի է: «Եան»ի պէս մասնիկ մը
կայ մականունին վերջաւորութեանը:

Անպայման մեծ հայրը: Կամ մեծ հօրը հայրը, կ'ենթադրեմ որ
Հայ եղած պէտք է ըլլայ:

Ձէ՞ք կարծեր որ Պրիանը Հայ էր, անունն ալ Արիստակէս,
Շաթօպրիանը: Կուտէրեանը — Կիւտէրեան պէտք է ըլլայ:

Ի՞նչ պէտք կայ փաստեր շարելու: Հա, սա՛ նշանաւոր երաժիշտը
Գարաթանը, — Գարաեան պէտք է կարդալ:

Հայ ազգը կուտայ, եղբայր, կուտայ կարող եւ մեծ դէմքեր՝
բոլոր ազգերուն:

Մե՛ղք որ մենք լուր չունինք: Ձենք փնտուեր, չենք գնահատեր,
իսկ օտարները կը պաշտեն, կ'աստուածացնեն զանոնք:

Ապերա՞խտ ազգ ենք: Ո՛չ:

Պատմութիւնը փաստելով կը փաստէ որ Բիւզանդիոնի գահին
վրայ տասնեւերկու հայ կայսրեր բազմեցուցած ենք: Կրնա՞ք ուրա-
նալ: Ամբողջ աշխարհ կը վկայէ:

Բայց, մենք, Հայերս չենք ուզած անոնց նեղութիւն տալ, չկըր-
ցանք օգտուիլ անոնց դիրքէն:

— Ա՛խ ինչ մեծ աղդ ենք: Մե՛ղք որ չգիտենք:

Ձենք հետաքրքրուիր: Կը դոհանանք մեր խեղճ ու կրակ դրոցա-
կաններով:

— Տես մեր Մանուկ խնամուն մանչը աղուոր բան մը դրեր է

Ֆրանսերէն թերթին մէջ: Բոլոր կարդացողները մատ են խածեր:
Լուր ունի՞նք: Ոչ:

— Հապա մեր Նուրիցա հօրքուրին թող ճիմ, Ամերիկայի մէջ,
ամերիկերէն գիրք մը գրած է եւ բոլոր թերթերը լեղու ելած՝ կը
գովեն եղեր:

— Շիտակը, ասոնք Հայերու համար մեծ պատիւ են: Մեր
կուրծքը կ'ուռեցնեն եւ օտարներուն քով յարդ ու պատիւ կը
վայելենք:

— Անշուշտ, անշուշտ, ա'լ օտարին քով կրնանք մեր կուրծքը
դուրս մուտ՝ Արմենիէ՛ն ըսել:

— Կարծես, ատենէ մը ի վեր, փողոցի վրայ, շուկայի կամ
մարշէի մէջ, սանկ տեսակ մը անոյշ կը նային մեզի տեղացիները,
երբ կը գուշակեն թէ Հայ ենք: Ես ալ, երբեմն առեւտրի ատեն,
վճարած դրամիս աւելցուք չեմ առներ: Ա'լ մերսի մը կ'ըսեն որ...

×

Հաւատացէ՛ք, եթէ օր մը լսենք որ Իսլանտայի մէջ նշանաւոր
գրագէտ մը կայ Արտ Վանու անունով, իրար պիտի անցնինք թէ Հայ
պէտք է ըլլայ: Իր բուն անունն ալ Արտաշէս Վանոյեան է հաւանօրէն:

Թերեւս, մարդուն հասցէն ալ փնտռենք, շնորհաւորելու համար
իր հայածառ տաղանդը...:

1951 Ապրիլ 8

Կ. ՊԵՏՈՒՇ
(Կարօ Ուշագլեան)

Քաջութեան տիպար մը

Երէկ պատիւ ունեցանք մեր խմբագրատան մէջ ընդունելու Օր. Կ. Լեփսիուսը, գերման ողբացեալ մարդասէրին աղջիկը, ընկերակցութեամբ Տիկին Գալուքճեանի:

Ժպտուն եւ ինքնավստահ, առաջին հարցումէն իսկ մտերմանալով, սկսաւ պատմել իր կեանքը, մօրը վիճակը: Եւ յիշատակներ հօրմէն:

Մարմնացեալ աշխատանք, այժմ կ'երթայ... Մալեզիա, համեստ ապրուստ մը ճարելու համար, իր քրոջը քով:

— Մեր հայրենիքին մէջ գործ չմնաց. երիտասարդները դրաւած են հրապարակը: Քիչ մըն ալ ուրիշ տեղ փորձեմ: Մանաւանդ որ մայրս հազիւ երեք ամսուան ապրուստ ունի...

Իր մայրենի լեզուէն զատ, գիտէ ֆրանսերէն, անգլերէն, ռուսերէն եւ ուրիշ լեզուներ:

Տարիներ առաջ Ճափոն դացած ըլլալով, սորված է նաեւ ճափոներէն: Շատ կը սիրէ այդ հեռաւոր երկիրն ու ժողովուրդը:

Անպատմելի նեղութիւններ կրած են Բ. Աշխարհամարտի ընթացքին: Յանձն առած է ամէն տեսակ աշխատանք: Եղած է նաեւ կօշկակար:

Տասնչորս տարիէ ի վեր լսողութիւնն ալ կորսնցուցած ըլլալով, ստիպուած է գործիք մը ճարել:

— Որեւէ ձեռագիր, անտիպ նիւթ մնացած է հայրիկէն:

— Ամէն բան կորսնցուցինք պատերազմի ընթացքին:

Միշտ երախտագիտութեամբ կը յիշէ այն աջակցութիւնը որ ընծայուեցաւ իր ծերունի մօրը, հայ թերթերու միջոցաւ:

Սորված էր նաեւ մեքսիկէն հայերէնը, — «Շորհակալ եմ»: Եւ ուրիշ բառեր:

Այս առթիւ ֆրանսերէն երկտող մըն ալ ստորագրեց այցելուներու

տոմարին մէջ, «երախտագիտութիւն եւ բարեմաղթութիւններ յայտ-
նելով իր հայ բարեկամներուն» :

Ո՛չ տառապանքները, ո՛չ ալ Ֆիզիքական տկարութիւնը ազդած
են իր կորովին վրայ :

Մէկ խօսքով քաջութեան եւ աշխատանքի տիպար մը որ կրնայ
օրինակ ծառայել շատ մը սալոնականներու :

ՎԱՀԻ

1953 Յունուար 7

Խճիչիս սկսանի

Ուրեմն, չորս անգամ տպարան փոխած կ'ըլլայ «Յառաջ»ը, իր հրատարակութենէն ի վեր:

Առաջին թիւը լոյս տեսաւ 1925 Օգոստոս 2ին:

Այն ատեն հազիւ երկու-երեք հայկական տպարաններ կային:

Երկար փնտռելէ վերջ, գտանք միակը որ կը ստանձնէր հրատարակութիւնը:

Հանգուցեալ «Ներսէս Գեղեցիկ»ի տպարանն էր, հեռաւոր թաղի մը մէջ, Փասքալ փողոց:

Ամբողջ պատմութիւն մը՝ ինչպէս տպարանը, նոյնպէս տպագրիչը, իր սովորութիւններով:

Ունէր-չունէր մէկ հատիկ սենեակ, բակի մը մէջ: Քովն ալ՝ տպարանը, որուն բոլորտիքը բնակութիւն հաստատած էին բանուոր ընտանիքներ:

Հանգուցեալ Համբարձում Մելիքեան, որ շատ կը հեռաքրքրուէր հայերէն օրաթերթի մը հրատարակութեամբ, օր մը ուղեց դալ տեսնել «Խմբագրատունը»:

Ուրախութեամբ առաջնորդեցինք:

Հազիւ խշտեակէն ներս մտած, հարցուց.

— Ո՞ւր պիտի նստի սրբագրիչը:

— Խմբագիր, սրբագրիչ, վարչութիւն, բոլորը պիտի տեղաւորուին այս սենեակին մէջ:

Բարի մարդը, որ երկար ատեն «Հորիզոն»ը հրատարակած էր Թիֆլիսի մէջ, զարմացաւ եւ մեղքցաւ: Մանաւանդ երբ տպարանն ալ տեսաւ, սովորական մեքենայով մը եւ քանի մը արկղիկ տառերով.

— Էսպէս չի լինի: Մի քիչ սպասէք, ես կը խօսեմ Պ. Մարտիրոսեանի հետ — կովկասահայ մեծահարուստ մը — եւ մի լինոտիպ մեքենայ բերել կը տանք Գերմանիայից...

Անկեղծ էր մեր բարեկամը: Բայց չուղեցինք սպասել: Պայմանաւորուած էինք արդէն, եւ ճամբայ ելանք:

Ուրեմն, թերթը լոյս տեսաւ խեղճուկրակ սենեակի մը մէջ, ուր

մէկ-մէկ աթոռ ունէին խմբադիրը եւ Հրանտ Սամուէլ, իսկ անկիւն մըն ալ՝ մեր «տերվիշ» Կ. Պետուշը, իբրեւ գործակատար :

Եթէ «չորրորդ» մը ներս մտնէր, մէկն ու մէկը ստիպուած էր իր աթոռը հրամցնել, ոտքի վրայ մնալով :

Անսահման խանդավառութիւն :

Քանի մը հարիւր օրինակ «Յառաջ» ծախուած էր ժամուն դուռը : Անդին Սէն-Միշէլի կրպակը նոր թերթ կ'ուզէր, առաջին երկու հարիւրը սպառած ըլլալով :

Երկրորդ օրը, թերթին տպագրութիւնը հաղիւ սկսած, դուռ-դրացի թափեցան տպագրական մեքենային վրայ եւ արգիլեցին :

— Քովի տունը հիւանդ կ'ին մը կայ, դադրեցուցէ՞ք աղմուկը, եթէ ոչ մեքենան ջարդուփշուր կ'ընենք...

Ստիպուեցանք դադրեցնել, տպագրութեան շարունակութիւնը ձգելով միւս օրուան :

Թերթը Մարտէյլ կը հասնէր երկու-երեք օրէն, Լոնտոն՝ տասը օրէն :

Երկրորդ կայան

«Յառաջ»ը հաղիւ լոյս տեսած, Տէր-Ներսէսեան եղբայրները ձեռնարկէր էին նոր տպարան մը բանալու, 1925ի աշնան :

Բուն ձեռնարկուն, Պոլսոյ «Վերջին Լուր»ի Հրաչեան, յաջողած էր վարձել յարմար շէնք մը, բանուկ պողոտայի մը վրայ (Լաֆայէթ) :

Մասնագէտ եւ գործի մարդ, մեր բարեկամը սարքած էր առաջնակարգ տպարան մը, ընդարձակ եւ լուսաւոր սրահի մը մէջ :

Առաջին յարկին վրայ երկու սենեակներ տրամադրած էին «Յառաջ»ի, մէկը խմբագրութեան, միւսը վարչութեան համար :

Երրորդ սենեակ մըն ալ տրամադրուած էր խմբագրին ընտանիքին բնակութեան :

Զորրորդ մը կը ծառայէր իբրեւ խոհանոց, որ հետզհետէ դարձաւ գրաշարանոց :

Հարկ էր սպասել որ գրաշարները մեկնին, որպէսզի կարելի ըլլար կերակուր պատրաստել, երախային կաթը տաքցնել եւայլն :

Առտու մը տպագրելիչը «բարեկամարար» հասկցուց թէ վերի սենեակներուն ալ պէտք ունի:

Խմբագրութիւն եւ վարչութիւն դադլթեցին դիմացի աւիւ: Բառակուսի սենեակ մը՝ բակի մը խորը:

Մինչ այս մինչ այն, դրաշարները կը պակսէին:

Օրաթերթին համար անհրաժեշտ էր 6-7 դրաշար (ձեռքով շարող):

Շահաւէտ գո՞րծ կը պակսի Փարիզի մէջ:

Եւ առտու մը տեսանք որ մնացեր են միայն չորս հոգի:

— Եթէ տողաշար մեքենայ մը չունենաք, թերթը կը դադրի, կ'ըսէին բանգէտներ:

Նորէն «արտագաղթ», քաղաքին մէկ ծայրէն միւսը:

Դեպի երրորդ կայան

«Մասիս» տպարանն էինք, երբ դործակալ մը կը ներկայանար խմբագրատուն, առաջարկելով տողաշար մեքենայ մը գնել շատ նպաստաւոր պայմաններով:

— Դինը՝ 60.000 ֆրանք: Վճարումը՝ ամսական 1.500 կամ 1.000, որով մեքենային տէր կ'ըլլաք հինգ տարիէն:

— Ես առեւտրական դործերով չեմ զբաղիր, պատասխանեց խմբագիրը...

Միեւնոյն ատեն կ'ըմբռնէր թէ իր զբաղումները թոյլ չեն տար տեղ գտնել, սեփական տպարան եւ խմբագրատուն հիմնել եւայլն:

Անհրաժեշտ էր ընդարձակել թերթին ծաւալը — տեղական լրագիրներուն մեծութեամբ:

Ինչպէս ըսի, դրաշարները հետզհետէ կը պակսէին, իսկ տպարանը ուրիշ դժուարութիւններ կը ներկայացնէր:

Առտու մը «ձախտամարտ»ի վաղեմի դրաշարներէն Մկրտիչը ներս մտաւ:

Մականունով Աւետիսեան, աւետիս մը կը բերէր:

— Բարեկամդ, «Վերջին Լուր»ի երբեմնի խմբագրապետը, Ֆակոր Տէր-Յակոբեան, տպարան է բացեր, տողաշար մեքենայ մը պիտի գնէ — ի հարկին երկու հատ: Տողաշարն ալ՝ ես: Երթանք պայմանաւորուինք:

Նոր տպարանը բացուած էր Թաղի մը մէջ ուր ոտք չէի կոխած :
Փարիզի 10րդ թաղամասէն պիտի փոխադրուէինք 13րդ :
Ամէն պարագայի մէջ, ստիպուած էինք ելք մը գտնել, համաձայն
օրուան պահանջներուն :

Պայմանագիրը ստորագրուած էր, երբ «Մասիս» յանձն առաւ
տողաչար մեքենայ դնել, ամբողջ շէնքը տրամադրել խմբագրութեան
եւ բնակութեան համար :

Նոյն գիշերն իսկ, երիտասարդ ղրաչար մը, Զ. եւ մեքենալար
մը, Գ., կ'աւետէին .

— Թէ՛ տեղ ունինք, թէ՛ տպագրիչ մեքենայ եւ ուրիշ յարմարու-
թիւններ : Եկէ՛ք մեզի :

Երկու առաջարկներն ալ ուշ մնացած էին :

Եւ ճամբայ ելանք դէպի Տամէմ փողոց, 1932 Յունուար 1ին :

Յառաջ տղաշարով...

Ուրեմն, 1932 Յունուարին Լաֆայէթէն չուեցինք դէպի մեթրօ
Թոլպիաք, նոր բոյն մը հաստատելու համար :

Կ'իջնէինք հիւսիսէն հարաւ : Զիշդ 18 կայարան՝ փապուղիով
(Մեթրօ) : Տեւողութիւնը՝ 30-45 վայրկեան :

Մեր բարեկամը, Պ. Յակոբ Տէր-Յակոբեան, նախկին խմբագիր
եւ գրագէտ, համեստ բնակարան մը ունէր անշուք փողոցի մը ան-
կիւնը, այժմ հանրածանօթ Տամէմը :

Տունին դիմացը կը գտնուէր աւերակ շէնք մը, որուն գետնա-
յարկը բացուած էր նոր տպարանը :

«Յառաջ»ը տեղաւորելու համար, աւերակները մաքրելով, նախ-
կին արհեստանոց մը վերածեր էին գրասենեակի :

Մեր տրամադրութեան տակ ունէինք երկու ընդարձակ սենեակ-
ներ : Մէկը՝ փողոցին վրայ, ամբողջ պատը ապակի : Միւսը՝ բակին
վրայ :

Մէկը յատկացուած էր խմբագրութեան, միւսը՝ վարչութեան
եւ առաքման :

Բաւական կոկիկ տպարան մըն էր, ընդարձակ եւ լուսաւոր :

Ամենամեծ առաւելութիւնը՝ տողաչար մեքենայ մը վերջին

«Յառաջ»ի Արամը

դրութեամբ (Էնթերթիփ), որուն նմանը չունէին Փարիզի հայկական միւս տպարանները (հինգ-վեց հատ) :

Եւ այսպէս «Յառաջ»ը սկսաւ շարունակ տողաշարով : Տեղական թերթերու մեծութեամբ :

Առաջին փորձն էր այս Փարիզի մէջ, հայերէն օրաթերթի մը համար :

Առաջին տողաշարն եղաւ Մկրտիչը, որուն յաջորդեց Արամը, որ մինչեւ այսօր կը մնայ պատնէշին վրայ :

Յետոյ ուրիշներ ալ եկան ու դացին : Կամ օգնութեան հասան լայն եւ նեղ օրերուն, — Վահան, Սաթօ, Արտաշէս, Լեւոն, Գմբէթեան եւայլն :

Տպագրիչ մեքենան հին օրերու յիշատակ մըն էր :

Եթէ ուղէի մարդու մը նմանցնել, պիտի ըսէի թէ 1932ին 65 տարեկան էր, իսկ այսօր՝ 85 :

Ատոր համար ալ՝ պարբերաբար կը հառաչէր : Կը ճռնէր : Կ'ըմբոստանար կամ կ'երկրպագէր :

Մանաւանդ վերջին տարուան եւ սա վերջին ամիսներու ընթացքին, երբ կատարեալ չարչարանք մը դարձած էր տպագրութիւնը, սրտնեղութեան մատնելով տպարանատէրն ալ :

Նոր կայանը

«Յառաջ»ի նոր խմբագրատունը կը գտնուի Ազգ. Տան ծաղկազարդ պարտէզին մէջ:

Երբ ներս մտնէք հաստատութեան մեծ դուռնէն, որ պաշտօնատան մը տպաւորութիւնը կը գործէ, ձեր առջեւ կը բացուի պատմական շէնք մը, — Թրեվիդի դուքսին դղեակը:

Կեդրոնական շէնքին կից, դէպի աջ, խմբագրատունն է: Ընդարձակ սրահ մը՝ գետնայարկ:

Շէնքին տակ, Զէյթունցի Մարգարեանի խմորեղէնի փուռն է: Տեսակ մը քարայր, որ թերեւս բաներ մը կը յիշեցնէ Զէյթունէն: (Վաճառատունը կը գտնուի մուտքի դրան մօտ):

Զորս հայ նպարավաճառներ, Շիրակի ամբարներ հաստատած են Թրեվիդ փողոցին մէջ, — Կ. Պալիս (Քոնսթանթինուլ), Արարատ, Արաքս, Շիրակ:

Պարենատուն մըն ալ կը գտնուի յաջորդ փողոցը (Սոլնիէ) — Մասիս: Իսկ պողոտայէն անդին՝ Լամարթին փողոցին մէջ Հրաչեան:

Բոլորն ալ Վանեցի են: Կը նշանակէ թէ երբ օր մը Վասպուրական վերադառնանք, պարենաւորումը ապահովուած է: Նախարարութիւնն ալ կազմ եւ պատրաստ:

Բազմաթիւ առեւտրականներ եւ արհեստաւորներ թառած են Թրեվիդի եւ յարակից փողոցներուն մէջ, — դորդավաճառ, ատամնաբոյժ, դերձակ, ելեկտրագէտ:

Կան ուրիշ բազմաթիւ հայ առեւտրականներ ալ ամբողջ թաղին մէջ:

Մեթրօ Քատէի դիմացը երկու սրճարաններու վերնայարկերը վերածուած են «ծանօթ հաւաքատեղիներու», զանազան միութեանց համար: Կը ծառայեն նաեւ իբրեւ լսարան:

Խմբագրատունէն հինգ վայրկեան հեռու է տպարանը, «Արաքս», Բակի մը խորը, ապակիէ տանիքով:

Շէնքին դուռնէն մինչեւ տպարան՝ նրբանցքին մէջ օրն ի բուն կ'երթեւեկեն. բազմաթիւ ուսումնականներ եւ այցելուներ:

Ոմանք տուն-տեղ են եղած, տպարանատիրոջ գրասեղաններուն վրայ: Կը գրեն: Կը գծեն: Կը ծալեն: Երբեմն ալ ակադեմական ասուլիսներ կը կատարեն, յոտնկայս եւ նստուկ:

Մանաւանդ Շաբաթ օրերը, երբ անցուդարձը կը խափանուի, դուռնէն մինչեւ գրաչարանոց:

Բարթոլ Փափագեան եւ Արամ Եոթեան

Առաջին նորեկը տնեցի էր դառնայ :

Տպարանատէրը, բանաստեղծ Թօփալեան, ինքնավարութիւն չնորհած է բռնորին ալ :

Ուրիշ պարագայ մը էր յիշեցնէ Պոլսոյ Չաքմաքճըլարը :

Բակին մէջ գրախանութ մը բացած է Մ. Պարսամեան, իսկ Ռիշէ փողոցին դիմացի ափը ուրիշ մը՝ Հ. Բալուեան : Դարձեալ բակին մէջ : Մէկ խօսքով, մանրանկար Հայնոց մը :

ՎԱՀԻ

1953 Ապրիլ 9-10-11-12-14

Զորրորդ էջը

«Յառաջ»ի չորրորդ էջին մասին է խօսքս։ Այդ էջը՝ որուն վրայ ուշադրութիւն կը դարձնեն միայն մասնաւոր ընթերցողներ, մասնաւոր արժէք կը ներկայացնէ ինծի համար։

Այդ էջը Ֆրանսայի Հայութեան ոգեկան կեանքին ճշմարիտ համապատկերն է։ Հոն՝ ուր հազուադէպ է որ հանդիպինք առեւտրական ծանուցումներու, կը գտնենք ամէն անգամ Հայութեան սրտին բարախումները, անոր բազկերակին հարազատ եւ կանոնաւոր զարկը։ Հոն է որ կը ճարճատէ բոցը խարոյկներուն՝ զորս մեր գիտակից երիտասարդութիւնը կը վառէ ֆրանսական հողին վրայ, կ'արծարծէ իր շունչովը, իր արիւնին ջերմութիւնը փոխանցելով անոնց կրակին։ Հոն է վերջապէս որ մենք կը լսենք բոլոր այն կանչերը կարօտագին եւ սրտայոյզ՝ որոնք քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ կը բարձրանան՝ հրաւէր կարդալով ճամբան մոլորածներուն, որպէսզի մատնանշուած տեղը հաւաքուին եւ սրբազան խորհուրդներով վառուած կրակին շուրջ ամէն ոք իր տեղը գտնէ։ Հոն են ազնուասրաշտօրէն եւ յամառօրէն պահուած սուգերը, յիշատակները, արցունքն եւ ուրախութիւնը, խոնկը ու գինին։ Հոն է խաչը՝ զոր մեր սերունդը կրեց անարտունջ դէպի անիմանալի գողգոթաներ, եւ հայրենի տաճարներուն փլուզումէն ետքն ալ բերաւ անկէց օտար հողին մէջ, յիշեցնելու համար համայն մարդկութեան որ ինքն է ամբողջ նուիրում, ամբողջ զոհաբերութիւն եւ անշէջ երկնային ճառագայթ՝ ոճիրներով եւ անիրաւութեամբ խաւարած երկրագունդին վրայ։ Հոն է սփիւռքի ամէնէն ողբերգական մէկ բեկորը իր անսահման ցաւերով ու հոգերով, իր տաժանակիր աշխատանքով, իր անմահ մշակոյթով։

Փորձեցէք յամենալ այս սքանչելի էջին վրայ, եւ պիտի տեսնէք որ շրջապատուած էք թատերական խումբէ մը, երգիչներէ՝ որոնք Կոմիտասի ժառանգ ձգած գոհարները կ'ընծայեն ձեզի։ Բանախօսներէ՝ որոնք ներշնչեալ խօսքին մէջէն արձագանգը լսելի կ'ընեն այն հոգեցունց եւ սրտագին ձայներուն՝ որոնք օր մը մեր ժողովուրդը ծառացուցին բռնակալ ուժերու դէմ։ Դուք հոն պիտի գտնէք ամբողջ

տեսիլքը արիւնավառ անցեալին այնքան բազմաբնակ նահատակներով եւ սուրբերով՝ որոնք տարադիր բազմութիւններուն վրայ թեւատարած կը հսկեն: Այս չորրորդէ Էջը կը թրթռայ կարծես վանականի մը ձեռքին մէջ սրբանուէր մազաղաթի մը նման: Անոր վրայ շիթեր կան արցունքի: Անոր վրայ հսկումի գիշերներուն մոմերն են լացած: Բայց հոն կայ նաեւ Մասիսի ծիածանը՝ որուն սեւեռարիւր կը սպասեն յուսախնդիր աքսորեալները:

Ահաւասիկ Դաշնակցութեան Օրը Փարիզի, Առնոլլի, Լիոնի մէջ: Այդ Օրը ոգեկոչումն է լուսատիպար անուններուն՝ որոնք մեր ցեղին ամէնէն վճիռ եւ ամէնէն լուսաւոր կերպարանքները կը յիշեցնեն: Այդ Օրը դարձն է ճանապարհէն՝ որուն վրայ ինկան մեր հերոսները, որպէսզի ցեղը կանգուն մնար եւ իր մոլեգին ձայնը բարձրացնէր աշխարհէ աշխարհ. — «Ես կ'ապրիմ դեռ, որովհետեւ ընտրեալն եմ Աստուծոյ եւ ինքն է անմահ»:

Մարտի 11-ի մէջ երեկոյթ մը սարքած է Խարբերդի « Եփրատ » Միութիւնը, ի նպաստ կարօտ ուսանողներու: Հայ ուսանողը ե՞րբ չէ կարօտ եղած: Յաճախ պատառ մը հացով անցուցած է ամբողջ օրը: Երբեմն չէ գտած իսկ այդ կտոր մը հացը: Բայց իր մտքին հորիզոնները հրդեհուած են միշտ դադափարներու կրակէն, եւ իր արիւնին իւրաքանչիւր կաթիլին մէջ շողացած է անշէջ կայծ մը երազի եւ գեղեցկութեան:

Ահա նաեւ Բաբերդցիները՝ որոնք ծրագրած են հրատարակել Բաբդէն քահանայ Ասլանեանի «Բաբերդի եւ շրջանի պատմութիւնը»: Այս պատմութիւններուն շնորհիւ միայն դալիք սերունդները հարազատ ծանօթութիւնը պիտի ստանան ի սպառ կորսուած մեր գաւառներէն՝ ուր կեանքը իր ամէնէն լուսազեղ ծիածանը կը կապէր հայրենի երկնքին մէջ: Այս էջերուն մէջէն վաղուան Հայը պիտի հասնի այն հրաշքի աղբիւրներուն՝ որոնց ջուրէն մեր չքնաղ հարսները իրենց կուժերը լեցուցին ամէն կաղանդի առաւօտ, երբ ձիւնին արցունքը ոսկիի կը փոխուէր: Մարդուն ոճիրը արիւն հոսեցուց այդ ակերէն:

Իսի մէջ Կապոյտ Խաչը խնջոյք մը կուտայ ի նպաստ իր դպրոցին: Օտար հողին վրայ հայ դպրոցը փոթորկայոյզ ծովի մը խութերուն մէջ բարձրացող փարոսին կը նմանի: Առանց անոր լոյսին՝ Հայուն նաւը չի հասնիր խաղաղութեան ափունքը: Քանի՞ հատ կան այդ փարոսներէն Ֆրանսայի մէջ: Բազմաթիւ չեն փրկութեան այդ ջահերը: Կը դասաւանդուի հայերէնը ամենուրեք՝ ուր խումբ մը Հայեր կ'ապրին: Դասարանը շատ անգամ տունի մը մուտքի սրահն է՝ ուր հազիւ շարժելու տեղ կ'ըլլայ, կամ խոհանոցը՝ ուր հայ տղաքն

ու աղջիկները կուգան աշխարհի ամէնէն դեղեցիկ, ամէնէն հարուստ ոսկեղինիկ լեզուն սորվելու:

Իսկ անոնք որ կը դասաւանդեն, ինծի համար սուրբի կերպարանք ունին: Անոնք Թարգմանչաց ժամանակէն որ ոսկեդարը ստեղծեց, սերունդէ սերունդ մեզի հասնող աշակերտներն են Սահակի եւ Մաշտոցի: Անոնց սրտին եւ մտքին մէջ անշէջ մնացած է այն կրակը՝ որ դարեր առաջ Մեսրոպի հոգիէն բռնկեցաւ ու դեռ մինչեւ այսօր կը ճարճատի: Երբեմն մարելու մօտ կ'ըլլայ, տեղ տեղ մոխիրին տակ հազիւ պլպլուն կայծերով, բայց կը տեսնես որ յանկարծ բոց կ'արձակէ եւ խարոյկի մը սաստկութեամբ կը լուսաւորէ շուրջը:

Այս ամէնը իր հարազատ պատկերով կը տեսնենք «Յառաջ»ի չորրորդ էջին վրայ: Դեռ կայ «Իրերօգնութեան Միութիւնը» որ ունկնդրութեան կը հրաւիրէ Հայաստանէն նոր հասած ձայնաւորներու: Հայ երգին կարօտը անբաժանելի մէկ մասը եղած է մեր հոգիին. մեր սրտին անբուժելի արիւնհոս վէրքը: Լացեր ենք անզուպ յուզումով, ամէն անգամ որ լսեր ենք Կոմիտասը՝ որ ցեղին սրտին ամէնէն խորունկ ալքերէն փրցուցեր հաներ է անկորնչելի մարգարիտներ, երգեր: Հայաստանի երգեր: Մոռնչը արծաթաշող ջրվէժներուն: Մրմունջը պղտոր դետերուն: Աստուածախօս ծառերուն սօսափը: Ահա ոսկեծովի՝ հասկերը կը կոհակին հովին մէջ: Ահա սարէն կ'իջնէ հովիւը սրինգը բերնին:

Ամօթխած հարսն է բոսոր կուժը լեցուցեր հայրենի աղբիւրէն: Տղուն քունն է փախեր ու մայրը օրօր կ'երգէ. — «Քնիր իմ բալիկ»:

Բայց կայ նաեւ Փարիզի մէջ Սիփան — Կոմիտաս երգչախումբը: Կը խորհիմ թէ ամէն անգամ որ հանդէս մը սարքուի անոր կողմէ, տարագիր բազմութիւնները կը փութան հոն: Որովհետեւ ոչ մէկ բան մեզ հայրենիքին կը շղթայէ այնքան յուզումով եւ զօրութեամբ, որքան երգը: Երբ կը բարձրանան ձայնի ալիքները, մեզ կ'առնեն իրենց յորձանքին մէջ, այլեւս կարելի չէ դիմադրել, այլեւս մանկութիւնը, հօրենական տունին պատկերը, բակին մէջտեղը հսկող ծառը, աղբիւրը, դրացի տան երգիքը, պատերը ոսկեջրող իրիկուան արեւը, Շաբաթ օրերու միացող խնկամանը, մեր մեռելները, այս ամէնը, ամէնը կը խուժեն մեր վրայ, կը պարուրեն մեզ իրենց կախարդական ու ցաւազին աշխարհին մէջ:

Ահաւասիկ ամբողջ ժողովուրդի մը կուրծքին հեւքը այս էջին մէջէն մեզի հասնող՝ մըրկաշունչ սաստկութեամբ:

Խորհուրդը կ'ամբողջանայ «Վալանսի եկեղեցիին օծումովը»: Չեմ տեսած զայն: Բայց անշուշտ որ դո՛ւրստ մըն է ինչպէս Փրատոյինը, ինչպէս Գահրէէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը: Անին քանդե-

ցին, բայց անոր գեղեցկութեան ծնունդ տուող ոգին մնացած է անմահ եւ կը ճառագայթէ ի սփիւռս աշխարհի:

Ինչ հրաշք է որ տեղի կ'ունենայ հոն, Ֆրանսայի մէջ: Մեր ժողովուրդը հալածական, փախչելով ահաւոր փոթորիկներու առջեւ՝ եկեր հաստատուելէ այս հողին վրայ:

Մեղք պիտի ըլլայ, եթէ որբերու, այրիներու, տանջահար մարդոց այս սերունդին յաջորդը չգիտնայ անոր ճշմարիտ ժառանգորդը հանդիսանալ:

Բայց յուսահատական չէ պատկերը՝ որուն աղանատեսն ենք այսօր: Հայրենի աղուծին կրակը չէ շիջած: Զայն կ'արծարծեն բոլոր անոնք որ կը հաստատն միշտ մեր ցեղին ոգեկան արժէքներուն: Անոր առջեւ կուգան ջերմանալ, ձմրան բուքին, ծերերն ու մանուկները: Անոնք որ հէքեաթ կը պատմեն եւ անոնք որ հէքեաթներուն մէջ ծնած վիշապներուն եւ եղնիկներուն սիրովը կը կախարդուին:

Ներկայացուցի ձեզի չորրորդ էջը: «Յառաջ»-ի հրաշալի էջը: Ամէն անգամ որ նայուածք մը նետէք անոր վրայ, անդիմադրելի բան մը՝ որ թէ՛ կարօտ է, թէ՛ կսկիծ, թէ՛ աղօթք, թէ՛ սրտայոյզ սքանչացում, պիտի թափանցէ ձեր հոգիէն ներս, եւ պիտի հաւատաք որ մեր ցեղը, մինչեւ իսկ օտարութեան մէջ, կրցած է ստեղծել իր հարազատ հայրենիքը:

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ

1953 Դեկտեմբեր 27

Սորվիդ, սորվիդ

Քսանեհինդ-երեսուն-քառասունեհինդնոցները ի զուր կը տըր-տնջան թէ աշխատանք չկատարուեցաւ իրենց համար :

Իրենց մեղքերը արդարացնելու ամէնէն աժան ձեւն է այս :

Ուրկէ՞ սորվեցան ինչ որ գիտեն :

Ո՛չ թերթ ու գիրք պակսեցաւ, ո՛չ ալ ուսուցանող :

Կուսակցական - քաղաքական ժխտոյն անդամ զարդանալու պա-տեհութիւններ կ'ընծայէր :

Հիներուն մէջ դէմքեր կան որոնք հազիւ քանի մը տարի զպրոց դացած են : Մնացեալը կը պարտին ինքնաշխատութեան :

Անոնց կեանքն ալ բաղմազան ելեւէջներ ունեցաւ, յաճախ անտանելի :

Եւ սակայն, չընկրկեցան :

Ամէնուն տրուած չէ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալ, հայկա-կան տեսակէտով :

Բայց, չատերը կրնան բաւարար աստիճանի մը հասնիլ : Գոնէ անսխալ գրել եւ կարդալ մայրենի լեզուն :

Հաղարաւորներու մէջէն քանի՞ն Վորձած են թղթակցութիւն մը, պարզ նամակ մը շարադրել, առանց ջրտնելու :

Երիտասարդութեան առաջին պարտականութիւնը սորվիլն է : Շաբաթը քանի մը ժամ յատկացնել կարդալու եւ գրելու :

Պատեհութիւններ եղած են եւ կան : Յիրուցան ուժեր կը գտնուին ամէն հայաշատ կեդրոնի մէջ :

Այդ պատեհութիւններէն եւ պիտանի ուժերէն օգտուելու տրա-մադրութիւնն է որ կը պակսի :

Իսկ Փարիզը ունի Արեւելեան Լեզուներու վարժարան մը ուր օտարներ հայերէն կը սորվին, ի հարկին մեղի ալ ուսուցանելու համար...

Համազգային ընկերութեան Մարտէյլի վարչութիւնը, որ եռան-դով գործի վարած է այս տարի, հայերէնի եւ պատմութեան դասըն-թացք մը պիտի բանայ այս օրերս, չափահասներու համար :

Այս առթիւ կոչ մըն ալ տպուած է, որպէսզի արձանագրուին :
Նոյնը կարելի է փորձել Փարիզի եւ ուրիշ հայաշատ քաղաքներու մէջ :

Երեսուն — քառասուննոցները իրե՛նք պէտք է անցնին այս գործին զլուխը, իրենց իսկ բարիքին համար :

Եթէ տարրական դասարան աւարտած են, իրենց հայագիտութեամբ, ահաւասիկ առիթ մը՝ քանի մը դասարան աւելի բարձրանալու :

Որքան խուսափին եւ իրենց գիտցածով դոհանան, այնքան պիտի զղջան : Հետեւանքը պիտի դառնայ անդարմանելի :

Գոնէ անոնք որ ընդունակ են եւ ամէն յարմարութիւն ունին, իրենց գիտցածն ալ պիտի մոռնան, եթէ չօգտուին բոլոր պատեհութիւններէն :

Եթէ պաշար չունին, ի՞նչ պիտի փոխանցեն իրենցմէ վերջ դաւիճներուն :

Այն ատեն, կապը ինքնին պիտի փրթի սերունդէ սերունդ : Եւ ամէնէն առաջ պիտի փլին երիտասարդական կոչուած կազմակերպութիւնները :

Արդէն կը վխտան ապաղզայնացած խմբակներ, ճրճուան ճառերով եւ ամուլ յաւակնութիւններով :

Երբ հասարակ բանուորին, սեւ աշխատաւորին զաւակը ծաղկոց կ'երթայ, Ա. Բ. Գ. սորվելու համար, բախտաւոր չափահասը ինչո՞ւ կէս ճամբան կը մնայ :

Եւ երբ չուղեր կամ չի կրնար էջ մը բան շարադրել, ի՞նչ պիտի սորվեցնէ ուրիշներուն : Իր իսկ զաւակներուն... :

Հողը կորսնցուցինք : Եթէ լեզուն ալ կորսնցնենք եւ կամ աղճատենք եւ իրականին ծաղրանկարը մնայ, գորգերով եւ դոհարեղէններով պիտի տարածենք մեր ազգային փառքերը :

Շ .

Մոզական ցպիկը

Ֆիւռթվէնկլէրի մահով երաժշտական աշխարհը կորսնցուց ամէնէն մեծ ղեկավարներէն մին :

Երբ Ֆիւռթվէնկլէր ցպիկը ձեռքը կ'առնէր եւ նուագախումբին առջեւը կ'անցնէր կ'եւեկտրականացնէր ամբողջ խումբը : Իր ձեռքերուն տարօրինակ շարժումներով չէր որ կ'առաջնորդէր երաժիշտները այլ իր ներքին մագնիսական հոսանքով որ կը թափանցէր մինչեւ խորը իր վարած փառք-խիռնին բոլոր մանրամասնութիւններուն :

Եթէ Պեթհովէն պահ մը գերեզմանէն ելլէր եւ լսէր Ֆիւռթվէնկլէրի վարած Յրդ, Ծրդ, Դրդ կամ Ծրդ սէնֆոնին, պիտի համոզուէր թէ ան իրական թարգմանն է իր զգացումներուն եւ ներշնչումներուն : Արտայայտիչ մը կամ մեկնիչ մը (էնթէրփոէթ) երկրորդ հեղինակը պէտք է ըլլայ գործի մը, բայց այդ բոլոր երկրորդ հեղինակներուն մէջէն Ֆիւռթվէնկլէր կը զատորոշուի իր մասնայատուկ արուեստով եւ խոր հասկացողութեամբ իբրեւ իրական եւ հաւատարիմ երկրորդ հեղինակ : Այս տիտղոսը ամէնէն բարձր գնահատանքն է իր յիշատակին :

Ֆիւռթվէնկլէր իր փորձերու ընթացքին չէր հրամայեր նուագախումբին, այլ կը խորհրդակցէր իր անդամներուն հետ լաւագոյն արդիւնքին հասնելու համար եւ ատիկա դարձեալ իր մեծ արուեստագէտի ցայտուն մէկ յատկանիշն էր :

Մտիկ ըրէք Պեթհովէնի Յրդ սէնֆոնին Բ. մուլըմանը (մահերգ) իր ղեկավարութեան տակ եւ ատով լաւագոյն յարգանքը բերած կ'ըլլաք իր յիշատակին :

ՕՀԱՆ ՏՈՒՐԵԱՆ

1954 Դեկտեմբեր 12

1955
1965

Աղեղուխա, աղեղուխա

Առաջին Մեծ Պատերազմին, այն ահաւոր օրերուն էր: Պոլիսը կը պոռթկար թշուառութեամբ եւ ուտելիքներու առատութեամբ: Ապրուստի դիները աներեւակայելի բարձրութեան հասան: Ուտելիքները կը փճանային մնալով եւ կը թափուէին: Անկարող թուրքերը չէին կրցած կաղմակերպել քաղաքին պարենաւորումը:

Ժողովուրդը անօթութենէն կը մեռնէր: Տուներուն մէջ, տարիներէ ի վեր միս կապած մայրիկները, մամիկները նիհարցան, նիհարցան, մէկ մէկ բարակ կին դարձան, եւ այդ օրերուն, առաջին անգամ ըլլալով սորվեցան, մէկ մէկ սեւ շալ գլուխնին, իրիկունները իրենց տուներէն ելլելով, շուկայ սպրդիլ, աժան բան մը ճանկելու եւ ուրախացած տուն դալ, եփելու համար:

Այդ օրերուն, խնայողական կերակուրներ ստեղծուեցան, ուր մէկ հաւկիթը մէկ սան ալիւրին մէջ խառնելով, երեւակայութեան ուժին հետ միասին, շատ համով եւ խոշոր ճաշ մը սեղան կուզար...:

Երբեմն լուր կ'ելլէր թէ միս կամ ձուկ պիտի բաշխուի: Այդ օրերուն կատաղի կռիւ կը մղուէր մսավաճառին խանութին առջեւ: Եւ մատով կը ցուցնէին անոնք, որ յաջողած էին, քանի մը դահեկանով յափշտակուած, կասկածելի միսի կտոր մը, կամ աւրուած ձուկ մը մտցնել տունէն ներս: Իսկ շաքար եթէ բաշխուէր, եկեղեցին դոհունակութեան համար վառուած մոմերուն թիւը չափազանց կը շատնար...:

Միայն կար, ամէն օր բաշխուած, հաց մը: Բայց չինուած էր, ո՛չ թէ Աստուծոյ շնորհած ցորենէն եւ ալիւրէն, այլ շաղախուած էր քարով, աւաղով, թեփով եւ թուրքերուն ահաւոր դեղին մաղձով...:

×

Այդ օրերուն, Սկիւտարի լայն ճամբաներուն վրայ կ'երեւար աստուածաշնչական էակ մը:

Ամէնէն հեռուներէն կ'երեւար ան, երբ իր պարթեւ հասակը ցցած երկինքին, մազերը եւ մօրուքը չորս հովերուն, հաստ ցուպ մը ձեռքը, հսկայի չափաւորեալ եւ խոշոր քայլերով կը յառաջանար, արեւոտ ու փոշոտ լայն ճամբներուն վրայէն...

Անոր գլուխը կը նմանէր առաքեալի մը գլուխին: Լայն, բարձր, անհասանելի ճակատ մը, ուրկէ ուղիղ ու հպարտ, ծագում կ'առնէր քիթը, ամբողջ ճարտարապետութիւն մը ինքնին, լայն, զօրաւոր ու կամարածեւ կերտուածքով:

Աչքերը, կապտորակ կանաչով մը, իրենց դէպի ներս հայեացքով, մեծ երազատեսներու նայուածքը ունէին: Անոնք նաեւ մանուկի աչքեր էին, շուտով ուրախացող, հաւատաւոր եւ արտասուքը բիրեն ուն ծայրը պատրաստ...:

Յետոյ կար բերանը, կաս-կարմիր շրթունքներով եւ վարդապետի ներող ու զմայլող ժպիտով: Եւ ան միշտ մեղեդի մը ունէր այդ շրթունքներուն վրայ:

Դէմքը, նեղ ու ազնուական կտրուածքով, ծածկուած էր ալեխառն երկարող մօրուքով մը, որ կը ծեծէր անոր ուժեղ ու լայն կուրծքը, զրահի մը պէս:

Ձեռքերը խոշոր էին, լայն ոսկորներով, քարոզիչի շարժումներով: Եւ ոտքերը, ահագին ու ծանր, յատկանշական խոր հետքեր կը թողէին փոշին մէջ, երբ անիկա, առասպելական էակի մը պէս, կը յառաջանար Սկիւտարի լայն ճամբաներէն...

Այդ օրերուն, Սկիւտարի փողոցներուն մէջ, փոքրիկ հացաւաճառները իրենց ծախածները կը փաթթէին պատուելով նեղ ու փայլուն թուղթով տպագրուած դրքի մը էջերը: Կարդալ գիտցող հայ գնորդը, անոնց վրայ գլխիկոր կը կարդար անոնց անունը. — «Ալէլուիա՛, ալէլուիա՛...»:

Որովհետեւ, այդ օրերուն, կէս օրուան մօտ, ամէնէն հեռուներէն, Սկիւտարի լայն ճամբաներուն վրայ կ'երեւար ան աստուածաշնչական երեւոյթով էակը, որ փողոցի մը անկիւնը, խեղճուկ հացաւաճառի մը կողովին առջեւ կեցած՝ իր հսկայի սրունքներով խոշոր ոտքերուն վրայ, փոշին կամ ցեխին մէջ, կը մատուցանէր իր «Ալէլուիա, ալէլուիա»ն իբր թուղթ, եւ փոխարէն կը ստանար քիչ մը հելվա, սիւֆիթ մը, ափ մը չամիչ...:

Յետոյ, աչքերը դէպի երկինք, մէկ ձեռքը հաստ ցուպը, միւս ձեռքը համրիչը, որուն ամէն մէկ հատիկին կապած էր սրբազան նշանակութիւն մը, կը հեռանար, քիթին տակէն մրմնջելով օրհնե՞րդ, աղօ՞թք կամ անէ՞ծք...: Այդ բաղադրութեան գատնիքը, մեր ազգին

իրբեւ պատիժ, իր հետը դէպի յաւիտենականութիւն տարաւ «Ալէ-
լուիա»յի աստուածաշնչական հեղինակը...:

×

Եւ եղաւ որ, այդ օրերուն, մարդիկ ո'չ թէ ուղեւորվ դէթ խեղճ
ձեւով մը մեղմեւ այդ եզական հայ վարդապետին թշուառութիւնը,
այլ, աւելի աղատելու համար իրենց խիղճերուն սլառահական
այրուցքէն, դիմեցին «մեր ազգին մտաւորականներու»դէմ դործածած
մեծ գէնքին — կազմակերպեցին «Ալէլուիա»յի հեղինակին յորեւանը:

Եւ տակաւին աչքերս կը ցաւցնէ իր յիշատակով, դէզը այն փոք-
րիկ աղտոտ կանաչով տոմսերուն, որոնց վրայ դժխեմ սեւով մը
տպադրուած բաներ մը կային...:

Եւ յորեւանական յանձնախումբը, այդ տոմսերը յանձնելով
«Ալէլուիա»յի հեղինակին, յանձնարարեց շրջիլ, ծախել, ուտել...:

Եւ ան առաքելական մարդը, ներեց անոնց, եւ զիջեցաւ շրջիլ
... Բայց անշուշտ քիչ ծախեց, եւ աւելի ալ քիչ կըցաւ ուտել...:

Օր մըն ալ, երբ «Ալէլուիա»յի հատորներէն վերջ, կանաչ տոմ-
սերուն նիհար արդիւնքն ալ արդէն չատոնց վերածուած էր Սկիւ-
տարի ճամբաներուն վրայ գնուած ափ մը չամիչի, յորեւանական
յանձնախումբը միտք ըրաւ հրապարակաւ տօնելու անոր յորեւանը:

Դպրոցի մը սրահին մէջ եղաւ այդ:

Չգիտեմ, փորձեցի՞ն սովորական յորեւանական կեղծաւոր եւ
տգէտ բառերը կակազել...:

Բայց, ապահովաբար, երբ տեսան այդ աստուածաշնչական էակը
իրենց մէջ կանգնած, իր հսկայի հասակին վրայ, իմաստունի եւ
մանուկի աչքերով, այնքան թշուառ, եւ արդէն ամբողջովին յաւի-
տենականութեան մաս կազմած, կը կարծեմ թէ՛ լռեցին ու փախան...:

ՄԱՆՆԻԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

1955 Ապրիլ 10

Տոլստոյ

ԽՄԲ. — Ստորեւ կը հրատարակեմք այն գառը զոր ակադեմիական Անտրէ Մոռուա արտասանեց Երեւանի օր, Տոլստոյի յուշարձանին բացման առթիւ: Մեր խնդրանքին վրայ ծանօթ գրագէտը համոյժով յանձնեց գրաւոր գառը, հրատարակելու համար «Յառաջ»ի մէջ. —

Ոչ մէկ բան կրնար ինծի աւելի հաճելի ըլլալ քան ներկայացնել Ֆրանսական Ակադեմիան ի պատիւ Տոլստոյի տրուած հանդիսութեան մը առթիւ, ի ներկայութեան իր երկու թոռներուն:

Լէոն Նիքոլայեւիչ Տոլստոյ, մէկն է այն գրագէտներէն, որոնց վրայ ամէնէն աւելի կը հիանամ: Մէկը անոնցմէ որոնք ամենամեծ ազդեցութիւնը դործած են իմ վրայ, պատանութենէն մինչեւ ծերութիւն, մէկը այն երեք հանճարեղ դէմքերէն որ ինծի համար, կը թուին ներկայացուցիչները ըլլալ մարդկութեան եւ անոր ամէնէն իրաւ սլատկերը, այսինքն Շէյքսպիր, Պալլաք, Տոլստոյ:

Գրագէտի մը համար, մեծագոյն եւ ամէնէն հազուադէպ փառքն է աւելցնել յիշատակներ բոլոր յիշողութեանց վրայ եւ ստեղծել բարեկամներ բոլոր սիրտերուն համար: Այս է Տոլստոյի պարագան: Բոլորս կը ճանչնանք Նաթաշա Ռոստովը, Աննա Գարենինը, Գեթին, Իշխան Անտրէն, Լեւինը, Վրոնսքին, Բեզուխովը: Անոնք մեզի աւելի իրական կը թուին քան ողջերը: Մենք ծանօթ ենք անոնց շարժումներուն, զգացումներուն, սէրերուն: Տառապած ենք եւ յուսացած անոնց հետ: Անոնք մեզի պատկերացուցած են ինչ որ կ'ուզէինք սիրել կամ ինչ որ կ'ուզէինք ըլլալ: Ինծի համար, «Պատերազմ եւ խաղաղութիւն» վէպին Իշխան Անտրէն ամէնէն լման մարդն է որուն հանդիպած եմ, երեւակայութեամբ կամ իրականութեամբ: Ո՛չ թէ որովհետեւ կատարեալ է: Ան ունի իր տկարութիւնները: Առանց անոնց մարդկային պիտի չըլլար: Բայց զինքը կը սիրեմ ինչպէս որ է: Երեսուն տարի ապրած եմ աչքերս սեւեռած այս տիպարին վրայ եւ ես մինակս չեմ:

Տոլստոյին դործերէն ի՞նչ պէտք է նորէն կարդալ: Ամէնէն

առաջ «Պատերազմ եւ Խաղաղութիւն»ը, բոլոր ժամանակներու ամէնէն գեղեցիկ վէպը: Հոն պիտի գտնէք ոչ միայն սէրը, ընտանիքը, այլեւ, ինչպէս կ'ըսէ գիրքին անունը, պատերազմը եւ խաղաղութիւնը, ընկերութիւնը, վսեմները եւ խոնարհները: Հոն կը տեսնենք պետութեանց եւ բանակներու զսպանակները: Հոն կը ծանօթանանք Կոլտոլզովի, ռուս հանճարեղ զօրավարը, յաղթանդամ, հզօր՝ իր արուեստակեալ անկենդանութեամբ, բաւական նման մեր ապագայ Ժոֆրին: Յետոյ «Աննա Գարենին»ը, ուրիշ էական վէպ մը: Հոս ալ կիրքերու ողբերգութեանց հետ, կրնանք ուսումնասիրել Գարենինը, մեծ կազմակերպիչը, ոչ թէ դաժան, բայց ինք իր մէջ ամփոփուած, անկարող՝ յանձնուելու: Գալով Աննա-Վրոսկի ամուլին, յաւիտենական է ինչպէս Մարդը եւ Կինը: Յետոյ, «Յարութիւն»ը, թերեւս նուազ յաջողած իբրեւ արուեստի գործ, բայց վսեմ՝ իր ներշնչումով, ինչպէս մեր Թշուառները: Վերջապէս «Կրեյցերեան Սոնատ»ը եւ «Իւան Իլիչի մահը», աւելի կարճ գիրքեր, որոնք նոյնպէս կ'ապրեցնեն մեզի նման մարդիկ եւ կը յուզեն մեզի վերաբերեալ հարցեր: Տոլստոյի ուժը եւ մեծութիւնը այն է որ ամբողջ էութեամբ նետուած է վէպերուն մէջ եւ ապրած է զանոնք: Խոստովանութիւններ չեն ատոնք: Իր ստեղծագործ հանճարը այնքան մեծ էր որ կրցաւ իր անձէն վեր բարձրանալ, բայց յուզուած բոլոր հարցերն ալ իր իսկ խղճէն կը բխէին: Իր խիղճը այնքան պահանջկոտ էր որ երբեք չկրցաւ հանդստանալ:

Սերած էր ընկերային բարձրագոյն դասէ մը, հարուստ, ազնուական, մեծ հողատէր: Բայց չէր հանդուրժեր իր առանձնաշնորհեալ գիրքին: Իր ամբողջ կեանքը անցուց հարցնելով թէ իրաւունք ունի՞ր այդ առանձնաշնորհներէն հրաժարիլ եւ ի՞նչպէս: Ի վերջոյ, իր կեանքի վախճանին, երկայն մօրուքով ծերունի մը, փախաւ տունէն, ձգեց ընտանիք, փառք ու պատիւ, երթալ մեռնելու համար անշուք գիւղի մը մէջ իբրեւ աղքատ ուխտաւոր մը:

Կը յիշեմ տակաւին այն անձկութիւնը որով ամբողջ աշխարհը եւ մասնաւորապէս Ֆրանսա հետեւեցան այդ հոգեվարքին: Թերեւս բանաւոր չէր ծերուկին ընթացքը, թերեւս կայ ուրիշ քաջութիւն մը ընդունելու այն ինչ որ էք եւ ապրելու մինչեւ ծայրը: Բայց իմաստուն կամ ոչ՝ փառաւոր բան մը ունէր այս շարժումները, որ զարմացուց աշխարհը եւ մղեց մէկէ աւելի խռովեալ հոգիներ հարցումներ ուղղել պարտականութեան մասին: Կարելի է ըսել Տոլստոյի համար, ինչպէս ըսին Չոլայի համար, թէ «մարդկային խղճմտանքին որոշ մէկ պահը կը ներկայացնէր»:

Այս կարգի դէմքերն են որ մեզի կ'օգնեն ըմբռնել տիեզերական եղբայրութիւնը, դասակարգերէն եւ ազգերէն վեր:

Շատ լաւ կը յիշեմ այն ժամանակը երբ, տակաւին երիտասարդ, կը խորասուզուէի այս հսկայական վէպերուն ընթերցումին մէջ:

Եւ կ'ըսէի ես ինծի.— «Ձեմ գիտեր թէ ինչ են Ռուսերը, բայց եթէ հոն կան մարդիկ որ կը զգան Լեւինի, Բեզուխովի, Բալիոնսկի պէս, եթէ կան կիներ Նաթաշա Ռոստովի պէս, ես այնքան հեռու չեմ այդ ժողովուրդէն որու մասին բան չեմ գիտեր»:

Արուեստին դերն է բոլոր կաղապարներէն, բոլոր երեւոյթներէն անդին տեսնել ճշմարիտ էակներ: Այսօր, ժողովուրդները աւելի քան երբեք՝ կ'ըմբռնեն թէ կա'մ պէտք է իրար հասկնան, կա'մ կորսուին, թէ պէտք է ընտրութիւն մը կատարել — աշխարհ կամ չքացում: Բայց իրերհասկացողութիւնը դժուարացած է նախապաշարումներու, սուտերու եւ իրարու հանդէպ սխալ դատումներու պատճառով:

Տոլստոյի պէս հանճար մը, որուն հզօր ճաճանչները կը փարատեն ամպերը եւ ապշահար ժողովուրդներուն ցոյց կուտան անծանօթ եղբայրներ, հասարակաց զգացումներ եւ համախորհուրդ մարդկութիւն:

Ահա թէ ինչո՛ւ բերկրութեամբ կ'ողջունեմ Փարիզի մէկ հրապարակին վրայ, այս ազնուական եւ խռովայոյզ դէմքը, խորհրդանշանը մեր մտահոգութեանց, մեր պարտականութեանց եւ յոյսերուն:

ANDRE MAUROIS
de l'Académie Française

1955 Յուլիս 8

Կը հիմնու՛նք, կը հիմնու՛նք...

Հնագուցիչ հոգւոյս վատնեսցի:
Գ. ՆԱՐԵԿԱՅԻ (Ուրբ. ԿԵ. 2)

Տարիին հետ, տարիներո՛ւն հետ, տարիներէ՛ ի վեր՝ կը հին-
նա՛նք:

Կաղանդ չտեսանք: Ձեկա՛ւ մեր Կաղանդը: Ու նոր տարի չնոր-
հաւորելու սովորութի՛ւնն ալ մոռցանք: Մաղթա՛նքն ալ՝ նոր տարի-
նոր բարի:

Հին տարին մեր կռնակը, պապենական մաշած մուշտակ մը
կարծես, կը քալենք պապուկի պէս: Կը քալենք խարխափելով, կը
քալենք դանդաչելով, կը քալենք գիշերաշրջիկի պէս: Օ՛ր, կը քալենք
ազգապահպանումի մախաղը մեր ուսէն կախ, կը քալենք Հայոց
լեզուին սրինգը մեր դօտիին մէջ խրած, կը քալենք կրծելով Հայոց
պատմութիւնը իբրեւ ցամաք հացի կտոր, չորթանի պէս չոր:

Ինչպէս տիրացուն, որուն երգը չէ փոխուած ու պիտի չփոխուի
երբեք եկեղեցիին մէջ՝ Քրիստոսի դալուստէն ի վեր մինչեւ երկրորդ
դալուստը, մենք նո՛յն շարականը երգեցինք դարերէ ի վեր, ու
կ'երգենք, ահա, նաեւ օտար տուներու մէջ, ձանձրացնելով բայց
առանց ձանձրանալու, ուժասպառ ալլելս՝ բայց եւ այնպէս առանց
դադրեցնելու:

Հայոց պատմութեան չորթանը փշրելու ուժ չկայ մեր մէջ,
ազգապահպանումի մախաղը նոր բանով մը լեցնելու ճիգը յօդացաւ
ունեցողի տառապանք կը պատճառէ մեզի:

Հնութեան համը կը սլահենք մեր բերնին մէջ՝ մարդու մը պէս
որ կը մերժէ օշարակ խմել... սոխ ուտելէ ետք:

Ու կը հիննա՛նք, կը հիննա՛նք, կը հիննա՛նք:

Կը հիննանք անտառին ծառերուն պէս, որոնց կը խնայէ յօտոցը:
Կը հիննանք վանքի պատերու պէս, որոնց ծեփը եփեր, դունաթափ-
ուեր է արեւին տակ: Կը հիննանք հարիւրամեայ պառաւներու պէս,
որոնք կը նմանին մաղաղաթեայ գիրքերու: Ու կը հիննանք ան-

տրտունջ, կը հիննանք արագօրէն, կը հիննանք մեր մտածումներով, կը հիննանք մեր զգացումներով, կը հիննանք մեր ճաշակով, կը հիննանք մեր ծանօթութիւններով, մեր լեզուով եւ ամէն բանով որ ունինք: Վերջապէս կը հիննանք նորը չփնտռելու մեր յամառութեամբ: Այսպէս, ինչ որ գիտենք՝ հին պատմութիւն է, ինչ որ կ'ըսենք՝ հին զրոյց է, ինչ որ կուտանք՝ հին տպագրութիւն է, — նոյնիսկ ինչ որ կ'ուտենք այսօր, երէկուան եփուածն է: Ոչինչ թարմ, ոչինչ այսօրուան, եւ ոչինչ այժմեկ: Ոչ մէկ ճիշդ ժամանակէն դուրս ելլելու՝ դէպի առաջ կամ կողմնակի, ոչ իսկ ճիշդ՝ ժամանակին հետ քալելու, այլ կամապաշտութիւն մը տեղը չփոխելու, ետ մնալու, կարելի է ըսել՝ ետ-ետ երթալու: Ահա թէ ինչո՞ւ օրուան երիտասարդը մեծ պապիս կը նմանի՝ երբ կը խօսի, կամ արդի դրագէտը կը գրէ դար մը առաջ ծնած մարդու մը պէս: Երբեմն, — ներողութի՛ւն կը խնդրեմ գայթակղողներէն, — պապի՛կ, կ'ըսեմ, չմեռա՞ր, ինչո՞ւ չմեռար, ա՛խ, ա՛յնքան լաւ է մեռնիլը: Վասնզի մեռնիլը կը նմանի կնոջ ծննդաբերութեան, — կը պատռէ մարմինը, կը մայրանա՛յ, ու մայրութեան մեռնող արեան մէջէն դուրս կը վազէ Վահագն: Ուստի զարմանալի չէ՝ եթէ մեր լեզուին մէջ, ըստ ստուգաբանութեան, ցեղակից բառեր են մարդ եւ մահ բառերը, — մարդը այն արարածն է որ կը մեռնի... Ծնելով: Մարդը մահն է, ու մահը՝ մարդը, — օ՛հ Հայոց լեզու՝ ի սկզբանէ իմաստուն: Պէտք է մեռնիլ ապրելու ուխտով, նորոգուելու ուխտով, — վա՛յ անոր որ չի մեռնիր, այլ կ'ապրի ու կը հիննայ:

Եթէ չմեռնէի՛ն մարդիկ, եթէ մնային՝ հիննալով, եւս առաւել՝ հիննալով: Դո՛ւրս, փարաւորներ, դո՛ւրս Յաղկերտ ու Շապո՛ւհ, դո՛ւրս Աշտիշատի քրմապետներ՝ ձեր խոյրերով եւ ոսկեճարմանդ նափորտներով: Մահը կեանք է, կեանքը՝ մահ:

Մա՛հ, ո՛վ մահ, աղբիւր կենդանութեան, դուն ես որ կը տանիս հինը, կը բերես նորը, — կը բերես Կաղանդ: Արդարեւ, Կաղանդ կը կոչենք տարի մը աւելին, նո՛ր կ'անուանենք կորուստ մը կամ բարձում մը մեզի տրուած օրերու գումարէն: Նորը այն է որ ցոյց կուտայ բանի մը պակսիլը:

Ա՛խ, ինչո՞ւ բան չի պակսիր մեզմէ, ու կը մնանք նոյն քիւրյով: Ծառը կը թաղէ իր տերեւները, կը թաղէ իր հինցած չորցած ճիւղերը, բայց մենք, միայն մենք, մեզ կը բանտարկենք մեր հաստ ու հին կեղեւին մէջ: Գարունը կուգայ, կը կաղնդէ ծառը՝ որ կը թարմանայ ծաղիկներով ու վառ գոյներով, մինչդեռ հին տարին փաթթուեր է մեր մարմնոյն, պաշարեր է մեր հոգին: Մաշած, փոշոտած, սա ծա՛նր տառատովը կռնակիդ նետած՝ աճէ եթէ կրնաս:

Ափսո՞ս, երկա՛ր է մեր հին տարին ու չի՛ դար մեր Կաղանդը:

Արդեօք մեզի վիճակուած է տեսնել նոր տարի-նոր բարի: Որպէսզի «նոր սարսուռով» մը այլայլէ՛ր մեր լճակին երեսը, որ մար կապած է դարերէ ի վեր: Դեռ երկար ժամանակ խեղճ պիտի կոչենք Եղիա Տէմիրճիպաշեանը, որ համարձակեցաւ աղաղակել. — Ո՛վ Աստուած, արարչութիւնդ ալ հինցա՛ւ: Ահաւասիկ տարազ մը դրականութեան, տարազ մը պատմութիւն ուսումնասիրելու, տարազ մը քաղաքականութիւն դատելու:

Ըսէ՛ք, ո՞վ կայ ձեր մէջ Եղիայէն աւելի իմաստուն:

Տարբեր երկինքներու տակ՝ կը քերեն Հոմերոսի ծեփը, թարմութիւն տալու համար Ելլադայի աստուածներուն երգին: Տարբեր երկինքներու տակ՝ կ'ոսկեղօծեն Շէյքսպիրի արձանը, նոր արտայայտութիւն մը տալու համար հպարտ Ալպիոնի դաւկին շրթներուն: Տարբեր երկինքներու տակ՝ Ռոպէսփիէրներու Եւսին վրայ յեղափոխութիւնը մրցումի կը տանին Եհովայի արարչագործութեան հետ, սրբելու համար բորբոսը մարդկային մտքին վրայէն:

Տարբեր երկինքներու տակ՝ կը կործանեն որպէսզի չինեն:

Իսկ մենք դարձեր ենք պահապան դերեղմաններու եւ հնութեանց:

Արդի գրագէտը հպարտ է կարծես՝ խորհելով որ այնպէս կը մտածէ, ինչպէս կը մտածէր, հարիւրյիսո՞ւն տարի առաջ, Աւերակ դիւղին նախրապանը՝ Օվակենց Լօլօն, որ իր հօրը մեծ-պապն է եւ իբրեւ ժառանգութիւն դրագէտին ձգած է մտածման ամբողջ հարըստութիւնը եւ կոպալը:

Կ'առարկուի թէ օգտակար է հնութեանց կառչիլ, նոյնը մնալ եւ հին մնալ... աղգապահպանութեան տեսակէտով: Ինծի վախ չեն պատճառեր, սակայն այն վախերը՝ որոնք կը ծագին շատ յեղյեղուած վտանգներէ: Աւելի մեծ աղէտ մը կը կաղմեն եւ սարսափ կը պատճառեն այն վտանգները, որոնք անուն չունին ու կը մնան մամուլին անծանօթ:

Ատոնց մեծագոյնն է հիննալը: Ապրիլ դարու մը մէջ եւ օտա՛ր մնալ նոյն այդ դարուն: Ողջ թաղուելու ձեւ մը:

Երեւակայեցէք հսկայ ջաղացք մը, որու մեծ ու փոքր անիւները կը դառնան դիւային կշռոյթով մը, շարժման մէջ դնելով մաղը՝ որ ցորենը կը դատէ որոմէն, երկանաքարը՝ որ նաչիհի կը վերածէ ցորենը, լեզուակը՝ որ ալիւրը կը թափէ պարկերուն մէջ, բայց կը տեսնուի անիւ մը, որ չի հետեւիր ջաղացքի ժաժին, — այն ատեն վա՛յ անոր որ կը սպասէ այդ անիւին աշխատանքին, սովի կը մատնուի եւ կը մեռնի անօթի: Վիթխարի ջաղացքի մը կը նմանի արդի ժամանակներու քաղաքակրթութիւնը, — կը դառնան մեծ ու փոքր ժողովուրդներու անիւները: Ափսո՛ս, մեր անիւն է միայն որ չի դառնար, վասնզի հին, վասնզի մաշած:

Արդ, հիննալ կը նշանակէ... բայց մեր գրաբարը աղուոր ո՛ճ մը ունի այդ մասին. «Հնացուցանել գրանս»: Ի՞նչ կը պատահի՝ երբ կը հիննայ խօսքը: Միշտ գրաբարն է որ կը պատասխանէ. «Լուսնացուցանել գրանս կամ իմանալ զանգոր գոյն բանից»: Երբ, ինքզինք կը կենելով, հիննայ հայ խօսքը, (մտածում, գաղափար, ծանօթութիւն) հայկական հանճարը կը դառնայ «անգոր», կը դառնայ թեփ, կ'երթթանայ, կը փրթի, կը թափի, — կը մեռնի:

Վախնամ հայ ժողովուրդն ալ, դօսանալով, երթթանալով, հիննալով, մեռնի ի վերջոյ այսպէս անփառունակ: Իբրեւ անգոր, աննորոգելի, անգործածելի առարկայ:

Ահա թէ ինչո՛ւ Գր. Նարեկացի եւս կը վախնայ եւ կ'աղօթէ. «Հոգիս հինցնողը ի՛նքը փճանայ»:

Ուստի թոյլ տուէ՛ք ինձ, որ տարւոյ այս օրուան մէջ, սկիզբը տարուան՝ ըստ աւանդութեան, ըսեմ ձեզի իբրեւ մաղթանք համայնական. — Թող նորոգուի՛ն հոգիները: Պարպուի հինը՝ լեցուի նորով: Թափի կեղեւը՝ ծառն ուռճանայ նոր աւելչով: Թարմ ու դալար, առոյգ ու կայտառ, ծաղկին փթթին, լեցուին յորդին, երթայ ձմեռ ու դայ դարուն: Այն ատեն արդար է ըսել թէ Կաղանդը եկաւ, եւ արդար է զիրար կաշնդել ճշմարտօրէն եւ իրաւ.

Նոր տարի, նոր քարի:

Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

1956 Յունուար 1

Հայրենիքը պանդոկ չէ

Ֆրանսականէն վերջ, այս անգամ ալ ամերիկեան թերթերն են որ շոնդալից մանրամասնութիւններ կը հրատարակեն «յուսախար» հայրենադարձներու մասին:

Ձեռքի տակ ունինք դէպ մը կտրոններ, բայց դռհանանք միայն մէկը հրատարակելով, իբրեւ լուր:

Կարդացիք անշուշտ. — Քանի մը հարիւր Ամերիկահայեր, որոնք Հայաստան դացած էին 1947-49ին, նամակ մը ուղղեր են նախագահ Այզընհաուըրի, խնդրելով որ արտօնութիւն տայ Հիւսիսային Ամերիկա վերադառնալու:

Թերթերը ուրիշ «զգայացունց» մանրամասնութիւններ ալ կը հրատարակեն, քաղելով միեւնոյն աղբիւրէն:

— Երբ հայրենադարձները Պաքում հասան, անոնց ձեռքէն առին ամէն բան եւ ցնցոտիներ հագցուցին, որովհետեւ Ռուսերը կ'ուզէին ապացուցանել Ամերիկայի աղփատութիւնը: («Պոսթըն Փոստ»):

Ինչպէս դիտել կուտայինք Պ. Քրիսթիան Փինոյի այցելութեան առթիւ ծագած միջադէպին ատեն, այս դէպքն ալ կ'ապացուցանէ մեր քաղաքական տհասութիւնը:

Տարակոյս չկայ թէ եղածը բողոքի ցոյց մըն է այն բռնակալութեան դէմ որ կը կոչուի բոլշեւիկեան դիկտատուրա:

Տարիներ անցեր են եւ մարդիկ տակաւին չեն վարժուած նոր կարգուսարքին: Ու կարօտով կը յիշեն ամերիկեան ազատութիւնն ու ճոխութիւնը, ինչպէս միւսները՝ Ֆրանսականը:

Չէի՞ն դիտեր թէ կ'երթան աշխարհ մը որ ի լինելութեան է: Երկիր մը ուր ազատութիւնն ալ «պլան»ով կը բաժնեն, եւ երկաթեայ բռնեցքով: Բոլորովին տարբեր կարգուսարք մը:

Կարելի՞ է արդարանալ, ըսելով թէ աւետարներ բաներ պատմեր էին եւ խաբուեցան:

Բուն իրականութեան մասին ալ տեղեկութիւններ չլսեցի՞ն կամ չկարդացի՞ն:

Եւ յետոյ, ինչո՞ւ կը տրտնջան անոնք որ անգամ էին Համայն-

նավար կուսակցութեան, եւ ինքնակամ ճամբայ ելան, «սոցիալիզմ կառուցելու համար»:

Ներելի⁶ է դասալիք ըլլալ, չդիմանալով կարգ մը նեղութեանց որոնք բուն իսկ իրենց դաւանանքէն կը բխին:

Այս ողբերգութեան հետեւանքով, անշուշտ յանցաւոր են նաեւ անոնք որ «պրոդրեսիւ» մունետիկի դեր կը կատարեն, Փարիզի կամ Նիւ-Եորքի մէջ, պարտկելով բուն իրականութիւնը, ի հեճուկս Դաշնակցութեան:

Կուսակցադար ատելութեամբ մոլեղնած գրիչներ երբ կը մոլորեցնեն տարագիր բազմութիւնները, ո՛չ թէ հայրենիքին ծառայած, այլ անոր վարկին վնասած կ'ըլլան: Կը խախտեն հայրենասիրութիւնը:

Գալով Ամերիկա վերադառնալու բաղձանքին, պարզապէս կ'արգահատինք:

Հայրենիքը իջեալ⁶ է, կամ պանդոկ է, որպէսզի ձեր սիրտը նեղացած ատեն հեռանաք, Ատլանտեանի այս կամ այն տփը վերադառնալու համար:

Ի՞նչ շուտ մոռցաք այն օրերը երբ «հէյպէ»ով եւ ջորիով ճամբայ կ'ելլէիք Խարբերդէն, Մալաթիայէն կամ Տիգրսնակերտէն, Ամերիկա դադլթելու համար:

Եւ երբ այդ օտար ամիսները հասաք, եղ ու մե՞ղը կը հոսէր ձեր ճամբուն վրայ:

Տուա՞ր կը ժողվէիք փողոցներուն մէջ, թէ ձեր երիտասարդ արեւը վարձու կուտայիք, համեստ ապրուստ մը ճարելու համար հսկայական գործարաններու ծուխին եւ մուխին մէջ, ուրիշ հարիւր հազարաւոր բանուորներու հետ:

Գացեր էք ձեր կամքով եւ խելքով: Թերեւս ալ անկեղծ հայրենասիրութեամբ:

Ի՞նչ կը նշանակէ կէս ճամբէն ետ դառնալ, ութ-ինը տարի տուկալէ ետք:

Շ.

1956 Օգոստոս 1

Հ. Սահակ Վ. Տ. Մովսեսյան

Միշտ աչքիս առջեւ է իր դիմագիծը: Յուշիկ յուշիկ ներս կը մտնէր խմբադրատունէն, շինական տէրտէրի մը պարզութեամբ:

Եթէ ձեռագիր մը էջանձնէր, «Հրատարակութեան խնդրանօք», միշտ ըսելիք մը կ'ունենար, հանրային հարցերու մասին:

Մուկոանդ Հայ էր, իբրեւ հարազատ մէկ զաւակը Տարօնի:

Եւ շեշտակի կը յայտնէր իր համոզումները, մասնաւորապէս ձաղկելով անոնք որ կը վախճային թէ շնորհ մը կը կորսնցնեն, եթէ խոստովանին իրենց Հայութիւնը:

Թուլամորթը կամ դասալիքը սաստած ատեն այն տպաւորութիւնը կը կրէիր թէ հիմա գլխուն պիտի իջեցնէ իր «Հայոց Պատմութիւն»ը — աւելի ծանր քան կռուիի հարուած մը:

Նոյնքան ամուր կառչած էր իր դաւանանքին, եւ կը սիրէր ժամերով «զրոյց անել» վիճելի խնդիրներու մասին:

Բազմավաստակ ուսուցիչ եւ հեղինակ, միշտ աշխատած է վառ պահել ազգային դիտակցութիւնը:

Եթէ այսօր աւելի հաղորդական մթնոլորտ մը կը տիրէ Ս. Ղազարի վանքին մէջ, ապահովաբար դործօն դեր մըն ալ իրեն կ'իյնայ:

Որքան դիտեմ, դարձեալ ինքն էր որ գլուխն անցաւ խումբ մը միաբաններու, վերաբանալու համար Փարիզի Մուրատեան վարժարանը:

Կարելի՞ էր գլուխ հանել այդ ձեռնարկը, առանց հաւատքի եւ կամքի, հիմնուելով երերուն դրամագլուխի մը վրայ:

Վերաբացումէն ետք ալ, հաստատութիւնը մատնուեցաւ պարբերական տաղնապներու:

Յաճախ յուսահատական զրոյցներ կը շրջէին:

Եւ սակայն Հ. Սահակ միշտ կը մնար լաւատես:

Տարիներու ընթացքին դիմումներ կատարեց, նոր աղբիւրներ

ճարելու համար: Տեսչական պաշտօնին հետ ստանձնեց հայերէնի
եւ պատմութեան դասեր եւ ուրիշ հոգեր:

Իր ձայնը յաճախ կը լսուէր Փարիզի եւ գաւառի բեմերուն վրայ:
Մինչեւ որ վաւարակեալ եւ բեռնաւոր, վերադարձաւ իր սիրական
վանքը, ուր կը շարունակէր ոգեւորել ուխտաւորները:

Եւ այժմ խաղաղութեամբ կը ննջէ պատմական մենաստանին մէջ,
կատարած ըլլալով իր պարտքը, համաձայն իր հայեցողութեան:

ՎԱՀԷ

1957 Յունուար 4

ՀԱՐԱՇ

ՕՐԱԹԵՐԸ

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMÉNIEN EN EUROPE

HARATCH

Le Directeur : SCH. MISSAKIAN

Rédaction et Administration : 32, rue de Tréfolie - Paris 9
C.C.P. Paris 1678-63 R.C. Seine 376.186
Fondé en 1925 Tél. : PRO. 86-60

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
Ֆրանսիայի հանրապետության 3000 ֆր. վճարման 1600
Արտասահմանի տարեկան 3500 ֆրանկ: Հասցե 12 ֆր.

ԿՐԻՍ
27
ՇԻՆՆԻՐ

•
DÉMANCHE
27 JANVIER
1957

ՀԱՐԱՇ ԵՐԵՎԱՆԻ 1-ին ԱՆՏԵ

Խմբագիր՝ ՇԱԽԱՐԵ ՄԻՍԱԲԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ. 13-րդ ՏԱՐԻ, ԲԻԷ 3044

ՈՉ ԵՒՍ Է ՇԱԽԱՐԵ ՄԻՍԱԲԵԱՆ

ԱՆՃՈՒՆ ԿՍԿԻՆՈՎ ԿԸ ՀԱՂՈՐԴԻՆԵՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԻՆ ԲԷ «ՅԱՄԱՐ»-Ի ԲԱԶՄԱՎԱՏԱԿ ԵՒ ԱՆԵՈՒՋ ԽՐԱԿՐԱ-
ԳՆՏԸ ԻՐ ՀՈՐԻՆ ԱՆԱՆԵՑ ՇԱԲԱՔ. ՅՈՒՆՈՒՄ ԶԻՆ, ԱՌԱՍՏԵԱՆ ԺԱՄԸ 11.12.56. ՓԱՐԻՋԻ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՀՈՒԱՆ-
ԴԱՆՈՅԻ ՄԷՋ. ՈՒՂԵՂԱՅԻՆ ԱՐԻՆԱՀՈՍՈՐԹԵԱՆ ՄԸ ՀԵՏԵՆԱՔԻՐ:

ՄԵՐ ՅԱՒԵՑ ՈՂՐԱՅԵԱՆ ԸՆԿԵՐԸ, ՀԻՆԳԵԱՐԻ, ՀԱՆ ԿԱՂԱՂ ԵՒ ՋՈՒՄԻՔ ՕՐ ՄԸ ԱՆՏՈՒՑ, ՄԻՇՏ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՎԸ
ԲՐԲՈՑԻՆ, ԳԻՇԵՐԸ ԺԱՄԸ 10.12.56, ՅԱՆԿԱՐԴԱԿԱՆ ԱՆՀԱՆԳՈՍՈՐԹԻՆ ՄԸ ԿԸ ԶԳԱՆ, ԵՒ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ԲԺՇԿԱԿԱՆ
ՕՂՆՈՐԹԻՆՆԸ ՈՐԵՒԷ ՅՈՅՍ ԶԵՐԵՆՁԵԼՈՎ՝ ԿԵՄԻՇԵՐԸՆ ԵՏԲԸ, ԺԱՄԸ ԶԻՆ ԿԸ ՓՈԽԱՐԴՈՒԻ ՀՈՒԱՆԴԱՆՈՑ, ԱՐԴԵՆ
ՄԱՀԱԲԱԿԻՆԻ ՄԷՋ (ԲՈՍԱ):

ՈՒՐԲԱՔ ԱՌԱՍՏ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՂՈՐ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԽՆԱՐԿԵՐՈՒՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՂՈՐ ՅՈՑՍԵՐՈՒՆ, ՈՐԵՒԷ ԲԱՐԵ-
ԼԱՌԻՍ ԶԵՏՄԱՐՈՒԵՑԱԻ ԻՐ ՎԵՃԱԿԻՆՄԷՋ, ՄԱՀԱՔՄԵՐԻՐԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԵՑԱԻ ՄԻՆՑԵԻ ՇԱԲԱՔ ԱՌԱՍՏ, ԵՒ ԺԱՄԸ
11.12.56 ՎԵՐԶԱՎԸՄ ԲԱՅՆՈՒԵՑԱԻ ԻՐ ՍՐԵԼՈՒՆԵՐԸ ԵՒ ԻՐ ՀՈԳԵՆՈՒԷՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ:

ԼՈՐԻՐ ԿԱՅԵԱԿԻ ԱՐԱԳՈՐԹԵԱՐԸ ՏԱՐԱՊՈՒՄ ԷՐ ԱՐԴԵՆ ՄԱՐԿԱՎԱՐԻՆ ՈՒ ԳԱՒԱՐՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ. ՀԵՐԱԳՐՈՎ
ԱՅՍԵՐԸ ՏԱԳՆԱԳԸ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ ԷՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՄԵՐ ՄԱՐՈՒԼԻՆ ԵՒ ԱՅՍ ԱՌԱՍՏ ԱՐԸ ԿՈՂՄԷ ԿԸ ՀԱՄԻՆ,
ԱՐԴԵՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴԻՆՆԸ ՎԵՏԻ ԵՒ ՅԱՒԱԳՈՐԹԵԱՆ ԱՐՏԱՍԱՏՈՐԹԻՆՆԵՐԸ. ՀԵՐԱԳՐՈՎ ՈՒ ՀԵՐԱՅՈՍՈՎ:

ԱՆՍՊԱՅԵԼ, ՅԱՆԿԱՐԴԱՆԱՄ ԱՅՍ ԴԺԲԱՏՈՐԹԵԱՆ ԱՌՋԵԻ, ՄԵՐ ԵՈՐ ԿՍԿԻՆԻՆ ՄԷՋ. ՏԱՂՈՎ ԱՅՍ ԳՈՑԺԸ, «ՅԱ-
ՐԱՐ» ԱՌ ԱՌԺՄ Ի ՎԵՃԱԿԻ ԶԷ ՏԱՂՈՒ ՈՒՐԻՇ ՄԱՐԿԱՎԱՐՈՒԹԻՆՆԵՐԸ,
ՅՈՒՂԱԳԱՒՈՐԹԵԱՆ ԿԱՐԳԱՐՈՒԹԻՆՆԵՐ ՄԱՐԻՆ ԳԻՏԻ ՏԱՆԸ ԱՐԸ, ՄԱՐԿԱՎԱՐՈՒԹԻՆ ՅԱՐՈՐԴՈՎ:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արևմտեան Եւրոպայի Կիլքոնակեան Կոմիտէն սրտի խորանկ
կակնիւմ կը հաղորդէ ընկերներուն եւ հանրութեան իր վիճերան ընկերոյ, մամուլի բազմա-
վաստակ աշխատանքը, «Յաւադ»-ի հիմնադիր-խմբագիր

ՇԱԽԱՐԵ ՄԻՍԱԲԵԱՆԻ

Դանկաբանեան եւ անանկալ մահը, որ տեղի ունեցաւ 26 Յունուար, Շաբաթ առաւուս ժամը
11.45 րէ, Նէօլի Սմիթիկեան հիւանդանոցին մէջ:

ՓԱՐԻՋԻ Հ. Յ. Դ. ԵԳԻՊՏԱՆԻ Կոմիտէն սրտի տնտես կակնիւմ կը հաղորդէ բազմաթիւ ընկերոյ Յաւադ-ի ԿԻ
Խաղի եւ անխնայ խմբագրական ՇԱԽԱՐԵ ՄԻՍԱԲԵԱՆԻ մահը, որ տեղի ունեցաւ Շաբաթ առաւուս ժամը 11.12.56

Դամբասնական

Դժնդակ է խօսիլ դադաղի մը հետ: Եւ երիցս դժնդակ՝ երբ դէմ յանդիման ես տարիներ տեւող կապի մը օղակին որ յանկարծ կը խորտակուի եւ որու միւս ծայրը ոգի մըն է մնացած միայն:

Կը խօսիմ իբր բարեկամ եւ դրչի հինաւուրց ընկեր: Որովհետեւ հազիւ դպրոցը թողած, նորախանդ երիտասարդներ, նոյն ասպարէզն էինք ընդգրկած եւ երբ նոյն մայթին վրայ բացուող տարբեր դռներէ դուրս կ'ելլէինք գրական աշխատանքէ, կը միանայինք բաժակ մը թէյ առնելու համար: Նոյն ճամբուն ուղեւորներն էինք հանրային գործունէութեան կոչումով, փոյթ չէ, այդ ճամբուն մէկ մայթէն ան կը քալէր, միւսէն ես, առանց զիրար արհամարհելու կամ քենոտելու իրարու հետ:

Ան այդ ճամբուն հաւատարիմ մնաց անընդհատ ու անսայթաք իսկ զիս, իր բառովը, Փարիզի «լպրծուն պողոտաները» ուրիշ գիծի մը վրայ սահեցուցին:

Իր այս հաստատամտութեան եւ նուիրումին համար է որ իրեն հանդէպ կը պահեմ ընկերական անայլայլ սէր մը որ աւելի ամբապնդուեցաւ երբ քսան տարի տպարանիս մէջ լոյս տեսաւ «Յառաջ»ը, քսան տարի կողք կողքի, շունչ շունչի ապրեցանք իր եւ իրեններուն հետ:

Այսպէսով իբր կենդանի վկայ, պարտականութիւն ունիմ խոստովանիլ եւ յայտարարել թէ Շաւարշ Միսաքեան իր աննկուն եւ ուղղամիտ աշխատանքով կատարեց հսկայական դործ մը Սփիւռքի մէջ, մասնաւորապէս Ֆրանսայի համար ուր իր թերթը եղաւ ազգային ամբարտակ մը: Ուղեւորոյս եւ շփոթահար այս դադութին մէջ ան վառեց ջահ մը, որու շուրջ խմբուեցան ափ մը երիտասարդներ, ամբարտակ՝ ուծացումի եւ կորուստի հեղեղը ոչ թէ արգիլելու, այլ գէթ սանտրելու, մաղելու համար զայն: Անոր շնորհիւ հայերէն գիտցողները չմոռցան իրենց մայրենիքը, անգէտները սորվեցան, սորվողները պտղեցան, այնպէս որ ան ոչ միայն եղածը պահպանեց, չեղածներն ալ ստեղծեց: Առանց անոր՝ մեր

մեծասքանչ բարբառը Թրանսայի մէջ այսօր մարմրուն ճրագ մը պիտի ըլլար: Բայց Շաւարշ մինչեւ իր վերջին շունչը անխախտ մնաց այդ պատնէշին վրայ, վառ սրտեց ջահը զոր այսօր կը փոխանցէ իր սիրասուն միակ զաւակին:

Այդ ջահին սնուցման համար իր տաժանքն ու տառապանքը դերմարդկային էր: Միս-մինակ, օրն ի բուն ոչ միայն լուրերու ընտրեալ խմբագրութիւնը այլեւ իր «Սօսք»ն ու «Օրը Օրին»ները կը դէրէր նիւթական ժամանակի անբաւականութեան հակառակ: Գիշերներն ալ հետեւիլ բոլոր հայ մամուլին, որու մէջ, կարգաւ Հայաստանի մանրատառ եւ բաղմասիւն դրութիւնները անոնցմէ կաթիլ մը լուր քաղելու իր ընթերցողներուն համար եւ մանաւանդ հետեւելու հայրենիքի կացութեան:

Քաղաքական – վարդապետական տարակարծութիւններէ դուրս, իր մաքուր հայրենասիրութեան փաստն այն է որ «Յառաջ» ուրիշ որեւէ թերթէ աւելի արձագանդ տուաւ հայրենիքի մշակութային եւ շինարարական աշխատանքին, արտատպելով միշտ քերթուածներ, արձակ կամ քննադատական: Ինք մարտնչեցաւ այդ մշակոյթին եւ Մայրենիքին անաղարտ սրահսանման համար:

Իր թերթին երեսուն տարուան հաւաքածոն երբ հոս բերենք, երեք անգամ աւելի բարձր պիտի կանգնի քան այս մահաբեմը: Եւ երբ երեւակայենք որ անոր պարունակած միլիոնաւոր տողերուն իւրաքանչիւրին վրայ ոչ թէ մէկ այլ երկու երեք անգամ իր միտքը, աչքն ու ձեռքերը վաստակած են, դիտու ստոյտ կ'ունենանք եւ կ'ըմբռնենք իր տռամը:

«Ուղեղս օր մը պիտի սլայթի յօդուած ու թղթակցութիւն սրբադրելէ» կ'ըսէր յաճախ եւ դժնէ նախատեսութիւնը եկաւ դահլիճի պէս:

Իր մասին կարելի է շատ երկար խօսիլ ու դրել:

Կը վերջացնեմ յարգանքով եւ յուզումով խոնարհելու համար զտարին եւ մահատեաց յեղափոխականին հզօր անհատականութեան, աշխատանքի հերոսին, նուիրեալ վաստակաւորին, մեծ օրագրողին, անչահախնդիր սպասարկուին եւ անբասիր մարդուն դադաղին առջեւ:

Այս դադաղը մեզմէ կը յափշտակէ Արժէք մը որ ներկայ մեր պայմաններուն մէջ հարուածի մը ծանրութիւնն ունի եւ իր բացած փոսը դժուար թէ լեցուի:

Հայ մամուլի Պանթէոնին մէջ մարմարեայ կոթող մըն է իր իրաւունքը:

×

Յիսունէ աւելի տարիներու իմ յարաբերութեանց ընթացքին՝

չեմ հետաքրքրուած եւ զգացած թէ կրօնապէս հաւատացեալ մըն էր թէ ոչ:

Բայց այնքան անյեղլի հաւատք ունէր իր ազգին ճակատագրին, նաեւ իր կոչումին եւ առաքելութեան վրայ եւ զայն անբիծ պահելու իր խնամքը գրեթէ կրօնական բան մը ունէր իր մէջ: Հաւատքը դուռն է անմահութեան, հոգիի յաւիտենականութեան:

Այս իսկ պատճառով, հիմա զինքը հոս ներկայ կը համարիմ. կը զգամ իր ցնծութիւնը սիրած ժողովուրդին այս համայնական համակրանքին առջեւ, եւ որպէսզի չընդհատեմ իր դերերկրային հրճուանքին թրթռումը, կը դադրիմ խոնարհութեամբ:

ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ

1957 Յունուար 31

Պատգամ

Հիւանդանոցին պաղ մատուռին մէջ, անխուսկ խորանին առջեւ՝ պառկած էր ան, երկար ու ցած սեղանի մը վրայ, զոյգ սաւաններու ճերմակութեանը մէջ՝ կարծես ձիւն իջած ըլլար վրան մինչև ուսերը:

Ինք էր եւ ինքը չէր: Փակ էին աչքերը եւ շուրթերը: Այսքան լռութիւն եւ անշարժութիւն՝ անսովոր էին իրեն:

Դէմքն ալ իրն է եւ իրը չէ: Այդ դէմքը ունեցած պիտի ըլլար ան կեանքին մէջ եւս՝ եթէ Հա՛յ ծնած չըլլար: Եթէ կէս դարէ աւելի պահակ կանգնած չըլլար մեր անդաստանին շուրջ՝ «միշտ զգաստ եւ արթուն»:

Եթէ միտքը աղեղի մը պէս լարած, մշտական հսկումի մէջ, ազգապահպանման ամէն դիրքերէն, իր անվրէպ գրիչը նետի մը պէս արձակած չըլլար, օր ու գիշեր, մեր լեզուի, մեր հաւատքի, մեր պայքարի դաւաճաններուն դէմ:

Եթէ ընտրած չըլլար՝ ապրիլ ու մեռնիլ օտարութեան մէջ՝ բայց անկախ, բայց անյաղթ, բայց զինուած ու կանգուն՝ հաւատաւոր զինուորի մը պէս:

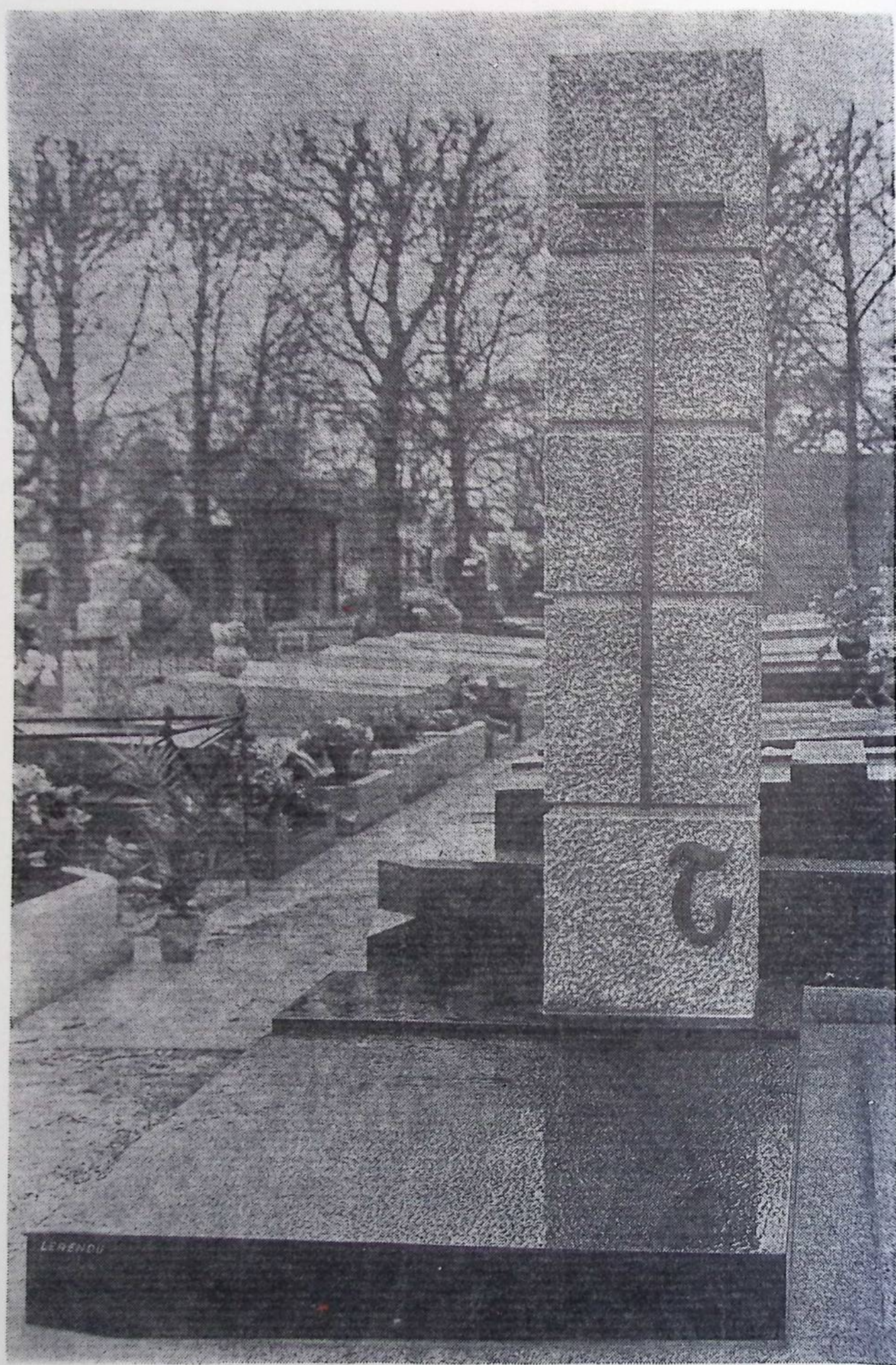
Բայց ինքն ալ, դադափարի իր ընկերներու նման, մահուա՛ն մէջ միայն գտաւ տարածուն եւ անհոգ ժպիտը՝ գոհունակութեան, խաղաղութեան, երջանկութեան եւ ապահովութեան՝ որմէ զրկուած մնաց անոնց կեանքը: Եւ ահա ինքն ալ անոնց պէս կը թուի ննջած ըլլալ նոյն անոյշ երազովը՝ ուր վերջապէս, գտած հայրենական մերժուած դռները բացող անկախ բանալին, հասած կը թուի ըլլալ, հէքեաթներուն այն աղբիւրի ալին որ կը յագեցնէ բոլոր կարօտները:

Որքա՛ն հեռացած է մեր ժխորէն...

Ու յանկարծ երբ անձկութեամբ կը ծռիմ իր չարթնցող լռութեան վրայ, կը տեսնեմ որ բաճկոնը սրտին վրայ սեղմած կը պահէ՝ իր խմբագրած վերջին թերթը:

Երփներանգ ծաղիկներու փունջի մը պէս, իր պաշտած լեզուի բոլոր տառերը կուրծքին վրայ հաւաքած է որ՝ կը քնանայ, լո՛ւռ բայց ոչ անպատգամ, քանի որ ծոցէն դուրս ցայտող թերթի կտորին վրայ կը կարդանք, բոցավա՛ռ տառերով՝ ... ՅԱՌԱՋ:

ՀՈՒՐԻ ԻՓԷԿԵԱՆ

Հայ անկուռն հրապարակագիրը

Շաւարշ Մխաբեան, որ այնպէս անակնկալօրէն բաժնուեցաւ մեզմէ, կը պատկանէր «Անձինք նուիրեալք»-ի հոյլին: Իր դիտակցական ամբողջ կեանքը եղաւ նուիրում ու ծառայութիւն Հայ ժողովուրդին: Այդ ծառայութիւնը մատոյց վանականի մը ջերմեռանդութեամբ: Եւ արդէն վանականի կեանք կը վարէր, մանաւանդ վերջին տասնամեակներուն: Իր թերթի՝ «Յառաջ»-ի խմբագրութիւնը այն մատուռն էր, ուր առաւօտէ մինչեւ իրիկուն պաշտամունք կը կատարէր: Բայց անոր կատարած պաշտամունքը ի՛ր հոգիի փրկութեան համար չէր, այլ փրկութեանը համար այն ժողովուրդի, որուն ուխտեր էր նուիրել իր կեանքը:

Իր այդ ուխտը ան ըրաւ վաղ երիտասարդութեանը եւ իբրեւ դործունէութեան ասպարէզ ընտրեց հրապարակագրութիւնը: Լրագրողի սքաժն անցընելէ յետոյ, դարձաւ թերթերու աշխատակից ու խմբագիր եւ ապա՝ խմբագրապետ ու տնօրէն իր թերթի՝ «Յառաջ»-ի:

Իբրեւ հրապարակագիր ան աւելի շատ գաղափարներու քարոզիչ էր, քան դանոնք կենսագործող: Բայց իբրեւ քարոզիչ այն սակաւաթիւ երջանիկներէն էր, որ կրօնաւորի մը մոլեռանդութեամբ կը հաւատար ճշմարտութեանը այն գաղափարներուն, զորս կը քարոզէր: Իր գրիչը շարժողը միայն անոր միտքը չէր, այլ նաեւ սիրտը: Երախայի մը նման կ'ուրախանար, երբ կը տեսնէր իր այս կամ այն գաղափարի ծլարձակումը ափ մը հողին վրայ այն տարածքին, ուր ծուարեր էին Հայ խլեակները: Եւ կը տառապէր, անհունօրէն կը տառապէր, երբ իր քարոզած ճշմարտութիւնները չէին իւրացուեր ուրիշներու կողմէ: Օրինակ մը: Ես տեսած եմ մինը իր կարգացած խորհրդահայ դիրքերէն: Կարմիր մատիտով ան ընդգծեր էր հոն գտնուած բոլոր օտար բառերը՝ նշեր էր այն նետերը որ խոցեր էին իր սիրտը ընթերցման ժամանակ:

Ի՞նչ բանի կը հաւատար եւ ի՞նչ կը քարոզէր Շ. Մխաբեանը:

Եղաւ ատեն մը, երբ Հայ ժողովուրդը հիմնեց շինարան մը (շանթիկ), բանուորական աւան մը, ուրտեղ սկսաւ աշխատիլ կառու-

ցանկելու տուն մը իրեն համար: Ոմանք կը կարծէին, որ այդ տունը պիտի ըլլար հոյակապ պալատ մը, անկախ իշխանաւորի փառահեղ դղեակ մը: Ուրիշները, որ լծուած էին նոյն աշխատանքին, կը խորհէին որ Հայոս այդ տունը կրնայ միայն շինականի կոկիկ խրճիթ մը ըլլալ: Մէկ բանի մէջ սակայն համաձայն էին բոլորը՝ տունը որ կը կառուցանէր, պիտի ըլլար օթեան բոլոր Հայերուն համար, առանց որեւէ խտրութեան:

Աշխատանքը հազիւ միայն սկսած, նոր տակնուլրայութիւն մը առաջ եկաւ հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ, որու հետեւանքով ան մնաց բաժնուած երկու հատուածներու, որոնց համար ստեղծուեցան կեանքի տարբեր պայմաններ ու նպատակադրումներ:

Ի՞նչ պիտի ըլլար դերքը հայ հանրային գործիչին հանդէպ այդ իրականութեան:

Շաւարշ Միսաքեան Դաշնակցական մըն էր եւ այդ հիմնական հարցի լուծումը պիտի ըլլար այն, ինչ որ տուած էր իր կուսակցութիւնը: Ան պիտի մնար ու գործէր գաղթաշխարհի մէջ, առաջնորդուելով այն ընդհանուր սկզբունքներով, զորս որդեգրած էր իր կուսակցութիւնը: Բայց ժողովրդավարական եւ ոչ ամբողջատիրական կուսակցութիւնները որոշ ազատութիւններ կուտան իրենց անդամներուն՝ պաշտպանելու համար եթէ ոչ գունաւորումով հիմնովին հակառակ, բայց երփներանգումներով քիչ մը տարբեր տեսակէտներ: Շաւարշ Միսաքեան օգտուեցաւ այս ազատութենէն եւ դրաւ անձնական դրոշմ մը, սեփական շեշտ մը այն գաղափարներուն վրայ, զորս քարոզեց իր թերթի միջոցով:

Մնալով հաւատարիմ պաշտպան հայ ժողովուրդի ինքնորոշման իրաւունքին, նա այն կարծիքն ունեցաւ, որ ատոր գործնական կիրառումը կրնայ տեղի ունենալ ո՛չ այսօր եւ ո՛չ իսկ վաղը, այլ ապագային: Հայ հանրային գործիչը այսօր պիտի ստեղծէ միայն ատաղձ ու պահէ եղած շինանիւթը ապագայ ՏՈՒՄԻ կառուցման համար: Գաղթաշխարհի հայ «Խլեակները» հայրենիքի «կարիգի» հետ միասին կը հանդիսանան ատաղձը, որով հայ հանրային գործիչը իր ամբողջ ուժերով պիտի պահէ ու պաշտպանէ սպառնացող վտանգներէ թէ՛ «կորիզը» եւ թէ՛ «խլեակները»:

Ըլլալով իրատես միտք մը, Շաւարշ Միսաքեան այն տեսակէտը պաշտպանեց, որ գաղթաշխարհի հանրային գործիչի համար գործունէութեան ասպարէզ պիտի ըլլայ գաղթաշխարհը: Հոս է, որ ան կրնայ ազդել գործերու ընթացքին վրայ, ուղղութիւն տալ անոնց եւ որ գլխաւորն է անմիջական ու դրական միջոցի հասնիլ:

Ի՞նչ է ըլլալու հայ հանրային գործիչի «անեկիքը» գաղթաշխարհի մէջ: Վերը արդէն ըսինք՝ պահել ու պաշտպանել կորուստէ

ատաղճը՝ հայ խլեակները: Պահել ուրեմն «համբաճքը»: Բայց քանակը պիտի ունենայ նաեւ որակ: Ուրեմն պիտի պահել ու դարգացնել նաեւ հայ մշակոյթը: Համրանքի պահպանութեան ու մշակոյթի յետադայ դարգացման համար պէտք է ստեղծել համազարգացման կադմակերպութիւն մը, համադրելու ու դործի լծելու բոլոր ուժերը: Ասիկա եղաւ այն միւս դադափարը, զոր դարմանալի յամառութեամբ քարոզեց Շաւարշ Միսաքեաց տարիներ շարունակ: Եւ երբ տեսաւ որ դժուարութեան կը հանդիպի այս ծրագրի իրագործումը, չափաւորեց իր պահանջները: Թող դռնէ իւրաքանչիւր դադութ, իւրաքանչիւր բջիջ կադմակերպութի, միացնէ իր ուժերը պայքարելու համար իրեն անմիջապէս սպառնացող վտանգին դէմ: Եւ կ'ուրախանար, անսահմանօրէն կ'ուրախանար, երբ այդ ուղղութեամբ կատարուած ամենահամեստ ճիգի լուրը կը հասնէր «Յառաջ»ին: Ծաղկոց մը բացեր են Քուպայի Հայերը, Վասպուրականի հերոսամարտը տօներ են կարգ մը Վասպուրականցիներ Լիոնի թէ Վալանսի մէջ եւ, վերջապէս, թագն ու պսակը այդ ամէնուն՝ ապրիլեան սպահանդէսը յաջողուեր է կատարել միացեալ ուժերով եւ բոլոր հոսանքներու մասնակցութեամբ: Կը ցնծար Շաւարշ Միսաքեան, առնելով այդ լուրերը, որովհետեւ աղիւս մը կը դրուէր, ինչպէս կ'ըսէր, հիմին վրայ այն ժամանակաւոր օթեանին, որու ծածքին տակ պիտի ապահովուէր գոյատեւութիւնը դադութի Հայութեան, որ, ինչպէս ըսինք, պիտի դառնար ատաղճ մը հայրենի ասպդայ տունի կառուցման համար:

Իր տոմսերէն մէկուն մէջ, հեզնելով հայ բոլշեակներու լեզուն, կը գրէր որ «դիպլոմատիկական պրոմլեմներով» չի գրադիր: Եւ ատիկա ճիշդ հաստատում մըն էր: Հայ դատի լուծման համար վերոյիշեալ ուղղութեամբ կատարուող աշխատանքներու նկատմամբ չէր բաժներ շատերու լաւատեսութիւնը եւ այս խնդրին մասին ունէր իր անձնական տեսակէտները, զորս քանի մը անգամ յայտնած է «Յառաջ»ի մէջ: Ինչպէս վերը ըսինք, իր ուշադրութեան կեդրոն դարձուցած էր դերադանցապէս դադթաշխարհի խնդիրները: Ով հետեւած է «Յառաջ»ի «Մեր Խօսք»ին, նկատած կ'ըլլայ, որ ոչ յօրինակ մեր միւս խմբագիրներուն, «Յառաջ»ի «Մեր Խօսք»ը խիստ հաղուադիւտ պարագաներու կը նուիրուէր միջազգային քաղաքականութեան խնդիրներուն, հաղիւ հարիւրէն մինը, մնացածը ամբողջապէս յատկացուած էր հայ դադթաշխարհի հարցերուն: Այո՛, «դիպլոմատիկական պրոմլեմներով» գրադիլ չէր սիրեր Շաւարշ Միսաքեան եւ ոչ ալ հայ դատը ու անոր լուծումը կը կսպէր այդ «պրոմլեմներու հետ:

Իսկ Հայաստա՞նը:

Վերը արդէն ըսինք, որ ան Խորհ. Հայաստանը՝ այդ «մեր մինուճարը» կը համարէր «կորիզ» մը ապագայ Հայաստանի: Այս խօսքերը, որ իրենն են, լիովին կ'արտայայտեն էութիւնը այն տեսակէտին, որ ունէր ներկայ Հայաստանի մասին ու միանգամայն կը ճշդորոշեն իր վերաբերումը «մինուճարի» ու «կորիզի» հանդէպ:

Շաւարշ Միսաքեան այն կարծիքը կը պաշտպանէր, որ պատմական դէպքերու բերումով Հայաստանի Հայերու բախտի տնօրինութիւնը կը գտնուէր հայ բոլշեւիկներու ձեռքը: Գաղթահայ հանրային գործիչը, սակայն, չի կրնար չհետաքրքրուիլ Հայաստանով: Եթէ «մեր մինուճարի» քաղաքական բախտի տնօրինութեան մէջ հայ արտասահմանը չի կրնար վճռական դեր խաղալ, սակայն օգտակար կրնայ ըլլալ այնտեղի ժողովուրդին խորհրդային վարչաձեւի յոռի կողմերու քննադատութիւնով: Եւ այդ քննադատութիւնները ան կ'ընէր յաճախ ցասումով ու մոլեղնութեամբ, մանաւանդ երբ խնդրոյ առարկան մշակոյթի եւ մասնաւորապէս լեզուի հանցն էր:

Շաւարշ Միսաքեան հայ բոլշեւիկներու գործունէութեան գէշ կողմերու քննադատութեան հետ միասին կ'արձանագրէր նաեւ լաւ կողմերը եւ, այդպէսով, անոր քննադատութիւնները կը դառնային անաչառ ու համոզիչ: «Յառաջ» ունէր մշտական բաժիններ՝ «Հայաստան», «Հայաստանի գրականութիւն», «Հայաստանի բանաստեղծութիւն» խորագիրներով, ուրտեղ կ'արտատպուէին լուրեր Հայաստանի մէջ կատարուող շինարարութեանց մասին եւ կը գետեղուէին խորհրդահայ գրականութեան հատընտիր նմոյշներ:

Խորհ. Հայաստանը Շաւարշ Միսաքեանի համար օտար երկիր մը չէր, որու «ներքին գործերու» մէջ հայ արտասահմանը պիտի չխառնուի, ինչպէս կը պատգամեն մեր չակերտաւոր հայրենասէրները: Ան հայրենասէր Հայ մըն էր, որու կեանքը եղաւ ծառայութիւն համայն Հայութեան եւ որու մահով հայ ժողովուրդը կորսնցուց եւս մէկը իր «Անձինք նուիրեալք»ի հոյլէն:

Ա. ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ

1957 Փետրուար 5

Արշալիր Շահխաթունի

1956-57 տարիները սուգի տարիներ եղան Փարիզի հայ թատրոնին համար:

Հեռավոր Ամերիկայի մէջ վերջերս իր հոգին աւանդեց դերասան Ս. Սուրբաբեանը, որ ծանօթ էր Ֆրանսայի հայ դադութին: Անմիջապէս ետքը, Երեւանի մէջ մեռաւ դերասան Լեւոն Յարութը, որ նոյնպէս մեր դադութին կը պատկանէր եւ որ 1936ին ներգաղթի կարաւանով մեկնած էր հայրենիք:

Եւ ահա՛ այսօր, կ'ողբանք կորուստը հայ թատրոնի վաստակաւոր Արշալիր Շահխաթունիին, որուն կեանքն ու թատերական դործունէութիւնը եղան շողշողուն փայլով մը առլցուն:

Աչօ Շահխաթունիի մահուան առնչութեամբ կ'ողբկոչեմ յիշատակը նաեւ հայ բեմի վերոյիշեալ երկու դործիչներուն, վասնզի սիրելի այս երեք անունները նուիրական կապով մը կապուած էին իրարու, եւ անոնք թէեւ իրենց կեանքին վերջին տարիները ապրեցան իրարմէ փարսախներով հեռու, եւ սակայն միշտ ալ հոգեկան անքակտելի կապով մը մնացին կապուած, ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ է միեւնոյն ընտանիքին պատկանող հարազատ եղբայրներու կապը:

×

Աչօ Շահխաթունի ծնած էր 1882ին Շահրիար եւ զաւակն էր արեւելահայ թատրոնի ծանօթ դերասան Վաղարշակ Շահխաթունիի:

Զինուորական ասպարէզին մէջ փայլուն դործունէութիւն մը ունենալէ ետք թիֆլիս եւ այլուր, Սարգարապատի ճգնաժամային եւ հերոսական դուպարին մասնակցելէ ետք, 1917ին կը կոչուի Երեւանի պարէտի պաշտօնին եւ Հայաստանի կառավարութենէն կը ստանայ զնդապետի աստիճան:

Հայ բեմէն ներս իր մուտքը կը կատարէ 1907ին եւ երկար տարիներ կ'աշխատակցի արեւելահայ բեմական ականաւոր դործիչներուն հետ: Թիֆլիսի «Արտիստական»ին եւ Բազուի «Կուլտուրական

Միութեան» թատերական խումբերուն մէջ Շահխաթունին իր պատ-
ուաւոր տեղը կ'ունենայ: Այդ խումբերուն մաս կը կազմեն նաեւ՝
Սիրանոյշ, Աբէլեան, Սեւումեան, Զարիֆեան, Մանուէլեան, Արմէն-
եան, Օվի Ահարոնեան, Ալիխանեան, Սաթենիկ Աղամեան, Վրոյր,
Բերոյեան, Փառանձեմ, Լիւսի, Վահրամ Փափազեան եւայլն:

Երկար տարիներ, Աշօ Շահխաթունին արեւելահայ բեմերուն վրայ
կը փայլի եւ հետզհետէ կը տիրանայ հաստատուն հռչակի մը:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, Աշօ Շահխաթունի կը
մեկնի Պոլիս:

Պոլսոյ մէջ կը սկսի Շահխաթունիի բեմական դործունէութեան
նոր եւ իւրայատուկ շրջանը:

Զինադադարին յաջորդող խանդավառութեան օրերն են:

Պոլսոյ մէջ նոր է կազմուած «Պոլսահայ Տրամաթիք»ը:

Շահխաթունիի երեւումով կը սկսի նոր շրջան մը: Աշոտ Մա-
տաթեանցի ջանքերով առաջին անգամ ըլլալով հայ բեմերու վրայ
կը բերուին Ֆրանսական խաղացանկի ընտրեալ կտորները:

Պերնշթայն, Պաթայլ, Վոլֆ սիրելի անուններ կը դառնան պոլ-
սահայ հասարակութեան:

Էլիզա Պիննէմէճեան – Շահխաթունի զոյգը կը դառնայ պոլսահայ
երիտարդութեան եւ թատերասէր հասարակութեան պաշտամունքի
առարկան:

Հետզհետէ կը ներկայացուին «Խամաճիկները», «Հարսանեկան
քայլերգ»ը, «Մըրիկը» եւ մանաւանդ «Սամսոն»ը, որուն մէջ Աշօ
Շահխաթունի կը գերազանցէ ինքզինքը ժաք Պրաշարի դերով:

Երկար չի տեւեր սակայն այս շրջանը: Կը հասնի քեմալական
շարժման իրարանցումը:

Պոլիսը արտագաղթի խուճապէն տարուած կը սկսի պարպուիլ
Հայութենէն:

Թատերական շարժումը կը կասի եւ Շահխաթունի կը ստիպուի
նոյնպէս հեռանալ, կիսատ թողլով դործը:

Կը մեկնի Պուլկարիա:

Վառնայի մէջ ատեն մը հայկական կազմակերպութիւններու
աջակցութեամբ կը ներկայացնէ «Նամուս», «Քին», «Մըրիկ»ը եւայլն
եւ ապա կը պայմանաւորուի քաղաքապետարանի թատերական խում-
բին հետ եւ դառնալով նոյն խումբին գլխաւոր դերասանը, պուլկա-
րերէն լեզուով կը խաղայ դասական միջազգային հեղինակներու
եւ պուլկար քանի մը ժամանակակից հեղինակներու դործերը: Քիչ
ժամանակի մը մէջ Աշօ Շահխաթունի կը դառնայ պուլկար թատե-
րասէր հասարակութեան պաշտամունքի առարկան: Իր համբաւը կը
հասնի մինչեւ մայրաքաղաք՝ Սոֆիա, ուրկէ Արքունական Թատրոնին

կողմէ հրաւեր կը ստանայ մասնակցելու իրենց ներկայացումներուն :

Մեկնելով Սոֆիա , պետական թատրոնին մէջ , մեծանուն պուլկար դերասաններու կողքին , Շահխաթունի կը տիրապետէ իբրեւ վըտէք , եւ այսպէսով կը դառնայ Պուլկարիոյ օրուան մարդը :

Իր յաջողութիւնները , աւելորդ է ըսել , որ հանդիստ կեանք մը կ'ապահովեն իրեն : Սաւայն Շահխաթունի չի դժանար այդքանով , իր կրակոտ արուեստագէտի խառնուածքը նոր հորիզոններ կը փնտռէ :

Կը թողու Պուլկարիոյ իր խաղաղ ու հանգստաւէտ կեանքը եւ կը մեկնի Ծրանսա :

Կը հաստատուի Փարիզ , ուր իսկոյն կը շրջապատուի հին եւ նոր դերասան ընկերներով , որոնք իր գալուստէն խրախուսուած , կը սկսին թատերական բեղուն աշխատանքի մը :

Շուտով Փարիզի Հայութեան սիրելի կը դառնայ Աշօ Շահխաթունին :

Այդ շրջաններուն Փարիզի մէջ կը գործէր դերասան Տրդատ Նշանեանի ջանքերով հիմնուած «Փարիզահայ Տրամաթիք» թատերախումբը , որուն մաս կը կազմէին Տիկիններ Ս . Ալիքսանեան , Ատրինէ Տէրուան , Սիրուհի Նշանեան , Օր . Անահիտ Դատաւորեան , Պ . Պ . Վահրամ Սվաճեան , Արման Կոթիկեան (երկուքն ալ ներկայիս Հայաստան) , Շահան Սարեան , Արմենակ Սարաֆեան , Յակոբ Լաթիֆեան , Սարիմ Մաքսուտեան , Գ . Վահան , Գէորգ Տէրվիշեան , տողերս ստորագրողը եւ ուրիշներ :

Շահխաթունիի երեւումով նոր եռանդ ու կորով կը ստանայ արդէն դեղեցիկ կերպով սկսած Փարիզահայ Տրամաթիքը :

«Փարիզահայ Տրամաթիք»ի ներկայացումներէն զատ Աշօ Շահխաթունի իր մասնակցութեամբ փայլ կուտայ յաճախ նաեւ Տիկին Աննա Բուդաղեանի ղեկավարութեամբ տրուած բաղմաթիւ ներկայացումներուն :

Շահխաթունի , Փարիզի մէջ եւս , իր զմայլելի արուեստով կը հրապուրէ հայ թատերասէր հասարակութիւնը հետզհետէ դուրս գալով էտմընտ Բինի , Պետրոնիոսի , Ժաք Պրաշառի , Սվենդալի , Օթելլոյի եւ բաղմաթիւ այլազան տիպարներու մէջ :

Ծրանսական շարժանկարէն ներս իր մուտքը կ'ըլլայ մեծադուրդ :

Առաջին անգամ , ռուս մեծանուն դերասան Իվան Մոժուխինի հետ կը խաղայ «Միշէլ Սթրոկոֆ»ի մէջ Իվան Օկարէֆի դերը : Այդ դերով Շահխաթունի արդէն կը գրաւէ շարժանկարի արտադրիչներու եւ բեմադիրներու ուշադրութիւնը , որոնք իրեն կը վստահին նորանոր դերեր : Այսպէս , յաջորդաբար կը խաղայ «Լ'Օմ ա լ'Իսփանօ»ի , «Լա Մընաս»ի , «Մարիա Շափթըլէն»ի եւ մանաւանդ Ապէլ Կանսի «Նա փոլէոն» ժապաւէնին մէջ Կոմս Փոցցօ տի Պորկոյի դերը :

Համր Ֆիլմը իր հոգեվարքի շրջանը կ'ապրէր :

Պօստըն Ֆիլմի արեգակը տակաւ կը բարձրանար : Եւ այդ արեւուն ծագումով, այդ նոր ասպարէզին դռները կը փակուէին Շահխաթունիի առջեւ, վասնզի, դժբախտաբար, այս բաղմակողմանի արուեստագէտը ըստ բաւականին հմուտ չէր Ֆրանսերէն լեզուին :

Սակայն, Շահխաթունի, որ արդէն բարեկամներու շրջանակ մըն էր ստեղծած շարժանկարի աշխարհին մէջ, չի լքեր բոլորովին այդ դործը, ու հոգեւին կը փարի ուրիշ ճիւղի մը՝ դիմադարձութեան :

Լըջօրէն կը պարապի այդ ճիւղով : Ատեն մը կը վարէ Փարիզի հրապարակին վրայ անուանի էլիզապէթ Արտէնի չալարի հաստատութիւնը եւ կարճ ժամանակի մը ընթացքին կը դառնայ փնտռուած ու գնահատուած դիմադարձար մը :

Իր Ֆրանսացի ընկերները, մտերմական շրջանակի մէջ, ղինքը կը կոչէին «Շաքա», առնելով միայն իր անուան սկզբնատառերը :

1935ին, «Սիթատէլ տիւ Սիլանս» ժապաւէնի պատրաստութեան ընթացքին, բեմադիրը՝ Մարսէլ Լեռպիէ, կէսօրուան դադարին, հարցուց Աշոյին թէ ի՞նչ կը նշանակէր Շաքա բառը :

— Կատա՛կ, պատասխանեց Շահխաթունին :

Աննապելլա, որ նոյն ժապաւէնին մէջ կը կատարէր հերոսուհիին դերը, ծիծաղով մը ընդմիջեց եւ ըսաւ .

— Ատոր համար է որ մեր սիրելի Շաքան միշտ չէնչող ու զուարթ է, համապատասխան իր անունին :

Եւ արդարեւ, իր զուարթ եւ ընկերական վերաբերմունքը ղինքը սիրելի էին դարձուցած Ֆրանսական շրջանակներուն մէջ, ուր միշտ ալ կը փնտռուէր իր ներկայութիւնը :

Այս բոլորը սակայն պատճառ մը չէին ըլլար որ ան բոլորովին անջատուի հայ շրջանակէն : Ընդհակառակն, կը շարունակէ իր յարաբերութիւնները եւ չի մերժեր իրեն եղած որեւէ առաջարկ, ի խնդիր ներկայացման մը մասնակցութեան :

Դժբախտ ճակատագիր մը ունեցաւ Աշօ Շահխաթունին :

Անողորմ հիւանդութիւն մը զգեստնեց ղինքը :

Տարիներ շարունակ իբրեւ «իշխան վայելչութեան» տիրապետելէ ետք հայ եւ օտար բեմերու վրայ, տարիներ շարունակ իբրեւ շողշողուն աստղ մը փայլելէ ետք թատերական երկնակամարին վրայ, օր մը, դժբախտ օր մը, օտար ամբերու վրայ, իր այնքա՛ն սիրած հայրենիքէն հեռու ինկաւ դիտապաստ :

Ան որ երբեմն իր գոռ ձայնով կը տապալէր Փարիզի սակարանին հսկայ սիւները՝ Ժաք Պրաչարի դերով, ան որ երբեմն կը ձաղկէր ու կը դատապարտէր անգլիական ազնուական դասակարգը՝ Գինի դերով, ան որ կը հեզնէր առանց վախի արիւնարբու Ներոնը՝ Պետրոնիուսի

դերով, օր մը յանկարծ դատապարտուեցաւ անշարժութեան, դամ-
ուեցաւ անկողին ու մնաց հոն երկա՛ր տարիներ, քարշ տալով տա-
ռապալից կեանք մը, մինակ իր յիշատակներուն հետ, որոնք ամէն
օր քիչ մը աւելի կը սպաննէին զինքը:

Քաղցր էր բնաւորութեամբ եւ ներողամիտ: Հիւանդութեան
շրջանին ստոյիկեան համբերութեամբ մը տարաւ իր ցաւը: Երբեք
չմեղադրեց իր պարտադանց ընկերները, որոնց թերացումը միշտ ալ
վերադրեց կեանքի դժուարին պայմաններուն:

Տարաւ իր ցաւը ճշմարիտ քրիստոնեայի մը վայել քաջութեամբ,
վասնզի Աշօ Շահխաթունին, հայ ժողովուրդի այս մեծատաղանդ
դաւակը հաւատացեալ մըն էր: Իր մեծանուն նախորդին՝ Պետրոս
Աղամեանի նման, մինչեւ վերջին պահը անտրտունջ դէմ դրաւ իր
ցաւին, չծառացաւ աստուածային տնօրինութեան դէմ, «անէծք մը
չեղաւ ու չխրեցաւ Աստուծոյ կողին» եւ «չյորջորջեց զայն՝ Աստուած
ոխերիմ»:

Ըսի թէ ներողամիտ էր Աշօ Շահխաթունին: Այս մասին կար-
ծիքները կրնան տարբերիլ: Պնդողներ կրնան ըլլալ որ Շահխաթունին
քինախնդիր ալ էր:

Հետեւեալ օրինակը կրնայ ամէն կասկած փարատել այդ մասին:

Վահրամ Փափազեան, մեծանուն միւս Հայը, որ երկար տարիներ
դորձակից ու խաղընկեր եղած է Շահխաթունիին, եւ Թիֆլիս, Բա-
ղու եւ այլ վայրերու հայ բեմերուն վրայ այս երկու անդուգական
արուեստագէտները կազմած են զնահատուած զոյգ մը, մանաւանդ
Իւսթին Սումբադովի «Դաւաճանութիւն» փիէսի Դադոյի եւ Էրեկլէյի
դերերով, որ Փարիզի մէջ 1932ին միասին բեմ բարձրացած են
«Յո՞ երթաս»ի եւ Շիլլէրի «Աւազակներ»ուն մէջ, Վահրամ Փափազ-
եան, ուրեմն, կը հրատարակէ վերջերս իր յուշերը, եւ մոռնալով
բոլորովին Շահխաթունիի հետ ունեցած անցեալի իր սրբազան
կապերը, եւ գուցէ ով գիտէ որո՞ւ հաճելի երեւնալու մարմաջով,
հետեւեալը կը դրէ հանդուցեալ Շահխաթունիի մասին.

«... Հազուադէպ հանդիպումներիս նրա հետ, որպէս խաղըն-
կեր, ի դուր եմ որոնել նրա մէջ բեմական բնածին կայծը եւ նրա
մեծահնչուն համբաւի արդարացումը դտել եմ միշտ վայելչադեղ
արտաքինի եւ դիւրահաղորդ բնաւորութեան մէջ: Ճարտասան, հե-
ղինակ, մեկնաբան, թիկնապահ, սպայ, զօրական, քաջաւարժ պարող
և դիմաշարդար, համաշխարհային խաղացանկի բոլոր դերերի համար
դերասան խեղճ Շահխաթունին ամէն ինչ եղաւ եւ... օտարի հողե-
րում մնաց կէս-անդամալոյծ, բոլորից լքուած»:

Հանդուցեալ Շահխաթունին, իր կենդանութեան, կարդացած էր

այս տողերը եւ օր մը, իմ ամենավերջին այցելութեանս ընթացքին, հարցուց ինծի յանկարծ.

— Կարդացե՞լ ես Վահրամի յուշերը: Այնտեղ ինձ համար շատ վատ բաներ գրուած են:

Պատասխանեցի թէ կարդացած եմ եւ սակայն չեմ հանդիպած իր մասին գրուած դէշ նախադասութեան մը:

Ուրիշ կերպ չէի կրնար պատասխանել իր հարցումին: Չէի ուզեր հաստատական պատասխանով մը վերաւորել դժբախտ հիւանդին արդէն խոցոտուած սիրտը:

— Մի՛ թաքցնե՛ր, ես այդ գործի ոռոսերէնն եմ կարդացել: Ինձ համար վատ բան է գրել, բայց ոչինչ, նա իմ ընկերն է, եւ բացի այդ, նա մեծ արտիստ է, պէտք է ներողամիտ լինել...

Մեծահոգի՛ Շահխաթունին այսպէս ապրեցաւ իր ամբողջ կեանքը՝ քաղցր, բարի եւ ներողամիտ:

Աչօ Շահխաթունին ոչ միայն մեծ դերասան մը, այլեւ մեծ հայրենասէր մըն էր:

Բովանդակ պանդխտութեան շրջանին անոր սիրտը մղկտաց հայրենիքի կարօտով, անոր երեւակայութեան առջեւէն անպակաս եղաւ Արարատի կատարին սրբազան տեսիլքը եւ անոր ականջներուն միշտ ալ լսելի եղան էջմիածնի զանգակներուն քաղցրալուր դողանջը:

Եւ այսօր, օտարութեան մէջ երբ հողին յանձնեցինք իր մարմինը, ես վստահ եմ որ մեր թանկագին Աչօ Շահխաթունին «մէկ աչքը բաց թաղեցինք»:

ԱՐՏԱՇԷՍ ԳՄԲԵԹԱՆ

1957 Ապրիլ 16-17

Մտերիմ գրոյց

Անմոռանալի, անսխալարինելի Շաւա'րշ:

Այսօր փոխ-այցի եկանք քեզի: Փոխ-այց՝ ըսի, որովհետեւ ինքնատուր կոչում մըն էիր ըրեր, երեսուն տարիներ շարունակ, ամէն առտու Աստուծոյ լոյսին հետ հայ տուներէ ներս տանելու խօսքդ, — այդ լոյսին պէս պայծառ, դիմարտայայտութեանդ նման սեղմ, մտածումներուդ հանգոյն պիրկ, հոգիիդ պէս ջերմ, եւ երբեմն կծու՝ այլ անաչառ ու դաստիարակիչ:

Անդորր էիր ու լուռ, — եթէ միայն ձայն կամ գիր է խօսքը:

Ինծի թուեցաւ, սակայն, թէ կը խօսի՛ս կրկին՝ պարզ այլ խորապէս տպաւորիչ յիշատակարանիդ ընդմէջէն, որ կոթողեալ խօսքդ է՝ զայն ու քեզ յատկանշող «Ծ.»ով համբաւուած:

Վ. Նաւասարդեանի մահուան առթիւ գրեր էիր.

«Ամէն փոս կոչ մըն է»:

Ոչ՝ ամէն փոս, անշուշտ: Եւ ոչ՝ ամէն կոչ՝ կոչում մը: Իսկ կան փոսեր, որոնք բարձունքներ են՝ զիրենք արժեւորող աճիւններուն բարոյական վսեմութեամբը վերացած:

Շատեր շատ բան գրեցին քու մասիդ: Ինծի կը թուի թէ՝ բոլոր արժէքներէդ ու արժանիքներէդ աւելի, — որոնք անժխտելի փառքդ կազմեցին — դուն բացառիկ եղար նաեւ այն խոր հաւատքովդ, զոր ունէիր մեր ժողովուրդի մասին, ու այն բացառիկ հաւատովը զոր ունէր մեր ժողովուրդը քո՛ւ մասիդ:

Այդ փոխադարձ հաւատքներուն վսեմութիւնը, իր կարգին, եղաւ ու մնաց ա՛յն որ՝ դուն եւ ժողովուրդը տեւապէս հաւատարիմ եղաք ու մնացիք իրարու:

Ընդոծին կամ ստացական արժէքներէն աւելի ու վեր՝ հանրային գործիչին համար այս պսակը գեղեցկագոյնն է բոլոր պսակներէն եւ գերագոյնը՝ բոլոր վարձատրութիւններէն:

Մարդիկ սովորութիւն ունին անդրիներ կանգնեցնելու պողոտաներու անկիւնները:

Օտար անհերոս վրայ՝ այդ փառքը զլացուած է մեզի: Դուն կարիք ալ չունիս՝ ճամբու մը անկիւնին, մարմարի եւ քանդակողի մը՝ նիւթեղէն դէմքէ կանգուն պահելու համար: Որովհետեւ, դուն ինքզ, քու յարատեւ ու անվհատ նուիրումով, հարթեցիր ճամբայ մը՝ որ առանձնապէս քուկդ է, եւ քանդակեցիր դուն քեզ՝ իրեւ Ռէմբ մը, որ գիտցաւ ու կրցաւ բազմութիւններ ոգեւորել ու առաջնորդել:

Եթէ «մահ» բառը կը բնորոշէ վախճանը անցաւոր դոյութեան մը, որ «կեանք» կը կոչուի, դուն ո՛չ կրցար եւ ո՛չ ալ ցանկացիր «ապրիլ» դայն, որովհետեւ ցանկացիր ու կրցար ապրեցնել զանծուածներ: Պատճառը, թերեւս, նաեւ այն էր, որ դուն քեզի զլացած էիր «ապրելու» իրաւունքը: Ու այդ զլացումովդ իսկ դուն քեզի շնորհեցիր յետ մահու եւս ապրելու մեծութիւնը:

Մոռցար, սակայն, որ նոյն այդ մեծութիւնդ քեզի իրաւունք չէր տար մանաւանդ մեռնելու...:

Մարմնեղէն դոյութեանդ վախճանէն քիչ առաջ ինձ դրած նամակներէդ մէկուն մէջ կ'ըսէիր. «Կը վախճամ որ, երբ մեռնիմ, ինձմէ վերջ «Յառաջ»ի հաւաքածոն միայն մնայ»...:

Կարդալով այդ տողդ, խորհեր էի թէ նման նախատեսութիւն մը աւելի դառն էր քեզի համար, քան՝ մահուանդ հաւանականութիւնը:

Տարի մը վերջ, այսօր, եկանք քեզի ըսելու նաեւ թէ ճշմարիտ հոգեհանգի՛ստդ արդէն ապահոված է Ա'ն, որ «Յառաջ»իդ հետ կեանքիդ իմաստը կազմեցին, — «Երկուորեակներդ» իրեւ:

Տարիներ առաջ գրեր էիր ինձ. «աղջկանս անունը Արփիկ դրի»:

Դուն որ գեղապաշտ էիր եւ անուններու մասին իսկ այնքան բծախնդիր, անդրադարձեր էիր, անշուշտ, թէ՛ այդ նախընտրութիւնդ կուգար ո՛չ ճաշակէդ եւ ո՛չ ալ գեղադիտական ըմբռնումներէդ: Այլ՝ էութենէ՛դ իսկ:

Որովհետեւ, թէեւ դուն քեզի զլացած էիր «ապրիլ» կեանքը, հզօրապէս կը սիրէիր, սակայն, — ի՛նչ գերագոյն նուիրաբերում, — նոյն այդ կեանքը, որ առաւելապէս արփիով կը բնորոշուի...

Ու կը հաւատամ թէ՛ դուն, որ այնքան կը սիրէիր արեւն ու կանաչը, ծիլն ու ծաղկումը — եւ ատկէ՛ նաեւ երիտասարդութիւնը, — կը զգա՛ս, արդէն, թէ գարունը շուտով իր կանաչը կը քսէ

տարածութիւններուն, բարունակներ ու ճիւղեր կը զարդարուին, եւ արփին իր ոսկէ շղարշը կը սփռէ, — որոնցմէ այնքան կը խայտար գերզգայուն հոգիդ:

Ելի՛ր, ելի՛ր, որպէսզի կրկին ողջունես ու աւետես զարունքը՝ այնպէս ինչպէս գիտէիր ողջունել եւ աւետել:

Դուն դեռ իրաւունք ունէիր ասլրելու:

Ու դուն դեռ սլարտաւոր էիր «ասլրեցնելու» մեզ:

«Վե՛ր կաց, անիրա՛ւ»...:

Կ. ՄԵՀԵԱՆ

1958 Յունուար 30

Ծերագիտութեան խոստումները - դարուկես ասրելու հեռանկարը -

— ՀԱՅ ԳԻՏՈՒՆԻ ՄԸ ԴՐԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ —

Երկրի վրայ կեանքին երեւումէն ի վեր, ծերութիւնը նկատուած էր՝ մանկութեան եւ երիտասարդութեան յաջորդող բնախօսական շրջանը: Եւ իբր այդ, գիտութիւնը առհասարակ, մէջն ըլլալով բժշկութիւնը, համակերպած էր ծերութիւնը նկատելու անխուսափելի եւ անդարմանելի վիճակ մը, կեանքն իր վախճանին առաջնորդող:

Վերջերս է միայն որ, շնորհիւ հանճարեղ կենսաբաններու եւ բնախօսներու արդիական տեսութեանց, կարելի եղաւ այն նորագիտ եզրակացութեան յանդիլ՝ թէ ծերութեան հին եւ աւանդական սահմանումը ոչ միայն մասամբ զուրկ է գիտական ստոյգ հիմէ, այլեւ հակառակ փորձական իրականութեան:

Ծերութիւնը բնական ընթացք մը չէ. հիւանդոտ վիճակ մըն է, ուստի եւ որոշ չափով դարմանելի՝ ինչպէս ուրիշ որեւէ հիւանդութիւն: Մարմնակազմը ի բնէ, սահմանուած է առնուազն դարուկէս կատարելապէս ապրելու: Զղային դրութեան մաշումն է, որ մարմնակազմը կը տկարացնէ: Մարմնոյ բջիջներէն միակը որ մինչեւ այսօր կարելի չէ եղած փոխանակել, ջղային բջիջն է: Բաւ է ասոր միջոցը գտնել, եւ գտնուած պիտի ըլլայ նաեւ երիտասարդացումի անվիճելի միջոցը:

Աշխարհահռչակ գիտուններու կողմէ արձակուած այս տեսութիւններուն փորձական հետազոտութիւնը եւ ապացուցումը, մասնազիտական այնպիսի ընդարձակ ասպարէզ մը կը բանար կենսաբանութեան եւ բնախօսութեան առջեւ՝ որ անհրաժեշտ կը դառնար գիտական նոր եւ անջատ մարդ մը ստեղծել, Ծերագիտութիւն (Ժնրոնքալոժի) անունին տակ:

Այս նոր գիտութիւնը, իր տեսութիւններով եւ անմիջական ծրագրով, չփոթելի չէ դասական բժշկութեան հետ: Անշուշտ երկուքն ալ, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով, մարդկային երկարակեցու-

Թեամբ կը դրադին: Բժշկութեան համար սակայն, երկարակեցութիւնը կը նշանակէր մարդկային կեանքին միջին տեւողութիւնը պարզապէս երկարել առողջապահական նոր ըմբռնումներու դործադրութեամբ, մարմնակազմի պատահական եւ մասնական հիւանդութեանց բուժումով, կամ ուրիշ ամէն կարելի միջոցով: Բայց ասով ո՛չ մարդուն ծերութիւնը կ'երկարաձգուէր, եւ ո՛չ ալ տարիքին հետ սպառող ուժն ու կարողութիւնները կը նորոգուէին:

Ծերագիտութիւնը, մինչդեռ, ծերութիւնը նկատելով մարմնակազմին ամբողջական մէկ հիւանդութիւնը, ասոր բուժումն է որ կը փնտռէ: Եւ այն հաստատ համոզումով թէ «ծերութիւնը բուժելով» է որ երկարակեցութիւնը պիտի ըլլայ, ո՛չ թէ համեմատաբար երկար կեանք մը՝ իր տեւողութեամբ միայն, այլ երկար կեանք մը մշտատեւօրէն երիտասարդ, խոր ծերութեան մէջ ալ անսպառ պահելով մտային ու մարմնային ամէն սկզբնական ուժ եւ կարողութիւն:

Այնուհետեւ, ծերագիտութեան կը մնար նախ ստուգել «ծերութեան հիւանդութեան» պատճառը: Եւ ապա՝ դեղը դնել այդ խորհրդաւոր հիւանդութեան առաջը առնելու:

Քննական եւ փորձական երկար հետազոտութիւններով, ծերագիտութիւնը այժմ հաստատած ըլլալ կը կարծէ թէ «ծերութեան հիւանդութեան» առաջին եւ հիմնական պատճառը, ջղային դրութեան ընդհանուր մաշումն է: Թէ ծերութիւնը մարմնակազմին ընդհանուր եւ ո՛չ թէ մասնական հիւանդոտ մէկ վիճակն է, ասոր գիտական ապացոյցները բազմաթիւ են: Իսկ այս տեսութեան հակառակ, փոխանակումի կամ բնախօսական «պատուաստումի» սկզբունքով, մարմնակազմին մէկ գործարանին կամ անոր մասնական երիտասարդացումին վրայ հիմնուած փորձերուն հակասական եւ խաբուսիկ արդիւնքները հանրածանօթ են:

Ստուգուած ըլլալով ուրեմն որ ծերութեան պատճառը կեդրոնական՝ մէկ եւ անբաժանելի բնոյթ ունի, տրամաբանական էր զայն վերագրել, նոյն բնոյթը ունեցող եւ մարմնակազմի կենդանութիւնը ուղղակի պայմանաւորող, ջղային դրութեան ծերանալուն եւ սպառումին:

Ի՞նչպէս դալար պահել կամ վերանորոգել ջղային դրութիւնը: Այս էական կէտին բախտաւոր լուծումը, փորձական «դիպուածի» մը կը պարտի ծերագիտութիւնը. ինչ որ հազուադէպ չէ անցեալի ալ կարեւորագոյն դիտարկուն պատմութեան մէջ: Դիպուածով է որ մասնագէտները նշմարեցին «Նովոկային»ի վերանորոգիչ ազդեցութիւնը ջղային դրութեան վրայ:

Բնական կովայինի համադրական փոխանակ՝ Նովոկայինը դտած էին Գերմանացիները 1905ին: Անկէ ի վեր բժշկութիւնն ու վիրա-

բութութիւնը ընթացիկ կերպով կը դործածէին զայն՝ իբրեւ ազդու «ցաւալինջ» (անալթէզիֆ) եւ «զգայալինջ» (անէզթէզիֆ) : Բայց այդ անմիջական երկու ազդեցութիւններէն զատ, Նովակայիւնը ունէր նաեւ թաքուն եւ խոր ազդեցութիւն մը ընդհանուր մարմնակազմին վրայ : Ասոր ճշգրիտ բացատրութիւնը եւ զօրութիւնը սակայն, գիտութեան մասնաւոր ուշադրութիւնը չէր գրաւած : Կէս դարէ ի վեր տեւող գիտական այդ անուշադրութիւնը վերջապէս փարատելով, այդ հին ու սովորական դեղը՝ այսօր թանկագին եւ հրաշագործ միջոցն է հանդիսացած, ծերութեան դէմ պայքարելու համար :

Այդ նախատեսութեամբ, մանրակրկիտ քննութեան ենթարկուեցան հազարաւոր անձեր, որոնց Նովակայիւն կը կիրարկուէր պարզապէս ցաւալինջ կամ զգայնալինջ նպատակով մը : Դեղէն առաջ եւ ետք, անոնց մարմնակազմին վիճակը ուսումնասիրելով, հաստատուեցաւ որ Նովակայիւնի գործած ազդեցութիւնը՝ տեղական եւ անցողակի կարծուածէն շատ աւելի խոր եւ ընդհանուր էր : Զղային դրութեան ճամբով, զօրացուցիչ եւ բարւոքիչ դեր կը կատարէր մարմնակազմին վրայ : Տեսնուեցաւ որ արեան շրջանի լուրջ խանգարումներ, շնչերակի խցումներ, միակողմանի անդամալուծութիւններ, սրտի տալոսպներ եւ ասոնց նման շատ մը ուրիշ ծանր հիւանդութիւններ, ստոյգ բարելաւման նշաններ ցոյց կուտային . յամառ գլխացաւերը, յօդացաւերը, ցաւոտ դաշտանները, ստամոքսի եւ ընդերքի տապերը, անսպասելի կերպով կը բութուէին :

Զղային դրութեան վրայ, Նովակայիւնի կատարած խորհրդաւոր եւ զօրաւոր ազդեցութիւնը, կ'արժէր ուրեմն որ բանաւոր եւ գիտական կիրառումի մը վերածուէր : Հաստատուած ըլլալով նաեւ՝ որ ջղային դրութեան այլասերումին առաջքը առնելուն մէջն էր երկտասարդացումի դադարնիքը, Ծերագիտութիւնը որդեգրեց Նովակայիւնը իբրեւ նորագոյն եւ ամէնէն ազդու դեղը ծերութեան դէմ :

Այս անակնկալ եւ հրաշելի տեսութիւններուն, անհրաժեշտ էր փորձական եւ դրական ապացոյցը տալ : Ասոր լծուեցան, անմիջապէս, զանազան երկիրներու Ծերաբուժական Հիմնարկութիւնները որոնց կարգին՝ բացառիկ կերպով արդիւնաւոր հանդիսացած է արդէն Ռումանիոյ մայրաքաղաքին պետական Հաստատութիւնը : Եւ այնտեղ է, որ հայ գիտուն մը, իր աննախընթաց եւ դրական փորձերով, մեծագոյն զարկը տուաւ ծերագիտութեան գործնական յառաջացումին :

Պուքրէշի Ծերաբուժական Հաստատութեան վարիչ մասնագէտներէն մէկն է՝ հայածին գիտուն, Փրոֆ. Աննա Ասլան : Տարիներու փորձերէ եւ հազարաւոր պարագաներ ուսումնասիրելէ ետք, վերջերս այնպիսի զգայացունց զեկոյցներ կատարեց ան՝ համագումարներու

առիթուլ, որ աշխարհի բոլոր ծերագէտներուն ծանօթ է այժմ այդ հայահնչուն անունը:

Ինքն է, որ 1946ին, ծրագրեալ եւ կանոնաւոր կերպով սկսած է փորձել՝ մարմնակազմի կարգ մը ծանր հիւանդութիւնները Նովոկալիւնով բուժել: Քանի մը տարի ետք, 1949ին, նոյնը կ'ընէր յօդատապի եւ դօսութեան դէմ: Կենդանիներուն վրայ, փորձական դօսութիւնը Նովոկալիւնով բուժելու հետազօտութեանց ընթացքին է որ հաստատած է, դեղին զօրութեամբ, անոնց ընդհանուր վիճակին անսպասելի չափով բարւոքումը, — կշիռի արագ աճում, աչքերու նոր ու անսովոր փայլ, անդամներու աշխուժութիւն, եւ այլ երեւոյթներ:

Կենդանիներու վրայ կատարած յուսադիր փորձերէն ետք, մարդոց վրայ ալ նոյնքան յաջող արդիւնքներ ապահովելով, Բժշ. Ասլան՝ առաջին ստուգողներէն եղաւ թէ սովորական ու պարզապէս ցաւալինջ համարուած դեղը, իրականին մէջ, ջղային դրութիւնը իր ամբողջութեանը մէջ վերանորոգող, շատ մեծ զօրութիւն մը ունէր:

Փորձուած դեղին բուն բաղադրութիւնը հանրութեան ծանուցուած չէ դեռ: Որոշ է սակայն որ էական բաղադրիչը Նովոկալիւնի ջրային լուծոյթն է: Գործածութեան ամէնէն ազդու ձեւը ներարկումն է, որ ըստ պարագային, պէտք է կատարուի միաններու, երակի, ոսկրածուծի կամ մարմնակազմին ուրիշ մէկ մասին մէջ: Առ այժմ, ծերագիտութեամբ զբաղող մասնագէտներէն ոմանք միայն ստացած ու փորձած են բուն դեղին նմոյշը եւ իրենց կարգին, հաստատած անոր բացառիկ զօրութիւնը ծերութեան աւերներուն դէմ:

Սպասելով դեղին մօտակայ ընդհանրացումին կարելի է ըստ հեղինակին պաշտօնական յայտարարութեան, բոլորովին անվտանգ կերպով դործածել, դեղարաններուն մէջ ծախուած Նովոկալիւնի երկու առ հարիւր լուծոյթը, պայմանաւ որ բացարձակ թարմ վիճակի մէջ ըլլայ:

Դարմանումը սկսելու համար, նախ պէտք է ստուգել մարմնակազմին հակազդեցութիւնը դեղին հանդէպ: Ասոր համար, առաջին օրը մէկ հմխ. (հարիւր-որդամեթր խորանարդ) ենթամորթային (սուֆիւքանէ) ներարկում մը պէտք է ընել: Յաջորդ օրը, երկու հմխ. բայց՝ այս մէկը, միջմիկանային (էնթրամիւսքիւլէր): Եթէ այս քննական եւ նախնական փորձը որեւէ անհանդուրժութիւն երեւան չի բերեր, օրինակ եղճարչում (լւրթիքէր), այնուհետեւ կարելի է բուն դարմանումին սկսիլ, հետեւեալ կերպով:

Շաբաթը երեք անգամ՝ 5 հմխ. միջմիկանային ներարկում մը, յետոյքի կամ բազուկի միաններուն մէջ. չորս շաբաթ շարունակաբար, այսինքն 12 ներարկումէ ետք, տասը օր դադար եւ վերսկսիլ նոյն դարմանը եւ նոյնութեամբ կրկնել բաղմաթիւ անդամներ:

Դարմանումի տեւողութիւնը մեծ դեր կը կատարէ: Որքան երկարատեւ ըլլայ, այնքան աւելի արդիւնաւոր կը հանդիսանայ: Դարմանումի ընթացքին՝ բժշկական հսկողութիւնը անհրաժեշտ է:

Դեղն ու իր ճշգրիտ դործածութիւնը կատարելագործումի ենթակայ են դեռ. մօտ ատենէն, դիտութիւնը վստահօրէն իր վերջնական վճիռը պիտի արձակէ, այս հին դեղին նորիմաստ զօրութեան մասին:

Աւելի քան հարիւրամեայ եւ միշտ ալ երիտասարդ կեանք մը ապահովել մարդու: Այս է ծերագիտութեան խոստացած այժմու հրաշալի եւ վաղուան ստոյգ հեռանկարը:

ՏՐ. ԿԱՐՊԻՍ Մ. ԱԼԷՄՇԱՀ

1958 Մայիս 3

Ռոմեն Ռոլան եւ հայկական ջարդերը

Արդի սերունդը, եթէ նոյնիսկ լսած է Տրէյֆիլսի վէճին մասին, չի կրնար երեւակայել թէ ինչ յուզումնալից մթնոլորտ ստեղծեց այդ խնդիրը Փրանսական կեանքին մէջ, ժԹ. դարուն վերջին տարիները եւ Ի. դարուն սկիզբը:

Տրէյֆիլս անուն հարիւրապետ մը, կրօնքով հրեայ, ամբաստանուած իբր Գերմանիոյ հաշուին դաւաճան, ցկեանս բերդարդելութեան դատապարտուեցաւ Պատերազմական Ատեանին կողմէ:

Այդ վճռին թեր ու դէմ դիրք բռնեցին բոլոր Փրանսացիները եւ այդ դժտութիւնը տարիներ տեւելով արտակարգ ծաւալ ստացաւ ու վրդովեց ամբողջ Փրանսան: Ի վերջոյ Տրէյֆիլսի անմեղութիւնը հաստատուեցաւ եւ դատապարտութիւնը վերաքննուեցաւ: Բայց կիրքերը երկար ատեն վառ մնացին, անհաշուելի քաղաքական անդրադարձումներով:

Մինչեւ այժմ երբեմն մամուլին մէջ կը փառաբանուին Տրէյֆիլսի անմեղութեան ախոյեանները, որոնք, հակառակ անասելի լուտանքներու, զրպարտութիւններու եւ հալածանքներու, ճշմարտութեան յաղթութիւնը ապահովեցին: Այդ արդար գնահատումները կարգալով սակայն, իբր Հայ, խորհրդածութեան կը մատնուինք՝ երբ կը գտնենք այդ ախոյեաններու մէկին, աշխարհահռչակ դրագէտ Ռոմէն Ռոլանի գրչին տակ խստօրէն արտայայտուած վերապահում մը:

Ռոմէն Ռոլան իր «Նրիտասարդութեան յուշեր»ուն մէջ (էջ 222) կը քննադատէ Տրէյֆիլսի դատին այն պաշտպանները, որոնք անոր ի նպաստ պայքարելով դոհացան եւ կամաւ անտես ըրին այլ անարդարութիւններ: Փորձաքար մը կայ սակայն, կը գրէ Ռոմէն Ռոլան, ոճիրներուն ամենալայրազը, հայկական կոտորածները: Վիքթոր-Պէռար, Կ. Պոլսէն վերադարձին, անհերքելի մանրամասնութիւններ տեղեկագրած էր անոնց մասին: Ամբողջ ժողովուրդի մը կանխամտածուած սպանդն էր, պաղարիւնութեամբ գործադրուած ջարդ

մը, մեթոտով կարգադրուած եւ ղեկավարուած՝ կառավարութեան կողմէ :

Առանց բացառութեան, կը շարունակէ Ռոմէն Ռոլան, բոլոր եւրոպական կառավարութիւնները գիտէին եւ կը սպասէին, գէթ մէկ ամիս առաջ, որ ջարդերը տեղի պիտի ունենային: Եւ սակայն, քաղաքական պատճառներով, ոչ մէկը, — բացի թերեւս Անգլիայէն՝ որուն շահը եւ առաքինութիւնը կը զուգարկիւէին իրեն յատուկ եւ ստէպ քաղաքական արուեստին, — ոչ մէկը փորձ մը ըրաւ, բան մը ընել ուզեց այդ ջարդերը արգիլելու համար: Ո՛չ մէկ ձայն բարձրացաւ մեր մեծ մամուլին մէջ՝ զանոնք դատապարտելու համար: Կարմիր Սովետներ կաշառած էր մամուլը: Յայնժամ, կը յիշէ Ռոմէն Ռոլան, տեսայ մարդիկ որոնք, քանի մը ամիս վերջ, ի նպաստ Տրէյֆիւսին «ոճի՛ր» պիտի ունային, խելացնոր անկեղծ վիշտով եւ կատաղութեամբ, բայց խուլ պիտի ձեւանային երբ իրենց կը խօսուէր Հայաստանի մասին կամ նոյնիսկ պիտի ժպտէին անտարբերութեամբ, իբր թէ պարզ ոստիկանական գործողութիւն մըն էին ջարդերը, որոնց զոհերը իրենց բախտին այնչափ ալ անարժան չէին...

Թարգմանութիւնը չերկարենք: Եւս առաւել յարգանքի եւ երախտադիտութեան պարտք ունինք այն անձնաւորութիւններուն հանդէպ եւ առանձնապէս «Փռօ-Արմենիա»-ի խումբին, որոնք ոգի ի բռին մաքառեցան այդ անտարբերութեան դէմ: Ապարդիւն: Անտարբերութիւնը եւ կառավարական ուղղութիւնը համաձայն էին:

Ի՞նչ օգուտ ընդվզիլ կամ ցաւիլ: Փաստերը իրարու վրայ մշտապէս կը դիզուին թէ, միջազգային կեանքին մէջ, ուրիշին կրած հալածանքը պղատոնական գլխարկութեան մը սահմանը անցնող զգացում չարթնցեր՝ եթէ շահախնդրութիւնը գործունեայ միջամտութեան չմղէ պաղարիւն հանդիսատեսները: Կարեւորն է չմոռնալ դասը:

Վ. ՓՈՐԹՈՒԿԱԼԵԱՆ

1958 Յուլիս 4

Ուխտագնացութիւն մը...

դէպի Քիօթառիս

1957 տարին մեր պատմութեան խորունկ էջերը վերապրել տուաւ ինձ:

Նախ Պոլիս՝ երաժշտագէտ Սարգիս Թադոսեանի այրին սրտաբուխ ժեսթը կը կատարէր ինծի նուիրելու իր ամուսնոյն երաժշտական գիրքերն ու ձեռագիրները: Երբ կը բանայի տրցակը, կը գտնէի Կոմիտասի կողմէ նուիրուած դաշնակի հրահանգներու տետր մը. «Բարեկամական յիշատակ Սարգիս Թադոսեանի», Իզմիր, 1915: Նոթերու առընթեր, Թադոսեանի անդերէնէ հայերէն՝ թարգմանութիւնը կար:

Բայց ամէնէն աւելի զիս յուզողը՝ դողդոջ, տժգոյն, վիրաւոր ձեռագիր մըն էր. «Կռունկ, ուստի՞ կուգաս», որուն քով կ'երեւէր մեծ արուեստագէտին կողմէ գրուած. —

Գրի առաւ եւ դաշնակեց Կոմիտաս վարդապետ:

Յետոյ «Բամ փորոտան»ը, «Անձինք նուիրեալք» շարականը 76 մեքքանովի նշանով, հայկական պատարագին սկզբնաւորութիւնը: Իսկ մնացեալ ձեռագիրները կը պատկանէին Թադոսեանի, որ հեղինակած է կարգ մը մեներգներ եւ խմբերգներ՝ շատ յաճախ իր ոտանաւորներուն վրայ:

Անցեալ տարի, աշնան սկիզբը, վերյիշելով Տաքսի ջերմուկները, կը բացատրէի մեր Քէօթահիսցի Թիւրյին, թէ ի՞նչպէս անոնք բարերար սղոյեցութիւն մը կ'ունենային հիւանդներուն վրայ:

— Ա՛խ, օրիորդս, ըսաւ, դուն Քէօթահիոյ բաղնիքներն ու ցեխի տաք բաղնիքները տեսնելու էիր:

Այդ ըսածը բաւական էր, որպէսզի երեկոյ մը, ժամը 20ին Հայտար — Փաշայէն կառախումբ նստէինք Թիւօն եւ ես: Առաւօտեան ժամը հինգին կը հասնէինք Էսկիշէհիւրի արդիական ոճով հսկայ կայարանը: Հոն մեզ դիմաւորելու եկած էր ծանօթ դեղագործ մը, որ մեզի տաք «սալէպ» հրամցնելէ ետք, մեզ կ'առաջնորդէր դէպի Քէօթահիս մեկնող փոքր շողեկառք մը:

Ժամը 9ին կը հասնէինք «Լանտօ» սեւ կառքեր կը սպասէին

ճամբորդներուն : Տղայութեանս միայն տեսած էի նման կառքեր , այնպէս որ Պոլսէն եկած ըլլալ կը թուէին ինձ : Հակառակ մեր փափաքին՝ բարեկամ գեղադործը թոյլ չտուաւ որ պանդոկ մը իջեանինք : Ու մեզ ընդունեցաւ իր նորաշէն բնակարանին մէջ , ուր երկու անկողինով , լուսաւոր սենեակ մը պատրաստուած էր : Իր կինը , լուկեաց ու գեղեցիկ Ձէրքէզուհի մը , շալվարով գլուխը շղարշով ծածկած , մեզի թէյ կը սպասարկէր : Ծուրջը կը դառնային հինգ զաւակները , որոնց մեծերը , 10 եւ 12 տարեկան աղջիկներ , ինծի ցոյց կուտային իրենց դասագիրքերը եւ երաժշտական տետրակները : Աղջնակներէն մէկուն գիրը ուշադրութիւնս գրաւեց իր բացառիկ գեղեցկութեամբ : Դասարանին առաջինը , տասը միջինով :

«Դուք , Գէօթահիացիներդ , կրնաք հպարտանալ , ըսի , մեծատաղանդ երաժիշտ երգահանով մը , զոր ձեր քաղաքը տուեր է միջազգային աշխարհի : Ձեր յախճապակիները նշանաւոր պատմութիւն մը ունին թէ՛ Եւրոպայի , թէ՛ Ամերիկայի մէջ» :

Դեղադործ , իրենց հայրը , խօսքերէս խանդավառուած , խոստացաւ տեղեկութիւններ քաղել Կոմիտասի մասին :

Նոյն օրը , կառապանը կը դրկէր ըսելով . «Պարոնը ձեզի կը սպասէ ազգային մատենադարանին մէջ , տնօրէնին սենեակը» :

Ծունչ մը առի , խորհելով որ պահիկ մը առանձինն պիտի կրնայի դիտել Գէօթահիոյ փողոցները :

Սեւ ակնոցներս դրած՝ փնտռեցի . . . եկեղեցի ու տեսայ քաղաքին կեդրոնը հատ մը , ազնուական կեցուածքով , ժամացոյցով եւ զանգակատունով , որոնք լուր էին ալ :

Ընդհանուր տնօրէնը , տարեց , քաղաքավար , կը հարցնէր թէ ի՞նչպէս կրնայ օգտակար ըլլալ :

— Կը փափաքիմ գիտնալ , թէ Կոմիտաս վարդապետի մասին որեւէ արձանագրութիւն ունի՞ք :

— Դժբախտաբար ոչինչ ունիմ : Միա՛յն հայերէն գիրք մը տեսած եմ , իր կենսագրականով եւ նկարներով :

— Պարոն , Կոմիտասի երգերն ու իր մասին գրութիւնները ունիմ , այժմ կը հետաքրքրուիմ իր շրջանի մշակութային մակարդակով :

— Շատ պատուական հայ բարեկամներ ունեցած եմ , մին՝ այժմ Լիոն հաստատուած՝ ճանչցած է Կոմիտասը , մենք սովոր էինք ամէն Շաբաթ երեկոյ , իրենց տան մէջ , լարաւոր գործիքներով եւ դաշնամուրով՝ եւրոպական երաժշտութիւն ընելու : Ես ալ ջութակ կը նուագէի : Այսօրուան Գէօթահիան չի կրնար գաղափար մը տալ ձեզի հին Գէօթահիոյ մասին : Արտօնեցէ՛ք , որ մեր որմնագիրը , Սարգիսը , կանչեմ , կարելի է ճանչցած ըլլայ Կոմիտասը :

Եւ ներս եկաւ Սարգիս, ծեր՝ բայց ժպտադէմ, ծեփը ձեռքին, գործաւորի հագուստով:

— Նստէ՛, Սարգիս եւ մեզի ըսէ՛, թէ Կոմիտասի մասին ի՞նչ դիտես:

— Ի՞նչ մարդ էր, ի՞նչ ոսկի ձայն ունէր: Կարծես ջուրի մը պէս կը բխէր տասը հոգիի բերնէ, այնքա՛ն հարուստ եւ ուժեղ ձայն էր: Յետոյ... դիտե՞ք, Եւրոպացիները իր կոկորդը դնել ուղեր են երկու հազար հինգ հարիւր ոսկիի: Այդ առաջարկը ահ ու դող պատճառեր է իրեն եւ խելքը կորսնցուցեր է:

— Իր ազգականներէն ո՞վ մնացած է հոս, հարցուցի:

— Միհրան Քէօյլիօղլուն, կինը, դաւալը եւ Կոմիտասի մօրաքրոջ աղջիկը, որ Փապրիքան կ'աշխատի:

Պարոն դեղագործին հետ դացինք Քէօյլիօղլուենց տունը: Տեսայ տիկինը, թրքախօս, որ պատմեց թէ Նդեռնի տարիներուն՝ Կոմիտասի վերաբերեալ դիրք ու թուղթ ստիպուեր էին այրել, հիմա ոչինչ ունէին իրենց մօտ, բացի «Թէոդիկ»ի տարեցոյցէն, ուր Կոմիտասի նկարը կ'երեւէր իր կենսագրականով: Մօրաքրոջ աղջիկը, թախծոտ աչքերով ծեր գործաւորուհի մը, ցոյց տուաւ Կոմիտասի ծնած ու ապրած տունը, իրենց տան մօտիկ: Հայ քահանային տունը դիմացն էր, երկաթէ դուռով եւ իր շինութեան տարին նշող՝ երկաթեայ, անջնջելի տառերով:

Մեկնումիս նախօրեակին, մեր տանտէրը հրաւիրեց բոլորը, եւ ես տեսայ Միհրան էֆէնտին, որ հայախօս էր, եւ իր որդին, քսանը-վեցամեայ երիտասարդ մը, որ աչք ծակող նմանութիւն մը ունէր Կոմիտասի հետ:

Երկար նայեցայ իր բարի աչքերուն եւ լայն սլայծառ դէմքին: Ռատիոյի եւ ելեկտրական մեքենաներու քաջ մասնագէտ է եւ շատ սիրուած՝ Քէօթահիոյ մէջ:

Շնորհապարտ զգացի ինքզինքս ի դիմաց բարեկամ դեղագործին, որ այդքան նուիրումով ուղեց ինծի օգտակար ըլլալ:

Օր մըն ալ կ'առաջնորդէր զիս մօտակայ սրճարան մը, ուր նստած էր կլկլակը բերանը, թաւ պեխերով ծերունի մը:

— Քէլլէճեան էֆէնտի, քեզի կը ներկայացնեմ Պոլսէն օրիորդ մը:

— Անունդ ծանօթ է ինծի, բայց ի՞նչ գործ ունիս Քէօթահիոյ մէջ, ըսաւ:

— Մեր քէօթահիացի ֆիլօ Քըլլէճեանի հետ եկած եմ: Նախ ջերմուկները տեսնելու, յետոյ Կոմիտասի մասին տեղեկութիւն

քաղելու: Պարոն Ա...ը եղբորս բարեկամն է ու մեզ իր տան մէջ հիւրասիրեց:

— Աղէկ, հիմա հասկեցայ: Գալով Կոմիտասի՝ հայրս, իմանալով իր ձայնը, պատճառ եղած է էջմիածին ղրկուելուն 1910ին, երբ ուսանողութենէն ետքը, վերադարձած է Քէօթահիա, երգահանդէս մը կազմակերպած ենք, հարիւրէ աւելի տղաք ժողովելով եւ երգեցիկ խումբ կազմելով: Անմոռնալի տպաւորութիւն մը պահած եմ այդ հանդէսէն:

Վարդապետը չէն ու կատակախօս էր: Զիս շատ կը սիրէր, միասին անտառ կ'երթայինք, ուր կ'ընտրէր, իբր թիկնաթու, ծառի մը բունը: Մէկ հատին վրայ փորագրեալ կը մնայ իր անունը: Երբ երգէր, անտառը կը դողար, հովն ու ջուրն ալ իրեն ընկերակից կ'ըլլային:

Ես տեսայ այդ անտառը, որ կը կոչուի «Չամլըճա»: Անհամար ձորերէ կը բարձրանան չքնաղ ու սլացիկ այդ եղեւինները: Ականջ տալով ջուրերուն ձայնին, քալեցի կախարդական այդ արահետներէն, երեւակայելով Կոմիտասը եւ վերջիչելով իր դաշնաւորումները, ուր յստակ կը լսուէին ձայները հովին, թռչունին եւ առուակին: Բարձրաբերձ եղեւինները, խոկումով լի, դիւ կը կախարդէին ու դրեթէ ինքնամոռաց՝ դեռ պիտի շարունակէի դէպի վեր բարձրանալ, երբ նշմարեցի Ֆիլօ ճանս, որ, ան ալ իր տարիքն ու յոգնութիւնը մոռցած, աղջիկներուն հետ պար մը կը դառնար: Լուսինը ելած էր, պահն էր անդիմադրելի եւ ութեղ՝ հայրենի հողին նման:

Երբ «Լլըճայ»ի ջերմուկները դացինք, Ֆիլօն նոյն այդ թափով՝ նետեց հագուստը վրայէն եւ շապիկով ջուրը նետուեցաւ, լողալով մանկամարդ կնոջ մը նման, այդ տաք լճին մէջ: Աւաղափի (փլաժ) տպաւորութիւնը կուտան այդ բացօթեայ լիճերը, որոնց մէկը կը կոչուի «Կելին եռտան»: Տաք եւ աւաղոտ այդ ջուրերը, ձգուած բնական վիճակի մէջ, յաճախ կը դառնան վտանգաւոր: Լիճերէն մին, ջինջ ու մաքուր, կը ծառայէ վերջին օճառը ընելու: Այդպէս տեսայ դեղեցիկ հարս մը, որ միայն վիզին ոսկիները պահած՝ կ'օճառուէր ու կ'օճառուէր այդ տաք լիճին կողքին, կեսուր մօր ներկայութեան:

Արդիականը եւ նախնականը շատ ալ հեռու չեն իրարմէ...:

Պարոն դեղադործը վերջին գիշերը տուն բերաւ ծեր աչուղ մը, «Պաղլամա»ն ի ձեռին: Երեք թելով այս «քէմէնչէ»ն հնչեց երկար, հնչեց անոյշ, սենեակին մէջ: Այդ փոքր դործիքով՝ խոշոր անտառը կը ձայնէր աղանջիւ:

Սիրոյ երգ մը ուղեց երգել: Յոգնած էր ձայնը. «Մեղք որ քսան տարի առաջ չեկար, կ'ըսէր ձայնս այլեւս չելլեր»:

— Ո՞ւր են այդ երգերուդ նոթերը, հարցուցի:

— Նոթը ի՞նչ պիտի ընեմ, պատասխանեց, անոնք սրտիս վրայ
գրուած են:

×

Պոլիս վերադառնալէս ետքը, կը ստանայի «Բէօթահիոյ պատ-
մութիւն»ը, 1925ին տպագրեալ, մեծածաւալ հատոր մը թուրք պատ-
մադէտի մը կողմէ, որուն առաջին մասը նուիրուած է (Բրիտտոսէ
առաջ) յունական շրջանէ մնացած յիշատակարաններուն նկարա-
դրութեան:

Աւելի նոր գրքէ մը քաղեցի հետեւեալ մատենացոյցը.—

FR. MACLER — L'Arménie au Musée Céramique de Sèvres
(G. Migeon, Paris 1923).

ZAKISSIAN — La Céramique — pages d'Art Arménien, Paris
1940 — La question des Faïences de Kutahya.

KURDIYAN (Pazmaveb 1853-1943) Venise 1947.

Երկրորդ թուրք պատմադէտը իր գրքին մէջ կ'անդրադառնայ
Հայոց արուեստին:

Եկեղեցւոյ մը պատմական իւղամանը կը զարդարէ այդ գրքին
կողքը:

ԳՈՀԱՐԻԿ ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆ

1958 Մայիս 18

Վարպետի ու հետ

Մեր ձայնաւոր մշակոյթին, մեր նուագային երաժշտութեան մեծ վարպետ՝ Արամ Խաչատրեանի Փարիզ գալուստով, Արուեստից արդար չաստուածները ազգային հպարտութեան նոր ժամեր եւ օրեր կուտան Հայերուս:

Թանկագին զուգադիպութեամբ, Հայ ծնած ու մնացած աշխարհահռչակ երգահանը ատենին կը հասնի Լոյս Քաղաքը, իր հայ արուեստագէտի անկեղծ եւ բուռն ցեղային հպարտութեան զգացումով՝ վերջնապէս խղճալի դարձնելու այդ զգացումը նուաստ համարողը: Իր հօրենական արիւնով հպարտ երաժիշտ, իր փառաւոր ճպոտը դաս է հայամոռաց Փրանսարնակ գրիչին...:

Արամ Խաչատրեան, միջազգային արժէք եւ արուեստագէտ իր գործով, լրիւ Հայ է իր խօսքով: Բաւ է մայրենի լեզուով խօսիլ՝ հայրենի զգացումով տեսնուիլ հետը, որպէսզի նոյն մօր եւ հօր զաւակներու սրտի կապով, հարազատ եղբօր զգայնութեամբ, դուրս գլուխը ու մտերմութեամբ վերաբերի իր մօտ դացողին հետ:

Մեր հանդիպումներուն ընթացքին, իր խօսքերով եւ պարբերաբար լուռ պատասխաններով, ամէն վայրկեան նոր փաստ մը տուաւ իր Հայու մտայնութեան, խառնուածքին եւ զգացումներուն:

Վարպետին իսկ խօսքով, ժողովուրդ մը մեծ է իր մշակոյթին ազգային խորութեամբ եւ մեծութեամբ: Այդպէսով մեծ է հայ ժողովուրդը, եւ իր ազգային մեծ մշակոյթին մէջ, հայ երգը կենսական եւ անբաժանելի տարր է եղած:

Մեր աշուղներուն, սազանդար երգիչներուն բերնով դարէ դար ապրած, Մեծն Կոմիտասի աննախընթաց վաստակով վերջնապէս փրկուած հայ երգը, իր դարերով հասուն եւ հազարամեայ ցանքին փառաւոր հունձքին է հասած:

Ամէն ցանք իր հողը կ'ուզէ: Դարերով մեր ժողովուրդը իր երգին ցանքն ըրած էր հայրենի հողին վրայ, բնական է եւ արդար որ հունձքը այսօր հայրենիքին մէջ կատարուի: Արամ Խաչատրեան, այդ փառաւոր հունձքին ամէնէն հասուն եւ ոսկեղէն հասկն է:

Վարպետին անձնական ստեղծումներով եւ իր գիտութեան առաջնորդութեամբ, Հայաստանի մէջ ծնած է, եւ հոն լայնօրէն կը շնչէ ու կը գործէ հայկական երաժշտութեան «դպրոց» մը: Եղանակի ներշնչումով, շարադրութեան ձեւերով զուտ ազգային, այդ դպրոցին մշակած հայկական երաժշտութիւնը միջազգային նուաճումի ճամբուն մէջ է արդէն: Վարպետին հաւաստումով, Հայաստանի մէջ այժմէն իսկ կան արդէն տասնեակ մը տաղանդաւոր երաժիշտներ, որոնց գործերը ունին միջազգային արժէք:

Շնորհիւ հայրենիքի մէջ արմատացած եւ մշակուած ազգային երաժշտութեան, մեր մշակոյթին ձայնաւոր մարդը երթալով միջազգային արժէքի կը տիրանայ: Շուտով, Խաչատրեանի եւ իր աշակերտներուն գործով, հայ նուագը մարդկային ընդհանրական մշակոյթի գանձին գոհարներէն մէկը պիտի ըլլայ:

Աշխարհացրիւ Հայութեան կեանքին եւ վերապրումին համար, հայ երգին դերը մեծ կրնայ ըլլալ ապագային:

Շաղալէն եկող անճրեւէն եւ փոթորիկէն ետք, իր եօթը լուռ դոյներով երկնակամար ծիածանը՝ աշխարհները իրարու կը կապէ: Իր եօթը ձայնաւոր դոյներով, հոգեկամար հայկական երաժշտութիւնը՝ հայրենիքէն ներս ու դուրս ապրող Հայերը իրարու կապող հրաշալի ծիածանն է այսօր:

Կ. Մ. ԱԼԷՄՇԱՀ

1960 Մարտ 26

Սերունդը որ կ'երթայ

Յակոբ Տէր-Յակոբեան :

Նոր կորուստ մը, նոր փոս մը, նոր պարապ մը եւ ամէնէն ծանրը՝ նոր բացակայութիւն մը :

Յակոբ Տէր-Յակոբեանի եւ իր նմաններու մահով մարդ մը չէ միայն որ կը պակսի, այլ եւ սերունդ մը՝ որ կ'անհետանայ, ամբողջ շրջան մը՝ որ կը կորսուի : Աւելի ճիշդ՝ ոգի մը որ կը մեռնի :

Ամէն անգամ որ մեր խմբագրատունէն ներս կը մտնէր, մեզի կը յիշեցնէր իր տարեկից բոլոր ընկերները՝ որոնք արդէն մեկնած էին, մեզի կը յիշեցնէր մեր խմբագրապետը՝ որուն հին եւ մնայուն բարեկամն եղած էր : Անձ մը ըլլալէ դադրած էր եւ դարձած էր խորհրդանիշ մը, խորհրդանիշը այն ոգիին, որ այլեւս չկայ այս հիւլէական ժամանակաշրջանին, օտար ափերու վրայ, հեռու այն եզակի միջավայրէն, որուն ծանօթ ենք միայն իր եւ իր ընկերներուն յուշերով եւ յիշատակներով :

Եւ այսօր բացակայ մը եւս, յանձին Յակոբ Տէր-Յակոբեանի :

Տարիներ առաջ, Անդրանիկ Ծառուկեան մեր խմբագրապետին մահուան առթիւ կը գրէր, թէ դժուար չէ հաշտուիլ անոր մահուան հետ, — լրումի հասած կեանք մըն էր, — բայց կարելի չէ հաշտուիլ անոր բացակայութեան հետ : Եւ նոյնը կարելի է ըսել, այսօր, Յակոբ Տէր-Յակոբեանի համար, որուն կեանքն ալ հասած էր իր լրումին : Բայց դժուար է հաշտուիլ անոր բացակայութեան հետ :

Եւ այսօր, իր մահով, Յառաջ բան մը եւս կը կորսնցնէ իր անցեալէն, իր կեանքէն : Քսան երկար տարիներ գուրդուրանքով տպած էր Յառաջը, կողք կողքի ապրելով անոր խմբագրապետին հետ : Անձնուիրութեամբ փոխարինած էր զայն՝ երբ, արձակուրդի կամ հիւանդութեան պատճառով, իր գործին գլուխը չէր : Եւ Շաւարշ Միսաքեանի դադաղին առջեւ, յուզումով եւ անկեղծութեամբ կ'ըսէր. — «Նոյն ճամբուն ուղեւորներն էինք հանրային գործունէութեան կոչումով, փոյթ չէ, այդ ճամբուն մէկ մայրիկէն ան կը քալէր, միւսէն ես, առանց զիրար արհամարհելու կամ քէնոտելու իրարու հետ» :

Վերջին տարիներուն, սակայն, տեսակ մը յուսալքում կամ անտարբերութիւն ունէր ամէն բանի հանդէպ, յաճախ կ'ըսէր «եղեր է ի՞նչ կ'ըլլայ, չէ եղեր ի՞նչ կ'ըլլայ», հաւանաբար այսօր ալ մեզի ըսէր. «Գրեր ես ի՞նչ կ'ըլլայ, չես գրեր ի՞նչ կ'ըլլայ»: Բայց հակառակ կեանքի ունայնութեան, այդպէս չէ, սիրելի Տէր-Յակոբեան, մենք ուղեցինք այս քանի մը տողերը գրել ձեր յիշատակին, որովհետեւ ձեզի հետ տարիք ամբողջ սերունդ մը:

Եւ այդ մեկնումին առթիւ, մենք չենք կրնար ըսել՝ «եղեր է ի՞նչ կ'ըլլայ, չէ եղեր ի՞նչ կ'ըլլայ», որովհետեւ գիտենք թէ բան մը կ'ըլլայ:

«ՅԱՌԱՋ» (*)

1960 Սեպտեմբեր 10

(*) Արփիկ Միսաքեան:

Խոհեր միայն...

Բէյրութը, ասում ու կրկնում ենք, Հայկական Սփիւռքի ազգային-մշակութային մայրաքաղաքն է: Հարիւր հազարից աւելի Հայութիւն է կենտրոնացած այնտեղ, ուր քիչ չեն բարեկեցիկներ ու մեծահարուստներ: Ամէն թաղ ունի իր եկեղեցին և աղգ. դպրոցը: Մօտ մի տասնեակ հայկական երկրորդական վարժարաններ: Հարիւրաւոր հայ ուսանողներ պետական, ամերիկեան եւ ֆրանսական համալսարաններում: Ազգային – մշակութային բազմաճիւղ կազմակերպութիւններ: Տպարաններ: Տասնից աւելի պարբերական հրատարակութիւններ, որոնցից չորսը օրաթերթ: Որակեալ մտաւորականութիւն հանրային կեանքի բոլոր ասպարէզներում:

Արտաքնապէս նախանձելի պատկեր: Երեսուն – երեսունհինգ տարի առաջ Հայկական Բէյրութը օտարների դութը շարժող ազգատանոց էր: Այսօր նոյն Բէյրութը օտարների նախանձի առարկայ փարթամ ոստան է, որ երբեմն իր շէնչող տեսքով մեզ էլ մոլորութեան մէջ է ձգում:

Առաւել կամ նուազ ճամարտութեամբ նոյնը կարող ենք ասել եւ բովանդակ Հայկական Սփիւռքի միւս հայորդիների մասին: Ամէն տեղ այսօր, Հայը բարեկեցիկ է, շողշողուն է, զարգացած է արտաքինապէս:

Եթէ Սփիւռքի բոլոր Հայերի վերջին քառասուն տարիների նիւթական շինարարութիւնը ի վիճակի լինէինք մէկտեղելու, բոլշեւիկների քառասնամեայ պանծալի շինարարութիւնը պիտի նսեմանար նրա առջեւ:

Բայց այս արտաքինը որքա՞ն համապատասխան է ներքինին, Սփիւռքի Հայութեան հոգեմտաւոր զարգացման աստիճանին: Կարո՞ղ ենք պարծենալ այս տեսակէտից էլ:

Յաւալի է ասել չենք կարող:

Նկատուած ճամարտութիւն է, երեւոյթ է, որքան շէնքերը մեծանում են, այնքան մարդիկ փոքրանում են հոգեպէս, Նիւ-Եորքում հարիւր յարկանի շէնքեր են կառուցանում, բայց ամերիկեան մեծու-

թիւնները փոքր բնակավայրերից են դուրս գալիս: Նոյնը չէ՞ միթէ ե՛ւ խորհրդային աշխարհում այսօր, ե՛ւ Հայաստանում. մեծ չէ՞նքեր — փոքր մարդիկ:

Կարծես այս օրէնքին ենթակայ է եւ Հայկական Սփիւռքը, ուր հոգեմտաւոր կեանքում տարուէ տարի ամէն ինչ միջականում ու մանրանում է: Իրականութեան բոլոր մարդերում երեւոյթը, կարելի է ասել, նոյնն է, բայց առանձնապէս ցաւազին է աղքատին մշակոյթի, յատկապէս դրականութեան բնադաւառում: Հայ միտքը, կարծես, սկսո՛ւմ է ցամաքել: Նոր ուժեր երեւան չեն գալիս: Հները կծկում, խեղճանում են եւ հետզհետէ անհետանում:

Մեզ մի ժամանակ թւում էր, թէ Հայկական Սփիւռքը եթէ պիտի չհերքէ, դէթ վիճելի պիտի դարձնէ այն տեսութիւնը, թէ դրականութիւնը կարող է ապրել եւ զարգանալ միայն հայրենի հողի վրայ: Հայաստանի անկախութեան անկումից ասդին, շուրջ քառորդ դարու ընթացքին, հայ դրականութիւնը Սփիւռքում այնպիսի վերելք ունեցաւ, հայ հանճարը այնպիսի դործեր արտադրեց, որոնց նմանը մայր հայրենիքում էլ քիչ էին: Բայց ահա քանի տարի է Սփիւռքի դրական հողը կարծես դարձել է խամ ու խոսպան:

Մեր նպատակը այստեղ ցաւալի երեւոյթները ուսումնասիրելը չէ: Մատնանշենք եւ առայժմ անցնինք: Մեր նպատակն է հանրային ուշադրութեան առարկայ դարձնել ցաւը, հրաւիրել հասարակութիւնը, որ լրջօրէն դրադուի այս ցաւով:

Սփիւռքի նիւթական դժուարին պայմաններում առաւելապէս դրական մամուլն է, որ կենդանի է պահում դրականութիւնը: Պարբերական մամուլի վիճակը հարազատ պատկերն է մեր իրականութեան:

Այս տեսակէտից յատկանշական է «Հայրենիք» ամսագրի աւելի քան երեք տասնեակ տարիների կեանքն ու դործունէութիւնը: Մեր այս բազմավաստակ պարբերականը ունեցաւ իր հերոսական շրջանը իր դոյութեան առաջին տասնամեակին: Շնորհիւ նիւթական նպաստաւոր պայմանների, շնորհիւ ամերիկահայ աշխատաւորութեան բացառիկ զոհողութեան ու անվերապահ քաջալերութեան եւ խմբագրի յամառ աշխատանքի, «Հայրենիք» ամսագիրը իր մէջ համախմբեց Սփիւռքի երէց եւ երիտասարդ դրական ուժերի մեծ մասը՝ պարգեւելով Հայոց դրականութեան տաղանդաւոր մնայուն երկեր: Եթէ չլինէր «Հայրենիք» ամսագիրը, դժուար պիտի լինէր երեւումը Ա. Ահարոնեանի, Լ. Շանթի, Աւ. Իսահակեանի, Աղբալեանի, Համաստեղի, Արամ Հայկազի, Վ. Շուշանեանի եւ բազում ուրիշների անհնահատելի դործերի:

Բայց կարմիր հաւկիթը վայել է Զատկին: Աւա՛ղ, Սփիւռքի հայ

Ձատիկը անցնելու վրայ է: Այսօր տոգոյն է Սփիւռքի հայ գրականութիւնը, տոգոյն են եւ ամսագրի հատորները, այնքան, որ մարդ սկսում է վախենալ դոյութեան համար: Ամերիկայում, ամբողջ Հայկական Սփիւռքում, կարելի է ասել, մէկ հայ ծաւալուն գրական պարբերական է մնացել որ ապրում է գլխաւորապէս իր վաստակաւոր խմբագրի՝ Ռ. Դարբինեանի յամառութեան շնորհիւ:

Անցէք Ատլանտեանից այս կողմ՝ Եւրոպա, ամայացած Փարիզը, Վենետիկ ու Վիէննա, ի՞նչ է մնացել քսանական ու երեսունական թուականների եռուն ու յուսատու կեանքից: Մի հատիկ է «Անդաւտան» իր սահմանափակ աշխատակիցներով եւ ընթերցողներով: Ուրի՞շ...

Միջերկրականից ասդին՝ Եգիպտոս, Լիբանան, Սուրիա, Իրաք, Իրան ի՞նչ է Հայոց գրականութեան կացութիւնը այս երկրներում:

«Անի» կար Բէյրութում, որ փորձում էր Հայաստանի ձէթով վառ պահել Սփիւռքի հայ գրական ճրագը, այժմ Անիի աւերակներն է յիշեցնում գրական այդ ձեռնարկը:

«Նայիրի» ամսագիրը կար, ճաշակաւոր եւ յուսատու: Այժմ չկայ, եւ տեղը անդեկ եւ անառագաստ ղազետա է լոյս տեսնում: «Ակօս»ն էլ ահա, մի տարի է, «վերակազմւում» է:

Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի միւս երկրներում էլ, գրական տեսակէտից, որեւէ յուսատու կամ լուսատու երեւոյթ չի տեսնւում:

Օգի մէջ գրական նոր պարբերականների մասին է խօսւում: Կարծում են, որ եթէ հնի փոխարէն նոր հրատարակութիւն հրապարակ հանեն կամ Մարկոսի տեղ Կիրակոսի անունը մէջտեղ դնեն, ցաւը դարմանուած կը լինի, եւ չեն մտածում, որ գլխացաւ կը պատճառեն:

Ի՞նչն է տխուր կացութեան բուն պատճառը: Կարծո՞ւմ էք, որ եթէ «Հայրենիք»ի փոխարէն «Մայրենիք» լոյս տեսնէ, բովանդակութիւնը աւելի կենդանի ու հետաքրքրական կը լինի եւ սպառումը աւելի մեծ: Կամ թէ «Անի»ն փոխարինուէր «Մանի»ով, աւելի՞ ընթերցող կ'ունենար եւ աւելի՞ երկարակեաց կը լինէր: Ես չեմ կարծում:

Հայկական Սփիւռքի տարածքի վրայ, այսօր, մենք ունենք շուրջ 10-15 երկրորդական վարժարան, որոնց մէջ ուսանում են մի քանի հազար երկսեռ պատանիներ եւ երիտասարդներ: Կարելի՞ է ցոյց տալ մէկ հատիկ գրական նոր անուն այդ դպրոցներից դուրս ելած: Ամէնքի աչքը Ամերիկան է, կանաչ տուարների վրայ, հայ գիրքն ու գրականութիւնը՝ այլեւս ապրում չէ նրանց համար:

Մօտ տասը տարի է, ճակատագրի խաղով ես գտնւում եմ ամէնից աւելի հայաշունչ վարժարանի՝ Համազգայինի Ն. Փալանճեան ճե-

մարանի գլխին: Տարեկան այդ հաստատութիւնից շրջանաւարտ են լինում 10-15-20 երիտասարդներ, որոնց մէջ կան եւ գրական շնորհքով օժտուածներ, բայց կեանքի ասպարէզ մտնելուց յետոյ քանի՞ հոգի իրեն նուիրեց գրականութեան:

Մենք ցաւում եւ լալիս ենք, որ հայ դպրոցը անհրապոյր ասպարէզ է նորահաս մտաւորականութեան աչքին. ազգային դպրոցի ուսուցչութեան է նուիրւում մէկը, որ կամ անճարակ է աւելի հասութարեք գործ գտնելու կամ դադափարական հերոս է, որ աւելի ու աւելի դառնում է անգտանելի երեւոյթ: Ներկայ հիւլէական դարում ստամոքսը նախապատիւ է, քան գաղափարը:

Նոյնն է պատկերը եւ հայ գրականութեան ասպարէզում. յօդուած գրես ազգասիրաբար, որպէսզի քո մտքի պտուղով փերեղակներ կերակրուեն: Գիրք հրատարակես, որպէսզի տպագրութեան ծախսն էլ քո նիհար դրպանից վճարես: Այդ ձեւի խենթեր քիչ կան այժմ: Ու որովհետեւ հայ գրականութիւնը հեղինակին չի ապրեցնում, զարմանալի չէ, որ հայ գիրքն ու պարբերականն էլ չեն ապրում: Եւ տիրոջ Այգին չորանում, ամայանում է օրից օր:

Այս մասին պէտք է լուրջ մտածել առաջին հերթին:

Երեւոյթը միայն մեզ յատուկ չէ: Սփիւռք ունեցող ամէն ազգի մէջ էլ ցաւը նոյնն է: 25-30 տարի առաջ ռուս գրականութիւնը եւ արուեստը տիրական էին Եւրոպայում եւ Ամերիկայում: Ո՞ւր է այժմ Սփիւռքի ռուս գրականութիւնը, ո՞վ է փոխարինում Բունիններին, Ալդունովներին, Օսորդինին, ո՞ւր են գրական նոր ուժերն արտասահմանում: Ո՞ւր են հաստ պարբերականները:

Բազմամիլիոն Ռուսութեան համար Սփիւռքի հարուածը այնքան զգալի ու ծանր չէ, որքան մեր «ածու փոքր»ի: Եւ այդ պատճառով էլ մենք աւելի պէտք է մտահոգուենք, նիւթական ու բարոյական աւելի ճիշդ գործադրենք փրկելու համար ինչ որ կարելի է փրկել սպիտակ ջարդից: Պէտք չէ մոռանանք, որ Հայութեան մէկ քառորդն է Ազատ Աշխարհի Սփիւռքը:

Սփիւռքի փրկութեան արմատական միջոցը Մայր Հայրենիքն է, բնական, ազատ, անբռնազրօսիկ յարաբերութիւնները Հայաստանի ներսի եւ դրսի Հայութեան հետ: Սփիւռքը ինք պարտաւոր է մտածել իր մասին՝ համադրելով եւ շարժման մէջ դնելով իր մէջի բոլոր կենսունակ ու գործօն ուժերը: Բարեփոխելով Չարենցի Հայութեան ուղղած պատգամը՝ պէտք է ասենք.

— Հայկական Սփիւռք քո փրկութիւնը քո հաւաքական ուժի մէջ է:

Եկեղեցի — քո հաւաքական ուժով միայն կարող ես պահել Սփիւռքը:

Մշակույթ — միայն հաւաքական ուժով կարող ես պահել ու զարգացնել:

Լեզու, գրականութիւն, արուեստ, մամո՛ւլ — միայն եւ միայն համազգային ջանքերով կարող են ապրել ու զարգանալ:

Հայը, որպէս ազգային ամբողջութիւն հայրենիքից դուրս — ազգային բոլոր կենսունակ ուժերի համադիր ջանքերով կարող է պահուել ու զարգանալ Սփիւռքում:

Մեր դարում անբնական է երազել, որ ազգը դառնայ մէկ հօտ եւ մէկ հովիւ: Գաղափարական տարակարծութիւններ ազգի ներսը եւ դուրսը ազգերի միջեւ բնական են, բանական, օգտակար եւ անհրաժեշտ են: Կեանքը լճացում չէ, այլ յարաշարժ շարժում: Փանքառէյ — ամէն ինչ հոսում է, շարժւում ասել է յոյն իմաստասէրը: Մտահոգիչը գաղափարական շերտաւորումը չէ ազգի կամ ազգերի մէջ, ո՛չ կուսակցութիւնների դոյութիւնն է, ո՛չ կուսակցական պայքարը: Լաւ է, որ պայքար կայ, նշանակում է կեանք կայ: Մտահոգիչը այն փաստն է, որ պայքարը տեղի է ունենում ո՛չ թէ շինարարութեան, այլ քանդելու նպատակով: Յաւալին այն է, որ կուսակցութիւններն սկսում են ծառայել իրրեւ նպատակ, մինչդեռ իրենց դերը միջոց լինելն է:

Կենդանի եւ շինարար ուժերի միութիւն եւ համագործակցութիւն ազգային բոլոր ճակատների վրայ, այլապէս յարաճուն փլուզում եւ մահ — լսենք ժամանակի կանչը:

Փառաւոր Սփիւռք ունէինք Լեհաստանում — այժմ չկայ:

Ո՛ւր է հայրենասէր, պանծալի Հայութիւնը Հնդկաստանի:

Մեր աչքի առջեւ ուժանում կամ Հայութեան մարմնից անջատւում է Ռուսաստանի, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի Հայութիւնը, իսկ մենք «երկփեղկեալ» շարունակում ենք վիճիլ՝ Էջմիածի՞ն, թէ Անթիլիաս, «դաշնա՞կ» թէ «հնչակ»՝ մոռանալով, որ Էջմիածինն էլ, Անթիլիասն էլ, «դաշնակն» էլ, «հնչակն» էլ՝ բոլորն էլ միջոց են Հայութեան համար: Եթէ Հայութիւնը պիտի մեռնի, ո՛չ Էջմիածին է հարկաւոր, ո՛չ Անթիլիաս, ո՛չ «դաշնակ» է պէտք, ո՛չ «հնչակ» եւ ո՛չ էլ Աստուած երկնքում:

Ականջ դնենք ժամանակի կանչին:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

1961 Յունուար 7-8

1965
1975

«Մենի ձեզի համար կ'աղօթեմ...»

Այո՛, յանկարծ Հայկազը լուսապայծառ միտք մը յղայաւ.

— Գիտե՞ս ինչ կ'ընենք...

— Լոյս ձորձին հեռադիր մը կը քաշենք եւ կ'ըսենք որ մենք, դաշնակից ազգի մը երկու որբերս...

— Կատակը մէկ կողմ... Ժամը 12ն է ու տակաւին փողոցն ենք... Ելի՛ր երթանք «Մէնչէսթըր Կարտին»-ի խմբադրասպետին... Հայերէն ո՛ր թերթը կ'ուզես բա՛ց, մէջը, անպատճառ այդ թերթին հայասիրական մէկ յօդուածը կայ... Մե՛ղք, խե՞ղքս ուր էր Ժամը 7ին, 8ին, 9ին... Կ'երթանք մեր վիճակը կը բացատրենք... Վստահ եմ որ... քալէ՛, քալէ՛...

Ոստիկանին հարցուցինք «Հայասէր» թերթին խմբադրատան հասցէն:

Հինգ վայրկեան ետք, Մարքիթ Սթրիթի վրայ բացուող նեղլիկ, ներս քաշուած, անելի մը ծայրը կարդացինք թերթին անունը:

Բարձրացանք չորս, հինգ մատ: Դուռը հրեցինք եւ բարեւեցինք «գորավար»-ի համազգեստով կարճլիկ մարդ մը:

Քանի միտքս է ըսեմ որ հակառակ մեր յոգնութեան ու յառաջացած ժամուն, վրանիս քաջութիւն մը եկած էր, որովհետեւ մե՛ծ, չա՛տ մեծ յոյս ունէինք որ գոնէ այս անգամ «տարբերութիւն չընենք» ըսող պիտի չըլլար:

— Կո՛ւտ իմինիկ, Սըր... մենք Հայ ենք, Պոլլիսէն կուգանք... Դպրոց պիտի երթանք... Այս իրիկուն հասանք եւ քանի մը ժամէ ի վեր պանդոկ կը փնտռենք, չենք գտներ... Ամէն տեղ լեփ-լեցուն... ինչպէս որ գիտէք, մեր Ժողովուրդը, այսինքն մենք, Հայերս...

Կունտուկը «գորավար»-ը յօնքերը պռստեց, ծուռ-ծուռ մեղի նայեցաւ — այսինքն մեր յարգէ գլխարկներուն — եւ ըսաւ.

— Ի՞նչ էք ըսիք, Հա՞յ... Հա՞յը ինչ է... Թուրք ըսել կ'ուզէք... Կը ջարդուիք, կը ջարդուիք, նորէն մէջտեղուա՛նքն էք... Ուէ՛լ, ի՞նչ կ'ուզէք...

— Ձեր խմբադրասպետը տեսնել կ'ուզէինք...

— Մեր խմբագրապետը... Դո՞ւք ով էք եղեր որ մեր խմբագրապետը պիտի տեսնէք եղեր... Եթէ կարեւոր ըսելիք մը ունիք ինծի ըսէք, այլապէս «պազ աֆ»...

— Լա՛ւ, մենք Հայ ենք եւ մեր թերթերը իր գրածները կը թարգմանեն... մեզի ըսած են որ ձեր թերթը Հայերուն բարեկամ է...

— Նոր բաներ կը լսեմ... Յետո՞յ...

— Ինչպէս որ ըսինք մենք Հայ ենք...

— Ատիկա հասկցանք, մնացա՛ծը...

— Կ'ուզենք որ ձեր խմբագրութիւնը մեզի պանդոկ մը յանձնարարէ... Պատերազմին մենք ձեզի համար կ'աղօթէինք: Անանկ որ յոյս ունինք որ դուք ալ...

Մարդուն ջիղերը ոտքի ելլելու վրայ էին: Այդքան մը բան հասկցանք իր արտայայտութենէն եւ իր շեշտէն, որուն ետին պահուած էր ամբարտաւանութիւնը:

— Մտի՛կ ըրէք... մենք լրագիր կը հրատարակենք, պանդոկի գործակալութիւն չենք... մեր խմբագրապետին երե՛սը անպամ չէք կրնար տեսնել...:

— Բայց ան ուրախ պիտի ըլլայ որ երկու հայ պատանիներ եկեր են... նորէն կրկնենք — մենք Հայ ենք, Հայ, Թուրք չենք, Աստուած չընէ... հայ քրիստոնեայ, ձեզի պէս քրիստոնեայ... մեր զինուորները Անգլիոյ թագաւորին համար կռուեցան եւ...

— Ինծի նայեցէք, ես զբաղած մարդ եմ, Ժամանակս մի՛ առնէք... ձեզի խորհուրդ մը տամ... կարծեմ, այս քաղաքին մէջ Հայերը եկեղեցի մը ունին... Հասցէն եւ հեռաձայնը տամ, հոն գացէք... մենք Հայերով զբաղելու ատեն չունինք... կուտ պայ...

Կոտրած սրտով ու քայքայուած տրամադրութեամբ դուրս ելանք: Փողոցն ի վար քալեցինք եւ հասանք Էքսչէյնճ երկաթուղիի կայարանը: Հեռաձայնեցինք եկեղեցին: Մեզի պատասխանեց երիցատան անգլիացի տնտեսուհին:

— Վարդապետին հետ կրնա՞նք խօսիլ:

— Դուք ո՞վ էք...

— Պոլիսէն եկած երկու հայ պատանիներ... Պառկելիք տեղ գտած չըլլալով...

— Այստեղ եկեղեցի է, պանդոկ չէ...

Վարդապետն ալ այս գիշեր «քարթ փարթի» ունի, Աստուած

գլխից ելլել տուն կուգայ... կո'ւտ պայ... Ասանկ ուշ ատեն
հեռաձայն ընկելն ալ մեծ ամօթ է... Հոս Հայաստան չէ...:

×

Կայարանին սրճարանը անցանք՝ պատառ մը բան ուտելու
համար:

Քունը, պատանիի քունը, մեր աչքերէն կը վազէր: Կայարանին
սպասման սրահը նստարաններ կային: Անոնց վրայ ալ մեզի պէս
փողոցը մնացած մարդիկ, որոնք անո՛յշ անո՛յշ կը քնանային:

— Եկուր մենք ալ երկնանք, ուրիշ ճար չկայ...

— Բայց եթէ իմանա՞ն որ Անգլիացի չենք...

— Խենթ բաներ մի՛ ըսեր... Երբ աչքերնիս գոցենք, ինչէ՞ն
պիտի հասկնան թէ Հայ ենք...

Առտուն երբ արթնցանք, աքաղաղը շատոնց իր երզը երզած էր:

×

«Էդ օրուանից էս կողմ» երկու փուշեր կը չարչարեն սիրտս ու
հոգիս: Մէկը՝ Նորմանտուհիին փուշը, միւսը «գօրավար»ին փուշը,
մէկուն համար՝ «վայրենիներ» ենք, միւսին համար՝ թուրք:

Մինչդեռ մեր պապերն ու մեր հայրերը, մեր մեծամեծներն ու
մեր գրողբրոցները բոլորովին տարբեր Ալեկուիա կարգացած էին:

×

1965:

Հայ Ժողովուրդը կը սգայ ահաւոր Եղեռնին յիսնամեակը: Ի՞նչ
իմաստուն քայլ մը առած պիտի ըլլար, եթէ միեւնոյն աղօթքներով
ալ սգար իր խելագարութեան հարիւրամեակը:

Եւ իր բառարանէն դուրս վռնտէր «հայասէր» բառը՝ խաչը
հանելով անոր հեղինակը:

ԵՒՐՈՊԱՅԻ

1965 Մարտ 19

Ճառ ողջերթի

Մօտ երեք շաբաթ՝ «Հայաստանեան երեք հիւրեր» շրջեցան Ֆրանսայի մէջ, մեր Սփիւռքին հաղորդելու համար մայր-հայրենիքին ողջոյնը եւ հաւատքը:

Հիւրերէն առաջինը «Մշակութային կապ» կոչուած կաղմակերպութեան նախագահն էր: Երկրորդը՝ Գրողներու Միութեան քարտուղարը: Երրորդը՝ շատերէն մէկը Հայաստանի սիրուած գրողներէն:

Զանոնք հիւրընկալողը՝ Մշակութային Միութիւնն մը:

«Մշակութային կապը» կաղմակերպութիւնն մը ըլլալէ առաջ՝ տարազ մըն է, որ այս թերթին մէջ ծանօթ է «ոսկի կամուրջ» անունով: Քանիցս բացատրուած է, այստեղ, իր դերը, իր անհրաժեշտութիւնը, — գրողները շրջագայութեան հանել դադուրէ դադուր, խանդավառելու համար հայ ցրուած բաղմութիւնները եւ այդ բաղմութիւններով եւս ներշնչելու համար գրողները: Թարմացնել հայ զանգուածները խօսքի եւ դէմքերու նորութեամբ: Յոյց տալ հաւատքը պակասած, հետաքրքրութիւնը նուազած, օտարութեան մէջ հայկական աւիշը ցամքած մերազնից թէ դեռ կը բանի՝ Հայութեան ջաղացքը, դեռ ո՞ղջ է Հայութիւնը, ներկայացնելով ուժեր որ հասեր են՝ ոչինչով պակաս անդարձ մեկնողներէն:

Հայաստա՛նն է հիմա, որ կը նետէ այդ կամուրջը, — չխօսինք անցեալի սխալներուն մասին, որոշ տենդի մը հետեւանք, յիշեցնելով ոմանց մեղքերը եւ «Ամենայն Հայոց» հողը չբաժնող մարդոց խօսքերը:

Կը հրճուի՛նք հիմա, երբ կը տեսնենք թէ, այս անդամ, Հայաստա՛նն է որ կը նետէ կամուրջը, ստանձնելով «Ամենայն Հայոց» հողերն ու ցաւերը:

Դժբախտաբար սխալ՝ դեր տրուած է կամուրջին:

Հայաստանեան հիւրերը կուգան կարծես «Հայաստան սիրցնելու» մեզի, մատնելով մեղքը անոնց որ, դեռ մինչեւ երէկ, «Հայաստանասիրութիւն» աղտոտ բառով՝ ժողովուրդին կէսը կը հանէին միւս կէսին դէմ, — «Հայաստանասէրներ եւ ոչ-հայաստանասէրներ»

անուանելով հատուածները: Մեզի համար, սակայն, մանաւանդ ա՛յս թերթով սնանոդներուն համար, չկա՛ն ոչ-հայաստանասէրներ: Մենք, ամբողջական Հայաստանի իտէալով ամբողջական Հայութեան հաւատացեալներ, մենք կը դաւանինք թէ ով որ Հայ է՝ կը սիրէ մայր-հայրենիքը, պատմութեամբ եւ մշակոյթով պաշտելի եւ պանծալի մեր երկիրը: Մենք կը սիրենք ոչ թէ դօտին, զոր Հայաստան կապած է իր մէջքին, այլ ինքը՝ Հայաստանը՝ ամբողջութեամբ: Ու կ'ըսենք — Անկցի՛ր ոչ-հայաստանասէրը, եւ ով որ այս բառը կ'ընդունի իրրեւ իրեն պիտակ:

Հայաստանեան հիւրերը կուգան կարծես «Հայաստան ճանչցնելու» մեզի, մատնելով մեզը անոնց, որ դեռ մինչեւ երէկ, «լեւանտացի» աղտոտ բառով՝ կը վիրաւորէին տարազրուած սղնակաւոր բազմութիւն մը: Մեզի համար, մանաւանդ ա՛յս թերթով սնանոդներուն համար, չկան «լեւանտացի» Հայեր: Մենք, ամբողջական Հայաստանի իտէալով ամբողջական Հայութեան հաւատացեալներ, մենք կը դաւանինք թէ «լեւանտացի» չի կրնար ըլլալ Հայը — Հայութեան մետաղը ազնիւ մետաղ է, քանի Հայաստանեան հողը կը պահէ կը պաշտպանէ զայն:

Ո՞ր է սխալը:

Արհամարհուած, անարդուած, իր ցաւերուն ու հոգերուն մէջ մինակ ձգուած, իր ազգային պահանջներուն ու կարօտութեան մէջ անտեսուած այս բազմութիւնները շա՛տ լաւ կը ճանչնան Հայաստանը, իրա՛ւ կը սիրեն Հայաստանը, ու դիտել կուտան թէ Հայաստա՛նն է որ չի ճանչնար զիրենք:

Այո՛, Հայաստանն է որ չի ճանչնար Սփիւռքի Հայութիւնը:

Ով որ արդար է եւ ճշմարտութիւնը կը սիրէ թող մաս բարձրացնէ եւ ինծի ըսէ թէ սխալ է ըսածս:

Այո՛, կը կրկնեմ, Հայաստա՛նն է որ չի ճանչնար Սփիւռքի Հայութիւնը:

Սկսինք գրողներէն:

Հայաստանի մէջ քանի՞ հոգի կայ, որ ճանչնայ Սփիւռքի հայ գրականութիւնը, հայկական տաղանդին վկաները, վերջապէս անոնք որ հայ լեզուին ճրագին իւղ դարձուցած են իրենց կեանքը, քամած են իրենց արիւնը, սպառած են իրենց աչքերուն լոյսը, տքնած, ճգնած՝ առանց պետական օժանդակութեան, սլարդ այն ցանկութեամբ, որ լսուի՛ր երգը լեռներէն անդին, ծովերէն անդին.

Իմ մայրենի քաղցր լեզու,

Կեա՛ց անասան, կեա՛ց յաւիտ,

Կեա՛ց միշտ լեզուդ հայկաբժան,

Կեա՛ց ծաղկալից, ծաղկաւիտ:

Բայց դուք գիտե՞ք թե Հայաստանի գրողներուն գործերով կը լեցնենք Սփիւռքի մամուլին էջերը, Հայաստանի քերթողներուն ստեղծագործութիւնը կը պանծացնենք Սփիւռքի հանդիսութեանց մէջ: Մեզի մի՛ ըսէք թե Հայաստանի ժողովուրդին ծանօթ են մէկերկու արտասահմանեան անուններ, որոնք քամոցէ անցած են: Մենք քամոց չենք գործածեր, մենք կշիռք միայն կը գործածենք, ու կը յայտարարենք թե գրականութիւն չէ ամէն դրուած բան, ինչպէս... պախալին հաշուեցոյցը:

Բայց Հայաստանի ժողովուրդը չի ճանչնար դեռ շա՛տ ուրիշ լոյսեր, որոնք կը շողան դուրսը, Սփիւռքի մէջ:

Ընդհակառակն, Սփիւռքը գիտէ թե քանի՞ տուն շինուած է, քանի՞ գործարան հիմնուած է, քանի՞ գիրք լոյս տեսած է, քանի՞ ջրանցք բացուած է, քանի՞ ծառ տնկուած է, այնտեղ, հեռաւոր հայրենիքին մէջ, մեր կարօտցած հայրենիքին մէջ:

Ահա թե ինչո՛ւ, կ'ըսեմ, մշակոյթի կապը կը կարօտի վերահաստատութեան:

Պատերազմի ընթացքին, կրակէն այսպէս կամ այնպէս ապաստած երիտասարդներ, բոլորն ալ Հայաստանի բանակին կոտորակները, զորս մեր գաղութը սրտին վրայ սեղմած գուրգուրանքով պահեց պահպանեց, — ի՛նչ փոյթ թէ ոմանք օձի պէս խայթեցին ետքէն՝ դիրենք պահպանողները, — ահաւո՛ր, ահաւո՛ր, տպաւորութիւն մը թողուցին մեր վրայ՝ երբ տեսանք թէ ծանօթ չէին մեր նահատակ գրողներո՛ւն անգամ: Տեսանք թէ գիտէին ուտել հաւ ու փլաւ, ինչպէս ցոյց տուին, տեսանք թէ գիտէին էնդէլի պարել կամ քոչարի, բայց ոչ մէկը գիտէր արտասանել Վարուժան մը, Թէքէեան մը:

Բարեմիտ մարդիկ ուղեցին կազմակերպել ծանօթացման հաւաքոյթ մը, ուր գրաւոր ճառերով պիտի ներկայացուէին արեւմտահայ արձակը 1914էն ի վեր, արեւմտահայ բանաստեղծութիւնը 1914էն ի վեր, եւ այսպէս թատրոնը, երաժշտութիւնը, նկարչութիւնը եւն. : Բայց առաջին իսկ պահուն՝ ունկնդիրները արտայայտեցին իրենց ձանձրոյթը եւ հաւաքոյթը վերածեցին... պարահանդէսի՝ դափով ու դուդուկով:

Բայց մտէք Սփիւռքի դպրոցներէն ներս, ու տեսէք թէ նախակրթարաններէն մինչեւ բարձրագոյն վարժարանները՝ ի՛նչպէս կ'արտասանեն Չարենցը, Շիրազը, Կապուտիկեանը: Ի՛նչպէս կ'երգեն Հայաստանի երաժիշտներուն գործերը, բայց Երեւանի մէջ կ'արտասանե՞ն Մեծարենցը, Սիամանթօն: Ալէմշահ կ'երգե՞ն:

Ո՛չ, Հայաստան չի ճանչնար Սփիւռքը:

Իմ նպատակս չէ, ոչ ալ միտք ունիմ մեր — ձեր խաղալ: Այս

վաստերով կ'ուղեմ կատարել միայն մշակութային կապին քննա-
դատութիւնը:

Մտաւորականներու հաղորդակցութեանց եւ յարաբերութեանց
մասին դոյութիւն ունին աւանդութիւններ եւ ձեւեր, որոց թերաց-
ման մէջ հիւրերը չեն մեղաւորը, այլ հիւրընկալողները:

Հիւրընկալողներուն ապրիկարութեան թերացումներուն եւ...
անձի վրիպակներուն մասին՝ միշտ ժամանակ ունինք խօսելու, քանի
անոնք կ'ապրին այստեղ:

Իսկ այսօր հրաժեշտի օր է: Մեզի կը մնայ ըսել Հայաստանի
ծիծեռնակներուն.

— Կար ժամանակ մը՝ երբ դժուար էր ծիծեռնակ տեսնել, ու
դժուար էր նոյնպէս երթալ «բոյն շինել հայրենի կտուրի տակ»:
Հիմա, կ'ըսեն, փոխուած են ժամանակները: Լաւ որ փոխուած են:
Կը մաղթենք որ ժամանակը աւելի եւս ներէ, աւելի եւս նպաստէ,
որպէսզի Հայութիւնը, այստեղ, «խապրիկներ» չսպասէ կռուակներէն
ու կարօտ չմնայ եկողը գացողին, գացողը եկողին: Վերնա՛յ սա
տխուր տպաւորութիւնը, որ կը գործէ՝ երբ Հայաստան կը ներկա-
յացուի Հայութեան, կարծես Էլտորատօ մը, եւ Հայութեան կը
բացատրուի թէ Հայաստա՛ն մը ունի հեռուն:

Ասով մէկտե՛ղ բարի եկաք, բարի երթաք:

Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

1965 Հոկտեմբեր 3

Ճամբու նոթեր Կամ անցեալի մը ներկան

Տարբեր է Պոլիսը, տարբեր է Թուրքիան այն սերունդին համար, որ անցեալ չունի հոն: Զունի յիշատակներ, չունի կարօտի վայրեր, սիրելի ուխտավայրեր:

Ահա թէ ինչո՞ւ այս սերունդին համար, մե՛ր սերունդին համար, կարելի կը դառնայ առարկայօրէն դատել ինչ որ կը տեսնէ: Կը դիտէ ողբալի ներկայ մը, որուն անցեալը չէ տեսած, այլ միայն լսած, լսած երկար տարիներէ ի վեր, Ապրիլեան օրերու պատմութիւն մը, որ իր նմանը չունի եւ չի կրնար ունենալ:

Անկախ այն կարօտէն, զոր Պոլսոյ Հայերը կը պահեն ցարդ, Եւրոպայէն մինչեւ Ամերիկաները, եւ զոր կը փորձեն արդարացնել, գովելով քաղաքի մը բնական գեղեցկութիւնը, մեր սերունդը, որ ծնած ու մեծցած է համայնակուլ պողոտաներու վրայ, չի կրնար յաիշտակուիլ Վոսփօր մը դիտելով կամ կղզիներ այցելելով:

Մենք գտանք քաղաք մը որ աղտոտ է ամէն տեսակէտով, ուր փողոցները կը վխտան բանակ կազմած հարիւրաւոր կատուններով եւ աղբերը ամիս մը կը սպասեն որ մէկը իրենցմով զբաղի: Լսեցինք որ տարիներ առաջ, Թրքական պատուիրակութիւն մը Եւրոպա եկած է, օրերով ու ժամերով ուսումնասիրելու համար աղբահաւաքութեան արդիական մեթոտները ու վերադարձած է ճոխ պայուսակներով, որոնք կը վկայէին իրենց բուն ուսումնասիրութեան առարկան: Լեցուն պայուսակներ, ուր Թուրք հանրմները դիզած էին... Եւրոպական պերճ հագուստներ, գոհարեղէններ, մուշտակներ: Ու Պոլիսը մնացած է իր աղբերով ու անօթի կատուններով:

Անշուշտ կան քիչ թէ շատ ներկայանալի վայրեր, մաքուր թաղեր, զբօսաշրջիկներու համար պատրաստուած ծովափներ, զորս պէտք է փնտռել, զորս պէտք է գտնել, բայց ատոնք կը հետաքրքրեն դուցէ զբօսաշրջիկը, որ Եւրոպացի է եւ չի գիտեր թէ ժողովուրդ մը կար, այդ ափերուն վրայ, աւա՛ղ, այսօր բացակայ:

Բնական գեղեցկութիւնը Պոլսոյ: Անունն է Վոսփօր: Ուրիշ ոչինչ: Բայց այդ տեսարժան վայրերը չեն խօսիր անոնց՝ որոնք

յիշատակ չունին: Որոնք նման տեսարժան վայրեր չատ են տեսած Միջերկրականի ամերոուն, հարաւային Ֆրանսայէն մինչեւ Իտալիա, մինչեւ Վենետիկ, մինչեւ Պէյրութ:

Իսկ Պոլիսը կը պատկանի այսօր անտաղանդ ժողովուրդի մը: Յետամնաց մարդոց՝ որոնք չինել չեն դիտեր, քար քարի վրայ դնել չեն սորված եւ ասիկա կրնանք ըսել ո՛չ թէ Հայոց զգայական ակնոցով, այլ պարզապէս իբրեւ մարդ, ի՛նչ աղբի ալ պատկանիս, ի՛նչ անցեալ ալ ունենաս, ու նոյնիսկ հաշիւ ալ չունենաս մաքրելիք թուրքին հետ:

Մեղի համար չահեկան էր, սակայն, փնտռել երբեմնի հայկական Պոլիսը, ան որուն մասին խօսած են մեզի հայրեր ու մայրեր:

Գեղեցիկ եւ արդիական կատարեալ վարժարանի մը տպաւորութիւնը կը թողու իսկական վարժարանը, զոր դռանք իր հիմնական նորոգութեան վերջաւորութեան: Ունի 881 աշակերտուհի եւ ձեռնհաս տնօրէնուհի մը, յանձին Օր. Հերմինէ Գալուստեանի: Վարժարան մըն է, որ պատիւ կը բերէ Պոլսոյ Հայութեան: Բակին մէջ կայ մատուռ մը, ուր երբեք յուղարկաւորութիւն չի կատարուիր:

Մեր կարճ շրջապտոյտներուն ընթացքին, չկրցանք երթալ ամէն տեղ, տեսնել բոլոր հայկական վարժարանները, եկեղեցիները, հաստատութիւնները: Յիշողցան պատկերներ է միայն, զորս կուտանք առանց տեղեկագրութեան մը բնոյթը տալու այս տողերուն:

Գեղեցիկ է Ղալաթիոյ նորակառոյց եկեղեցին, գնահատելի դործը ճարտարապետ Պետրոս Զօպեանի: Բաղմաթիւ են հայկական եկեղեցիները, որոնք կը վկայեն թէ երբ նոյնիսկ Հայը մոռնայ իր ազգային գիտակցութեան անհրաժեշտութիւնը, չի մոռնար խորան մը բարձրացնել հայերէն խօսելու համար Աստուծոյ հետ:

Ս. Փրկիչ հաստատութիւնը կը նմանի իր նման բոլոր հաստատութեանց, բայց հոն միացած են երեք բաժիններ՝ հիւանդանոց, ծերանոց եւ յիմարանոց:

Գում-Գափուի պատրիարքարանը ապաստան դռած են մօտ հարիւր քրտախօս Հայեր, փախած հայկ. հին գաւառներէն, ո՛չ միշտ երկրաշարժէն, յաճախ այն վախէն, այն սարսափէն որ իրն է տասնեակ տարիներէ ի վեր, այն երկրին մէջ, ուր երբեք չի դադրիր կեանքը մը ըլլալէ:

Թաղմանական արարողութիւն մը կար այդ ժամուն, երբ մտանք Շիշլիի գերեզմանատունը: Առանձին առանձին բաժանմունքներու մէջ են եկեղեցականները, մտաւորականները: Տպաւորիչ է կարդալ միայն հայկական անուններ, միայն հայերէն վերտառութիւններ:

Հոս ամփոփուած են Հայերը: Չեն կրցած ամփոփուիլ հայրենիքի մը մէջ, ամփոփուած են գերեզմանատուներու մէջ:

Երկիւղածութեամբ մօտեցանք Օրմանեանի շիրիմին, քովը Գա-
րեգին պատրիարքն է, Ասլանեան պատրիարքը եւ ուրիշներ, ծառայ
Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ:

Ճակատադիրն է ցիրուցան հայ Ժողովուրդին վերջին հանգիստը
գտնել օտար հողի տակ, բայց աւելի դառն է հողը, որ ամէնէն օտարն
է, վասնզի ձեռքն է՝ թշնամիին, հոն չեն հանգչիր Հայերու ոսկոր-
ները:

ՍԿԻՒՏԱՐ

Ու շարունակեցինք փնտռել հին հայկական Պոլիսը, որ սերունդ
մը հասցուց, ու կը հասնինք Սկիւտար:

Անուն մը, զոր լսած ենք մանկութեան օրերէն սկսեալ, կապուած
հայրերու յիշատակներու, մտաւորական սերունդի մը երիտասարդու-
թեան, բանաստեղծական էջերու ներշնչման, տառապած դրադէտի
մը անցեալին:

Սեպտեմբերի այս կիրակնօրեայ առաւօտուն, Սկիւտարը դադրե-
ցաւ անուն մը ըլլալէ, դարձաւ շօշափելի իրականութիւն մը, դոյու-
թիւն ունեցող վայր մը, որուն հողին վրայ կը քալենք հիմա:

Կոմիտասեան պատարագն կը լսուի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ բակէն իսկ:
Ներկաներուն ո՛չ մէկը կրնայ ունենալ մեր ապրումները:

Սկիւտարցին, որ մեր քովն է, մասնաւոր ապրում մը չունի: Հոն
ծնած է, հոն մեծցած է եւ չի մտածեր ուրիշ տեղ ծերանալ, ուրիշ
տեղ մեռնիլ: Անոր համար Սկիւտարը կայ միշտ, պարպուած կարգ
մը դէմքերէ, որոնք դացին ուրիշ տեղ ապրելու, որոնք քշուեցան
սպաննուելու համար անապատներու մէջ:

Ուրիշ ապրում կրնայ ունենալ ան, որ Սկիւտար ծնած ու մեծ-
ցած է, ապա մեկնած այլ աիւերու վրայ, այսօր կը վերադառնայ
իր անցեալը ապրելու:

Մեր ապրումը ասոնցմէ ո՛չ մէկն է:

Սկիւտարը մեզի համար ուրիշներու անցեալն է:

Պատարագը կը շարունակուի, երգուած այնպէս ինչպէս պէտք
է երգել Կոմիտասը եւ ինչպէս չեն կրնար երգել հեռաւոր դմբէթ-
ներու տակ:

Կը հեռանանք եկեղեցիէն, կը մտնենք պարապ Դպրեմանքը, որ
վերամուտին կը սպասէ: Հոս ինչպէս բազմաթիւ հաստատութիւն-
ներու մէջ, կը գտնես Գալուստ Կիւլպէնկեանի նկարը, մարդ մը, որ
յետ մահու իր ակամայ բարեսիրութեամբ սկսաւ ապրիլ հայկական
սիրտերու մէջ: Նայուածքը սուր է, կարծես կ'ուզէ ըսել՝ մոռցէք
թէ մանչ մը ունեցայ եօթանասուն տարի առաջ, դիտէք որ ես ալ

ուղեցի մոռնալ, երբ դեռ ողջ էի: Դուք վշտահար էք ձեր դաւիին համար որ մեռած է, ես վշտահար եմ զաւելիս համար որ կ'ապրի:

Կը քալենք զառիւմերէն, ու կը ցուցնեն, աջին՝ փայտաշէն տուն մը: Անունն էր՝ Պէրպէրեան վարժարան: Միտքէդ չանցնիր որ այդպէս կրնար ըլլալ Պէրպէրեան վարժարանը: Կը զարմանաս, ու կը յիշես Շահնուրը եւ այնքան ուրիշներ որոնց համար ամբողջ կեանք մը թաղուած կը մնայ այդ փայտերուն տակ: Տեղացիներ դնած են ու կ'ապրին այդ վարժարանին մէջ, այժմ՝ բնակարան: Ի՞նչ իմաստ կրնայ ունենալ անոնց համար այս շէնքը, այս պարտէզը: Սերունդ մը հասած է հոս, սերունդ մը որ իմաստ տուած էր այդ պատերուն, այդ փայտերուն, այդ պարտէզին:

Ուրիշներու անցեալն է միշտ, որ մեզ կը շրջապատէ: Այս զառիւմերէն մտաւորականութիւն մը քալած է, ուր հիմա դիմացդ կ'ելլէ, Տ-Յ տարեկան, ճերմակ զգեստով ու կարմիր ժապաւէնով մը կուրծքին երկայնքին, տղեկ մը: Կը բացատրեն թէ տղուն այս տօնական զգեստը կը նշանակէ թէ յաջորդ օրը, մեծ հանդիսութիւններով, պիտի թլփատուի:

Չամլըճայի բարձունքը: Որքա՛ն լսած ենք այդ ճամբաներուն մասին: Կը բարձրանանք, մեր միտքը լեցուն ուրիշներու յիշատակներով, հոս քաշուած խմբական նկարներով: Ներշնչարան մը հայ բանաստեղծներուն համար, դիմացդ հիանալի տեսարան մը, ծով մը անտարբեր, դիմացը՝ Եւրոպա, կռնակը՝ Ասիա:

Անդին ծառ մը ցոյց կուտան, ուր կը նստէր Սիամանթօ: Ծառը մնացած է, չի գիտեր թէ ի՞նչ դեր խաղացած է հայ գրականութեան մէջ, չի գիտեր թէ ո՛ւր տարած են իր հաւատարիմ ընկերը: Զի գիտեր թէ սգաւոր է:

Ծանօթ անուններ մտքիդ մէջ, աչքիդ առջեւ անծանօթ դէմքեր կը շարուին: Կը փորձես դտնել հօր մը անցեալը, բանաստեղծի մը սէրը, գրագէտի մը երիտասարդութիւնը: Բան չէ մնացած, աշխարհագրական վայր մըն է միայն, պարպուած այն հոգիներէն որոնք կեանք տուին իրեն:

Կը պտըտինք Սկիւտարի ճամբաներուն մէջ, ու յանկարծ կը կեցնեն. — «Այս ձեր տունն էր, այս ծառին տակ կը նստէր մեծ-հայրիկը, այս պատուհանէն...»: Անորոշ պատկեր մը կը գծուի, ծերունիի մը զոր չես տեսած, բայց կեանք տուած է քեզի, գուցէ հեռուէն սիրած, ու օր մը անդարձ մեկնած՝ զաւակներու կարօտը սրտին:

Հայոց գերեզմանատունը: Աջիդ շիրիմ մը՝ Պետրոս Դուրեան, կը հանգչի՞ այդ հողին տակ: Այդ հողին վրայ իսկ կարելի չէ հանդչիլ: Անդին դամբարաններ՝ Պալեան, Հինդլեան, Ռ. Պէրպէրեան,

մեծ անուաններ այս փոքրիկ դերեզմանատան մէջ: Քիչ անդին Զարիֆեանն է, կապոյտ երկնքին տակ, կապոյտը որ կ'երգէ վիշտը հայ սրտերուն:

Ու դեռ շիրիմներ, անուաններ, խաչեր: Հոս, քառակուսի մը միայն, բայց միայն խոտ կայ վրան: Ո՛չ խաչ, ո՛չ անուն: Տառապած հայր մը, որ մահուան մէջ փնտռեց հանգիստը եւ աչքերը թաց մինչեւ մահը, ծերունի մայր մը, որուն լացը կը լսես: Ասոնք խաչ չունին, շիրիմ չունին, վասնզի զաւակները ապրած են հեռու հորիզոններու տակ ու անոնց աղօթքը չէ հասած Սկիւտար:

ՊԱՐՏԻՉԱԿ ԵՒ ԱՐՄԱՇ

Սեպտեմբերեան այս արեւոտ օրը տխուր է մեզի համար: Ամառուան վերջին օրերու նման առաւօտ մըն էր, վեց տարի առաջ, երբ իր աչքերը վերջնապէս կը փակէր սիրելի անձ մը: Մեր մանկութեան օրերէն սիրած էինք զինքը, Պարտիզակի Միւտիւրը:

Տարիներ տքնած էր պատմելու համար Պարտիզակը, ի՞նչ Պարտիզակը, բայց դործը լոյս կը տեսնէր միայն յետ մահու:

Իր մահուան տարեդարձի այս օրերուն, դացինք փնտռելու Պարտիզակը՝ խատուտիկ: Յիշատակի այց մը ո՛չ թէ շիրիմի մը, ինչպէս աւանդութիւն է, այլ գիւղի մը, որ կ'ապրի միայն հայ ժողովուրդին համար:

Բռնած ենք Անգարայի ճամբան, այն մէկ-երկու հազուադիւտ ճամբաներէն, զորս Պոլիսը ունի շնորհիւ իր ամերիկացի բերեկամբուն:

Մօտ հարիւր քիլոմետր, եւ յանկարծ աջիդ կէս կոտրած ցուցատախտակ մը՝ «Պահչեճիք, 5 քիլոմետր»: Հոս, արդէն ճամբայ չէ եւ կը հասկնանք մանաւանդ որ կառքի տեղ չէ: Հոս հաղիւ կարելի է քալել կամ էջ մը առնել: Փոսեր, քարեր, կառքը կը ցատէ, կը փորձէ յառաջանալ, մինչ մենք կը փորձենք մտքով ետ երթալ:

Կը բարձրանանք, ճիւղով, աջ-ձախ նետուելով ու լարձրէն կը փնտռենք Պարտիզակը՝ խատուտիկ:

Զկայ:

Մեր աչքերը կը դոցենք, յիշելու համար թէ ի՞նչ արժէքներ տուած է Հայութեան այս գիւղը, որ չկայ այլեւս:

Շարժանկարի նման մեր դոց աչքերուն առջեւէն կ'անցնին դէմքեր՝ կղզիի մը մէջ, ծերունի վանական մը շարական կը դաշնաւորէ, հեռաւոր Ամերիկայի մը մէջ պատուելի մը իր անցեալը կը քրքրէ, վաղամեռիկ երաժիշտ մը իր Նոթը կ'երգէ, հեռուէն, շատ հեռուէն,

Ռոնի ափերուն դրադէտ մը կայ թաղուած, իր հայրենի գիւղը իր հետ տարած փոսին մէջ, եկեղեցականներ, որ անմահ անուն մը ձգեցին, կ'աղօթեն հողին տակ, հայադէտ մը տարաբախտ, աքսորուած իր կղզիին հայկական հողէն, չի տեսներ իր պաշտած լեզուն քայքայումը, որ նման է իր ծնած գիւղին: Եւ դեռ դէմքեր, բազմաթիւ դէմքեր կը շարունակեն, մինչ կը շարունակենք փնտռել՝ Պարտիզակը խատուտիկ:

Աւերակ տուններ, կիսաքանդ շէնքեր, աղբիւրներ ու օտար, շատ օտար դէմքեր: Այրեր նստած կը դիտեն այս կառքը, իրենց նայուածքը բարեկամական չէ: Գիտեն թէ եկուոր են հոս, հոս ուր յիսուն տարի է քար քարի վրայ չէ դրուած: Քանդուած, բայց ոչ շինուած: Թուրքը չի գիտեր քար քարի վրայ դնել: Իր առաքելութիւնը քանդել է միայն, ջարդել է միայն:

Շարժանկարի կ'առնենք սա տունը, միակ լաւ վիճակի մէջ մնացած տունը, ու յանկարծ ձեռքերուն մէջ պնակ մը լեցուն թուզով, դէպի մեզի կուգայ Թրքուհին, որ այդ տունը կ'ապրի: Կը պնէ որ թուզերը առնենք ու կը հարցնէ. «Այս տունը ձե՞րն է»:

Այո, Թրքուհի, այս տունը մերն է: Այս մնացած բոլոր տուները մերն էին: Մերն էին այս պարտէզները, որոնց վրայ կը հսկէր Կարապետ Աղբարը:

Գիտե՞ս, Թրքուհի, հոս քույճ կար, եկեղեցի կար, ու հայ միւստիւր մը կար: Պարտիզակն էր խատուտիկ, Թրքուհի, Պարտիզակը, որ պիտի ապրի հայ պատմութեան բոլոր էջերուն մէջ: Պարտիզակը հոս չէ այլեւս, Թրքուհի, աքսորուած է իր գաւազներուն հետ, Ամերիկա է, Վենետիկ է, Փարիզ է, հո՛ւս չէ: Հոս, Պահլէճիք է եւ լաւ որ այս փառաւոր դիրքն ունեցող, այս աւերակ գիւղին հին միւստիւրը չտեսաւ քեզ, այսօր, աչքերը փակեց, սրտին մէջ պահած՝ Պարտիզակը խատուտիկ:

Տարիներ առաջ ուխտադնացութեան կ'երթան եղեր Արմաշ, Չարխախան Աստուածամօր: 10-15 հազար հոգի, շուրջի գիւղերէն եւ հեռաւոր քաղաքներէն:

Այսօր մենք ալ ուխտադնացութիւն մըն է, զոր կ'ուզենք ընել, թանկագին դրադէտին պատմելու համար թէ ի՞նչ տեսանք իր Արմաշին մէջ:

Ճանկերդ բաց պահէ, սիրելի դրադէտ, որպէսզի ճանկես այս թշնամիին երեսը, որ քանդած է քու Արմաշդ: Մզկիթ բարձրացուցած է քու գմբէթիդ տեղ, քանդած է, կործանած է ինչ որ նուիրական է, ինչ որ սրբազան է, ինչ որ հայկական է:

Արմաշի այժմեան անունն է՝ Աքմէշէ, 23 քիլոմէթրէն պիտի հասնինք եթէ կարենանք անցնիլ այս խճուղիէն: Ժամական արագութիւնը սահմանուած է ցուցատախտակով մը՝ 10 քիլոմէթր, կարծես կարելի ըլլար աւելի արագ երթալ:

Ու կ'երթանք անկարելի այս ճամբէն, չորս կողմէ ամայի: Կարելի չէ երեւակայել թէ ծայրը գիւղ մը կայ, որ փառաւոր անցեալ մը ունեցած է:

Կ'երթանք կամաց-կամաց, իյնալով, ելլելով փոսերու մէջ, բաւական երթալէ ետք, կը մտահոգուինք, արդեօք տեղ մը պիտի հասնի՞նք:

Մարդ մը կը քալէ: Կը հարցնենք. «Աքմէշէն դեռ հեռո՞ւ է»: Կը պատասխանէ. — «Ժամէ մը կը հասնիք»: Մեզի ընկերացող բարեկամը վերջ կուտայ զարմանքիս ըսելով. «Մի վախնար, մարդը քալելով ըսել ուզեց, 2-3 քիլոմէթր է ուրեմն»:

Այդ ճամբէն ուր հազարաւոր Հայեր անցած են, միայն էշը ու թուրքը կը քալեն:

Կը հասնինք վերջապէս: Արմաշի մը սիրալիր գտած էր, անցեալ տարի, տեղացիներուն վերաբերումը: Մենք ընդհակառակն, միայն թշնամական նայուածք գտանք, ու չփորձեցինք իջնել ու ուխտի երթալ մնացած քարերուն, Զարխափան Աստուածամօր մշուշոտ նկարին որ կը գծուէր մեր մռայլ հոգիին մէջ:

Հայոց դրագէտը, որ հոսկէ սկսաւ սիրել ու պաշտել Մայրենիքը հրաշալի, թող չգայ հոս, երբեք չտեսնէ այս աւերակները, չյիշէ իր Արմաշը:

Սիրելի Նարդունի, հոս Արմաշ չէ: Հոս Աքմէշէ է:

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊՈԼԻՍԸ

Պոլսեցիները կ'ուզեն ցոյց տալ տեսարժան վայրերը:

Կ'երթանք Վոսփորի երկայնքին, դէպի Սեւ Ծով, ու կը հասնինք Բիլիոս: Գեղեցիկ էր ճամբան եւ Բիլիոսի ծովափը զբօսաշրջիկներու համար պատրաստուած: Արտակարգ բան մը չէ սակայն անոնց համար որ սիրած են Միջերկրականի ու Ագրիականի գեղածիծաղ ափերը: Այս Պոլիսը անտարբեր կը թողու մեզ, մենք ալ կը նայինք ինչպէս պարզ զբօսաշրջիկ մը:

Տարբեր է պատկերը երբ կը հասնինք Կէտիկ-Փաշա: Հին Հայերու օճախը, այսօր ամայացած իր հին տնուորներէն:

Հոսկէ կառք չանցնիր, զառիվեր նեղ փողոցներ, կոտրած սալարկներ: Իրար բռնելով կը քալենք, զարմացած որ չենք իյնար:

«Ասմալը փողոց թիւ 23»: Հոս ծնած է Եւրոպացին, ու կը դիտենք տունը այնպէս ինչպէս ուղած էր որ դիտենք: Մեր շուրջը յետամնաց ազգի մը մնացորդացը, երեսը գոց պառաւներ, բոպիկ ու կիսամերկ տղաք: Հոս Ասիա չէ, հոս Եւրոպա է եւ այս մարդիկը «Ատլանտեան Ուխտ»ի անդամ են...:

Եկեղեցին հայկական անպակաս է, քովը դեղեցիկ դպրոց մը, արդիականացած: Եկեղեցւոյ բակին մէջ, բարերարներու շիրիմներ, հայ ժողովուրդին Պոլսեցի մեծ զաւակները, շիրիմներու տակ են հիմա, մատուռ շինած են, դպրոց շինած են, որպէսզի ազդը ապրի, ազգը յաւերժանայ:

Բայց պէտք է շարունակենք տեսնել նաեւ տեսարժան վայրերը, այն վայրերը՝ որոնց կարօտը չէ մեռած ցիրուցան Պոլսահայերու սրտին մէջ:

Թող չըսուի, մեր վերադարձին, թէ չխանդավառուեցանք Պոլիսը տեսնելով, վասնզի կղզիները չտեսանք:

Տեսանք կղզիները, եւ երբ կ'երթայինք դէպի Մեծ Կղզի, հեռուէն ցոյց տուին մեզի Շուշերու կղզին, Տափակ կղզին, հոն ուր վարչապետ մը կախաղան հանած են եւ յեղափոխութիւն քարոզած...:

Մեծ Կղզին դեղեցիկ է, տունները ժպտուն, բայց հոս ալ մեղաւաղձոտ շուք մը կ'իջնէ մեր վրայ: Կը դիտենք սա փառաւոր տունը, հիւանալի տեսարան մը դիմացը, այսօր Թուրքի մը ձեռքը, որ մանկուլթիւն տուած է երաժիշտ ընտանիքի մը: Հոս ալ ուրիշներու անցեալն է որ մեզ կը յուզէ: Կը կենանք տան առջեւ, ուր ծաղիկները թոռոմած են ու պատերը չեն յիշեր երախաները, որոնք մեծցան ու դացին հեռու՝ մոռնալու համար Թուրքը:

Քիչ անդին դմբէթ մը՝ Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին. ու այս փողոցներուն մէջ ուր կառք չկայ, կը պտըտինք փայթումով մը, հին երազներ փնտռելով:

Ուրիշ կղզի մը՝ Գնալը: Միակը, ուր անվախ մարդիկ հայերէն կը խօսին, դրեթէ բոլորը Հայ են: Հոս ալ, անխուսափելի եկեղեցին Հայոց: Հաւանական է որ իր թիւին համեմատութեամբ, ոչ մէկ ժողովուրդ այսքան եկեղեցի շինած ըլլայ: Գուցէ անոր համար, որ ոչ մէկ ուրիշ ժողովուրդ այնքան ըսելիք ունի Աստուծոյ, այնքան տառապանք ունի պատմելիք Յիսուսին, այնքան մայրեր ունի լացող, եւ խօսք ունի ըսելիք խորանէն նայող այս միւս Մօր, որ զաւակին խաչելութիւնը տեսաւ:

Այս տարի, շատ աղուոր նորութիւն մը ունի այս կղզին: Շէնք մը դնուած է ուր երեք ամիս է, 200 հայ տղաք, տկարակազմ եւ թշուառ, օդափոխութեան եկած են:

Պատկերը յուզիչ է, երիտասարդ տնօրէնը մեզ կը պտըտցնէ, ու

մտիկ կ'ընենք հայ մանչուկներու երգը: Տղոց մէջ կան հինգ Պիթ-լիսցիներ, որ կը խօսին իրենց դաւաճարարաւոր եւ նոր կը վարժուին հայերէնի:

Կողքին, գեղեցիկ տուն մը, մայր մը ծերունի ու թրջախօս: Հայերէն չէ կրցած սորվիլ, յանցաւոր չէ: Անդին դաւակը զրարարի դաս կուտայ, — Հայոց Պատրիարքն է:

×

Յիրուցան պատկերները կը դիզուին մեր մտքին մէջ: Ձեն դասաւորուած, ինչպէս այս տողերը: Առանց կարօտի եկանք Պոլիս, առանց կարօտի կը մեկնինք: Փառաւոր անցեալի մը մեռած ներկան, գիւղեր քարուքանդ, ուրիշներու մեռած օրերն ու ժամերը, թրջախօս հայ մամիկը ու շիրիմներ ու եկեղեցիներ հայկական...:

Անհրաժեշտութիւն մը կայ մեր մէջ, քիչ մը մաքուր օդ շնչելու Փարիզ հասնելէ առաջ, — Աթէնքն է որ պիտի փրկէ մեզ, ինչպէս փրկեց աշխարհը, քաղաքակրթութիւն տալով անոր:

Գիշերը, փառապանծ ու վեհափառ Ակրոպոլիսին սիւներուն տակ, Պէթհոլէնի Եօթներորդ Համանուագը:

Այս սիւներուն տակ է միայն, որ կը զգաս Պէթհոլէնեան անմահութիւնը, ու կը յիշես ներկայի մը անցեալը:

ԱՆՅՈՐԴ. (*)

1966 Սեպտեմբեր 20-24

(*) Արփիկ Միսաբեան:

Հոդերու համար որ վերը չեն

Այսպէս ուրեմն Փրանսացի թղթակիցներն ալ կը հաստատեն թէ սուրիական ճակատին վրայ, զոհերու մեծամասնութիւնը կը կազմեն Հայերը:

Ոչ մէկ բողոք այս խօսքերուն մէջ, եթէ կայ նոյնիսկ անխուսափելի դառնութիւնը:

Հայը դադրած է Հայ ըլլալէ սեւ Ալբիւլէ մը ի վեր, ցրուած ամէն կողմ: Սուրիացի է, Ֆրանսացի է, Ամերիկացի է, Պարսիկ է, Լիբանանցի է, Անգլիացի է, Եգիպտացի է: Լաւագոյն պարագային խորհրդային հպատակ է, վատթարագոյն պարագային՝ թըրքական հպատակ է, եւ քիչ է թիւը անոնց, որոնք կը մնան հայ դադրականի ինքնութեան թուղթ մը իրենց ձեռքը, իբրեւ անհետացող վերջին վկայականը, որ կը մնայ, Հայ ըլլալը հաստատող:

Ու օր մը հայ արիւնը կը հոսի Սթալինկրատի համար, ուրիշ օր մը Ալլաա-Լօռէնի համար, երբեմն Քորէայի կամ Վիէթնամի համար եւ այս անգամ Աքապայի համար:

Բնական է այս զոհաբերութիւնը: Բնական է պաշտպանել Հայրենիքը, որ քեզ ապաստան տուած է, Հողը, որուն վրայ տուն չինած ես, օճախը՝ ուր զաւակդ մեծցած է: Օժտուած քաղաքացիի իրաւունքներով, տրամաբանական է ու արդար որ կատարես նաեւ քաղաքացիի պարտականութիւն: Հոն ուր սակայն բաժակը դառն է՝ այն պահուն է երբ կը տեսնես թէ ամէնէն առաջ ու ամէնէն շատ կը թափի հայկական արիւնը, պատերազմի մը ընթացքին որ չսկսած վերջացաւ, առաջին իսկ դիժերուն վրայ: Երբ Փրանսական թերթերը կը յիշեն հայկական կորուստները, առանձին, ինչպէս ժամանակին Կերչի ատեն: Երբ արիւնդ չէ խառնուած բոլորին արիւնին հետ ու կը յիշուի առանձին:

Ու Դամասկոսի Հայոց եկեղեցւոյ մէջ տէր հայրը հողուոց կը կարդայ, ու կրկին հայ մայրը կուլայ: Մխիթարելը դիւրին դործ է: Տղան քաջաբար կռուած է, զարնուած է սրտէն, չէ դաւաճանած, պաշտպանած է արարական աւագները, վասնզի իրեն չեն տար իր

Հողերը: Ու կը մնայ իրեն պաշտպանել ուրիշներուն՝ Հողերը: Իյնալ աշխարհի բոլոր հայրենիքներուն համար, բացի իր հայրենիքէն: Իյնալ յանուն իմաստազուրկ դարձած գաղափարներու՝ ազատութիւն, եղբայրութիւն, հայրենիք: Արիւն թափել ուրիշ դատերու համար:

Աժան դարձած արիւն մը ուրիշներուն համար: Կը հոսի դարէ դար, դաշտէ դաշտ, բանակէ բանակ, բոլորին համար:

Աւարայրէն Սարդարապատ: Բայց ետքը Կերէն Աքապա: Գարուն տարիքով հայ տղոց խումբեր, անգամ մը եւս կիզիչ արեւուն տակ փռուող անապատներու մէջ, կ'իյնան պարտուած:

Պարտութիւնը սակայն միայն ուրիշներու պարտութիւնը չէ:

Պարտութիւնը միշտ մերը կը մնայ:

Պարտուած կը մնանք ցորչափ մեր արիւնը կը թափի՝ հողերու համար որ մերը չեն:

«ՅԱՌԱՋ»

1967 Յուլիս 4

Բանե՞ր, բանե՞ր, ի՞նչ բաներ

Կամ բանի մը ժամ Լասիւնական Թաղին մէջ

(Մայիսեան դէպքերուն առթիւ)

Կէս դիշերը կը մօտենայ, բայց կարծես կեանքը նոր կը սկսի, աւելի ճիշդ բնաւ չի դադրիր, փողոցները լեցուն են, քալելու տեղ հազիւ կը գտնուի, ու աղջիկներ եւ տղաք երթեւեկին կը հսկեն, ո՛չ մէկ ոստիկան կայ: Լատինական թաղն է:

Ամէն կողմ խումբեր, փոքր խումբեր հաւաքուած մէկուսն շուրջ, որ կը խօսի: Ոչ ոք գիտէ թէ ո՞վ է, բայց ամէն մարդ մտիկ կ'ընէ: Օտէոնի վրայ սեւ ու կարմիր դրօշները կը ծածանին, մուտքին կը հսկէ երիտասարդ մը, բայց չի թողուր որ ոեւէ մէկը ներս մտնէ, ու բողոքներ կը լսուին: Ուսանող մը կը դարձանայ «Ի՞նչ դործ ունինք հոս, Օտէոնի մէջ»: Ուրիշ մը, քիչ անդին, մտահոգ է «չահագործում մը կայ, մեզ ուղիներու մէջ կը դնեն որ մեզի անծանօթ են, իմաստ չունի այս բոլորը»:

Ֆրանսայի թատրոնին վրայ դրուած է. «Երեսկայութիւնը իշխանութեան գլուխ անցաւ Ֆրանսայի նախկին-քատրոնին մէջ»: Այս թատրոնը սակայն ո՛չ քաղքենի էր ո՛չ ալ պահպանողական: Ընդհակառակն, Պառօ «յառաջապահ» դործեր շատ կը սիրէ եւ դայթակղեցուց շատեր, անցեալ տարի երբ բեմադրեց Ժընէի «Փառավանները»: Զի հասկնար որ ի՛ր թատրոնը դրաւն, մինչ Մատլէն Ռընօ կը պոռար «քաղքենի ուրիշ թատրոններ կան, հոն դացէք», այսինքն դրաւումին դէմ չէ, բայց իրեն համար դրաւուելիք թատրոնը սխալ ընտրուած է:

Ամէն մարդ կը խօսի ու ամէն խօսող մտիկ ընող ունի: Կարելի՞ է նման առիթ փախցնել: Շատեր կան, որ հաւանաբար տունը չեն կրնար խօսիլ, լռեցնող կայ, ձանձրացող կայ, հոս աղատ է, ինչ ուզէ կ'ըսէ, ու կը դառնայ օրուան մարդ, մանաւանդ եթէ բախտն ալ ժպտի ու քովէն անցնի լրագրող մը, իր միջոցով:

Ամէն մարդ ընկերաբան դարձած է, փիլիսոփայ, տրիբուն: Միւնի-Կուելառաներ լեցուցած են փողոցները, բայց ընդհանուր լրջութեան պակաս մը կը տիրէ ամէն կողմ: Տօնավաճառի բնոյթ մը ունի այս ամէնը:

Հոս Օկիլսթ Քոնթ, կարմիր դրօշը կուրծքին անտարբեր կը դիտէ: Մարդ մը կը խօսի, հաւանաբար մեծ գաղափար չունի փոզիթիվիզմի մասին, բայց դրական բաներ կ'ըսէ: Շատ կը դտնէ ուսանողներու թիւը, իր օրինակը կուտայ «դպրոց դասի, բայց օր մը այլեւս կեցայ եւ արհեստ սորվեցայ», անմիջապէս երիտասարդ մը կ'ընդմիջէ. «Կեցար, որովհետեւ բանուորի զաւակ էիր, ու չէիր կրնար շարունակել, այդ է որ կ'ուզէի փոխել»: «Ո՛չ, կ'ըսէ մարդը, հանդարտ ձայնով, կեցայ, որովհետեւ իմ կարողութիւնս այդքան նկատեցի, բան չէք շահիր մտաւորականներու թիւը աւելցնելով, տեսաք թէ այդ փորձը ձախողեցաւ խորհ. Միութեան մէջ, որ շատ մտաւորական ունի եւ հոն ալ այլեւս դործ չկայ բոլորին»: Միւսը կը պնդէ. «Հոն ձախողեցան, մենք այդպէս պիտի չընենք»: Բայց չեն գիտեր թէ ի՞նչ պիտի ընեն: Խօսակիցը տեղի չի տար «Դուք ալ այսօրուան ղեկավարներուն ըրածը պիտի ընէք, միայն անոնց տեղ դուք նստած պիտի ըլլաք» ու վէճը կը շարունակուի, ձայնը չի բարձրանար, մտքերու փոխանակութիւն է, ազատօրէն: Ֆուլբրորիկ բան մը կայ այս ամբողջին մէջ: Բաղմութիւնը կը շատնայ, Փարիզը փողոց իջած է, ամէն կողմ «Չէ» կուեմառաներ կան: Ուսանողը գործադուլը կրնայ շարունակել, կ'ըսէ մարդը, պառտասխանատուութիւն չունի, հացի խնդիր չունի, նոյնը չէ բանուորին պարագան:

Սոուպոնը: Անսովոր պատկեր մը բակին մէջ իսկ, ուր ամէն ոք իրար կը հրմշտկէ: Ամէն կողմ Մաօ, Սթալին, Լենին, Մարքս, Կուեմառա, Թրոցքի:

Հոս աղջիկ մը, Մաոյի նկարներն ու մտածումները կը ծախէ: Ներսը ամէն կողմ, ամէն բանի վրայ հանրազգէր, երբեմն աղտոտ լեզուով, կենդանական բնազդի մը պոռթկումն է կարծես: Ձախ կողմը նետ մը՝ «ննջարան»ին ուղղութիւնը ցոյց կուտայ: Հոս ու հոն ինչե՛ր կարելի է կարդալ «Աստուած, ետ մի նայիք, աշխարհը կործանելու վրայ է»: «Ապաքրիստոնէացիները Սոուպոնը», «Որքան յեղափոխութիւն կ'ընեմ այնքան աւելի փափաք կ'ունենամ սիրելու», (անշուշտ այս վերջին փափաքը շատ աւելի բաց կերպով արտայայտուած եւ ոչ մէկ կապ պահելով Պապոնի հետ): Ասոնք կարճ բաներ են, դեռ ինչե՛ր կան:

Յանկարծ տղայ մը աթոռին վրայ կը բարձրանայ, լռութիւն կ'ուզէ ու այդ բաղմութեան ձեռնբարձ քուէարկութիւնը կը պահանջէ կարդալիք բանաձեւին համար: «Գուէարկողները» միայն ուսանող չեն, այցելուներ, հետաքրքիրներ, լրագրողներ, դրօսաչրջիկներ են, մտիկ կ'ընեն: Ճառախօսը կ'ըսէ թէ ամփիթատրոնի մը մէջ, վիճաբանութիւններ եղած են Փոմփիտուի ճառէն ետք ու

այդ բանաձեւը պատրաստած է, որ հրաւէր մըն է «բոլոր դեմոկրատ, յառաջդիմական, յեղափոխական եւ ընկերվարական ուժերուն»: Քանի մը ձեռք կը բարձրանան: Մէկը կ'ուզէ որ «յեղափոխական» բառը ջնջուի: Կը պահանջուի որ բացատրէ, մինչ ուրիշներ կը հեռանան «ի՞նչ է ըսածը», «անորոշ խօսքեր», «ի՞նչ պիտի ըլլայ այդ բանաձեւը»: Մարդ չի գիտեր, խօսողը ո՞վ է, հանդամանքը ի՞նչ է, ըսածը ի՞նչ է:

Պատկերալից պատմութիւն լատինական թաղին: Լաւ է շատ չստըտիլ, չխորացնել, յուսախաբ չըլլալու համար:

Յեղափոխութիւնները միշտ հեռուէն պէտք է գիտել քիչ մը պատրանք պահելու համար:

Ի՞նչ երազներ, ի՞նչ յոյսեր կ'արթնցնէ ուսանողներու ըմբոստութիւնը, երբ տունը նստած կը լսես թէ երիտասարդութիւնը կը բողոքէ այս ընկերութեան դէմ:

Ուրախութիւն մը կը ծնի: Ուրեմն ամէն ինչ փտած չէ, երիտասարդներ կը բողոքեն, կը պոռթկան...: Պահենք այդ պատրանքը, չերթանք Սոուլոն, չլսենք արդէն մաշած խօսքեր, չտեսնենք քարթէզեան մտքի այս օճախը պաղաուի վերածուած, ուր երիտասարդներ կ'ուտեն, կը խմեն, կը պառկին-կ'ելլեն եւ յեղափոխութենէ կը ճառեն: Տխուր է պատկերը: Ամէն ինչ բացասական է, ու բացասականէն բան չի ծնիր: Տխուր է այս երիտասարդութեան պատկերը որ վրդոված — արդարօրէն — այսօրուան ընկերութեան դէմ բան մը չունի տակաւին տեղը դնելիք եւ ասպարէզը կը թողու արհեստաւոր խռովարարներու որոնց դատը ո՛չ երիտասարդութեան, ո՛չ ալ ուսանողութեան դատն է: Եւ վաղը, վնասողը կ'ընայ մնալ նոյն ուսանողութիւնը, իրա՛ւ ուսանողութիւնը, որ բան մը պէտք է փոխէր աւանդական դրութեան մը մէջ, ցնցէր քարացած մտայնութիւններ, բայց կորսուեցաւ բանաձեւերու մէջ, վառնդի չէր դրած ի՛ր բանաձեւը:

Ա. Մ.

1968 Մայիս 19

Կարեւորը վարդն է

Թող երբ-ան այն հաստատ գիտակցութեամբ քէ
վարդն ու փուշը անբաժան են մարդու կեանքէն,
որեւէ՝ հայրենիքի մէջ:

Շ.

(1947 Օգոստոս 23)

Անսովոր մեղադրանք մը ուղղուած՝ թերթիս խմբագրութեան,
ուր մէկ ջուրով կը լուացուին նաեւ բոլոր կուսակցութիւնները, մեզ
կը մղէ կարգ մը խորհրդածութիւններու:

Արդարեւ, նախկին հայրենադարձ մը, այժմ Ծրանսա վերադար-
ձած, «Մոսկուայի լաքէ» եւ «Բոլշեւիկեան դործակալ» կ'որակէ մեզ,
որովհետեւ վերջերս հրատարակած էինք «Ազդակ»ի մէկ խմբագրա-
կանը՝ Արտագաղթը աղէտ է:

Այս սիւնակին բուն տէրը, ներգաղթի առաջին կարաւաններուն
մեկնումին կամ նախարար Փինոյի Հայաստան այցելութեան առեւ
եղած ցոյցերուն առթիւ, իր դրած խմբագրականներով միշտ նոյն
տեսակէտը պաշտպանած է եւ թելադրած՝ առաջին օրէն, որ հայ-
րենադարձը երթայ գիտակցութեամբ, խոր հայրենասիրութեամբ եւ
աչք առնելով նորակառոյց հայրենիքի մը եւ անոր օտար վարչա-
կարգին բոլոր դժուարութիւնները: Եթէ ոմանք չգացին այս գիտակ-
ցութեամբ, գլխաւորաբար անոնք էին որ տարուեցան վնասակար
քարոզչութիւններէ, աժան-աժան ցրուած խոստումներէ դրախտային
կեանքի մը եւ վերջապէս անոնք, որ տարիներէ ի վեր ա'յս ազատ
ափերուն վրայ Ստալինի փառքը կ'երգէին եւ դաւաճան կը նկատէին
բոլոր անոնք որ իրենց անդօր կատաղութիւնը կը յայտնէին Չարենց-
ներու դահիճներուն հասցէին: Ու այսօր, այս նոյն մարդիկն են որ
կը վերադառնան:

Հոս աւելորդ է կրկին ծանրանալ խորթ վարչակարգի մը շնոր-
հած լեղիին վրայ: Դեռ մեր աչքին առջեւ է Փրակայի մարած գա-

րունը ու մեր ականջներուն մէջ՝ Փեշտայի երիտասարդներուն ձայնը, երբ «փրկեցէք մեզ» կ'աղաղակէին, հոկտեմբերեան դիշեր մը, երբ այլեւս չէին կրնար հանդուրժել Հոկտեմբերեան «բարիքներուն»: Բայց հայ ժողովուրդին տալանալը այլ է: Եթէ ոմանք չկրցան տոկալ ու նախընտրեցին իրենց քրտինքն ու աչքի լոյսը վատնել ուրիշներու հայրենիքներուն համար, շատ բարի՛: Բայց թող չսպասեն որ մենք ալ շնորհաւորենք զիրենք եւ բաժնենք այն կարծիքը, թէ «ով որ արտադաղթում է, մի քար է չպրտում թշնամիներին»: Եթէ լաւ հասկցանք մարդուն ըսածը, կը թելադրէ որ ամբողջ հայ ժողովուրդը պարպէ իր հայրենիքը, այսպէսով մօտ երեք միլիոն «քար չպրտած կ'ըլլայ թշնամիներին»: Ո՞վ է արդեօք այդ թշնամին մեր նամակագրին համար, որ թրքահայ է, ճաշակած է անկասկած «չպրտած քարերը» մեր բուն թշնամիին, որ շատ պիտի ուրախանար, եթէ հայ ժողովուրդը այնքան յիմար ըլլար որ հետեւէր մեր քարոզիչին խրատներուն:

Մենք կը կրկնենք մեր տեսակէտը, եւ քիչ անդին կրկին կը հրատարակենք խօսքը (*) անոր, որուն աստուածը եղած է հայ ժողովուրդը, որպէսզի ամէն Հայ լաւ ըմբռնէ մեր ըսածը եւ համոզուի թէ արտադաղթը — մանաւա՛նդ հայրենիքէն — աղէտ է:

Ասիկա չի նշանակեր ուրանալ, թէ Երեւանն ալ, նման Փրահայի, դուցէ կարօտն ունի դարունի մը, բայց հարկ է դիտակցիլ թէ երբ «մարդու կեանքէն անբաժան են վարդն ու փուշը, որե՛ւէ հայրենիքի մէջ», կարեւորը վարդն է:

«ՅԱՌԱՋ»

1969 Սեպտեմբեր 2

(*) Տես՝ էջ 239:

Նիկողոսիւն ժպիւսը

Ժամը տասներմէկի ատենները հեռախօսը թնդաց .

— Պարոն Որբունի... սա... սա...

Յանկարծ ճանչցայ վիշտէն կակուղցած չրթունքներու մէջ դժուարայայտ ազդու ձայնը, որ վերջապէս ամբողջացուց նախադասութիւնը :

— Սարաֆեանը մեռաւ...

Արդէն ձայնը ճանչցած պահուստ իսկ հասկցած էի, բայց մեքենաբար աղաղակեցի .

— Խենթ բաներ մի ըսէք, Տիկին Սարաֆեան, անկարելի է...

Այո՛, Սարաֆեանը մեռած էր առտուան ժամը 2.30ին Սէնթ Անթուանի հիւանդանոցը : Այս ամէնը պատմեցին ինծի Տիկին Սարաֆեանն ու աղջիկը «հիւանդանոցին առջեւի անկիւնի սրճարանը»՝ ուր հասայ ժամ մը վերջ :

Զարմանալիօրէն իր կեանքին վախճանը պիտի միանար ու նմանէր սկիզբին, այսինքն թափառական կեանք մը, յաւիտենական տարադրութեան մէջ, որ հիւսուածքն իսկ է իր բովանդակ բանաստեղծական արտադրութեան : Նաւ, ծով, չոգեկառքեր, նորէն ծով ու նոր երկիրներ օտարութեան մէջ, միշտ աւելի հեռունները տանելով զինքը անվերադարձ ճամբաներու մէջ :

Մահը եղաւ նոյնպէս թափառական՝ բուժարանէ բուժարան ու հիւանդանոց :

Մէզոն Ալֆորի տունը ծախուած ըլլալուն կարասիները Վէնսէնի տունը տարեր են, որ այնքան լեցուեր եւ խճողուեր է, կ'անդէսէլիք տեղ չէ մնացած : Ուղեր են հիւանդը բուժարան մը դնել քանի մը օրերու ընթացքին, աւելի իրրեւ հանգստարան քան թէ բուժուելու համար : Զմբան այս եղանակին բուժարանները լեցուն են եղեր : Ստիպուելու են հիւանդը տանիլ մէկ բուժարանէն միւսը, մինչեւ որ ժուանվիլ հատ մը դտեր են, բայց անկէ հաներ են հեռու ըլլալուն համար : Կարասիներու տեղափոխութեան եւ հիւանդին հսկել երթալ գալու դժուարութեան

պատճառով դայն փոխադրեր են հիւանդանոց, իրենց աւելի մօտ: 14ին, Հինգշաբթի օր, հիւանդը դրեր են Սէնթ Անթուան հիւանդանոցը: Այդ օր, օրուան ընթացքին Նիկողոսը ըսեր է կնոջը, որ ինծի իր քովը կանչեն, բայց Տիկին Սարաֆեանը, իր խօսքով, չէ ուզած զիս անհանգստացնել:

Եթէ Նիկողոսը ինծի կանչած էր ատանկ պայմաններու տակ, անպայման նախադրացումէ մղուած էր: Զգացած ըլլալու էր որ վերջին պահերը կը մօտենան ու հաւանաբար ըսելիքներ ունէր իր դրական ժառանգին շուրջ: Տիկին Սարաֆեանին ըսածին նայելով, Նիկողոսը վերջերս այրած էր իր ձեռագիրները, զանոնք դրեթէ իրենց կիսուն վերածելով: Նիկողոսը շատ նախանձախնդիր էր իր դրականութեան հանդէպ, քանի որ ժամանակ չէր մնացած զանոնք մշակելու կամ սրբադրութիւններ ընելու, լաւագոյնս համարած էր զանոնք ջնջել, հակառակ որ նախապէս ես ու իր կարգին Գրիգոր Պլըտեանը հրաւիրած էինք զինքը հրաժարիլ այդ տեսակ սխալ քայլ մը առնելէ:

— Տիկին Սարաֆեան, ըսի սրճարանը՝ ուր կեդրոնատեղի հաստատած էինք եւ ուր յետոյ մեզի ընկերացան ընտանիքին միւս անդամները, այսինքն Տիկին Սարաֆեանի քոյրը, աղջիկը եւ իր ամուսինը եւ Պարոն մը, որ չհասկցայ թէ քրոջը ամուսինն էր. «... Տիկին Սարաֆեան, ըսի, աղէկ չըրիք զիս չկանչելով: Մեղք... ինծի համար չեմ ըսեր մեղք բառը, իրեն համար է, որ վերջին անգամ խօսելու հարկը տեսած է այդ քիչ խօսող մարդը եւ խօսքը փորը մնաց, ինչպէս կ'ըսեն: Եւ ատիկա ինծի տարօրինակ ցաւ մը կը պատճառէ, երբ կը մտածեմ, թէ անգամ մըն ալ պիտի չկրնայ ըսել այդ խօսքերը:

Ամբողջ օրը այդ դաղափարը ընկերացաւ միւս զբաղումներուս ու մտազբաղումներուս:

Վերջապէս պէտք եղաւ զբաղիլ դործնական հարցերով: Երկու վշտահար կիները ի հարկէ անկարող էին, այնքան ընկճուած էին արդէն յանկարծ որք մնացած երախաներու պէս:

— Պ. Որբունի, մենք բան չենք գիտեր, ձեր վրայ դրած ենք այս կարգադրութիւնները ընելու հոգը:

Բաժնուելէ առաջ ուղեցի վերջին այց մը տալ մեռելին: Անցանք մեռելատան կողմը: Սեւ վարագոյրներով կազմուած սենեակներ: Մես-մերկ սենեակներ: Քիչ վերջ այդ շարժական սենեակներէն մէկուն վարագոյրը բացուեցաւ: Ճիշդ մէջտեղը դրած էին բարձր կառքը՝ որուն վրայ պառկած էր Նիկողոսը այնպէս իբրեւ թէ քնանար: Ամէն անգամ մեռելի մը համար նոյնը կ'ըսեն՝ «Կարծես թէ կը քնանայ կոր», առանց խորհելու, որ իրապէս քուն է մահը,

տեւական քուն, յաւիտենական քուն, որմէ արթննալ չկայ այլեւս, բայց որ ահա պիտի խօսի ճիշդ ժամանակաւոր քունի մէջ եղողի պէս, բայց չի խօսիր: Այնպէս որ այնքան սարսռալի չի թուիր ընելը ինչպէս կ'ընեն կիներն ու աղջիկը, հետը խօսելով, մազերը, երեսները գգուելով, գլուխը գրկելով ու վերջապէս շրթունքները համբուրելով:

— Պաղեր է, ըսաւ Տիկին Սարաֆեան, ձեռքով այտերը չփելով, այս առաւօտ տակաւին տաք էր երբ եկանք:

Յետոյ դարձաւ մեռելին եւ շարունակեց հետը խօսիլ, պատմել, անշուշտ պոռպոռալ ու հեկեկալ եղբրամայրերու պէս:

Կինս համոզուած է, թէ մեռելներու մօտ ամէնէն ուշ անհետացողը լսողութիւնն է: Անոնք դեռ երկար ատեն կ'իմանան: Ատոր համար է թերեւս կը խօսին անոնց հետ մղուած առհաւական փորձառութիւններէ եւ ոչ թէ ի ցոյց մարդկանց, ինչպէս կ'ըսեն զիտական միտքերը: Ի՞նչ գիտենք կեանքի խորհուրդէն: Պահ մը խորհեցայ, թէ իր ընդհանուր գիմազիծը կը յատկանշէր դէմքին վրայ սառած արտայայտութիւնը, որ անոյշ հեզնանք մըն էր, քիչ մը թերահաւատ, բայց անոյշ մարդասիրութեամբ յագեցած: Մեր հանդիպումներուն յաճախ այդ արտայայտութիւնը ինծի խորհիլ տուած էր, որ որոշ գոռոզութիւն մը ըլլալու էր պահուած տակը, բայց Սարաֆեան համեստ էր եւ մօտիկ հակառակ հեռակեաց երեւալուն: Կրնայ ըլլալ որ երկշոտութիւն էր: Երկշոտութիւնն ալ նոյն արդիւնքը ունի երբեմն: Ատիկա տեսած էի մանաւանդ իր աչքերուն մէջ՝ ուր յանկարծ լոյսի շեղք մը կը վառէր լուսաւորելու համար շրթունքներուն ծայրը կազմուած հեզնանքի գիծը, անոր վրայ սփռելով հոգիին ամբողջ քաղցրութիւնը:

Այդպէս ալ եղաւ, երբ Տիկին Սարաֆեան մէկ աչքին կողմը վերցուց ու աչքը երեւցաւ լոյսի այդ ծիրովը: Եւ այս քաղցրութիւնը աւելի կը զօրանայ ու կը խորունկնայ, երբ նկատի կ'ունենանք Նիկողոսին խոշոր գլուխը, խոշոր ու պարթեւ մարմնի մը վրայ, թաւուտ յօնքերով:

Պաշտօնեան ժամանակը անցած նկատելով փափկութեամբ կառքը գլորեց իր անիւներուն վրայ մեր հակառակ կողմը, վարադոյրէն անդին՝ ուր գնաց Նիկողոսը հեզնական անոյշ ժպիտը սպիտակ աղւաններուն վրայ, որոնք կիսովին բաց մնացած էին:

2. Մ. ՈՐԲՈՒՆԻ

1973 Յունուար 28

Le Génocide ?

Ça n'existe pas !

L'ambassade de Turquie à Paris, a éprouvé le besoin d'organiser un « déjeuner d'information » consacré à la « crise » franco-turque. Les causes de cette « crise », puisque crise il y a, sont encore récentes, mais rappelons-les pour mémoire.

Le 11 Février dernier, dans l'enceinte privée d'une église arménienne de Marseille, avait lieu l'inauguration d'un monument élevé « à la mémoire des 1.500.000 Arméniens, victimes du génocide ordonné par les dirigeants turcs de 1915 ». Mr. Joseph Comiti, alors secrétaire d'Etat à la Jeunesse et aux Sports, et aujourd'hui ministre chargé des Relations avec le Parlement et porte-parole du gouvernement présidait cette cérémonie et y prenait la parole. Le député-maire de Marseille n'avait pas cru non plus devoir s'absenter. Il y a 60.000 Français d'origine arménienne dans la cité phocéenne, et s'ils sont là, c'est parce qu'en 1915 les dirigeants turcs de l'époque avaient décrété la déportation et l'extermination de tous les Arméniens.

Mais voilà, Ankara ne veut pas qu'on en parle. Et pour donner une leçon à la France, la Turquie rappelle son ambassadeur. Mr. H. Isik rentre à Ankara. Il y est toujours, car les regrets que la France a présentés, ne sont pas jugés suffisants. On attend autre chose. Quoi ? On ne sait pas très bien. Le chargé d'affaires turc, prenant la parole au cours de ce déjeuner, ne va pas jusqu'à exiger la suppression de l'inscription, mais attend quand même un « geste de Paris ». Et parce que les Turcs ont quelque mal à s'expliquer sur leur crime, comme tous les coupables, ils cherchent des avocats. Ils en trouvent. On trouve toujours des avocats pour les mauvaises causes. Mr. Savard a été professeur de faculté à Ankara et pour lui tout est très simple : les massacres de 1915, ce sont des « bavures » qu'implique toute guerre et il ne faut pas « éternellement pleurer sur le lait répandu. Le mot génocide que l'on emploie est inutile ; Mieux vaudrait parler de victimes des événements ». Mais, voyons, bien sûr ! Un million et demi d'Arméniens exterminés, plus tard six millions de Juifs, un peu plus tard un million et demi de Biafraï

etc., etc., ce n'est rien d'autre qu'un peu de lait répandu. Surtout ne pleurez pas éternellement ! Ce sont simplement des victimes des événements. Et entre le baklava et le lokoum, un diplomate turc encouragé peut, dès lors, cyniquement ajouter que « *de toute façon, ce n'est pas un génocide, puisqu'il en est resté* ».

Quel dommage ! Il en est resté. Talaat n'a pas réussi. Voilà d'où vient tout le malheur. Ils ne sont pas tous morts. Il y en a qui ont survécu. Il en est resté des Arméniens. Il y en a encore, un peu partout, en France, en Amérique, au Proche-Orient. Ils se souviennent, ils élèvent des monuments, ils réclament leurs terres, ils demandent des comptes à la Justice des hommes. Il savent que la France, surtout la France les comprend. Même la Cilicie n'a pas réussi à les décevoir. On avait dit à cette petite Arménie qu'elle était la « petite sœur d'Orient ». Elle y a cru. Elle y croit toujours.

Aujourd'hui pourtant, tous ces Français d'origine arménienne gênent des relations diplomatiques. Alors Messieurs Savard et Lyautey cherchent à persuader qu'il faut passer l'éponge sur ce « lait répandu » (vous savez de quel lait il s'agit ? l'assassinat d'un peuple). Mais ceux-là mêmes, qui se font les avocats des Turcs, ne leur rendraient-ils pas plus service en essayant de les convaincre de plaider coupable ? Le collaborateur même du *Monde* reconnaît qu'une atmosphère de gêne planait sur ces « justifications » (et nous le remercions pour ces guillemets) et ajoute fort judicieusement : « *Pourquoi la Turquie tient-elle à toute force à se solidariser avec les « Jeunes Turcs », qui avant sa naissance, organisaient le massacre de toute une population ?* ».

Oui. Pourquoi ?

Il est vrai que l'atmosphère de gêne plane encore, bien après la lecture de ces compte-rendu. Il ne semble pas que ce « déjeuner d'information » ait fait gagner quoique ce soit aux Turcs. Mais il a certainement fait perdre quelque chose à d'autres. On apprend tout d'un coup que Deir-el-Zor, Auschwitz, Oradour, ce sont des « bavures ». Et que puisqu'il en reste, des Arméniens, ce n'était pas un génocide !

Et puisqu'il en reste d'autres aussi, des Juifs qui vivent, des Biafraïses qui aiment, et ces Arméniens, qui demain chanteront la Résurrection, et leur Résurrection, alors bien sûr, le Génocide ? Ça n'existe pas.

HARATCH

21 Avril 1973

ԵՒ ԱՍՈՐ ԿՐՍԵՆ ԵՂԵՐ...

Ֆրանսահայ Գրողներու Միութեան Բառասանաբանական օգնականութիւն

Ընթացիկ սովորութիւն է հայ մամուլի մէջ, հանդէսներու նկարագրականը ընել պարզ տեղեկատուութեան ձեւով: Կը բաւէ յիշել բանախօսներու անունները, ի հարկին մէկ-երկու հատուած՝ դնել անոնց ճառերէն, անցնիլ դեղարուեստական բաժնին, հոս, անպայման քանի մը շողշողուն ածականներ քով քովի բերել (Մեսրոպեան բառարանը ո՞ղջ ըլլայ) ու վերջապէս դնել եւ Շրջուն Թղթակից ստորագրել: Այս պարագային Թղթակիցը ոչ ոքի հետ դէշ մարդ կ'ըլլայ եւ մասնակցող ու կազմակերպիչ, ինքնագոհ, կը պատրաստուին յաջորդ հանդէսին:

Կարելի է սակայն նման պարզ Թղթակցութեան մը ձեւը տալ, հանդիսութեան մը, որ նախատեսուած էր շուրջ վեց ամիսէ ի վեր, կը կրէր «Ֆրանսահայ Գրողներու Ընկերակցութեան Բառասանաբանական օգնականութիւն» յաւակնոտ տիտղոսը եւ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ ողբերգական կատակերգութիւն մը:

Կը բաւէր անշուշտ մամուլի մէջ լոյս տեսած յայտագիրը կարդալ, մեծ ակնկալութիւններ չունենալու համար: Բայց եւ այնպէս կարելի չէր երեւակայել այսքան անիմաստ հանդիսութիւն մը:

Սկսինք ծայրէն: Հանդէսը յայտարարուած էր Կիրակի, Հոկտեմբեր 28ին, Ժամը 5էն 9 (տեղի ունեցաւ 6էն 10, բայց ատիկա չատ չնչին մանրամասնութիւն մըն է): Ուրեմն չորս Ժամուան յայտագիր մը պատրաստուած էր, ամիսներէ ի վեր: Եւ ի՞նչ հրամցուց մեղի «Ֆրանսահայ Գրողներու Ընկերակցութիւն»ը, այդ չորս Ժամուան ընթացքին:

Նախ բեմ ելաւ, յանուն Միութեան վարչութեան, Պ. Ե. Աղամեան, որ ծանր բեռի մը տակ կ'ըսէր, ըսաւ թէ նոր կը հասկնայ թէ ի՞նչ հսկայ աշխատանք է եղեր Գրողներու Միութեան քարտուղար ըլլալը: Այսինքն Ֆրանսական Ակադեմիայի մշտնջենական քարտուղար ըլլալու պէ բան մը: Պ. Աղամեան արտայայտուելու որեւէ յարմարութիւն չունի: Ասիկա ամէն ոք գիտէ բացի իրմէ, լաւ է որ, այս առթիւ, ինք ալ գիտնայ: Բազմաթիւ շնորհակալութիւններ

յայտնելէ ետք կարգ մը անձերու, աւելցուց թէ երկու շնորհաւորա-
կան հեռագիրներ ստացած են Հայաստանէն, լատիներէն... Բայց
բարեբախտաբար մէկը բարի եղեր է թարգմանելու (?) եւ պիտի
կարենայ կարդալ: Ըսել կ'ուզէր անշուշտ թէ հեռագիրները լատի-
նատառ... հայերէնով էին, ինչ որ անսովոր բան մը չէ եւ ոչ ալ
որեւէ թարգմանութեան կը կարօտի: Կը բաւէ կարդալ գիտնալ, ինչ
որ բացառիկ երեւոյթ մը պէտք չէ ըլլայ, կը խորհինք, Գրողներու
Միութեան անդամի մը համար: Յետոյ բեմ հրաւիրեց օրուան
նախագահուհին՝ Տիկին Մարի Աթմաճեան եւ խօսողները՝ Զ. Որ-
բունի եւ Ս. Քարեան: Այս երբեակին կազմը, որ բոլորովին չէր
համապատասխաներ մամուլի մէջ լոյս տեսած անուններուն, առ-
նուազն բացատրութեան մը կը կարօտէր, որ չտրուեցաւ: Նկատելի
էր որ Որբունի անակնկալի եկած էր եւ «բեմ ելլեմ-չելլեմ»ի
երկընտրանքը կ'ապրէր: Ի վերջոյ ելաւ եւ դնաց բազմելու Տիկին
Աթմաճեանի կողքին, որ իր կարգին անակնկալի եկաւ այդ ան-
սպասելի դրացնութենէն: Կը մնար դուշակել հանդիսականներուն
թէ Որբունի օ փիէ լըվէ կը փոխարինէր Հրաչ Զարդարեանը, որ
մէջտեղ չկար: Կը մնար ուրիշ հանելուկ մը եւս: Աւետիս Ալեքսան-
եանը եկած էր բայց բեմ չելաւ ու չխօսեցաւ: Այս մասին ալ ոչ մէկ
բացատրութիւն տրուեցաւ: Մենք կրցանք իրմէ ճշդել թէ սրտի
դարմանումի անհրաժեշտ դեղերը տունը մնացած էին այլ դեմտի
մը գրպանը եւ անխոհմտութիւն կը նկատուէր իր խօսիլը: Պատճառը
շատ յարգելի էր եւ արդարանալի: Եւ եթէ Ալեքսանեան Ֆրանսահայ
Գրողներու Միութեան տօնակատարութեան մը ատեն պէտք է սրտի
տազնապ ունենայ (խմբագիրները պէ՛տք է պատնէշին վրայ մեռ-
նին), մենք կը մաղթենք որ այդ տազնապը պատահի, ամէնէն
կանուխը, Գրողներու Միութեան 80ամեակին, որու տօնակատարու-
թեան խոստովը տուաւ մեզի Տիկին Մարի Աթմաճեան:

Ուրեմն խօսք առաւ Տիկին Մարի Աթմաճեան եւ իր ճառին
սկիզբէն իսկ պարզուեցաւ թէ ինչո՞ւ այդքան դժգոհ երեւոյթ մը
առած էր երբ Որբունի բեմ հրաւիրուած էր: Տիկին Աթմաճեանի
գրաւոր ճառը հաշուեյարդար մըն էր: Տիկինը վրդոված էր Որբունիի
քննադատական յօդուածէն, լոյս տեսած Միութեան «Բացառիկ»ին
(եւ ի՞նչ բացառիկ) մէջ եւ փայլուն տեղեկագրով մը ուղեց ներ-
կայացնել Միութեան քառասնամեայ գործունէութիւնը, հաշիւը
մաքրելով Որբունիին: Բայց Տիկինին մտքէն չէր անցներ (ոչ ալ
արդէն Որբունիին) որ Որբունին ալ պիտի խօսի:

Ու յանկարծ Պ. Աղամեան խօսքը տուաւ Որբունիին: Այս վեր-
ջինը յանկարծակիի եկաւ և Վիֆրօն քչեց դէպի Պ. Քարեան, փափաքե-
լով որ նախ ան խօսի, ու շուրջ հինգ վայրկեան Վիֆրօն դնաց-եկաւ

սեղանին մէկ ծայրէն միւսը, ի վերջոյ, վերջնական կայք հաստատելով Որբունիին առջեւ: Ու խօսք առաւ Որբունի, ճշդելով անմիջապէս թէ՛ «Ես պատահամբ հոս եկած եմ, եւ պատահամբ ալ խօսք կ'առնեմ»: Այս նախաբանէն ետք, ու հաւատարիմ իր յօդուածին ժխտական ոգիին, Որբունի քննադատեց Միութեան դործունէութիւնը, միջանկեալ պատասխանելով նաեւ Տիկին Աթմաճեանի բացայայտ ակնարկութեանց: Խօսեցաւ անկապ ու կիրքով: Եւ իր ելոյթը բնական պիտի ըլլար եթէ մետաստերոիդ ժամուն, չփորձէր, չես դիտեր ինչո՞ւ, արդարացում մը տալ իր քննադատութեան ու ըսել. «Բիչ մը բարկացած խօսեցայ, բացատրեմ թէ ինչո՞ւ: Ես 41 տարի է դրականութիւն կ'ընեմ եւ վերջին դիրքէս, որ վեց ամիս առաջ լոյս տեսաւ, միայն երկու հատ ծախեցի: Ան ալ երկու ընկերներ էին, որոնք վճարեցին իրենց նուէր զրկած գիրքերս»: Եղա՞ւ ասիկա: Ուրեմն պէտք է մտածել թէ Որբունի եթէ իր գիրքերը ծախած ըլլալ, պիտի չքննադատէր Գրողներու Միութեան դործունէութիւնը: Ի՞նչ առնչութիւն ունի մէկը միւսին հետ:

Կարգը եկած էր Պ. Ս. Քարեանի, որուն ճառերը մեծ առաւելութիւնն ունին որեւէ հանդէսի յարմարելու: Մասնաւոր ոչինչ ըսաւ Ֆրանսահայ Գրողներու Միութեան կամ Ֆրանսահայ գրականութեան, կամ Ֆրանսահայ գրողներու մասին, փառաբանեց մտքին ուժը ի բաղդատութիւն զէնքի ուժին ու պանծացուց հայ մշակոյթը: Կարելի էր նոյն բաներն ըսել Թարգմանչաց տօնին, Մշակոյթի օրուան նուիրուած երեկոյթի մը, յորելենական կամ գրական որեւէ հանդիսութեան:

Այս ամբողջը տեւեց հազիւ կէս ժամ ու դադար տրուեցաւ դեղարուեստական բաժնին անցնելէ առաջ:

Գեղարուեստական բաժնին մասին պիտի չխօսինք ըստ էութեան: Նաւասարդ պարախումբը, Հ. Բ. Ը. Մ. ի երիտասարդաց ակումբի Հայաստանեան բնաշխարհի լուսարձակումները եւ Սայաթ Նովա համոյթը նորութիւններ չեն: Ասոնց բոլորին աշխատանքը միայն դնահատանքի արժանի է:

Նորութիւնը այն էր սակայն թէ այս դեղարուեստական բաժինը ոչ մէկ կապ ունէր Հայ Գրողներու Միութեան մը հանդէսին հետ: Այս քիչէ դարձած դեղարուեստական բաժինները կրնային որեւէ երգուպարի փառատօնի յարմարիլ:

Չմոռնանք որ այս վերոյիշեալ մասնակցողներէն զատ կար յայտագրէ դուրս ասուք-սայտըր մը, յանձին հայրենի տաղանդաւոր (այս տարագը չմոռնալ երբ ենթական Հայաստանէն կուգայ, այլապէս կարելի է հակառակաստանեան նկատուիլ) «ասմունքող» մը՝ Փաւլոս

Պոռոյեան, որ երեք կտոր արտասանեց : Մէկը նայիրի Ջարեանէ նուիրուած «Փրակայի խաղաղութեան Գոնկրէս»ին եւ երկու կտոր Թումանեանէ (մէկը՝ Շունն ու Կատուն) :

Հանդէսը վերջացաւ ժամը 10ի մօտ :

×

Ահաւասիկ իր ամբողջութեան մէջ Ֆրանսահայ Գրողներու Ընկերակցութեան քառասնամեակի տօնակատարութիւնը : Այսինքն չորս ժամ տեւող յայտագրի մը ընթացքին, ոչ մէկ խօսք եղաւ Ֆրանսահայ գրականութեան մասին, մէկ հատիկ անուն չյիշուեցաւ Ֆրանսահայ գրագէտի մը (երեւի անոր համար, որ Ֆրանսահայ վաւերական ոչ մէկ գրագէտ, 1-2 բացառութիւններ յարգելով, ուղած է մաս կազմել գրողներու այս միութեան) եւ կազմակերպողներէն ոչ մէկը խելք ըրած էր 1-2 արուեստագէտ հրաւիրել որ Ահարոնէ, Սարաֆեանէ, Թօփալեանէ, Յ. Կոստանդեանէ կամ ուրիշ Ֆրանսահայ բանաստեղծէ քանի մը քերթուած արտասանէ : Եւ ըսել թէ կան մարդիկ որոնք ուրախութիւն յայտնեցին որ Ֆրանսա Գրողներու Միութիւնն ունի, մինչ ուրիշ որեւէ գաղութ զրկուած է այս «բախտէն» : Երանի՛ այդ գաղութներուն, որոնք միութիւն չունին բայց գոնէ... գրող ունին :

ԱՐՓԻԿ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

1973, Նոյեմբեր 1

Մոլոթենիցին

Անձկութիւնը համաշխարհային էր, մտալիկ էր եւ հոգեցունց : Յարական Ռուսիոյ սինոդը, բանադրանքով զինուած, յետս կոչում կ'ալնկալէր մեծանուն ըմբոստէն, Լէոն Տոլստոյէ : Հեռագրաթերերը սարսուռով կը փոխանցէին անշուք անունը կայարանի մը՝ Ասթա-րովօ : Հրաշագործ մասունքները, որ Մոսկուայէն բերուած էին երկիւղած հապճեպով, անզօր կը մնային կայարանի դոց դրան առջեւ, եւ ալեւիառ ծերունին կը մեկնէր, անհո՛ւնօրէն ազատ :

Պատմական հոգեւարքէն վաթսուններեք տարի վերջ, պիտի յայտնուէր Տոլստոյի հարազատներէն մէկը, նմանապէս ըմբոստ, որ պիտի խռովէր մեր աշխարհը : Ալեքսանդր Սոլժենիցինի խորթ եւ դժուարահնչիւն անունը պիտի ըլլար, մէկ օրէն միւսը, անուն մը համբուրելի՝ ազատութեան մարտիկներուն համար եւ վախադրու անոնց՝ որ գիտէին թէ գրիչ եւ սուր տարբեր էին իրենց էութեամբ : Համայնաւար Ռուսիոյ ամրակառոյց եւ խոժոռ բերդաքաղաքը պիտի ճարճատէր խուլօրէն, արձագանգ տալով մինչեւ հեռուն, մինչեւ չորս ծագերը երկրի :

Իրողութիւնը ծանօթ է : Նոր ժամանակներու ռուս դրականու-թիւնը, որ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան տարիքն ունի, միջադ-գային դրականութեան պարգեւած է չորս Նոպելներ, որոնք են Պունին, Շոլոքով, Փաստերնաք եւ Սոլժենիցին : Առաջինը գեղթա-կան էր, վերջինը գաղթական եղաւ դժնդակ մաքառումներէ վերջ, երբ Պետութիւնը զինքը արտաքսեց երկրէն, ինքզինքը գտնելով դիմադրութեան մը առջեւ, որ կը մերժէր ամէն զիջում : Սոլժենիցին հրապարակ կը կարդար օրուան վարիչներուն, իբրեւ խրոխտ դրօ-շակիրը ներքին դիմադրական ճակատի : Ան չէր դոհանար քննադա-տելով թերութիւններ, որ անխուսափելի տկարութիւններն են ամէն վարչակարգի, այլ կը մերժէր վարչակարգի բուն իսկ վարդաօլե-տութիւնը, տռիւմը, մեկնելով անոր հիմնադրութեան թուականէն եւ կը պահանջէր, որ նիւթապաշտութիւնը յարդարէ բացառիկ տեղ՝ ոգեկան արժէքներու : Ան կ'ըսէր. — «Ընկերավարութիւնը պիտի

չկառուցուի քարերու մէջ, այլ մարդու հոգիին. այս դործը աւելի դժուար է եւ աւելի երկարաձիգ, բայց միակն է որուն արժէ ձեռնարկել»։ Եւ առաջին իսկ օրէն Սուլթենիցին կը յայտնուէր որպէս երգիչը հոգիին եւ կը քալէր մեծ Ռուսերու ուղիով, չմոռնալով կրկնել թէ պատրաստակամ է կեանքը զոհելու, բայց երբեք հրաժարելու իր հաւատքէն։

Սուլթենիցինի խորիմաստ երկը ծաւալուն է եւ քնարը՝ բազմալար։ Գրած է բանաստեղծութիւն, քանդակ, պատմուածք եւ վէպեր որ խորապէս կը թափանցեն ընկերային եւ քաղաքական կալուածէն ներս։ Նորայայտ հատորներ իրարու կը յաջորդեն, իբրեւ առհաւատչեան իր ապշեցուցիչ բեղնաւորութեան, անոնք մէկլմէկ կը լրացնեն եւ տակաւ առ տակաւ կը պարզեն հեղինակի դիմադրիծը։ Ինչ որ մեր ձեռքը կայ այդ երկէն, մեզ կը պարտադրէ խոստովանիլ թէ դժուարին ձեռնարկ է վերլուծել երկը, լրագրական յօդուածի մը մէջ, գոհացուցիչ լիութեամբ։ Խոչընդոտները բազմաթիւ են։ Ի վերջոյ, ամէնուն չէ տրուած սերտօրէն ծանօթ ըլլալ այն պայմաններուն, որ ուսւ ժողովուրդը ձեւաւորեցին տասնամեակներու ընթացքին։ Այդ բանը կարելի չէ, երբ մանաւանդ ի մտի ունինք թէ գաղտնապահութիւնը տեսակ մը կրօնք է համայնավար աշխարհին մէջ։ Ընկերվարութիւնը, որուն այնքա՞ն շատ խօսքը կ'ըլլայ Սուլթենիցինի երկերուն մէջ, վարդապետութիւն մըն է բարդ եւ բիւր անդամ տրորուած։ Ո՞ր ընկերվարութիւնը ցուցատախտակ է եւ ո՞ր մէկը կիրարկու։ Ի վերջոյ, Կարլ Մարքս վերջակէտ չէ։ 1861ի Քափիթալէն ի վեր ժամանակը յառաջացած է հսկայական քայլերով։

Սա որոշ է թէ, գրագէտը ազգային աղէտի համազօր կը նկատէ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը, որ առաջացուցած է խզում մը, ճակատագրական բեկում մը ուսւ ժողովուրդի հոգեկան եւ իմացական կեանքին մէջ։ Ստեղծուած է, ըստ իրեն, պարապ մը, որ սարսուռ կ'ազդէ իր հոգիին։ Ահա այդ պարապին ընդմէջէն է որ ձեռք կ'երկարէ դէպի նախայեղափոխական Ռուսիան, դէպի Դոստոեւսկի եւ Տոլստոյ, ի խնդիր, բեկեալ կապի վերահաստատման։ Ականջը կ'ալած մայրենի հողին եւ ժողովուրդի բազկերակին, մտերիմ ձայներ կը փնտռէ ան։

Այդ խռովիչ եւ անմահ ձայները, զորս մեծ Լուսթենէն առաջ լսելի դարձուցին Ալեքսանդր Պլոք, Վլադիմիր Մայակովսքի եւ Սերժ Էսսէնին, այդ ձայները կրկին պիտի հնչեն, կ'ըսէ ան, երբ գրագէտը կարենայ երգել առանց ջլատիչ սեղմումներու եւ երբ գաղափարներն ու տեղեկութիւնները իրաւունք ունենան չրջելու ազատօրէն, սահմանէն ա'ս կողմ թէ այն կողմ։ Սուլթենիցին քաղաքական գործիչ մը չէ, բայց իր ազատատենչ դիրքով, բնականօրէն

կը թանճրացնէ ինչ որ ցրիւ կայ երկրին մէջ, իրրեւ ընդդիմութիւն :
Կը վերածուի տեսակ մը առասպելի (միթ) :

Բանաստեղծութիւնը չըլլալով սահմանափակեալ գիրին եւ դրա-
ւորին մէջ, ինք լայնօրէն կը տարածուի ընկալեալ սահմաններէն
դուրս, դէպի խորհուրդը կրօնքին : Սոլթենիցին հաւատացեալ օրթո-
տոքս մըն է, որ քրիստոնէութենէն առած է ինչ որ անոր մէջ կայ
բիւրեղային եւ բարձրագոյն : Իր հոգին կ'ըմբոստանայ ի տես
հրկիզուած եւ ախոռի վերածուած եկեղեցիներու եւ դերեղմաններու
ամբարիշտ քանդումին, ուր նախահայրերու յիշատակը կ'անհետա-
նայ, երկաթէ գլանին տակ : Կը բողոքէ օրթոտոքսներու պատրիարք
Պիմէնի, որ իր քրիստոնէական յորդորները կ'ուղղէ ցտար երկիր-
ներու դաղթական Ռուսերուն, եւ անտես կ'առնէ հայրենաբնակ
Ժողովուրդը, մանաւանդ նոր սերունդը, որ մնացած է անհովիւ :

Եթէ գրագէտին ազատական դադափարները անընդունելի են
այսօրուան համայնավար Ռուսիոյ, որ, իր դարաւոր պատմութեան
ընթացքին չէ ճանչցած Ժողովրդավարութիւն եւ ազատութիւն, եւ
ուր յաւերժացուցած է տափաստաններու խաներուն քմահաճ բռնա-
տիրութիւնը, աւելի եւս անընդունելի պիտի ըլլային անոնք, այդ
դադափարները, բարձր գրականութեան այնքա՞ն տպաւորիչ պատ-
կերացումներուն ներքեւ :

Սոլթենիցինի աշխարհը, աշխարհ մըն է բանդագուշեալ՝ վասնզի՝
փակ : Իր գրութիւններուն շրջանակը փակ սենեակ մըն է, բանտի
մը խուցը, հիւանդանոցի սրահ մը, արդեւափակման կայան մը,
գիւղական հիւղակ մը, անշուք կայարան մը : Հերոսը կը մնայ ինքն
իրեն հետ դէմ առ դէմ, փակ աշխարհին մէջ, դէմ առ դէմ՝ կեանքի
էական հարցերուն, սիրոյ եւ մահուան հետ, բռնադատուած ազա-
տութեան հետ, Աստուծոյ դադափարին հետ : Վերջապէս աշխարհ
մը, ուր մարդ պարտ է անձնական պատասխան մը գտնել այս բոլորին :

Ինչ որ դուրս կը մնայ դոց շրջանակէն, կառավարութիւն, սահ-
մանադրութիւն, մամուլ, ընկերավարութիւն, այս բոլորը կը խմբուին
միա՛կ անուանակոչումի մը տակ՝ սուտը : Ուրիշ խօսքով՝ չարը,
որմէ հեռու պէտք է մնալ անպայման, որմէ պէտք է պատսպարուիլ :
Պոպելի ճառին մէջ ան կ'ըսէ. «Ճշմարիտ խօսք մը աւելի՛ կ'արժէ,
քան քէ աշխարհն համայն» : Ամէն ձեւով կը հասկցնէ թէ նոր օրերու
ընկերութեան մէջ բախած է, ամենուրեք, սուտին եւ խաբէութեան,
եւ արիւնած՝ ամենուրեք : Աստու իսկ անհրաժեշտութիւնը կը ներ-
կայանայ հսկելու, տեսապէս, ճշմարիտին վրայ, որպէսզի չխա-
թարուի ան եւ պատճառ չըլլայ հոգիներու փտութեան :

Ըստ իրեն, դադափարական մեծ ձեռնարկները խոտորած են
միշտ իրենց սկզբնական ուղիէն, հաւանաբար ա՛յն իսկ պատճառաւ,

որ մեծ էին անոնք: Քրիստոնեայ եկեղեցին, որ հիմնուած էր սիրոյ վարդապետութեան վրայ, յանդեցաւ ատելավառ անհանդուրժողութեան: Ան յաւակնեցաւ ինք առանձին ներկայացնել իրական կրօնքը եւ կոտորեց անոնք՝ որ կը պաշտէին տարբեր աստուած, եւ ատով իսկ հիմէն կը քանդէին իր մենատիրութիւնը: Կարլ Մարքսի վարդապետութիւնը, որուն կէտ նպատակն էր մարդ էակին ներքին կարելիութիւններուն ազատ փթթումը, յանդեցաւ հակառակ հետեւանքի մը, քանի որ դրադէտին ազատութիւնը արդիւնց եւ ատով իսկ խափանեց փթթումը: Մեծ վարդապետութեանց էութեան մէջ կան բացականեր, թերեւս հանդուրժողութիւնը, ասպակովաբար խոնարհութիւնը...

Այս առթիւ կ'արժէ յիշել Սուփենիցիինի մէկ հերոսին, Ռուսանովի պարագան: Խլիրդով զգեստնուած՝ բայց տակաւին անտեղեակ իր վիճակի ծանրութեան, ան բարձրէն կը նայի շրջապատին վրայ, անոնք ըլլան հիւանդներ թէ բժշկական անձնակազմ: Կը սլահանջէ, կը հրամայէ: Պաշտօնավար է Ռուսանով, ամբողջութեամբ չաղախուած համայնավար մտածելակերպով, եւ ունի կարեւոր կապեր բարձր դասուն հետ, ունի քաղքենի կին, անձնական կառք եւ մնացեալը: Հիւանդները կը դալարուին եւ կը տքան իր շուրջ բոլորը, անոնք որ հասարակ բանուորներ են կամ նախկին տաքադրեալներ, Խաղախներ, Թաթարներ, Քորէացիներ, որ լաւ չեն հասկնար ոռոսերէնը բայց ցմրուր կը քամեն թոյնը խլիրդին: Հասած մահուան սեմին՝ մարդիկ ազատօրէն կը յայտնեն իրենց միտքը. — «Ի՞նչ բան կ'ապրեցնէ մարդս»: Ամէն ոք կը փնտռէ պատասխան մը այս հարցումին, զոր արձակած է Լէոն Տոլստոյ: Ռուսանով զղուանքով եւ դայթակղութեամբ կը լսէ մտածումներ, որ ոչ մէկ աղերս ունին Լենինի գաղափարներուն հետ այլ ընդհակառակն կը ժխտեն զանոնք հրապարակաւ: Այս անվեղար հաւատաքննիչը պատրաստ է մատնելու հերձուածողները պատկանեալ իշխանութեան: Բայց կայ խլիրդը: Հրէշային ուռը կը սեղմէ մարդուն կոկորդը, ան կը պատիկցնէ հիւանդին սահմանները: Խոնարհութիւնն ու հանդուրժողութիւնը հեռու չեն: Պաշտօնատարին մեծութիւնը երեւութական էր եւ վաղանցուկ: Տէրը ինք չէր: Կար ուրիշ տէր մը, իրմէ դուրս եւ վեր:

Սուփենիցիինի Խլրդաւորներու Տաղաւարը Թաշկէնտի մէկ հիւանդանոցի սրահն է, ուր խնամուեցաւ գրադէտը: Հիւանդութեան կապանքները բաղդատութեան չեն դար անշուշտ թիապարտութեան զրկանքներուն հետ, բայց գաներու կեանքը գրադէտին իմացական խոյանքն է որ կը ջլատէ: Գրելու տարրական կարելիութիւններէն զրկուած, Սուփենիցին կը ստիպուէր գոց ընել իր բանաստեղծութիւնները եւ զանոնք կը փճացնէր, խուզարկութիւններէ վախնալով:

Իր քանդակները, Սերտոդուքիւններ եւ մանրանկար, զերծ կը մնան քաղաքական դուռնաւորումէ, բանաստեղծութիւններուն հետ միասին: Ասոնցմէ դուրս ինչ որ դրած է, ուրիշ բան չեն իրենց էութեան մէջ, եթէ ոչ բուռն եւ դաժան պարսաւադիրներ, ընդդէմ տիրող վարչակարգին: Կը պատմէ ինչ որ տեսած է, ինչ որ տնայնապէս ապրած է, բանտը, արդեւաւիական ճամբար, հիւանդանոցը, եւ նաեւ այն կսկծալի կարօտութիւնը, ուր մխրճուած կը մնայ, կարծես անյոյս կերպով, դաւառական կեանքը: Անծայրածիր երկրին վրայ կը պլպլան դիւղեր եւ աւաններ, առաւել նուազ մերձենալի լեռներ եւ տափաստաններ, ուր մուտք չէ դործած քսաներորդ դարը, ո՛չ իր մեղքով եւ ո՛չ ալ իր թոյնով: Մետաղներուն ամէնէն կարծրը եւ ամէնէն լճիւրը, ահա այդ աղամանդն է որ կը փնտռէ Սոլեժիցին: Պարզ խօսքով՝ մարդուս հոգին, խոնարհներու տառապանքը, նախնական տիպարներու լուռ խաչելութիւնը, որոնց մէջ եղբայր մը կը տեսնէ ինք եւ կը պարուրէ զանոնք սէրով, կարեկցութեամբ, բաներ՝ որ մայր երակներն են ոռոս մեծ դրականութեան:

Ինչ որ դատապարտելի կը դարձնէ զինքը, յաջա կառավարութեան, իր հատուցումի պահանջն է: Նշդրակի այն հարուածը, զոր Նիքիտա խրուչչեւ տուած էր Քասներորդ համաժողովին առջեւ, ճամբայ հարթելով հակաստալինեան, այսինքն յարաբերաբար ազատական քաղաքականութեան մը, այդ հարուածը եղած էր մակերեսային: Թանձր թարախը չէր պարպուած: Սոլեժիցին կը պահանջէ բոլորովին տարբեր բան — արմատական բարենորոգում ներկային համար եւ ապահովութիւն՝ ապագայի: Գիտնալով հանգերձ թէ բարենորոգումները ի զօրու չեն թափանցելու բազմազգ երկրի մը ծայրամասերուն, ուր ժամանակն ու միջոցը ունին ինքնաշատուկ չափանիշներ, դրագէտը կը պնդէ իր պահանջին վրայ: Հոն ուր գիրքերը բաւական չեղան, կը գրէ Գրողներու Միութեան Քաժէպէի տնօրինութեան եւ կ'ընդունի օտար թղթակիցներ:

Գիտէ թէ խրուչչեւի վարանոտ փորձը որ չէր հասած իր նպատակին, երրորդն էր իր տեսակին մէջ: Առաջին անգամ արդեւաւիական ճամբարները պարպուած էին 1953-1955ին, եւ երկրորդ անգամ՝ 1956-1957ին, ամէն անգամուն ալ մնալով անարձագանդ: Արդ, դոյութիւն ունէր անդիր օրէնք մը, զոր աչալուրջ ուղադրութեամբ կը յարդէին ազատ արձակուած դատապարտեալները: Այն է՝ լռել: Համայնավար Փիէռ Տէքս կ'ըսէ. — «Արձակեալները լուռ էին, դարմանալի՝ կերպով»: Իր այն հարցումին թէ ինչո՞ւ լուռ էին, երկրորդ համայնավար մը, Էլլա Թուրլէ կը պատասխանէ. — «Գիտե՞ս ինչ կայ. այն ամէն ինչը որ յատկապէս արդիւեալ չէ...»: Լռութեան անհրաժեշտութիւնը կուգայ զօրացնել վերջին պարագայ մը, այն

է՝ ռուս ժողովուրդին ազգային հպարտութիւնը, որ կը մերժէ յայտնել և հրապարակել ինչ որ անհաճոյ է, տխուր և նուաստացուցիչ:

Եւ ահա որ Սոլժենիցին կը մերժէ յարգել անդիր օրէնքը, երբ իր առաջին իսկ վէպով, Իվան Դեմիտաիւիչի մէկ օրը, արդելափակման կայաններու ներքին կեանքը կը յայտնաբերէ, անոնց հրէշային ահաւորութեամբ եւ գարշանքով: Այս երկը, որ կ'ընթանար օրուան հակասադրեան հոսանքով եւ կ'ունենար լայնատարած ընդունելութիւն, կը վայելէ բարձր հովանաւորութիւնը Խրուշչեւի: Խրուշչեւ կը փափաքէր աւելին, այն է՝ երկը ծանօթացնել Արեւմուտքի: Շարժման մէջ կը դնէ Փարիզի իր դեսպանը, Ապրասիմով, որ կը դիմէ Լէ Լէթրը Ֆրանսէզի, որ խանդավառութեամբ կ'ընդունի թարգմանական աշխատութիւնը, ինք որ ջահակիրն եղած էր, դրական գետնի վրայ, Փրանսական դիմադրական ճակատին:

Բայց հռչակաւոր վէպը, ինչպէս նաեւ յաջորդ պատմութեանքները, Մատրիոնայի Տունը, եւայլն, իրենց մէջ կը պարունակէին իրենց իսկ դատապարտութիւնը: Անոնք կուտային լուրեր, հետզհետէ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ, որ մինչեւ այդ շրջկներ եղած էին միայն: Արդ, լուրերու եւ տեղեկութեանց տրամախոհ ընտրութիւնը եւ բաշխումը առանձնական սեփականութիւնն էր կուսակցութեան, որ չէր կրնար իր մենաշնորհը բաժնել ուրիշի հետ: Ան ուր ստանձնած էր առաջնորդողի դեր, չէր կրնար հանդուրժել որ Նոպելեան դափնեկիրը ներգործէ նոր սերունդին վրայ, եւ խռովէ կարգն ու սարքը, քիչ մը նման Փուշկինի, որ իր դոյութեամբն իսկ ծնունդ տուաւ Դեկտեմբերեաններուն (Տէսամպրիսք):

Իրողութիւն է սակայն որ կուսակցութիւնը մէկ արտասովոր ծնունդն էր քսաներորդ դարու, մինչդեռ Սոլժենիցին կը պատկանէր, շատ մը կողմերով, տասնըիններորդ դարուն: Աւանդապահ՝ բայց եւ այնպէս նոր եւ ինքնատիպ, Սոլժենիցին դրականութեան հանդէպ ունի իմացում մը, որ կը շարունակէ նախորդ դարու մեծ Ռուսերուն իմացումը: Առանց պատճառի չէ որ իր Օգոստոս 14ը բաղդատութեան կը դրուի Պատերազմ եւ Խաղաղութեան հետ: Անոնց պէս կը խորհի որ գրագէտը պէտք է լեցնէ կրօնքի թողած պարասը եւ սատարէ սիրտերու ազնուացումին: Իր ամէնէն ողբերգական էջերն իսկ իրենց ծոցին մէջ կը սնուցանեն լուսաշող ճառագայթ մը: «Գրագէտին պարտականութիւնը, կ'ըսէ ան, կը կայանայ ընդհանրական եւ յաւիտենական հարցերով դրադիլ նախընտրաբար, քան թէ ինչքերու բաշխումին սա կամ նա եղանակով — գաղտնիքը սիրտին եւ խղճմտանքին, պայքարը ընդմէջ կեանքի եւ մահուան: Այս վերջինները կը պատկանին այն օրէնքներուն, որ մարդկութիւնը

կը վարեն անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, եւ որ պիտի դադրին կառավարելէ ա'յն օրը միայն երբ արեւը խաւարի» :

Կեանքի երկու ըմբռնումներուն բաշխումը անծանօթ չէր սահմանէն այս կողմ : Ան լուծուած էր կացինի մէ'կ հարուածով : 1937 Յունուար 30ի հրովարտակով, Հիթլէր արգելած էր որ գերման քաղաքացի մը ընդունի Նոպելի մրցանակը եւ արգելափակման կայան նետած էր Խաղաղութեան մրցանակի տարաբախտ դափնեկիրը, Կառլ Ֆոն Օսսիէթցի, որ հիմնադրին է Այլեւս երբեք պատերազմ ընկերակցութեան : Ծանր էր կացութիւնը Սուլթենիցինի : Ինք աւելի եւս ծանրացուց զայն, երբ արծարծեց պատերազմական դերիներու կսկծալի եւ փափուկ հարցը :

Բացի քսան միլիոն մեռեալներէ եւ նիւթական անհաշիւ կորուստներէ, կարմիր բանակը տուաւ երեք միլիոն գերիներ, որ դողդոթայ մը ապրեցան փշաթելերու ետեւ : Երբ վերադարձան վերապրողները, անոնք խմբովին նետուեցան կեղերոնացման կայաններու մէջ, փոխանակ ազատ արձակուելու : Դժբախտ էին դերութեան մէջ, դժբախտ եղան իրենց հայրենի հողին վրայ : Սուլթենիցին, որ գուլարի ամբողջ տեւողութեան կռուած էր առաջին գիծի վրայ եւ տեսած էր կարմիր բանակի հերոսական մարտնչումը, չէր կրնար չխռովիլ : Ան գրեց սա դառնակսկիծ տողերը. — «Այս պատերազմը առ հասարակ հաստատեց, քէ աշխարհի ամէնէն ատելի բանը Ռուս ըլլալն է» :

Ան չէր կրնար արդարացնել եւ բնաւ չարդարացուց անոնք՝ որ թշնամիին կողմն անցած էին : Այլ հարց տուաւ, ցաւադինօրէն, թէ որքա՛ն անգութ եւ անօրէն պէտք է եղած ըլլար ստալինեան չրջանը, թէ որքա՛ն ատելի յիշատակ մը թողած էր ան, որ մարդիկ երթային մինչեւ դաւաճանութեան : Այս չի նշանակեր թէ կ'արդարացնէ վլասովները : Սուլթենիցին ձեռք կ'առնէ Դոստոյեւսքի : Անոր աքսորանքի պարադաները կը բաղդատէ իր անձնական յիշատակներուն հետ, եւ երանի՛ր կը կարդայ Դոստոյեւսքիի բախտին : Այս չի նշանակեր թէ կ'ափսոսայ կորուսեալ ցարականութիւնը : Ան, ցարականորութիւնը, կը ծառայէ այստեղ որպէս բութահան (ռըիուսուար) և կը շեշտէ Ստալինի անսահման չարութիւնը եւ անգթութիւնը : Քսաներորդ եւ քսաներկուերորդ համաթողովները չէին սխալած : Շատոնց է որ Ստալին դաւաճանած էր ընկերվարութեան եւ նոյնիսկ մարդկութեան տարրական սկզբունքներուն : Եղած էր ասիացի արիւնարբու բռնակալ մը :

Սուլթենիցինի դիրքը, հանդէպ իր հակառակորդներուն, թէ՛ ամրապինդ է եւ թէ խոցելի : Զօրաւոր է, որքան ատեն որ կը կռթնի Խորհ. Միութեան սահմանադրութեան վրայ եւ կը խօսի յանուն

օրէնքի: Այսպէս գործելով, կը ջանայ ստիպել կառավարութիւնը որ ճանչնայ եւ խոստովանի թէ կան երկու սահմանադրութիւններ: Առաջին մը, գրաւոր, որ չի կիրարկուիր, եւ երկրորդ մը, անգիր, որ կը կիրարկուի, քամահրելով խորհրդային օրինաւորութիւնը: Անբացատելի պիտի ըլլար կրեմլինի համբերութիւնը այսքան ծանրակշիռ յարձակումներու դէմ, եթէ Սոլժենիցինի հարցը վերածուած չըլլար միջազգային եւ քաղաքական մտահոգութիւններու: Եւ սակայն, աննախընթաց կորովով մը զինուած՝ դրազէտը կը շարունակէ դիմադրել ճնշումներու, ամէն տեսակի զրպարտութիւններու, նախ եւ առաջ տկար ընդդիմախօսին, այսինքն Գրոզնեքու Միութեան դէմ, ապա բո՛ւն իսկ անոր՝ որ կը գործէ անանուան կերպով եւ որուն խօսքը ամենագոր է:

Պէտք է սակայն սխալիլ կարծելով, թէ հակամարտ ուժերը իրարմէ կը տարբերին հիմնովին: Մեծ հանգիստութիւններ կան երկուքին միջեւ: Երկուստեք կը գտնուին հարազատ Ռուսեր, թունդ հայրենասէր, հպարտ եւ ինքնավստահ: Անոնք գիտակցութիւնը ունին իրենց ժողովուրդի բացառիկ հանճարին: Իրենց դրականութիւնը կարելի է ըմբռնել, առանց ի մտի ունենալու թէ անոր մէջ կայ ամեհի ալիքը մարդարէական շունչի մը: Ո՞րն է իր պատգամը: Սոլժենիցին մօտէն ուսումնասիրած է Մարքսն ու Լենինը, եւ անոնցմէ առաջ՝ Հէկէլը: Ընդունուած իրողութիւն է թէ Դոստոյեւսքի ընթերցումը մարդս կ'առաջնորդէ դէպի յեղափոխութիւն եւ նաեւ, միաժամանակ, դէպի Աստուած: Մէկ թէ միւս պարագային, Մոսկուան կը յայտնուի որպէս նոր Հռովմ: Սոլժենիցին ոչ մէկ անգամ կը մերժէ Ընկերավարութիւնը: Այլ կը մարտնչի ի խնդիր մարդկային ընկերավարութեան: Մարդը կը պաշտպանէ մարդուն դէմ:

Այսօր յիսունըհինգ տարեկան է աքսորական դրազէտը: Իր աչքերուն կապոյտը այնքան վճիտ է, որքան ձայնը իր խղճմտանքին: Յուզիչ է հաստատել թէ մեծարժէք մաթեմատիկոսը մերժած է ոստիկանութեան ձեռքը իբրեւ գէնք յանձնել իր կատարելագործուած գիւտերը, որ մարդոց դժբախտութիւնը պիտի բաղմապատկէին: Ան նախընտրեց երթալ աշխատիլ, իբրեւ անսուղ եւ կմախատիպ թիապարտ, անապատային խաղախտանի հանքերուն մէջ, քանի մը անգամ հասնելով մահուան դուռը: Աղիքներու իր խլիրդը հալեցաւ (ռէզոքայէ): Բարի աստղ մը կը հսկէր իր վրայ: Արեւելափակման կայաններու մէջ հաւատացեալ չէր: Լաօ-Չէօի Չամբուռն Գիրֆն է որ զինքը աստիճանաբար առաջնորդեց դէպի քրիստոնէութիւն:

Անանուն ցաւեր եւ զրկանքներ կուրծքի եւ կուրծքի իր էութիւնը: Ապրած է Ռուսաստանի մեծ սովերը: Նախ քաղաքային պատերազմի օրերուն, Քիսթոլովոսքի իր ծննդավայրին մէջ, որ ծննդա-

վայրն եղած էր Լերմոնտովի, Երկրորդ անգամ Ռոստովի մէջ, կռուականերու տարադրութեան օրերուն: Հանդիպած է, բնականաբար, Հայերու: Տեսակ մը հիացումով կը յիշէ անոնց իրերօգնութիւնը:

Այս յօդուածը որ խմբադրուեցաւ արեւմտեան հրատարակութիւններու հիման վրայ, առանց անտես առնելու Պրաւդայի եւ Լիտեռատուռնայա Գազեթայի կարծիքները, յաւակնութիւնը չունի դրադէտին ճշգրիտ պատկերը տուած ըլլալու: Հետաքրքիր ընթերցողին կը մնայ կարգաւ զայն եւ կազմել իր անձնական կարծիքը:

ՔԱՂՀԱՆ (*)

1974 Փետրուար 24-26

(*) Շահան Շահնուր:

Բայց նրազն եր գերհզօր

Ֆրանսահայ գաղութին մէջ ամէն ոք տեղեակ էր, թէ մեր մօտ կ'ապրի մեծատաղանդ բանաստեղծ մը, Յարութ Կոստանդեան: Ամէն ոք կը նշանակէ, այս պարագային, տասնեակ մը հաւատարիմ ընթերցասէրներ, որ սակայն հակամէտ էին մոռնալու բանաստեղծին լուսաւոր ներկայութիւնը, եւ այս՝ կրկնակ պատճառներով: Նախ անոր համար, որ Յարութ Կոստանդեան միշտ սիրած էր ապրիլ աշխարհիկ խմբաւորումներէ հեռու, վճռա'պէս հեռու, իր ներամփոփ կեանքի երազային հարստութեան մէջ, եւ յետոյ անոր համար որ Յ. Կ. իր երգերը կը հրատարակէր երկա՛ր, երկար ընդմիջումներով, տեսակ մը չկամութեամբ, որպէս ասուպ բացխիլիկ:

Բանաստեղծութիւնը չի մատուցուիր հրապարակի վրայ. ան կը փնտռուի: Բանաստեղծութիւնը մէկն է այն խորհրդաւոր եւ վերապահեալ կալուածներէն, ուր արշաւախումբեր միայն կը համարձակին մուտք գործել, առաջնորդութեամբ կոյր ուղեցոյցներու: Այս երկուքը, կարաւան եւ ուղեցոյց, ուրիշ բան չեն այլ սէրն ու երազը անո՛ր, որ բանաստեղծութեան հուրովն է վառուած:

Զուգադիպութեամբ մը, որ անբացատրելի չէ այս պարագային, պէտք եղաւ կտրել լեռ ու ձոր, երթալ գտնելու համար մեր բանաստեղծը Փրովանսի իր մենաստանին մէջ, գտնելու զա՛յն, որ կը մերժէր ամէն հրատարակութիւն, որ կը յամառէր կրկնել ինքն իրեն եւ մեզի համար — Աստուծոյ պէս եղի՛ր գործերդ ուրացող, բայց որ հաճեցաւ տիտղոս մը շնորհել առաջին ժողովածուի մը, որ ահաւասիկ՝ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՄԲ...:

Ամէն անոնք որ կարդացած են մեր բանաստեղծը, անցեալ Անդալուսի գեղատիպ հատորներուն մէջ, անոնք գիտեն, եւ այսուհետեւ պիտի գիտնան աւելի հանգամանօրէն, թէ Յ. Կ. կը պատկանի արուեստագէտներու այն հազուադիւր գասակարգին, ուր բանաստեղծը անդրադարձած է իր գործունէութեան իսկ վրայ: Այն գասակարգին ուր բանաստեղծը խօսած է մէկէ աւելի փլանի վրայ,

եւ երբեմն նոյնիսկ վարագոյրին ետեւէն: Շնորհիւ բառերու իր կախարդական դաշնաւորումին, Կոստանդեան հիւսած է թափանցկու-
թիւն մը, որուն ետեւ կ'ընդնշմարուին հիմնական հարցումներ.
Ինչո՞ւ քանաստեղծութիւնը եւ ի խնդիր ի՞նչ քանի:

Նման հարցումներ պիտի մնային անբացատրելի խորհուրդ, եթէ
չգիտնայինք, ա'ռնուազն, թէ աշխարհ համանուագ թրթռացում մըն
է զոր չենք լսեր: Բանաստեղծը այն էակն է որ կը լսէ ուժգնօրէն,
որ լսելու բախտն ու դժբախտութիւնն ունի, այլեւ կը փոխանցէ
զայն բառերու կախարդանքին շնորհիւ, այսինքն արուեստին: Ար-
ուեստն է որ ընթերցողը կը խլէ իր տեղէն, զայն կ'առնէ իր առանձ-
նական թրթռացումին մէջ, արուեստն է որ ընթերցողը կը փոխադրէ
անձանօթ մակարդակի մը վրայ, ուր պիտի ապրի լիութեան մը
պատրանքը:

Մակարդակը բարձրադիր է՝ Յարութ Կոստանդեանի մօտ: Իր
երգը կը ժայթքի ընդերքէն եւ կ'երթայ քերել բարձրագոյն կատար-
ներ եւ հպանցնել խորհուրդը ամրափակ դռներու: Իրեն համար
բանաստեղծութիւնը ո'չ մտաւորական խաղ է եւ ոչ ալ միջոց՝ զգա-
ցումներու յաւելեալ փրփուրը արտաքսելու: Իրեն համար, ինչպէս
ամէն ճշմարիտ ներշնչեալի, ան որոնումի եղանակ մըն է, ապահո-
վաբար միակ կարելին միատիքականութեան հետ եւ անկէ առաջ,
որով բանաստեղծը պիտի տիրանայ իր ամբողջական ինքնութեան:
Ինչ որ բաժանեալ էր եւ հակամարտ, պիտի միանան եւ միաձուլուին:
Օ՛ր անձանձիւր միութիւնը ուր միավանկ՝ կը միանան միտք ու հոգի:
Այս տեսակ աստիճաններ կը կրկնուին էջերու շարքին, միակտուր
վիճակի մէջ թէ ցանուցիր: Չենք գիտեր թէ հոգեկան եւ իմացական
ինչպիսի՞ դործողութիւններ կը կատարուին ի խնդիր բանաստեղծու-
թեան յայտնութեան: Այդ դործողութիւններուն ալքիմիային տեղեակ
չենք բնականաբար: Ինչ որ գիտենք, մերձաւոր է եւ անգոհացուցիչ:
Կարելի է սակայան ըսել, թէ բանաստեղծութիւնը տեսակ մը «անձ-
նասպանութիւն» է: Ես—ը կ'անհետանայ յուզումի ցնցումին ներքեւ,
որով նաեւ կ'անհետանայ տեսանելի աշխարհը: Ստեղծուած պարապը
կուգայ գրաւել Գեր-Ես—ը (sur-moi) որ ներոյժ խոյանք մըն է,
խզում—անջատում (arrachement): Առաջին շարժումը, որ կը զգացուի
Յ. Կ. ի բանաստեղծութեան մէջ, այդ զօրեղ խոյանքն է, որ
յատակօրէն կը խոստովանի երբ բանաստեղծը կ'ոգեկոչէ, զոր
օրինակ, Արծիւը,—

Ո՛վ սիգապանծ, սաւառնաթեւ վեհութիւն,
թեւերուդ քափը կշռական ու քեթեւ
Չունի՛մք քէպէտ — քայց երազն է գերիւզօր:

Մարդ էակին յամառ երազներէն մէկն է գոյութիւնը տիեզերական միութեան, հեռո՛ւն, բարձր տեղ մը, այդ կարծեցեալ լիութեան՝ զոր կը կոչենք Աստուած, ի չգոյէ լաւագոյն բացատրութեան մը: Բանը, բառը եւ տառը որ բանաստեղծէն դուրս կը հասին եւ միջոցին մէջ կը սփռեն դաշնաւորում մը, անոնք կը մասնակցին Միաւորին կազմութեան, եթէ յարմարեցան, ինչպէս բանալին կը յարմարի իր կղզանքին, տիեզերական անճառելի դաշնաւորումին: Քուրմը բանաստեղծ եղած էր միշտ եւ փոխադարձաբար: Իմանալի բանն է որ զանոնք բաժնեց իրարմէ, կասկածելի մուտքին առջեւ Գաղտնի Գիտութիւններու (ésoterisme): Անհրաժեշտ չէ որ հաւատացեալ ըլլայ բանաստեղծը, բառին ընթացիկ իմացութեամբ: Արդէն Յ. Կ. չի կատարեր նման խոստովանութիւն: Բայց երգը կը վկայէ իր մասին:

Այդ ե՛րգն է որ ընթերցողն առած՝ իր վայրասոյզ թէ դաշնալիքներուն մէջ, զայն մասնակից կը դարձնէ իր փառաբանութեան, իր ըմբոստացումին, իր հարսներդին, եւ կուտայ թրթռացումը կատարելութեան, այսինքն գեղեցիկին: Այս իմացումով, Եղիշէ Դուրեան, թէեւ կրօնաւոր՝ նուազ հաւատացեալ էր քան իր հանճարեղ եղբայրը Պետրոս: Այն ամէն ինչը զոր մենք կը ղետեղենք աստուածութեան ծիրին մէջ, ո՛չ առանց երկմտանքի, այնքան բարդ է որքան պարզ, ինչպէս այստեղ, սա երգին մէջ.

Սանձում է յոյգերն իր այստեղ Ուղղահայեաց նոնին
Ունկն դի՛ր, ունկն դի՛ր, բանաստեղծ
Բարդութեան պէս պարզ այս ոնին
Որ ծղրիթներ կ'օրրէ...

Աւելի երկար մէջբերում մը պիտի պարզէր բանաստեղծութեան բնոյթն ու տարողութիւնը.

Աշունն որ անցաւ ոսկեգօծ էր բոսոր,
Առաւօտները խնկում էին սերկեւիլ.
Վերջին միրգերը փաղեցին այսօր,
Թուփերին դեռ կան հատիկները բիլ
Մորմերի որ տրամութիւն են բուրում:
— Ես կթե՛լ եմ ամէն փաղցրութիւն
Եւ ամբարել եմ անբաժան լեզին —
Եւ արդ, ընդէ՞ր եմ տրտում.

— Ամէն հովի դէմ՝ հոգին առագաստ,
Եթէ կա՛յ հոգի,

Եթէ կա՛ն հովեր՝ հոգին է պատրաստ :
Եթէ գա՛ն հովեր՝ կը մեկնիմ անդարձ .
— Մնաս բարեալ ոչ ոքի :

Այս զմայլելի երգը կուտայ տպաւորութիւնը բացարձակ ազատութեան մը, որ լիութիւն է : Բանաստեղծը գտած է իր լիութիւնը դաշնակցութեան մը մէջ, որ տիեզերական կը թուի : Եղած է թէ՛ լիութիւն եւ պարապութիւն (vacuité) այսինքն՝ լայնածիր ընդունարան վերին պատգամներու, ներշնչում անուան տակ, եւ էութիւն անհեղեղ : Ընդունակ՝ ստեղծելու եւ ստեղծուելու, լեցուելու եւ պարպուելու : Համաձայն այն վարկածին, ըստ որուն ինչ որ վերն է, վարն է (Ce qui est en haut, c'est comme ce qui est en bas).

Դիտելի է որ, Ես-ին ջնջումը կը կատարուի, Յարութ Կոստանդեանի մօտ, ընդլայնումով եւ բացառաբար միայն կծկումով եւ խտացումով : Խտացումը իր լիութիւնը կը գտնէ խաւարին դէմ, որ ջնջումն է աշխարհի աշխարհանութեան, որ շքացումն է ձեւին եւ գոյնին, վերջապէս աշխարհ մը, ուր սեւ արեւը կը ճառագայթէ եւ որուն հոգեմաշ խողարկուններն են Պոտլէռ, Մալարմէ եւ ուրիշներ : Յ. Կ.ի բանաստեղծութիւնը կ'ողողուի տարբեր ճամբով, դէպի արեւը, որ երկրորդ երեսն է խաւարին : Բանաստեղծները որ ծաւալի են անհունի, կը տատանին երկու անկարելի բեւեռներու միջեւ, ամէն ինչին եւ ոչինչին :

Ճաճանչագեղ անձրեւ մը կը ցողուի Կոստանդեանի այն զմայլելի քերթուածներուն մէջ, ուր երկինքը լեցուն է ծիծեռնակներով, ուր համասիւիւռ է զիւ համերգը ճպուռներուն, ուր արեւախանձ Փրովանսի արշալոյսը կը բացուի խոր, տարածուն, լայնաչունչ, մի՛նչեւ անհունը : Ա՛յն անհունը, որուն խորութիւնը՝ խորութիւնն իսկ է բանաստեղծին սիրտին :

Եւ փա՛ռք յոյգին այս տօթակէզ եւ բարգաւառ
Որ ձուլուելով ծառին, ծաղկին
Օժտել է մեզ երազներով լուսաբաճանչ
Եւ հրաբորբ տենդով նախկին
Հիւքել հեշտանքն արարչագործ ու փառահեղ
Վայելքն անբաւ վաղվադակի...

Կոստանդեանի քնարը բազմալար է : Կշռոյթը կը փոխուի ըստ կամս : Ահաւասիկ տրամաթախիծ եղերերգին առաջին տունը .

Հովե՛ր, հովե՛ր որ անհնար
Գիտէ՛ք լարել որպէս ֆնար

Ամէն մարմին եւ հոգի.—
Արդ յոյգերով հոգեգալար
Անշարժութիւնն իմ բազմալար
Կ'ուզէ՛ք դաշնել աղօթքի...

Տրտմութիւնը չէ սակայն որ կը բնորոշէ ժողովածուն, այլ տարբեր հոսանք մը, որ խորունկէն կը թափանցէ անոր ամէն մէկ տողին, եւ որ կարելի է կոչել բարձրագոյն իմաստութիւն: Քաղցրաթթու պտուղ, որ կեանքի խոր մտերմութիւնը միայն կը պարզեւէ: Կոստանդեան նման է այն քնարերգականերուն որոնք զինքը կանխեցին, Դուրեանի, Պէշիկթաշեանի, Մեծարենցի, սա տարբերութեամբ, որ պոլսահայ մեր տարաբախտ երիտասարդներուն ապրումը չեղա՛ւ մարմնական ապրում, այլ հոգեկան: Անոնք չգրկեցին հոմանունի մը, կողակից մը կամ խայտուն որդիներ: Յարուժ ապրա՛ծ մէկն է: Գինիի շիշը առջեւն է, երբ կ'երգէ վասն Գինովութեան: Ամէն պարագայի, Յ. Կ. կը խօսի որպէս մէկը, որ տեղեակ է խնդրին.

Թող օրերն այս յանդուգն յորդե՛ն,
Անցնեն ժամերն ահագնաշեշտ.
Ես անցած, անցած, անցա՛ծ եմ արդէն
Ուղիներով անիրաժեշտ...

Անհրաժեշտ չէր որ մեր կեանքի ուղին վերածուէր տարադրութեան գողգոթային, բայց քանի որ այդպէս եղաւ, մենք պիտի լսենք բանաստեղծին եղերերգը, ուր չեն յաջողիր մէկգմէկ չէղոքացնել ժպիտ եւ արտօսը: Անյիշատակ քերթուածին մէջ կը լսուի արձագանգը (բոլորովին բացառաբար) Ափոլինէրի (La chanson du mal-aimé).

Ես մի օր մտայ Անի
Որ ցաշարան էր անբակ...
... Յիշում եմ անյագ բերկրութիւնը մեր
Երբ երգում էինք « Հայաստան »
Եւ շնչում էինք երկինք ու արեւ.
Բայց ժամերն անցնում էին շուտով
« Մայր Արափսի ակերով »:

Այս Հայաստանը Սփիւռքահայուն ոգեկան հայրենիքն է, որ արմատ չունի: Եւ որովհետեւ չունի, ոչ ոք կրնայ զայն ընել արմատախիլ.

Զի ոչ մի յոյգ եւ ոչ մի սէր,
Ոչ վեհագոյն վայելչութիւնն այս վայրերի

Եւ շոայլուած ոչ մի շնորհ,
Ոչ մի հանգիստ ու ապաստան,
Պիտի յուսան որ մոռանամ քեզ իմ կրօն,
Որ ուրանամ քեզ՝ Հայաստան...

Մասնաւորաբար համբուրելի է Յարութ իբրեւ անգուղաւան երգիչը սիրոյ, իբրեւ ներշնչեալ տաղասացը սիրոյ անսպառ պարգեւներուն: Ան կ'երգէ անճառելի գեղեցկութիւնը կանայցի մարմնին, անոր բուրումնաւէտ պտուղներուն եւ բերքառատ դաշտերուն: Բանաստեղծական պատկերները իրարու կը յաջորդեն իր գրիչին տակ, կը շփոթուին, կը բխրեղանան եւ բոցեղէն սիւնը կը մնայ գեղուղեշ, յանձնուած եւ անսպառ, կարկաչուն եւ փոթորկայոյզ: Թրթռուն մատներով կը կերտէ արձանը գեղեցկութեան, այնքա՛ն մօտէն, այնքան գիտակից քնքշութեամբ, որ կը թուի չհսկիլ «սիրասուն սիրականին»: Հլու թէ կախարդ՝ կինը կ'անցնի երկնքի վրաններուն ներքեւ, ուր տեղ չունի ոչ մէկ վաւաչոտութիւն: Ուրեմն փա՛ռք՝ սարղուած առաջաստին:

Յուզիչ է ծաղիկը գարնան,
Յուզուած է միրգը հասուն.
Ծաղկունքն ե՞րբ միրգ կը դառնան
Սիրական իմ սիրասուն...
... Կա՛ց, անհամբեր պարմանի՝
Այստեղ քաֆուն ստուերներ կան քեզ համար
Դալարագեղ ծաղկոց փաղփուն ծիրանի
Եւ լուսադիւր հեշտանքների պէս պայծառ
Սիրականիդ ստինքները հովանի,
Բեղո՛ւն, բեղո՛ւն երջանկութիւն քեզ համար...

Բանաստեղծի բնազդը չի խաբեր: Գլխադիր գեղեցիկը անպայման կ'անցնի կնոջմէ: Կրօնքը, որ ամէն բան գիտէ (երբ գիտէ) գիտէ նաեւ թէ Բարձրեալին ճամբան կ'անցնի Կոյսէն:

Յարութ Կոստանդեան մեղի եկած էր Պարսկաստանէն, ճշդիւ՝ Նոր-Ջուղայէն, երբ դեռատի էր տակաւին: Երկար տասնամեակներու կենակցութիւնը մեր լեզուին հետ, իր արեւելահայերէնը օժտած է անհրաժեշտ հարստութեամբ: Իր լեզուին մէջ ներկայ է մեր աստուածախոյզ գրաբարը, որ չարականի եւ խունկի բոյր մը կուտայ քերթուածներուն: «Գիրք Ողբերգութեան»ը անծանօթ չէ հեղինակին: Այսպէսով ստեղծուած է գրաւիչ լեզու մը, իսկապէս ինքնատիպ: Բանաստեղծական լեզուն միշտ օտար լեզու է, որոշ տեսակէտով:

Արեւելահայերէնը ըլլալով երերուն եւ խախուտ լեզու, Յ. Կ. ի քերականութիւնը գէշ վայրկեաններ կ'ապրի գիրքին մէջ: Այս պարագան ոչ միայն չի վնասեր, այլեւ կը նպաստաւորէ բանաստեղծութիւնը: Արուեստը գիտէ օգտագործել խոչընդոտներ, իր մէջ լուծելով կամ շրջադարձելով զանոնք: Կարեւորը այն չէ թէ բառերը եղած են կապակից թէ ոչ: Բաւական է որ ներքին երակ մը զանոնք իրարու զօդէ, այսինքն թէ բառերը իրարու հետ պառկին երկուքով, երեքով, եւ արձակեն բոցակէզ հեւք մը: Գերիրապաշտները կ'ըսէին « Les mots font l'amour ».

Յարութ զիս յուզեց, վերակոչելով մեր անմոռանալի Մոնփառնասը, որուն հաւատարիմ երկրախոյզներն էինք: Անոր պողոտաները, որ սալարկուած էին աստղերով եւ թակարդներով, չափեցինք եւ չափչափեցինք երկար գիշերներ, երբ տակաւին չէին մարած ջահերը եւ չէր պատռած կեդրոնի վարագոյրը: Պէրպէրեան վարժարանէն ի վեր, Յարութ երկրորդ վայելչագեղ բանաստեղծն էր որուն կը ծանօթանայի, առաջինն ըլլալով Մատթէոս Զարիֆեան: Մատթէոս թէ Յարութ իրենց գրականին մէջ ունէին մագնիս մը որ կիները իրեն կը քաշէր: Հիւսիսի ոսկեծամ աղջիկները կը դառնային մեր գեղադէմ բանաստեղծին շուրջ, ինչպէս արեւածաղիկը՝ ընդդէմ երկնքի աստղին: Անոնցմէ մէկը ներկայ է միշտ, քերթուածի մը ցանցին մէջ — «Զիւնասպիտակ Նորվեկուհին»:

Ես աւարտեցի: Խօսքը կուտամ հրատարակիչներու նոթին, որով կը բացուի ժողովածուն: Կ'ընդօրինակեմ անոր վերջին սլարքերութիւնը, աւելորդ համարելով որեւէ յաւելում:

«Այս հատընտիրը, որուն ձեռագիրները ձեռքէն խլելու բախտն ունեցանք, կը հրատարակենք անխառն հաճոյքով՝ ի ցնծութիւն արուեստն ու բանաստեղծութիւնը սիրող հոգիներուն եւ ի փառս հայ գրականութեան»:

ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ

27 Յուլիս, 1974 (*)

(*) Շահան Շահնուրի վերջին գրութիւնը:

Վերջին նահանգը

Հանդիստ իր տառապած ոսկորներուն, իր հոգիին, իր տառապած Հայութեան: Հասած է հիմա հոն՝ ուր «Նահանջ»ը կանգ կ'առնէ: Պիտի մնայ «Երգ»ը:

Նահանջողը այսօր մեր ամբողջ արեւմտահայ դրականութիւնն է, որուն երկրպագուն էր Շահան Շահնուր: Գիչերուն տրուած էր արժանիքը հայ դրականութեան անդաստանին դիմաւոր դարպասէն ներս մտնելու: «Նահանջը առանց երգի»ն հանդիսացաւ իր վկայականը՝ բազմելու համար այն Պանթէոնին մէջ, որ վերապահուած է իսկական արժէքներուն:

Արեւմտահայութիւնը կրնայ սլարծենալ իրմով: Իր կողքին քիչեր լաւագոյնս ապրեցան սփիւռքն ու անոր դաշկոտ ապագան: Ոչ մէկ գիրք աւելի այժմէական մնաց՝ որքան իր «Նահանջ»ը քառասունեւեկեց տարիներ ետքն իսկ:

Յարգանքը, զոր կը տածէր հանգէպ հայ գիրին եւ դրականութեան, դարձուցած էր զինքը ժլատ՝ իր արտադրութեանց մէջ: Կը գրէր՝ երբ ըսելիք ունէր: Որչափ հեռացաւ հայրենիքէն, որքան բացուեցաւ իմացական անջրպետը սփիւռքի եւ հայրենիքին միջեւ, որչափ տարածուեցաւ սփիւռքը՝ վերածելով մեր յոյսերը աղօտ պատկերներու, Շահան Շահնուր զգաց որ մայրենիքը միակ փրկարար կայծն է՝ ուկիւնոսի յորձանքներուն մէջ նետուած վերջին լաստը, հայրենագուրկ բազմութիւններուն վերջին լոյսը: Փարեցաւ անոր կիրքով. ծառայեց անհուն գուրգուրանքով ու խոր աղնածանքով:

Այսօր սուգի մէջ է հայ մշակոյթը ու սգաւոր մանաւանդ անոնք՝ որոնք համոզուած են թէ սին պոռոտախօսութիւններով ու աժան իմաստակութեամբ չէ որ իմաստ կը զգենու սփիւռքի մեր տարապայման գոյութիւնը, այլ մշակոյթով:

Սուգ ու արցունք մեր աչքերուն՝ երբ կապարի ծանրութեամբ նստած է մորմոքը մեր սրտերուն մէջ: Ահաւոր հեռանկար մը, իր միապաղաղ տափակութեամբ կը պարզուի մեր աչքերուն եւ կը զգանք որ այլեւս անկարող պիտի ըլլանք «Երգ» մ'իսկ հիւսելու մեր

աներկբայ նահանջին համար: Շահան Շահնուրի մահով որակն է որ
կը մեկնի ու քանակը, աւա՛ղ, կը մնայ ու կը ծաւալի: Շահան Շահ-
նուրի անդարձ մեկնումով, երբն է որ իր նուրբ ու ազնիւ մեղեդիով
խոյս կուտայ ու կը մնայ ժամերգութիւնը՝ իր ձանձրացուցիչ
միօրինակութեամբ:

Շահան Շահնուրի մահով, սփիւռքը կը կորսնցնէ իր դրազէտը:
Զօհրապէն եւ Օտեանէն ետք, շարունակել բարձր պահել Արեւմտա-
հայ Գրականութեան ու մասնաւորաբար Կ. Պոլսոյ մէջ դարբնուած
ոճն ու ոգին դործ մըն էր՝ զոր կրնար շարունակել լաւագոյն դրիչը
միայն: Անգուգական այդ դրիչն է որ կը փշրուի այսօր, կ'անէանայ:
Գրիչ մը որ քառասունեւեց տարի առաջ, ի տես կորսուող Հայու-
թեան, կը մարդարէանար, գրելով հետեւեալ տողերը. «...Պարպուե-
ցաւ Հայոց եկեղեցին, Պռլիս մեկնող նամակներուն քիւր պակսեցաւ
ու անտեղ մայրեր լացին»:

Փարիզի դորչ սալայատակներուն վրայ թափած մեր արցունք-
ները անկասկած պիտի չզուլացնեն իր տառապած հոգին: Բայց եւ
այնպէս, երբ իրողութիւնը միշտ ցուրտ պիտի մնայ ու աւելի չեղ-
տուի, իր յիշատակը դոնէ՝ երբ նահանջողները պիտի հեռանան
այլեւս՝ քիչ մը ջերմութիւն բերէ մտահոգ հոգիներուն:

ԱՌԼԷՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

1974 Օգոստոս 23

Սիրելի Շահնուր,

Եւ ահաւասիկ վերջին նամակս, զոր պիտի չստանաս: Այլեւս երբեք նամակ պիտի չստանաս: Ոչ ալ թերթ: Ու հոս է, հաւանաբար քո մեծագոյն զրկանքդ, այսօր: Այցելունքը կրնան չատնալ, փէռ-լաշէղը աւելի մատչելի է քան այն բոլոր հանդերձանները ուրկէ անցար, գիտես ասիկա, դուն, որ երկու տարի առաջ, Մեռելոցի այս նոյն առաւօտը, հեռաձայնեցիր ինձի ու ըսիր. — «Երանի՛ թէ դե-րեզման մը ըլլայի»: Չհասկցայ ու հարցուցի. — «Ինչո՞ւ»: Անողոր էր պատասխանդ՝ «Այցելու կ'ունենայի» ըսիր: Չանդրադարձար թէ որքա՛ն ազդուեցայ: Բայց չաբաթ մը ետք, ճամբայ ինկայ ու եկայ: Այդ խօսքէդ ետք, չէի կրնար չդալ: Հիմա, դերեզման մըն ես: Ու այսօր, գուցէ այցելունք ունենաս: Բայց, ներէ՛, սիրելիս, ես պիտի չդամ: Ամէն օր կրնամ դալ, բայց այլեւս երբե՛ք, Մեռելոցի ա՛յս օրը:

Կը յիշե՞ս մեր վերջին ճամբորդութիւնը: Հինգշաբթի, Օգոստոս 22: Ժամը չորսն էր ու առաւօտը դեռ սեփ-սեւ, նման կառքին որով եկար դիւս առնելու՝ Հով-Արմէնիէնի դրան առջեւ: Դուն պառկած էիր փակ տուիի մը մէջ ու միասին ճամբայ ելանք: Կը զգայի՞ր թէ մօտդ եմ: Չեմ դիտեր: Ծոցդ դրած էի քո վերջին դրութիւնդ «Բայց Երազն էր Գերհզօր» ու կ'երթայինք պարապ կառուղիին վրայ:

Մէկ տարուան մէջ, երրորդ անգամն էր, որ միասին այս ճամբան կը բռնէինք: Քանի մը չաբաթ առաջ, կրկին քեզի հետ հոսկէ կ'անցնէինք բայց այն ատեն փառաւոր կարմիր կառքով մը, ու լուռ չէիր, ինչպէս այսօր: Կը խօսէիր, կը դիտէիր, կը խնդայիր, կը կատակէիր, փորձելով ուշադրութիւնս ցրուել, որպէսզի աչքէս վրիպի թէ ծխիկ մը կը վառես:

Իսկ անցեա՞լ տարի: Հիւանդատար կառքով մըն էր, Տէ-էս մը, ինչպէս պահանջած էր բժիշկը, որպէսզի ցնցում չըլլայ: Զուարթ էիր, նոյնիսկ մեզի ընկերացող բժիշկին ներկայութիւնը դուշակել չէր տուած թէ վիճակդ ծանր է: Սա չափը միայն դիտէիր թէ դոր-ծողութեան հարց մը կայ ու Փարիզ կը փոխադրուէիր որպէսզի՝

կա'մ չըլլաս, կա'մ ապահով պայմաններու մէջ ըլլաս: Կը մաղթէիր որ չընեն, բայց ձայն չէիր հաներ: Յերեկին կեցանք ճաշի համար ու քեզի բերի առանց աղի միս մը, ու առանց աղի սալաք մը: Գէշ տեսակէն բարկացար ու «Ձե'մ ուտեր» պատգամեցիր, կտրուկ ու վերջնական: Գաւաթ մը Պօթօլէ եւ կտոր մը քամանակ մը պահանջեցիր: Չբերի ու պահ մը ես ալ բարկացայ: «Սերդուլթիւն չեմ սիրեր» ըսիր ու չկերար: Ի՞նչպէս խոստովանէի քեզի թէ մեկնումէն առաջ բժիշկը ըսած էր.—

« Vous n'arriverez jamais jusqu'à Paris, il va vous claquer entre les doigts ».

Ի՞նչպէս խոստովանէի քեզի, թէ երբ ընկերացող բժիշկէն արտօնութիւն ուղած էի սլուտ մը պանիր ու քիչ մը դինի տալու քեզի, խելացին սապէս պատասխանած էր՝ «նման պարադալ մը ունեցանք անցեալները, մարդը՝ հիւանդանոց մտնելէն առաջ, ուր դործողութիւնը պիտի ըլլար, լաւ մը կերաւ ու մեռաւ»:

Ու շարունակեցինք մեր ճամբան: Մօտ ժամ մը «քէն» ըրիր ու յանկարծ հարցուցիր. «Հապա, եթէ մեզ հիւանդանոցը չառնե՞ն»:
Չարմացած նայուածքիս, անմիջապէս պատասխանեցիր.— «Ինծի՛ պատահած է»:

Ես այսպէս ետ դացած էի, երբեմն տարի մը, երբեմն քանի մը շաբաթ: Կառքը կ'երթար արաբ, քաղաքներու անուններ՝ էքս-ան-Փրովանս, Մարսէյ: Շարժաւարը շատ մեռել փոխադրած էր, բայց երեւի զգաց թէ ա'յս մէկը ուրիշ էր, ու հարցուփորձի սկսաւ: Ի՞նչ կրնայի ըսել: Ի՞նչպէս բացատրէի սա դաւառացի պարզ տղուն, որ կը խոստովանէր թէ նոր կ'իմանար որ «Հայ ըսուած բան մը կայ» ու աւելի կը զարմանար, երբ կը ճշդէի թէ «Հայաստան ըսուած ալ բան մը կայ», որ դուն «Պճեղ մը Անոյշ Սիրտ»ը դրած ես: Չկրցայ ու մէկ խօսքով դոհացայ. «Գիտցէ՛ք թէ Սփիւռքի մեր վերջին մեծ դրագէտը կը փոխադրէք»: Ու լռեցի:

Ես կը նախընտրէի քեզի հետ խօսիլ. այսինքն քեզի հետ լռել:

Առաւօտը կը սկսէր բացուիլ: Մշուշոտ արեւ մը կը սկսէր բարձրանալ, դեռ վարանումով: Չամլըճայի առաւօտը չէր: Թէեւ օրը կ'ուղէր գեղեցիկ ըլլալ, բայց ես այնքա՛ն տխուր էի, այնքա՛ն տխուր: Լաւ որ չտեսար: Ո՞ւր կ'երթայինք, այսքան արագ, այս ամայի, այնքան սիրած ճամբաներէդ: Քեզ ո՞ւր կը տանէի, այս անգամ: Փոս մը:

Ու յանկարծ վարորդը մեր լռութիւնը կը խղէր: Չէր համակերպեր լռութեան: Այլեւս գիտէր թէ սովորական փոխադրութիւն մը չէ, քիչ մը շուարած էր ու կը վախնար որ ձախաւեր բան մը կ'ըսէ: Ա՛յնքան զգոյշ էր, որ պարզ է, միայն ձախաւեր բան մը

կրնար ըսել: «Գիտէ՞ք, Տիկին, այս տաքերուն, շատ լաւ աշխատեցանք, չէինք հասնիր, ամէն օր կաթուած, սրտի տաղնապ, ծովի արկած, արեւահարութիւն: Փաթրոնը ստիցուեցաւ նոր պաշտօնեայ առնել, երէկ, ձերինին հետ, չորս հատ ուրիշ դադաղի զետեղում ունէինք»:

Ու յանկարծ կը լռէր, անդրադառնալով, որ սխալ մը դործած էր: Ու ճամբան կ'երկարէր մեր առջեւ, անսահման: Օդոստոսեան այս օրը, դեռ ոչ ոք վերադարձի ճամբան բռնած էր ու դրեթէ մի-նակ էինք: Ես կրկին ետ կ'երթայի: Քանի մը օր առաջ էր միայն: Պառկած էիր, կաթուածահար, եւ ուղեցիր որ քեզի ընթերցում ընեմ: Բերած էի վերջին նամականիդ՝ երկու «Նայիրի» եւ մէկ բացիկ, զոր ստորագրած էին՝ Յարութ, Զուլալ, Բարդէն ու Փօլատ եւ որ քեզ այնքա՛ն ուրախացուց: Ուղեցիր որ կարդամ «Նայիրի»-ի տպած Զօհրապի նամակները: Վարանեցայ, բայց շատ պնդեցիր, «հրահանգեցիր» ու սկսայ կարդալ, բայց ի տես անչափելի յուզումիդ, կեցայ: «Շարունակէ՛» պոռացիր: Այո՛, պոռացիր:

Ամբողջ Եղեռնը կը տողանցէր աչքիդ առջեւ: Աւարտեցի ու թերթը մէկ կողմ նետեցի, բայց որովհետեւ աչքէդ բան չէր վրիպեր, ըսիր. «Շարունակէ՛, ետե՛ւն ալ կայ»: Շարունակեցի ու երբ վերջացուցի, դուն դացիր Պոլիս, Սկիւտար, յիշեցիր սերունդը որ չկայ: Ահաւոր էր տառապանքդ ի տես Արեւմտահայութեան նահանջին, Արեւմտահայութեան վախճանին: Նեղուեցար որ չէի արտատպած «Մարմարա»-յի մէկ փոքրիկ դրութիւնը նուիրուած Սկիւտարի: Ձէի տեսած ու ըսիր անմիջապէս. «Գնա՛ սենեակս, դարանը բաց, վերը, աջին, դիրքերու վրան պահած եմ»: Զարմացած երեսդ նայեցայ, քիչ մը ժպտեցար, դուն ալ ուրախ՝ որ յիշողութիւնդ իսկ չէր դաւաճանած: Յանկարծ աղէկնալ ուղեցիր, դուն որ օրերէ ի վեր մահ կը բաղձայիր «Ըսելիք ունիմ, գրելիք ունիմ» ըսիր յուզուած, անշարժ ձեռքդ ցոյց տալով:

Ուղեցի քեզ միտթարել ու շատ ձախաւեր բան մը ըսի. — «Աթա՛ն աղատեցար»: Շշմած նայեցար, ու հարցական ըսիր. «Աթա՞ն աղատեցայ»:

Դժուար է խելացի խօսք մը ըսել սիրելի անբուժելի հիւանդի մը, բայց այսքան յիմարութեան չէիր սպասեր: Անմիջապէս փորձեցի սակայն կացութիւնը փրկել, աւելցնելով. — «Անշո՛ւշտ, խելքդ գլուխդ է, յիշողութիւնդ տեղը, լաւ կը խօսիս, գիտե՞ս ընդհանրապէս կաթուած ունեցողները զուրկ են այս ամբողջէն»: Անմիջապէս վերադարձաւ շահնուրեան հիւմուրդ, ու ըսիր. «Ե՛ս ատանկ ապուշու-թիւն կ'ընէի՞»:

Վարորդը կրկին ընդմիջեց մեր լուռ խօսակցութիւնը: Բացակայ

էի երբ մարդը սկսաւ կրկին հարցումներ ընել: Առիթ էր, կ'ուզէր «զարգանալ» ու վերադարձին պատմել իրեններուն.— «Գիտէ՞ք, Հայաստան մը կայ եղեր, հոն Կովկասի մէջ, Թուրքերը բոլոր Հայերը չեն կրցեր ջարդել, անոնց կէսը դուրսն է, կէսը ներսը, դրապէտ ալ ունին եղեր, որ ոչ միայն հայերէն, այլեւ ֆրանսերէն ալ կը դրէ»:

Ամէն Հայ, Սփիւռքի մէջ, պարտի շալկած տանիլ իրեն հետ Հայոց պատմութիւնը: Ի՞նչ հասկցաւ չեմ գիտեր, կարեւոր ալ չէ, մարդուն խօսեցայ Երեւանէն, Սեւանէն, բայց նաեւ՝ Անիէն ու Աղթամարէն, եւ չմոռցայ Արարատը: Ու չմոռցայ «Մեր Հողերը»: Յետոյ կրկին լռեցի, հասկցուցի թէ զիս թողու քեզի հետ ու չխանդարէ մեր այս վերջին հանդիպումը:

Ես կրկին ետ կ'երթայի, Ֆրէժիւսի հիւանդանոցը: Կ'ըսէիր թէ նոր գրութիւն մը կը պատրաստես, որ արդէն դրած ես մտքիդ մէջ: Խորագիրն է «Բացիկներ», «չորս հատ են, ըսիր կարճ» ու պատմեցիր առաջինը: Մե՛ղք որ չկրցար գրել: Յետոյ յանկարծ, կրկին ընկ՝ ճուղեցար ու տխուր, շա՛տ տխուր բաներ ըսիր «Ի՛նչ աղէկ կ'ըլլար, զիս դազաղը դնէիր ու վաղը հետդ տանէիր»: Ահա, դերեր եմ դազաղը, ու կը տանիմ:

Այնքա՛ն արագ կ'երթար կառքը, այնքա՛ն պարապ էր ճամբան, որ կանուխ հասանք Փարիզ: Մեռելատան պաշտօնեաները մեզի կը սպասէին եկեղեցւոյ դուռը ժամը երեքուկէսին, ու մենք Փարիզի դուռը հասանք ճիշդ 12ին: Վարորդը շուարած երեսս նայեցաւ.— «Ի՞նչ պիտի ընենք, հիմա»: Ես ալ շուարեցայ ու յանկարծ որոշեցի վերջին անգամ մը քեզ խմբագրատուն տանիլ: Այնքա՛ն կը սիրէիր խմբագրատունը որ վստահ էի թէ դո՛ւ կ'ըլլաս: Հասանք խմբագրատուն ու հոն մնացինք շուրջ երկու ժամ: Յետոյ դացինք եկեղեցի:

Ճիշդ երկու ամիս առաջ, քիչ մը աւելի, երբ Փարիզ էիր, կրկին եկեղեցի դացած էինք, այդպէս փափաքած էիր, Հոգեդալուստի այդ առաւօտը, երբ ես կը պատրաստուէի գնումի երթալ: «Եկեղեցի տա՛ր զիս» ըսիր: Ու դացինք: Շատ կանուխ էր ու եկեղեցին դրեթէ պարապ: Շատ տխրեցար, պատարագը չէր սկսած ու տփույն ժամերգութիւնը գէշ ազդեց վրադ: Յանկարծ «մեկնի՛նք» ըսիր ու մեկնեցանք: Փորձեցի արդարացումներ գտնել, ըսել թէ ժողովուրդը ուշ կուգայ: Զէիր կրնար համոզուիլ, պարզ է, վասնզի գիտէիր, աւելի քան ոեւէ մէկը թէ երբ եկեղեցիներն ալ կը պարպուին...:

Այլեւս հանգիստ ես հիմա: Գանի մը տարի առաջ, վարսնումով ուզած էիր հասկնալ ինձմէ թէ արդեօ՞ք Սէն Ռաֆայէլի գերեզմանատունը կը թողում քեզ: Երբ կատակելով պատասխանած էի. «Ո՛չ, սիրտդ կը նեղուի, գիտես Փօլ Յոռի խօսքը՝ Փէռ-Լաշէզ կ'ուզեմ թաղուիլ, որովհետեւ հոն է որ ամէնէն շատ ծանօթ ունիմ, քեզ

Փեռ-Լաչէզ կը տանիմ»։ Սիրտդ հանդստացաւ այլեւս։ Աւելի առաջ երբ փարիզ եկած էիր, դարնան օր մը ուզած էիր այցելել։ Գացած էինք նախ Շ.ին (հիմա Շ.երուն) շիրիմին, ապա Անդրանիկին, Էլիւառին եւ Ֆէտէրէներու Պատը։

Մեռելոց է այսօր, Շահնուր, ու ես դերեղման սլիտի չգամ։ Թոյլ կուտա՞ս որ ըսեմ՝ զիս կը հասկնայ այն մարդը, որ երբ իր առջեւը նայի, կը տեսնէ նոյն բանը՝ փոս մը։

Ու նամակս կը վերջացնեմ, ինչպէս անցեալին, հայերէն աննման բառով մը, որ երբեք այսքան իմաստ չէր ունեցած ինծի համար՝
Կարօտով՝

Արփիկ (*)

1974 Նոյեմբեր 1

(*) ԱՐՓԻԿ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Տոկալու համար՝ վաղը

Ապրիլեան յիսնամեակը եւ Ֆրանսայի մէջ՝ առաւելաբար 68ի Մայիսեան դէպքերը, պատճառ եղան, որ հայ երիտասարդութիւնը իր ազգային կոչումը փնտռէ եւ փորձէ զայն գտնել իր Դատին մէջ: Բոլոր հարցերու քաղաքականացման ձգտումը որ երիտասարդութեան գլխաւոր յատկանիշը դարձաւ ընդհանրական ձեւով, բնականաբար հող պիտի մղէր հայ երիտասարդութիւնը:

Հիները խանդավառութեամբ ողջունեցին այդ եկող սերունդը, որ տրամադիր կը թուէր, իր կարգին, շալկելու իր պատմութիւնը, որուն սակայն շատ ալ ծանօթ չէր: Ուրախ էր, որ նման Պաղեստինցիներու, ինք ալ հողեր ունէր պահանջելիք: Ու երկրէ երկիր, անդլիսիս, Ֆրանսիս, սպանիս, իտալիս, գերմանիս հայ երիտասարդներ, յապաղումով, եկան տէր կանգնելու իրենց դատին: Ասոնց մեծ մասը անծանօթ էր իր լեզուին, իր մշակոյթին, իր դրականութեան, մէկ խօսքով՝ իր քաղաքակրթութեան եւ ճիշդ չթափուեցաւ որպէսզի նախ ձեռք ձգէ այդ ծանօթութիւնը, որպէսզի իր հետաքրքրութիւնը մակերեսային ու վաղանցուկ բնոյթ չկրէ, այլ հիմ ունենայ, ենթահող ունենայ: Բախտաւոր է անշուշտ Մերձաւոր Արեւելքի երիտասարդութիւնը, որ հնարաւորութիւն ունի, ընդհանուր ուսման հետ, առնել նաեւ հայեցի դաստիարակութիւն: Ու այս երիտասարդներէն կ'ակնկալուէր մանաւանդ, որ Եւրոպա թէ Ամերիկաները երբ կ'երթան որպէս պաշտօնական թէ անպաշտօն առաքեալներ, տային իրենց առածը անոնց՝ որոնք զրկուած էին: Բայց ի՞նչպէս բացատրել որ յաճախ ասոնցմէ ոմանք կ'ըլլան սուաջին անձնատուր եղողները, տեղի տուողները, քարոզելով թէ լեզուն նախապայման չէ, լեզուն կենսական չէ, քիչ է մնացեր որ ըսեն՝ լեզուն աւելորդ է: Կարելի է եղեր հողիով Հայ մնալ եւ պէտք չէ պահանջել այդ երիտասարդներէն, որ նախ իրենց մշակոյթը սերտեն, վասնզի կրնան խրտչիլ ու ձգել երթալ:

Երեւակայե՞նք պահ մը, թէ անհրաժեշտ ըլլայ, եւ անհրաժեշտ ալ է՝, իրարու քով բերել այս հոգիով հայ երիտասարդները պարզ

մտքերու փոխանակութեան մը համար, Հայ Դատի շուրջ: Ի՞նչ հասարակաց յայտարար պիտի ունենան այս «աշխարհաքաղաքացիները», որոնք նոյն լեզուն չեն խօսիր, երբ արդէն մտայնութեամբ այնքան հեռու են իրարմէ, ենթակայ ըլլալով տարբեր միջավայրերու:

Հայ Դատը միայն հողային պահանջ չէ: Մեր Դատը՝ է՛ նաեւ լեզու՛, է՛ նաեւ մշակո՛յթ, մեր Դատը մեր քաղաքակրթութեան պահպանումն ու պաշտպանութիւնն է: Ու եթէ Հայ երիտասարդը ասիկա չըմբռնէ, այսօրուան իր հետաքրքրութիւնը առժամեայ ժամանց մը կը դառնայ միայն ու ոչ մէկ բան կ'ունենայ փոխանցելիք, ի՛ր կարգին, իր դակին: Երբ ի՛նք, այսօ՛ր չի լսեր ձայնը բանաստեղծին որ կ'երգէ՝

«Եղեգնեայ գրչով, երգեցի փառքեր,
Քեզի՛ ընծայ, իմ հայրենիք»,

Ի՞նչ պիտի ունենայ ըսելիք իր որդւոյն, որ իրմէ «բարի լո՛յս» մը անդամ չէ իմացած:

Մենք որ, թէեւ բոլորովին նոր չենք, բայց չենք նաեւ բոլորովին հին, ու ծնած ենք լալրծուն պողոտաներու վրայ, չենք հաւատար նման սերունդի մը առաքելութեան, տոկալու համար՝ Վաղը:

«ՅԱՌԱՋ»

1975 Յունուար 15

Message

Je me souviens très bien que, même dans l'horreur de la première guerre mondiale, la tragédie arménienne de 1915 a soulevé en moi une profonde émotion. Le mot génocide n'avait pas encore cours à cette époque, mais j'ai senti alors tout ce qu'il a signifié plus tard. Et c'est de tout cœur que je m'associe à la commémoration de ce soixantième anniversaire tragique.

JOSEPH KESSEL
de l'Académie Française

24 Avril 1975

Si un jour...

Je remercie HARATCH de m'ouvrir les colonnes de son journal et me permettre ainsi de m'exprimer en toute liberté. Je m'excuse auprès des amis arméniens que je vais décevoir, certain que d'autres seront de mon avis sans l'avouer implicitement.

Lorsque mon père me parlait des assauts de la cavalerie ottomane dans la région d'Eskichéhir, sa voix s'enflait et il ne m'épargnait aucune description, fut-elle la plus horrible. J'ai vécu ainsi l'extermination de plusieurs familles avec un luxe de détails que je ne peux oublier. Quant aux miens, leur destin ne fut pas moins tragique. Mon grand père fut exécuté par une troupe de cavaliers alors qu'il s'enfuyait du village d'Eskichéhir avec une Arménienne cachée dans sa voiture. C'est en apprenant les circonstances horribles de leur mort à tous les deux que se réalisa mon premier contact avec la réalité arménienne, maillon d'une chaîne qui me tient soudé par le cœur à ce peuple que j'aime et respecte et que mes fréquentations d'adolescent sont venues renforcer.

Je sais qu'il est impossible d'oublier, encore moins de pardonner. Je sais que cette blessure du million et demi de morts n'est pas encore cicatrisée. On ne peut demander à ceux qui ont été mêlés directement à cet horrible drame d'anéantir de leur mémoire les images qui peuplèrent leur enfance. Je sais aussi qu'il existe à Istanbul — à Taksim je crois — un monument à la gloire de Talaat. Nous en sommes toujours à attendre de la part d'une personnalité turque (du monde des arts ou de la politique) une déclaration de repentir. Je n'ose parler d'un geste comme celui qu'accomplit le chancelier Brandt à Varsovie. Un jeune Arménien avec qui je m'entretenais de la chose me répondit : comment voulez-vous que les Turcs regrettent ce « qu'il n'ont pas fait »... Et puis il y a Chypre. J'ai eu dernièrement l'occasion de voir des reproductions d'affiches de l'armée turque représentant — sous le regard souriant de M. Ecevit des soldats d'élite fonçant sur l'ennemi chypriote. Comme si la guerre sainte allait se rallumer. Dans ces conditions comment

s'en sortir ? Nos régimes actuels sont incapables de résoudre ces problèmes. Ce qui se passe au Moyen Orient le prouve. Le nationalisme cultive la haine et ce, sous quelque régime que ce soit. Il manipule les hommes au lieu de les épanouir. Ce qui s'est passé en Turquie est le fait de ce nationalisme moderne qui manipula les populations, comme il les manipule encore aujourd'hui. Cela sous de fallacieux prétextes, que ce soit l'anti-christianisme ou l'anti-communisme. Les dirigeants des grandes puissances n'ont pas intérêt que les peuples s'entendent et se comprennent car ils tirent leur substance de la discorde de ces peuples soit en les utilisant pour leur politique, soit en les saignant aux quatre veines de leurs richesses.

Il n'y a pas si longtemps encore j'ai tenté de rassembler autour d'une table et devant un café six personnalités turques, grecques et arméniennes — je tairai leur nom puisque la chose ne s'est pas faite — Nous aurions pu engager, sans haine, la conversation. Voir ensemble ce qu'il est possible de faire pour sortir du ghetto de l'éternelle rancune. Il n'était nullement question de « passer l'éponge », mais de parler entre hommes de bonne volonté. La chose ne s'est pas réalisée. A cause d'un préalable. A cause d'un oubli dans la chronologie de la vie de Nazim Hikmet dans la revue Europe. A cause justement de cet anniversaire. A cause de Chypre. A cause... à cause...

Il n'y a pas place dans notre monde pour l'utopie. A croire que nous devons poursuivre notre route là où elle a débuté. Avec des batailles, des meurtres, du sang, de la vengeance. Et des anniversaires. Si le monde de demain doit s'ériger, il aura un sacré contentieux à liquider, ou alors il ne sera pas et nous resterons dans notre poussière jusqu'au cou. Mais je sais qu'il ne suffit pas de pieuses intentions pour que tout cesse, il faut que le cœur y soit et il n'est pas prêt de l'être. Il le sera lorsque l'homme sera libéré du joug des tabous et des restrictions qui entravent son épanouissement naturel. C'est dans la perspective d'un monde à cette image — seulement à cette image — que les plaies disparaîtront. Alors les anniversaires ne voudront plus rien dire. Ceux-là surtout. Oublier ? notre mémoire ne nous le permettrait pas. Si un jour la réconciliation s'avère possible, ma naïve expérience me dit qu'il appartient à celui qui frappa d'implorer le pardon. Ce Turc là, sera un vrai socialiste...

CLEMENT LEPIDIS

Paris, 24 Avril 1975

ՀԱՅԿ ԳԱՐԻ — ԹԻՒ 13 ՅՈՍ

BUFFLE

ՈՐԱԹԵՐԹ
ՀՈՄԱԴՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՍԱԳԵԱՆ

Fondateur : SCHAVARCH NISSAKIAN

H A R A T C H

LE SEUL QUOTIDIEN ARMÉNIEN EN EUROPE OCCIDENTALE
Direction : ARFEX MERRKIAN
83, RUE D'HAUTEVILLE, 75010 PARIS

— Tél.: 770-85-60 — Fondé en 1925
C. C. P. Paris 15069-82 571027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ			
Յրամուտ	Ցաք. 170 ֆր.	Հառը	1 ֆ. 29
Արտաստիվում	Ցաք. 200 ֆր.	Վերամուտ	00 ֆր.

51e ANNÉE — N° 1360

OPRADELY HOUSE

848.50

ԱՅՐԻ թնօժ ալ իտաք արուած ըլլալը
զիտ ըսի՜ն — ամբողջ ցաւս այլ է. որ
կըցայ առկի՜ն կատարել. Այս յանձն
ընտրե՛ք իր գլուխներէն Ե ինչ է. որ կը
կուգայ Սպասու Ե Սուսանայ Բաժնի
Ե որք է յանգած (ինչ ցնիքը պարտադիր
արժեքներէն ցնիք. ներքին Ե արտ.
Ե արտ. ներքիններն ըսուի. ուրիշ
չուտաւոր Սպասուցիք իր բացառաշու
նքենն անտա՛նք իրենտանքին ինչ
Ե արտարժեքն (ինչ. վնչ է՞ Ոչ
Ե ո՛րք էն տաւաւ. Սկզբներէն ինքը. Սուս
յա Կարճի Ե Ժողովուրդ մեզը. Իր
անտա՛նքն ինչ անկնկնել արժեքնախն
կածն էր Այլ արժեք. Ինչդ ամեն էր.
Քիթեր արդարեւ. ու մեկ վերադարձ
յայնքնախնն ապշեցիք Շտա ցաւ. ինչ.
Ե ամեն յաբախեցուած ցաւն էր կըցած
ցիտաւորները. ինչ Եր աշխարհ ի
իրաւ. Եր ցովեններն. բայց տաւաւորը
ներքինապա յաւանն էր ու մեկ ցրկած
Ե արտարժեքն. Սուս ինչքանա՛նք Կար.
Ներառուիցիք Ե որ Իր վերջաւոր վնչ
թոյնէն ապշեցիք.

Գտած առթիվներ ուղղած ու այսօր յիշատակում է ի բն թիվներ Գտած առթիվներն ընթացիկն ձևառույթի ընտանիքին: Եթե որ հարկատու իր առկաճանքը, անպատճար ճանաչում, արժանախնդր իրացնում, քայլ եւ այնպիսի ապագային, ու աստիճան յիշատակայ անպատճանի: Մեր արժեքն ու ժամերը կան ուսուխ ու արհար, դասան, թիվները ունեցող, երբեմն յուսումնալուծումը քայլ ապագային լուսնի պարզապես զի ձևառույթի ընթացիկին Շնորհարհ, որն իմ առաջնորդներն զոր այս թիվները զի զմեզի զազույթին ճշկ, ու զազույթն զազույթն:

Այսօր ալ ուրախ եմ որ ախար

Յերաթի ենք, գաւազի իբ շինադարս -
 թննել յիտմ աթիբ յետայ, ճետաւթ
 ինչա ներգայ է, կը դիմաւալ յաւանաւ
 իտայ իտալալեզուներսմ եւ Ֆրանսայի
 մամուլին ապրամ մաթ ապշմալին: Կը
 դիմաւալ երբ ունի ոք, օրաթիբթիբ:
 զյայթնամ ապաւանջող գաւազի կը մա-
 տաթ եւ զվանազ ունեցող թիբթիբ կը
 պաշարին:

Բայց նաև տիրւք՝ Արզախի որսանալ տարածարածական ըլլաւ ժուհիք, չկորցած զարուիւն ու համակերպիլ իր բնակչակալական։ Եւ այդ տիրւթիւնը թառած ժիւր թախ ի՞նչ, 1957 Յունուար 26ի առաւօտ, երբ աղբարարածից թէ այլինն էւ չկար, որ ժեղի եւ չէրի բարձրացուած ձեռնադրէ, յանգիծածուն երկազով սէւ։ Զիտս ու ժեղ այլինն բալտիս բոլիս աղաւ ինչ, այսինքն տառնին

[illegible]

Նոր խոստումների պիտի չընենք այսօր։
Այս քննության անցնալը խոստում մըն է
արգելի։ Անոսումը՝ որ տոկալար պիտի
շարունակէ ըլլալ մեր միակ նշանադր։

«ВУМІЛ»

1925 - 1975

Կարծ' ըստգե՞ն Տօրոսեանի

«ՅԱՌԱՋ»-Ի ՅԻՄՆԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԻԻ

«Յառաջ» յիմնամեակին առքիւ, բեր-
իս խմբագրութիւնը ծրագրած է լայն
նձայել առաւելին հատոր մը, որ ծաղ-
ղալու մը պիտի ըլլայ յիմնամեայ հա-
մաժոյճներէն:

Նամ ծրագիր մը, որ առօրեայ յերրիմ
բատարակութեամ կողմն. ծանր աշ-
խատամք մը կը պարտադրէ իջբերել.
յրգտել. լոնորել. բնդօրինակել. դասա-
րել իւայլմն եւ ժամանակի կը կրօտի.
Եր կըմար իրագործուի մնչոք քուակի.

Մին: Կը յուսեմք սակայն այդ հատորը
կարենալ հրապարակ համը տարւոյս
վերջ, իրեւ մնայում վկայութիւն մը
«Յատաշ»-ի յիմամեայ պատմութեան:

Մինչ այդ, իմնադրերաբար հասած յօդուածներ, զարտաւորեցին մեզ իմ մրմունքներով — այսօր — այդ տարեգարքին ու օրերին ընթացքին զազուհեաւ որ մէկ բիւմ ալ չկտրի չբաւէ: Ուրեմն կարգ մը զարդարեալ իմպլուէ Յան: Հրամայ — Մամուկէն խնայողանա ապա ապուի. կը

հրատարակեմք մեր յայտագրի փուլ. խորին շնորհակալությամբ յայտնելով քաղաքացիներին, որոնց համար, ցայսօր նուիրված բուսական մթնոցած է՝ 1925 Ոգոստ 19

Այս քիւր զան հրապարակ շնորհ.
Ուրբաթ առաւ արգելն սկսանք սառն
նալ, Փարբղեն թէ զաւանէն, շնորհա-
րական ձեռագրեր: Գր հրապարակենք
յաշորդ թիւով: Գրկին շնորհագլխովին
սոյորբին:

ԼՄԲԱՅԿՈՒԲՐՈՒՆ ԳՆԱԾԱՋԱՒ

ՎԿԱՅԱՐԱՆ

ԽՈՆՅԱԿԵԱ ծնաւ «Յառաջ»

Շատ հին է Ֆրանսահայ գաղութի պատմութիւնը: Առանց երթալու մինչեւ ժ. Դ. դար, Լուդովիկոս Ժ. Գ. եւ Ժ. Գ. Թագաւորներու օրերը, երբ Ռիչլիֆօի, Մաղարէնի եւ Դոլպէրի նման պետական պատասխանատու վարիչներ ամէն կարգի դիւրութիւններ կ'ընծայէին արեւելքէն եկող հայ առեւտրականներուն, որոնք ջուրի ճամբայ էին դարձուցած Ֆրանսան, յիշե՛նք, որ անցեալ դարու քառասունական թուականներէն սկսեալ սակաւաթիւ մնայուն հայկական գաղութներ հաստատուած էին Փարիզի եւ Մարսիլիոյ մէջ:

Ուսումնատենչ հայ երիտասարդներ բարձրագոյն կրթութեան կը հետեւէին եւ ազատական – ժողովրդավարական գաղափարներով կը տոգորուէին լոյս-քաղաքին մէջ, ուր 1846ին կը բացուէր վենետիկեան հայրերու Սամուէլ – Մուրատեան վարժարանը: 1855ին Փարիզի մէջ կը սկսէր հրատարակուիլ Մասեաց Աղաւնի ամսագիրը՝ հայերէն եւ ֆրանսերէն: Նոյն թուականին լոյս կը տեսնէր Ստեփան Ոսկանի Արեւելքը: 1859ին նոյնին Արեւմուտքը: 1860ին՝ Փարիզ շաբաթաթերթը, եւայլն:

Այնուհետեւ առաւել կամ նուազ կեանք ունեցող զանազան թերթեր լոյս պիտի տեսնէին Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ, իսկ Մ. Փորթուգալեանի Արմենիան՝ Մարսիլիա, 1885էն սկսեալ:

1895–96ի համիտեան ջարդերէն ետք Ֆրանսահայ գաղութի թիւը պիտի աւելնար: 1904ին պիտի կառուցուէր Ժան–Կոսթոնի եկեղեցին: Առեւտրականներ եւ ուսանողներ կը պահպանէին գաղութին ազգային դիմագիծը: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իննուսանական թուականներէն սկսեալ գործօն դեր կը կատարէր: 1900ին կը հրատարակուէր Ֆրանսերէն Փրո–Արմենիան՝ նուիրուած Հայ Դատին: 1909ին Փարիզի մէջ դիմագիծը: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իննսունական թուականներէն Ուսանողի մէկ թիւը: 1917ին կը սկսէր հրատարակուիլ Վերածնունդը, որ 1919ին կը փոխանցուէր Հ. Յ. Դ. Փարիզի կոմիտէին: Բայց կը դադրէր 1921ին:

Ֆրանսահայ հին փոքր գաղութը մէկ օրէն միւսը դիմագիծ կը

փոխէր՝ իբրեւ հետեւանք 1920-1923ի բախտորոշ դէպքերուն, — Հայաստանի խորհրդայնացում (1920 Դեկտ. 2), Կիլիկիոյ պարսկում (1921 վերջաւորութեան), Իզմիրի աղէտը (1922 Սեպտեմբերին), քէմալականներու յաղթանակը եւ յաղթական դաշնակիցներու անփառունակ հեռացումը Թուրքիայէն (1923ի դարնան), հուսկ ուրեմն Լօզանի դաշնագիրը (24 Յուլիս 1923) :

Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը 1921ին երեք թիւ Տեղեկատու հրատարակելէ ետք, 1922-23ին լոյս կ'ընծայէր Հայաստանի Զայն շաբաթաթերթը : Վարիչն էր Տոքթ. Յակոբ Նեւրուզ : 1924ին Հ. Յ. Դ. դերագոյն մարմինը կը հաստատուէր Փարիզ : 1925ին Փարիզի Հ. Յ. Դ. Մեկուսի կոմիտէն կը վերածուէր Հ. Յ. Դ. Յրանսայի Կեդրոնական Կոմիտէութեան :

Խորհրդային Հայաստան ամուր փակած էր իր դռները : Գաղթականները հայրենիք վերադառնալու ամէն յոյս կորսնցուցած՝ դէշաղէկ տուն-տեղ եղան այն վայրերուն մէջ, ուր ապաստաններ էին : Ժամանակաւոր կարծուած հանգրուանները դարձան մնայուն :

1925 Օգոստոսին երեսուն ամսու էր Ֆրանսահայ նոր գաղութը, որ Մարսիլիայէն մինչեւ Փարիզ շուրջ 50.000 հոգի կը հաշուէր :

Գաղափարը հասունցած, գետինը պատրաստուած էր, երբ 1925ի ամառը դործնական քայլեր առնուեցան դաղութը օժտելու համար թերթով մը, որ առաջնորդի, դեկավարի դեր կատարէր, ճամբայ ցոյց տար տեղական լեզուին, օրէնքներուն, աշխատանքի պայմաններուն, բարքերուն ու սովորութեանց անծանօթ մեր դաղթական հայրենակիցներուն :

1925 Յուլիսին, հաղիւ վերադարձած Պէրք-Փլաթէն, ուր տա-րած էի հիւանդ ազգական մը, օդամուղ թղթատարով երկտող մը կը ստանամ՝ Կարօ ստորագրութեամբ : Ժամագրութիւն մը կը նշա-նակէր : Շաւարշ Միսաքեանն է, որ ուղեր էր ստիպողաբար զիս տեսնել : «Կարօ»ն Ուշագլխանն էր, յետագայի Կ. Պետաւը : Նիւթը թերթ մը հրատարակելու ծրագիրն էր : Շաւարշ ձեռնարկեր էր նա-խապատրաստական աշխատանքներու : Իբրեւ վարչական դործերու պատասխանատու արդէն հաւանութիւնն էր առած Կարօ Ուշագլխանի, որ Պոլսոյ մէջ 1919էն 1922 Հ. Մ. Ը. Մ.ի պաշտօնաթերթ Հայ Սկաւառ կիսամսեայ հանդէսը հրատարակած ըլլալով, դործին փոր-ձառութիւնն ունէր :

Շաւարշը կը ճանչնայի 1909էն ի վեր, Սկիւտարէն, ուր կը բնա-կէր : Զինադադարին, երբ դործավարն էր Հ. Յ. Դ. Վիշապի Կեդր.

Կոմիտէին, առիթ ունեցեր էի դործակցելու իրեն հետ: 1921ին այցելեր էր ինծի Փարիզի մէջ, ուր ուսանող էի: Գիտէր, որ չորս տարի (1911-1914) աւագ-խմբագիր էի եղած Պոլսոյ ժամանակ թերթին (հիմնուած 1908ին, եւ որ ցարդ կը շարունակէ լոյս տեսնել):

Շաւարշ առաջարկեց ինծի մնայուն խմբագրութիւնը իր ծրագրած թերթին, որ պիտի կոչուէր Յառաջ, ի յիշատակ Կարնոյ նոյնանուն թերթին, որուն խմբագիրն էր եղած մէկ տարի (1911ին), Եղիշէ Թօփչեանի եղբրական մահէն վերջ:

Թերթի հրատարակութիւնը ամէն բանէ առաջ կը կարօտէր նիւթականի: Դաշնակցութեան համակիր հայրենասէր մեկենաս մը՝ Վահան Խօրասանճեան, որ յետագային իր ողբացեալ սերպ կնոջ յիշատակին կառուցանել պիտի տար Մարսիլիոյ Ս. Թարգմանչաց մայր-եկեղեցին, խոստացեր էր իր օժանդակութիւնը հրատարակ- ուելիք թերթին:

Խօրասանճեան յարգեց իր խոստումը: Հինգ հազարական Ֆրանքի երեք մասնավճարներով տուաւ 15.000 Ֆրանք, — այդ օրերուն հա- մար պատկառելի դոմար մը, որ հնարաւորութիւն ընծայեց կեանքի կոչելու երկօրեայ Յառաջը, — չարաթը երեք թիւ:

Կարեւոր էր ճարել հայկական տպարան մը: Հինէն ի վեր Փարիզ հաստատուած էր Կարապետ Ներսէսեան (Կ. Յ. Ներսէս), ծնած Զմշկածագ 1876ին: Պոլսոյ Հայրենիքին մէջ դրաշարութիւն սորված՝ 1896ին իբրեւ յեղափոխական մահուան դատապարտուելէ խուսափե- լով կը յաջողի փախչիլ Աթէնք ու կ'աշխատի յունական տպարանի մը մէջ: 1901ին տարի մը Փարիզ, 1902ին կը կանչուի Ժընեւ, ուր կը վարէ Դաշնակցութեան տպարանը: 1906ին վերջնապէս կը հաս- տատուի Փարիզ իբրեւ տպագրիչ, հրատարակելով զանազան հան- դէսներ եւ գրքեր:

1925ին Կ. Ներսէսեանի տպարանը կը դառնուէր Փարիզի 13րդ թաղամասի Փասքալ փողոցի թիւ 65 հնամենի շէնքին բակը, դրա- ւելով դեմնայարկի աջակողմեան երկու մուտք ու խոնաւ սենեակ- ները, առանձին դռներով: Առաջին սենեակին առջեւի մասը «խմբա- գրատուն» էր, ետեւը՝ վարչութեան յատկացուած, — թերթ ծաւե- լու, հասցէ գրելու եւ դրասենեակային աշխատանքներու:

Տպագրական մեքենաներ ծախող միջնորդ մը՝ Հ. Թէօրնիէ՝ դործածուած մամուլ մը հայթայթած էր տպարանին՝ մասնավճար- ներով հատուցանելի: Եւ որովհետեւ Ֆրանսահայատակի մը պէտք ունէինք թերթին համար իբրեւ պատասխանատու յաջս կառավարու- թեան, Թէօրնիէ սիրով տուաւ իր անունը այդ ձեւական պաշտօնին համար: Տպագրական մեքենայի սենեակին մէջ էր նաեւ դրաշարա- տունը:

Դժուարութեամբ կարելի եղաւ ճարել քանի մը դրաշար: Ընկեր Բարթամ Պասմաճեան սիրայօժար օժանդակեց առաջին թիւերը շարելու աշխատանքին: Մեքենավարն էր տպարանատիրոջ երէց զաւակը՝ Ժիրայր Ներսէսեան:

«Խմբագրատուն»ը կը բաղկանար մօտաքի տան երկու կողմը կէս մէթր լայնքով երկու սեղանէ եւ երկու աթոռէ, աջ կողմինները Շաւարշին, ձախինները ինծի յատկացուած: Յաճախ կը ստիպուէինք ոտքի վրայ խմբագրել թերթը, ա'յնքան նեղ էր մեր դրաւած տեղը՝ տախտակորմով բանժուած վարչութեան բաժինէն: Տառապանք էր աշխատիլ նման պայմաններու մէջ: Սակայն սիրով ու համբերութեամբ կը կրէինք մեր խաչը, որովհետեւ դիտէինք թէ կը ծառայէինք դադափարականի մը:

Մեզի կ'օժանդակէր Տիկին Տիրուհի Միսաքեան, օրինակելի զոհաբերութեամբ:

Այսպէս, տաժանելի երկունքէ մը վերջ լոյս աշխարհ եկաւ երկօրեայ Յառաջը, Բեթղէհէմի մսուրը յիշեցնող այդ անշուք խուցերուն մէջ, 1925 Օգոստոս 1ի կէսօրին, թուագրուած Օգոստոս 2, հետեւութեամբ Փրանսական թերթերու սովորութեան:

Յուլիս ամսուան Կիրակի օրերը Փարիզի եկեղեցիին փողոցը բաժնուած թուղթիկներ կը ծանուցանէին մօտ օրէն հայերէն թերթի մը հրատարակութիւնը:

«Յառաջ»ի երեւոմը առաջին օրէն իսկ մեծ խանդավառութեամբ ողջունուեցաւ: Փարիզի հեռաւոր թաղերէն ընկերներ ինքնաբերաբար, սիրայօժար կողգային տպարան՝ թերթ ծալելու, հասցէ գրելու, թղթատարին հասցնելու, ձեռքէ ծախելու եւ այլ սեւ աշխատանքներ կատարելու համար:

Թերթը երկօրեայ էր, այսօրուան «Յառաջ»էն աւելի մեծ ծաւալով: Պէտք էր լեցնել չորս էջերը յօդուածներով եւ լուրերով: Զորրորդ էջը ծանուցում չկար դեռ: Երկու հոգի էինք խմբագրական աշխատանքներու համար: Եւ դեռ Շաւարշ, իբրեւ անդամ կուսակցութեան Բիւրոյին, գրեթէ ամէն կէսօրէ վերջ ստիպուած էր ներկայ ըլլալ ժողովներուն, Հ. Հ. Պատուիրակութեան շէնքին մէջ, 71 Ավրնիւ Գլէպէր: Ուստի խմբագրատուն կ'երթայի ամէն օր անխտիր, լուրերը խմբագրելու, փորձերը սրբագրելու, թարգմանութիւններ կատարելու եւ այցելուները ընդունելու համար: Երբեմն ալ կարեւոր անձնաւորութեանց հետ տեսակցութիւններ կ'ունենայի օրուան հրատապ հարցերու մասին:

Յառաջի առաջին թիւին մէջ տպուեցաւ Փարիզի Ոստիկանական Տեսչութեան Օտարականներու դիւանին տնօրէն Պ. Փիլարի հետ ունեցած տեսակցութիւնս Ինքնութեան թուղթերու նոր օրէնքներուն,

հայկական հպատակութեան եւ անցադիրներու մասին ֆրանսական կառավարութեան տեսակէտին շուրջ:

Ուրիշ առթիւ քանիցս տեսնուած եմ իրեն հետ:

Այդ օրերուն Փարիզ եկած էր ամերիկացի ծերակուտական Ուիլեմ Բինկ, որ ղեկավար դեր մը խաղացած էր Ծերակոյտին մէջ՝ ձախողեցնելու համար Լօղանի դաշնագրին վաւերացումը: Մասնաւոր ժամադրութեամբ զինքը տեսայ Կրանտ Օթէլի մէջ, ուր իջած էր: Մը. Բինկ այցելած էր նաեւ Թուրքիա, Սուրիա եւ Յունաստան: Տեղեկութիւններ տուաւ այս երկիրերու Հայերու կացութեան եւ Ամերիկայի մէջ Հայ Դատի վիճակին մասին: Տեսակցութիւնս՝ ծերակուտականին սկստկերով լոյս տեսաւ Յառաջի Տրդ թիւին մէջ (1925 Օգոստոս 19):

Օրուան պահանջները դոհացնող կենդանի թերթ մը դարձաւ Յառաջ, որ շուտով լայն ծաւալ դտաւ Փարիզի եւ դաւառի մէջ, արձագանգ դառնալով ֆրանսահայ դադութի ազգապահպանման ճիգերուն: Քաջալերեց երիտասարդական, մշակութային, հայրենակցական եւ ազգային այլ կազմակերպութիւններ, նոր գրողներ: Փարիզ շատ չանցած դարձաւ հայկ. մշակոյթի վառարան մը, փոխարինելով երբեմնի Պոլիսն ու Թիֆլիսը: Յառաջ կարեւոր դեր մը կատարեց այս մարզին մէջ: Իր «դպրոց»էն դուրս եկան գրողներ, որոնցմէ ոմանք համբաւի տիրացան:

Երեք ամիս մնացինք Կարապետ Ներսէսեանի տպարանին մէջ. յետոյ փոխադրուեցանք Հրաչեայ Տէր-Ներսէսեանի Մասիս տպարանը, 208 պիս, ուիւ Լաֆայէթ, Փարիզի 10րդ թաղամասը: Հրաչեայ 1881ին Պոլիս ծնած՝ Եւրոպայի մէջ կատարելագործած իր տպագրական արուեստը, 1901ին Պոլսոյ մէջ բացած էր մեծ տպարան մը՝ իր եղբոր Վահրամի հետ:

Տպարանի վերնայարկը երեք սենեակ յատկացուած էր Յառաջին: Մէկ սենեակ Միսաքեան ամուլին (Արփիկ չէր ծնած դեռ, պիտի ծնէր ճիշդ վեց ամիս ետք): Մէկ սենեակ վարչութեան, սենեակ մըն ալ խմբագրութեան: Մուտքի առաջին սենեակը դրաւած էր Թէոդիկ: Առանձին լայն սեղաններ ունէինք, յաճախ խճողուած ստացուած զանազան թերթերու կոյտերով: Իբրեւ օգնական ունեցայ ուրիշ խմբագիր մը, որ յաճախ Շաւարշ Նարդունին էր:

Մեկենաս Վահան Խօրասանճեան ղնահատելով Յառաջի դտած ընդունելութիւնը, յիսուն հազար ֆրանքի նոր նուիրատուութիւն մը ըրաւ, ինչ որ հնարաւորութիւն ընծայեց երկօրեան օրաթերթի վերածելու 1927 Յունուար 1ին: Գործը աւելցաւ: Վարչական տնօրէնի պաշտօնին կոչուեցաւ ընկ. Լեւոն Գեւորեան, որ իբրեւ հաշուապահ կ'աշխատէր Ռընոյի գործարանին մէջ: Իբրեւ քարտուղար — հասցէ-

ները մեքենագրելու համար — վարչութեան մէջ առնուեցաւ Օր․ Արմենուհի Տէր-Կարապետեան (ետքէն Տիկին Գեւորեան)։ Կարօ Ուշագլեան պահեց իր պաշտօնը վարչութեան մէջ, պարբերաբար գրելով սրամիտ « Տոմսեր » Կ․ Պետուշ ստորագրութեամբ Կ (արա) պետ ուշ (աղւեսան)։

1928ին խմբագրատունը փոխադրուեցաւ «Մասիս» տպարանին մօտիկ 233 ռիւ տիւ Ֆօպուր Սէն Մարթէն, բազին մէջ մեծ շէնք մը, Ա․ յարկ, ուր մնաց մինչեւ փոխադրուիլը Յակոբ Տէր-Յակոբեանի նորաբաց տպարանը, օժտուած տողաչար մեքենայով։ Վեցի փոխարէն մէկ գրաչար կը բաւէր մեծածաւալ թերթը շարելու։

1925 Օգոստոսի առաջին թիւէն սկսեալ մինչեւ 1930ի դարնանաւիւրը, երբ հիմը դրի Գրատանս, մնայուն խմբագրութիւնը վարեցի Յառաջին, որուն շարունակեցի աշխատակցիլ պարբերաբար յօդուածներով եւ երբեմն նաեւ խմբագրականներով, Շաւարշի բացակայութեան։

Հաւատարիմ իր դադաղին առջեւ ըրած ուխտիս, իր մահէն (1957 Յունուար 26) ի վեր սիրայօժար կը ջանամ զգալի չղարձնել իր անդարձ կորուստը։

ՀՐԱՆՏ-ՍԱՄ ՈՒԷԼ

Հոգիներու ակումբը...

Հսկայ քաղաքի մը մէջ, որ մարդկային ուղիւնոս մըն է, գրեթէ առանց սահմանի, որուն ճամբաները հեղեղատներ են, սլալատներն իրարու վրայ շրջող ալիքներ. հոն ամէն ինչ անեղր անիւի պէս կը դառնայ. մարմինն եւ հոգին լոյսի եւ խաւարի մէջ պայքար ունին. նիւթն ու աննիւթը կը ստեղծեն չարն ու բարին: Հոն, այդ տեղ աշխարհի միտքը կայ. լոյսի քաղաք կը կոչեն. երբեմն Լիւթէսիա էր, եւ հիմա Փարիզ կ'անուանեն:

Այդ քաղաքը քիչ մը ամէն մարդու կը պատկանի, բոլոր աշխարհին մաս կը կազմէ. ազգեր կուգան հեռուներէն, տնակ մը կը շինեն, պատուհան մը կը բանան փողոցի մը վրայ, եւ մայթերու սեւ ու դեղին ցեղեր ճերմակին բարեւ կուտան:

Կեանքն ինքն իր վրայ կը դառնայ, մարդը մարդուն լոյս կուտայ լայնատարած թերթերով, օրագիրներով, որոնք հսկայ արծիւի մը նման իրենց թեւերը բացած՝ կ'անցնին երկինքէ երկինք:

Այդ թերթերը մեծ թէ պզտիկ մարդուն պէս մահկանացուներ են. օր մը կը ծնին, ասկա կը մեռնին, ոչ ոք կ'իմանայ անոնց շատերուն մահը. քիչեր կը դիմադրեն անողոք ժամանակին:

Անոնց մէջ կայ նաեւ փոքրիկ օրաթերթ մը. յիսուն տարեկան է, բայց թարմ աղջկան մը շնորհքն ունի: 50 տարի է Փարիզի մէջ կ'ապրի, բայց փարիզցի չէ. դադթական ժողովուրդի մը սրտին հառաչն է: Եւրոպայի մէջ միակ հայկական ամէնօրեայ լրագիրն է: Արեւուն հետ առաւօտեան իր համեստ դռները կը բանայ. թեւեր կ'առնէ եւ կը թռչի տունէ տուն. երկրէ երկիր,

— Մեր աշխարհէն խապրիկ մը տանելու համար:

Նա չունի չքեղ սլալատներ. խմբադրատուն, կամարակապ դռներով. բոյն դրած է դադթական Հայերու սրտերուն մէջ. հոն կը յաճախէ, յիսուն տարիէ, հայրենիք փնտռող պանդուխտ Հայր իբրեւ Հոգիներու ակումբ: Կ'ապրի փոքր եւ կորովի ազգի մը հետ, անոր

հետ իր սիրտը կը բաժնէ. անոր անունով կը խօսի. կը պլպլայ Լուսաւորչի երկնակախ կանթեղին նման:

Յիսուն տարի է այդ փոքրիկ ճրագը կը պլպլայ փարիզեան փողոցի մը անկիւնը կամ մթաստուեր տան մը յարկին տակ, խոնարհ եւ համեստ է. չորս կողմը շրջանակ կազմած Հայերու աչքերուն տակ, կ'արծարծի եւ չի մարիր:

Քանինե՛ր ուխտի կ'երթան այդ հոգիներու ախոմբը. կարծես թէ Իննակեան վանք մըն է, ուր հայրենի պատմութիւնը, մեր գրականութիւնը, անցեալի փառքն ու շնորհքը մատաղ կ'ընեն, նշխարի պէս մաս մաս կը բաժնեն եւ հոգիով կը ճաշակեն, հին կրակէն նոր կրակ առնելով:

Շատ չեն անոնք, երեք չորս հոգիներ են, Շաւարշ Միսաքեանի մը մտաւոր առաջնութեան տակ. թուղթերու դէզեր, թանաք, գրիչ եւ բառարան բառարանի վրայ աւելի ուժեղ հրետանի են քան թէ պղինձի լայն բերանը: Այդպիսի գրական օճախներէն մահիկն աւելի կը սոսկայ քան թէ ռումբի կայծերէ: Ամէն օր թեւեր առած այդ փոքրիկ օրագիրը, կ'անցնի գաղութէ գաղութ, մինչեւ Արարատին հասնելու համար:

Երբ՝ որեւէ քաղաքի մը, հայ տունի մը կը հանդիպի, զանգակը կը հնչէ, Հայուն սիրտը կը զգայ թէ հոգեկից այցելու մը կուգայ. իր ընտանիքին մէկ անդամը կուգայ, մէկ առաւօտը միւսէն սրտագին, կը ձայնէ...

— Կռունկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս:

Ես կը ճանչնամ հայրենակարօտ ազգայիններ, որոնք ամէն առաւօտ կը սպասեն որ թղթաբերը դուռը զարնէ եւ

— Յառաջ, կանչէ:

Ժպիտով դուռը կը բանայ. իր տանիքէն կ'անցնին լայնաթեւ լրագիրներ. իր հոգը չէ իր սիրտն ուրիշ բանի կը սպասէ, հեռուները հայրենիք մը ունի, ամէն օր գէթ անունով ապրի.

— Յառաջ, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս:

Խապրիկով կ'ապրին աստղէ աստղ տարածուած պանդուխտ Հայերը, եւ փոքրիկ օրագիր մը, որ Յառաջ կը կոչուի. առաւօտէ առաւօտ անոնց սեղաններուն վրայ հոգեկան մեղր ու կաթ կը դնէ, մեր պատմութենէն, մեր յոյսերէն, մեր ծաղիկներէն նեկտար, նեկտար քաղած:

Ինչո՞վ ապրեցաւ յիսուն երկար տարիներ. պատառ մը հացէն աւելի հիմնադիրը իր հաւատաւորի սիրտը հոգի եւ արիւն ջամբեց մեծին ու պզտիկին: Ի՛նչ ջանք, ի՛նչ պայքար մղեց սրբելու եւ

սրբադործելու համար Մեսրոպի լեզուն: Դժուարին աշխատանք էր, ամէն օր հայերէնի հին արմատներէն նոր առումներով ծաղկեցնել աղօթք դարձած մեր աշխարհաբարը: Մեր լեզուն սուրբ է, երկինքէն իջած տառերով դրուած է. բաղմածին մայր է յունարէնի նման կը կերտէ նոր բառեր. մարդկային ստեղծագործ մտքին նոր անուններ կը դնէ: Յառաջն անխոնջ ուսուցչի մը նման պահակն եղաւ օտարամուլ հիւանդութիւններու դէմ եւ կը շարունակէ հոգիներու աղումբին մէջ Հայութեան լապտերը վառ պահել:

Ամէն օր կռուի երբ կայ, հայ տուններէն վտարելու համար օտար բառեր եւ հոգիներ, ամէն օր խաչուհիի մը նման խնամեց եւ կը խնամէ Հայութիւնը մահացնող վէրքերէ: Փոքրիկ օրաթերթ մըն է մեծ առաքելութեան մը լծուած. որքան ժամանակները դաժան դառնան այնքան իր կորովը կը բաղմապատկուի: Հիմա անխոնջ կին մըն է ղեկին դուռն անցած. նա հաւասար քաջութեամբ փրփրած ծովեր կ'անցնի: Նաւապետ նաւապետի յաջորդած է. առաջ կ'երթայ պարզած դրօշակ մը որ կը սիրէ արեւ եւ հողմեր:

Անշուշտ մինակը չէ գաղթական Հայութիւնը Լուսաւորին անունով մկրտելու համար. մեր արտասահմանեան ամէն մէկ թերթ կամ լրագիր իր բոյնն ունի, իր երկիրն ունի. բայց չկայ մէկը, բացի Մխիթարեան ամսաթերթերէն, որ յիսուն տարի անխոնջ քալէ, ամէնօրեայ արեւուն հետ ծովէ ծով, աշխարհէ աշխարհ հայ տուններ փնտռելու: Կէս դար, քիչ բան չէ, անուն մը եւ պատմութիւն մըն է, իրականութիւն մըն է առանց վէպի:

Անոր էջերուն վրայ քանիններ իրենց անունը գրեցին, Շաւարշ Մխաթեան ստեղծեց Նարդունի, Պէշլիկթաչեան, Շահնուր եւ ուրիշներ կարծես թէ այդ դպրոցին մէջ մեծցան եւ արժանաւոր անդամներ եղան հոգիներու աղումբին:

Եղան բաղմաթիւ համեստ եւ անանուն գրողներ որոնք իրենց սիրտն ու երազը իրենց հայրենասիրութիւնը պահարանի մը մէջ դրած՝ այդ թերթին ղրկեցին հոգիներու աղումբին անդամ ըլլալու համար:

Ես շատ սիրած եմ, բացի Յառաջին ծաղկած պարտէզէն, անոր վերջին էջը, հայ կեանքի, անուններու, եռուզեռի պատմութիւնն է. կարելի է քաղելով, անուն անունի քով դնելով, ասկից քանի մը հարիւր տարի վերջն ըսել.

— Յառաջ անունով լրագիրը Փարիզահայերու անուններն հաւաքած Հայաստան մեկնեցաւ:

Այդ էջը գաղթական Հայերու առօրեայ կեանքն է, եկեղեցիներուն զանգակն է, մեռելոցի ողբն է, երգի եւ պարի հարսանիքն է:

Ըլլայ բաժանորդ կամ ոչ, ամէն Հայու թերթն է. կը կարդան
հայրեր ու մայրեր, կը կարդան անհատապէս եւ հաւաքաբար. եւ
Արփիկ գոհ է, թող կարդան հազարաւորներ. թող կարդան Ամերի-
կաներ, Լիբանաններ, ով որ Հայութեան կարօտը կը քաշէ, այդ
լրագրին մէջ իր հոգիին պատկերը պիտի տեսնէ եւ անխորտակ անդամ
պիտի ըլլայ Յառաջի Հոգիներու ակումբին:

Հ. ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Վեներիկ, 1 Հոկտեմբեր 1975

Դերն ու ժամանակը

Որքան ալ «յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ» եղած ըլլայ մեր Հայու իրականութիւնը, մեզի համար ալ եղակի եւ բացառիկ երեւոյթ մը չէ հայ թերթի մը յիսնամեակը:

Երբեմն յիսուն ամիս, յաճախ յիսուն շաբաթ տեւած կամ նոյնիսկ յիսուն օրուան մէջ ասուպի պէս բռնկած ու չիջած թերթերու երկար շարքի մը կողքին, ունեցած ենք եւ ունինք տակաւին թերթեր՝ որոնք տեւած եւ բոլորած են յիսնամեակ մը եւ աւելին:

Անշուշտ փոքրաթիւ այդ տեւողութիւնները կարելի է բացատրել թերեւս երբեմն ձեռնարկուներուն ամէն կարգի զոհողութիւններու պատրաստակամ յամառ նուիրումով: Երբեմն իրենց շրջանին եւ շրջանակին պարտադրած միայն հայերէնի ծանօթութիւնը բաւարարող ընթերցումի մը ընկալեալ դարձած սովորութեամբ: Երբեմն քաղաքական կամ ազգային այլ կազմակերպութեան մը, կամ հաղուադէպօրէն անհատ մեկենասի մը պարբերական նպաստին տեւականութեամբ կամ այս կարգի այլ հնարաւորութիւններով:

Յառաջի յիսնամեակը ուրիշ իմաստ եւ նշանակութիւն ունի մեզի համար, երբեմնի անտէր-անտիրական դադթականներու եւ ներկայի Ֆրանսահայերու համար:

Յառաջի յիսնամեակը յիսնամեակն է նաեւ յիսուն տարիներու արտասովոր եւ անբնական մեր օրերուն, մեր դադթականի թշուառութեան եւ վերելքի մեր ջանքերուն, մեր ցաւազին յուսախաբութիւններուն եւ տոկալու մեր ճիւղերուն, անծանօթ օտարականին բաժինն եղող արհամարհանքին եւ մեզ ընկալած այս երկրին քաղաքացիները դառնալու շնորհին: Յիսուն տարիներու մեր տարօրինակ պատմութիւնը:

Յիսուն տարիներէ ի վեր Յառաջ անլարան նուիրուեցաւ իր էական դերին, դեր մը՝ որ թերեւս երբեք այսքան անհրաժեշտ եւ կենսական չէր եղած որեւէ հայ թերթի համար: Փնտեղ գտաւ ցրտածները, իրմով կապեց զանգուածին, խրախուսեց յուսահատները, յոյս եւ հաւատք ներշնչեց ամէնուն, թոյլ չտուաւ որ բազմու-

թիւնը տարտղնի, ուղեցոյց եղաւ մեզ շրջապատող խաւարին մէջ, դարմաններ որոնեց մեր դժուարութիւններուն:

Եթէ յիսուն տարի վերջ տակաւին Հայու եւ Հայութեան մասին կրնանք խօսիլ այս ամիսներուն վրայ, խոշոր բաժին մը ունի այդ իրողութեան մէջ: Եղաւ նաեւ մեր յուշագիրը, օրը օրին արձանագրելով մեր առօրեայ կեանքը: Յառաջի յիսուն տարիներու հաւաքածոն մեր կեանքի ամբողջական պատմութիւնն է:

Յառաջի յիսնամեակը յուզումով վերակենդանացած յիսուն տարուան անուշ ու լեղի յուշերու երկար շարք մըն է եւ աստով իսկ խանդաղատանքի աղբիւր:

Յառաջ պահանջէ մը ծնաւ, պահանջի մը պարտադրանքով ապրեցաւ եւ պահանջով մը կը տեւէ: Բայց պահանջը պիտի չբաւէր ծնելու, ապրելու այլ մանաւանդ տեւելու համար, եթէ ծնունդ տուողը արտակարգ եւ բացառիկ դէմք մը եղած չըլլար եւ մեր մէջ եղած չըլլար, իսկ տեւողութիւնն եւ յիսնամեակը ապահովողն ալ իր անձնական ընդունակութիւններուն եւ յատկութիւններուն վրայ բարդած չըլլար հիմնադիր հօրմէն ժառանգած կամքն ու կորովը:

Ահաւոր աղէտի մը արհաւիրքը կրած սերունդներուն կրտսեր եւ վերջինն է մեր սերունդը որպէս ականատես վկաներ: Արհաւիրքին մէջ ինկած 10-15 տարեկան տղեկներ էինք եւ ահա դարձել ենք արդէն եօթանասունոց եւ աւելինոց մեծհայրիկներ:

Մեզմէ կրտսերները եթէ խուսափելու եւ վերապրելու հրաշքը վայելեցին, անկասկած շատ բան չեն յիշեր զարհուրանքէն եւ իրենց յիշողութիւնը ժամանակի բնական հոլովոյթով տակաւ առ տակաւ հրաժարած է տեսողացէն եւ այլեւս դարձած է լսողաց, հայրիկին ու մայրիկին կամ այլոց վերյիշումներով:

Մենք իսկ, որ աւելի յստակ պատկերներ պահած ենք մեր ներսը այդ սոսկումի օրերէն, անշուշտ կատարեալ գիտակցութիւնը չունէինք տակաւին մեզի պատահածին ինչո՞ւն եւ ի՞նչպէսը ըմբռնելու եւ բացատրելու համար: Իսկ մեզմէ տարեցներուն շարքը նօսրացած է արդէն եւ հոս ու հոն սերունդին վերջին պահակները կը տեսնենք միայն:

Նոյնն է պարագան մեր արտագաղթի օրերուն եւ տեղ մը ծուարելու եւ խարխիս նետելու մեր ջանքերուն: Դարձեալ մենք ենք վերջին ականատես վկաները այդ դժուարին տարիներուն: Հազիւ քանի մը տարեկան հոս հասած կամ երբեմն նոյնիսկ հոս ծնածներէն բազմաթիւներ մեծհայրիկ են արդէն: Բայց անոնք ալ յստակ դադափարը չունին իրենց հօր կրած տառապանքին, բոյն մը պատսպարուելու, հաց մը ճարելու համար: «Ձհաց մեր հանապազորդ տո՛ւր մեզ այսօր» աղօթեր էին սերունդներ, բայց Աստուծոյ ուղղեալ

այդ առօրեայ խնդրանքը, որ հիմա աւելի մարդոց կը դիմէր քան Աստուծոյ, թերեւս երբեք այդքան անմիջական անհրաժեշտութեան մը ողբերգութիւնը չէր զգեցած:

Սկզբնական շրջանին, լաւագոյն պարագային ծանր աշխատանքի բաժին մը կ'իյնար մերիններուն, օրինակ Փարիզ՝ ինքնաշարժի կամ ձգախէժի գործարանի մը մէջ, կամ Մարսէյլ՝ իւղի, օճառի, չաքարի գործարաններու մէջ, երբեմն ալ նաւահանգիստը քարափին վրայ բեռնաբարձ ու բեռնատար բանուոր: Գաւառական այլ շրջաններ՝ առաւելապէս արուեստական մետաքսի եւ ներկելու գործարանները կը յօժարէին աշխատանք հայթայթել: Մեր ուրբերէն ոմանց համար ալ, մեկուսի անկիւն մը նետուած ագարակի մը մէջ արեւծագին հետ սկսող եւ մայրամուտին հետ վերջացող տաժանելի աշխատանքի երկար օրեր վիճակած էին: Իսկ կիներն ու աղջիկները, առաւելապէս նստած էին օրն ի բուն կարի մեքենային առջեւ, շատ անգամ ուշ դիշերին ալ, կը կարէին ու կը կարէին, անտեսելով սահող ժամերն եւ յոգնութիւնը, բան մը աւելցնելու համար ընտանիքին նիհար եկամուտին վրայ:

Այդ ամէնը կը կատարուէր ճղճիմ օրավարձքի մը վճարումով՝ որ յաճախ անբաւարար ալ էր պարզ ապրուստի մը անհրաժեշտը գոհացնելու համար: Պէտք էր քառասուն հաշուել մէկ ծախսելէ առաջ:

Մեր բազմութեան մեծագոյն մասը գործարանի, բանուորի վիճակի մասին տարրական գաղափար մը իսկ չունէր եւ յանկարծ այդ կացութիւնը իրն եղաւ, լիապէս, ամբողջապէս:

Ես տեսած ու ճանչցած եմ վարժապետներ, գրոց-բրոցներ որոնք մինչ այդ ուրազ մը, սղոց մը չէին բռնած, դամ մը չէին դամած եւ հիմա շողեկառքի վակոն կը շինէին: Մինչ այդ միայն մեղանով բծոտած ձեռքեր՝ հիմա ներկարարի բազմաներկ ձեռքեր կը դառնային:

Ընկերային պաշտպանութեան օրէնքներ, ընկերային ապահովութեան հատուցումներ, ոչ թէ վճարովի այլ անվճար իսկ արձակուրդներ գոյութիւն չունէին: Այդ ուղղութեամբ մտածումները տակաւին յղութեան շրջանը կը բոլորէին եւ տեղացի աշխատաւորներն ալ որոշ չէին գիտեր թէ ինչե՞ր պիտի ըլլային վաղուան բերելիք առաւելութիւնները:

Երբեմն գործադուլներ կը պատահէին օրավարձքի յաւելման կամ պայմաններու բարելաւման պահանջներով, բայց դժբախտութիւնն այն էր որ յաճախ մերինները զոհ կ'ըլլային: Օրինակ՝ կը յիշեմ փարիզեան ինքնաշարժի գործատան մը գործադուլը, բան մը որ մերինները տեսած չէին եւ յստակ գաղափարը չունէին կատարուա-

ծին: Երկու տասնեակի չափ էին Հայերը այդ գործարանին մէջ եւ բնականաբար մասնակցեցան, որովհետեւ իրենց աշխատակից բան-
թողները կ'արգելէին աշխատիլ:

Գործադուլը վերջացաւ, աշխատողները վերսկսան իրենց գործը, բայց մերինները դուռը մնացին, որովհետեւ գործարանին տնօրինութիւնը կը մերժէր վերընդունիլ այդ օտարական բանթողները: Տակաւին ատեն մըն ալ երկրէն արտաքսուելու սպառնալիքին տակ մնացին որպէս խռովարարներ: Գործադուլը կազմակերպող արհեստակցականը ձայն-ծալտուն չհանեց, մատը մատին չզարկաւ ի պաշտպանութիւն անոնց: «Օտարասիրութիւն»ը տակաւին անորոշ եւ ազօտ զգացում մըն էր եւ ներկայի թափը չէր ստացած դեռ:

Այս տխուր համայնապատկերը ունէր մեր կացութիւնը, երբ ծնաւ Յառաջ: Թերթի մը հիմնումը, թերթի մը պարզ ծնունդը չէր: Հաւաքելու, ցրուումին դէմ թումբ կանգնելու, իրարու կապելու, յուսադրելու, խրախուսելու, զօրավիգ ըլլալու անմիջական պահանջ մը կար: Յառաջ ծնաւ դոհացնելու համար այդ պահանջը եւ յաջողեցաւ: Յիսուն տարի է կը շարունակէ յաջողիլ:

Տարիները սահեցան: Պատահական եկուորներ կը կարծէինք ըլլալ: Յոյսն ու հաւատքն ունէինք որ ժամանակը ելք մը պիտի բանայ մեր առջեւ մեզ մեր հունին ու բունին տանող: Ժամանակը երկու ուղղութեամբ գործեց մեր լինելութեան վրայ: Հունին ճամբան չբացաւ որպէսզի բունին կարենայինք հասնիլ: Մեր յոյսերը, մեր տենչերը, մեր ցանկութիւնները տարիներն ու դէպքերն ի վար մեղմացան, տփուկեցան եւ երազ մնացին: Կէս դարը կարճ չըջան մը չէ մեր պայմաններուն մէջ: Տուն-տեղ եղած ենք, հաստատուած, արմատ նետած ենք հոս: Ինչ որ կարելի է հինգ-տասը տարուան մէջ, կարելի չէ այլեւս յիսուն տարի վերջ, շատ ուշ է: Հին ցանկութիւններու իրականացման հաւատալ կարելի չէ այլեւս ոչ միայն մեզի, այլ մանաւանդ մեզմէ սերած սերունդներուն համար: Հակառակին յոյսն եւ հաւատքն ունենալ ցնորք է պարզապէս եւ ինքնախաբէութիւն:

Բայց նաեւ ժամանակը նպաստեց որ մեզմէ իւրաքանչիւրին անհատական բարեմասնութիւններու կողքին, մեր հաւաքականութեան ալ ազդային ու ցեղային բնատուր յատկութիւններն եւ կարողութիւնները ծաղկելու, փթթելու հնարաւորութիւնն ունենան, նպաստելով ոչ միայն ընդհանրապէս մեր անհատական կացութեան բարելաւման, այլ եւ նկատելի չափով նպաստ մը բերելով մեզ ընկալած այս երկրին զանազան մարզերուն մէջ: Առաւել կամ նուազ չափով հանրութեան ծանօթ տաղանդաւոր կամ պարզապէս կարող հայ անուններ չեն պակսիր երկրին մշակոյթի, արուեստներու, դի-

տութեանց եւ նոյնիսկ տնտեսական մարդերուն մէջ եւ որոնք երբեմնի եկուոր դաղթականներուն զաւակներն են :

Յիսուն տարիներու ընթացքին մասնակից եղանք երկրին ուրախութիւններուն եւ ցաւերուն, մենք ալ մեր բաժինն առինք, մեր համեմատութեամբ, պատերազմին մէջ, մենք ալ մեր արիւնը չղացանք, մենք ալ իր հետ տառապեցանք, իր հետ յուսացինք եւ իր հետ սպասեցինք յաղթանակին : Երկիրն ու ժողովուրդը ճանչցան մեզ, ճանչցան արժէքաւոր տարրի մեր արժանիքները եւ մեր բերած նպաստը : Եղանք երկրին որդեգիր զաւակները :

Այս տեւական բարեւաման եւ յառաջացումի օրէ օր արձանագրուած տարեգրութիւնն է Յառաջի յիսուն տարիներու հաւաքածոն :

Յառաջ կրցաւ իր դերը յաջողութեամբ կատարել, որովհետեւ միշտ եղաւ ու մնաց Հայուն, Հայ զանգուածին թերթը եւ ոչ թէ կուսակցական թերթ մը, Դաշնակցութեան օրկանը :

Շաւարշ Միսաքեան Դաշնակցական էր անկասկած, գաղտնիք չէ : Դաշնակցութեան գաղափարականին, անոր ազգային եւ քաղաքական ձգտումներուն անվերապահ եւ հաւատաւոր կուսակից, վիճելի չէ : Շատ սուղ վճարած էր իր համոզումներուն եւ լուսաւոր ապագայի մը իր նուիրումին համար . հալածանք, բանտ, ծեծ, անձնասպանութեան փորձ : Բայց կը խորշէր այդ անցեալին անդրադառնալէ, այդ տանջանքի օրերը պատմելէ : Անգամ մը միայն հարկադրուեցաւ գրել այդ անցքերուն վրայ, պարզապէս ուրիշներուն անձիշդ եւ սխալ յիշատակութիւնները ուղղելու համար : Հապճեպով գրեց, էականը միայն գրեց, կարճ կապեց եւ փակեց, այլեւս երբեք չանդրադառնալու եւ չվերյիշելու համար : Իր անցեալը անցած-գացած պատմութիւն էր իրեն համար :

Յառաջ անհատական նախաձեռնութիւն էր, իր նախաձեռնութիւնը, Դաշնակցական Միսաքեանի թերթը եւ ոչ թէ Դաշնակցութեան շրջանային պաշտօնաթերթը : Հայուն թերթն էր եւ ոչ թէ միայն Դաշնակցականին : Ամէն Հայ անոր մէջ կրնար գտնել իր իսկ հարազատ մտածումները, իր իսկ յոյսերն եւ ձգտումները, իր սեփական պատկերը :

Տարիներու ընթացքին եւ զանազան առիթներով ճնշումներու եւ ազդելու փորձեր չպակսեցան անշուշտ պաշտօնականացնելու համար թերթը, շրջանի կուսակցական օրկանը դարձնելու համար Յառաջը : Շաւարշ միշտ ալ անդդուելի մնաց եւ բան չգիշեցաւ առաջին օրերու իր առաջադրութիւններէն : Այս կողմերու բոլոր Հայերուն համար ծնած թերթն էր Յառաջ, մասնակի գաղափարաբանութեան մը ազդեցութիւնը զօրացնելու միջոց եւ գործիք չէր կրնար դառնալ, որքան ալ ինք այդ գաղափարաբանութեան կուսակից

ըլլար եւ որքան ալ տարածուն ըլլար այդ գաղափարականին ազդեցութեան շրջանակը:

Ամէն Հայու թերթն էր, ամէն Հայու աւետարերը, այդպէս ալ պիտի մնար եւ այդպէս ալ կը մնայ յիսուն տարիներէ ի վեր: Այս իրողութիւնը անգիտացող չկայ, ամէնքն ալ կ'ընդունին այս բացորոշ ճշմարտութիւնը, ո՛ր ուղղութեամբ ալ հակին իրենց գաղափարական նախընտրութիւնները:

Բազմաթիւ ուրիշ արժանիքներ ունեցաւ եւ ունի Յառաջ: Խմբագրական վարպետութենէն մինչեւ մեր Մեծաքանչին պահանջքոտ բժախնդրութիւնը, մեր մշակոյթի հին դասական արժէքներու վերյիշումներէն մինչեւ նոր արժէքներու եւ տաղանդներու յայտնութիւնը եւ ծանօթացումը, միջուկ ունեցող լուրջ յօդուածներու յաճախակի հրատարակութենէն մինչեւ ծագէ ծագ սփռուած գաղութներու անցքերն ու պատահարները եւ Հայաստանի դրեթէ սուօրեայ ամէն կարգի լուրերու հրատարակութիւնը, որոնց անհաղորդ պիտի մնայինք եթէ օրաթերթին ժամանումը եւ ընթերցումը չունենայինք:

Յառաջի յիսնամեակը ջատագովողներ դրեցին եւ պիտի դրեն տակաւին, վեր հանելով անոր արժանիքները եւ յիսուն տարիներ անոր ընծայած ծառայութիւնները մեր հաւաքականութեան:

Ես ուղեցի միայն հպանցիկ ակնարկով մը իր եւ մեր ապրած ժամանակը եւ պայմանները սահմանել եւ այդ ժամանակին մէջ իր կատարած բացառիկ եւ էական դերը ստորագծել:

Յիսնամեակի եւ վերյիշումի այս օրերուն, յուզումով մեր մտածումը կ'երթայ անշուշտ նախ Վարպետին, արտակարգ եւ մեծ Խմբագրապետին: Ապա բնական շողկապով մը նաեւ այն հոյլ մը պատուական տղոց, այն համակրելի անուններուն եւ այն քանի մը շատ սիրելի տղոց՝ որոնք իրենց մտերմութեան շնորհն ընծայեցին ինծի: Ամէնքն ալ իրենց կարողութիւնը ի սպաս դրին թերթին, մնայուն կամ պարբերական աշխատակցութեամբ եւ նպաստեցին Յառաջի ամրապնդումին եւ զօրացումին: Շատեր մահացած են եւ յիշատակ են այժմ: Ուրիշներ տարիքի բռնը շալկած, կը վերյիշեն հին օրերը եւ կը հրճուին իրենց թերթին յիսնամեակով: Բայց ամէնքն ալ ներկայ են միշտ Յառաջի յիսուն տարիներու հաւաքածոյին էջերուն մէջ:

Ուրախութեան բացառիկ առիթ է որ հիմնադրութեան օրուան անդրանիկ աշխատակիցը, այսօր աշխատակիցներուն նահապետն է եւ հին օրերու կորովով միշտ ներկայ է Յառաջի էջերուն մէջ, իր հմտութեամբ առլցուն խմբագրականներուն ընթերցման հաճոյքը տալ շարունակելով մեզի:

Մեկնածներուն յիշատակը օրհնեալ ըլլայ եւ ներկաներուն վարձքը կատար :

Ձեմ գիտեր թէ կարելի՞ է մաղթել եւ հաւատալի՞ է Յառաջի երկրորդ յիսնամեակ մը : Մեր պայմանները հաւանականութեան մասին կասկածանքի կը մղեն :

Բայց ես կը մաղթեմ ի սրտէ որ Յառաջ կարենայ շարունակել իր դերը, մինչեւ որ իր ծննդեան ականատես վկաներու վերջինը մեկնած ըլլայ շատոնց :

Ան յոյսի եւ հաւատքի ճառագայթ մը եղած պիտի ըլլայ Հայու մեր տարօրինակ կեանքին վրայ եւ մեր տաժանելի ճամբան լուսաւորած մինչեւ վախճանը :

ԲԱԲԳԻՆ ԳԱՎԷՉ

«Մեծասխան»ին մեծ դրոշակակիրը — ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

«ՅԱՌԱՋ»ի Յիսնամեակի խմբով

Այս տարուան Օգոստոսի կէսէն ի վեր կը տօնուի, աւելի ձիւ՝ կը յիշատակուի «Յառաջ»ի յիսնամեակը, յատկապէս Ձրանայի մէջ, քաղաքէ քաղաք, տունէ տուն, դուռէ դուռ: Բայց «Յառաջ» չուզեր, կարծէք, փառաշուք հանդէսներ. կը նախընտրէ անպակ շարունակել իր դերը, պահելով իր հարազատ դիմագիծը, միտ աւելի թարմ ու կենսունակ, այժմէական լարի վրայ, դործունայ ու դրական:

Եւ ի՞նչ դեր, ի՞նչ դիմագիծ...

Ատենին, «Յառաջ»ի մեծ աշխատակիցը՝ Շաւարշ Նարեկին, համադրական ակնարկով, Շաւարշ Միսաքեանի մասին կը սլաքամէր՝ թէ հրապարակագրական աւետարան մը շարահիւսած է ան, սրբագործելով երկու գաղափար. նախ՝ պաշտամունք հայ լեզուի, ու երկրորդ՝ պայքար հայապահպանութեան:

Արդարեւ, ասոնք եղան, յիսուն տարիէ ի վեր, «Յառաջ»ի զոյգ թեւերը, թռիչք տալու համար մեր ժողովուրդին՝ դէպի անմահութիւն. կամ եթէ կ'ողգէք՝ «Յառաջ»ի զոյգ կանթեղները, ամէն հայ տունի ու երիտասարդ կուրծքի տակ՝ լուսաւոր հաւատք մը արծարծելու համար, մեր ցեղի յաւիտենականութեան կնիքով դրոշմուած:

Եւ զոյգ այս լարերու ներդաշնակ ու խրոխտ հնչիւններով, «Յառաջ» չեփորեց Վահագնեան երգ մը լուսաշող, որպէս «Շաւարշակաւաւետարան», հայ Գողգոթայի կարմիր ճանապարհի արիւնով մկրտուած, սփիւռքահայ երկունքին տառապալին ճիգերով նուիրագործուած:

Ճիշդ քառասուն տարի առաջ, կը յիշեմ — Ս. Ղազարի աշակերտ էի այն ատեն — մեր ուսումնապետ դաստիարակ Հայրը, երբեմն «Յառաջ»ի թիւեր կը բերէր մեզի. ինք կը կարդար անկէ, ստոյտի օրերուն, քալելով Լիտուի ամայի ծովափին, մերթ «խմբագրականներ», մերթ լեզուական նիւթեր. ու մենք հիացումով կը ճաշակէինք Շաւարշ Միսաքեանի բիւրեղ լեզուն, անոր կտրուկ ու յստակ նախագասութիւնները, ջինջ գաղափարները, հայրենաշունչ ոգին: Երբեմն,

նոյնիսկ նորակերտ բառեր կը քաղէինք «Յառաջ»էն. օրինակի համար՝ սուգանաւ. մենք մինչեւ այն ատեն ընդծովեայ կ'ըսէինք. ու մենք ալ, մեր մէջ, կը լիճէինք անոնց մասին. աշակերտական մեր թերթին մէջ՝ Լեզուական սիւնակ կը բանայինք, լուսահոգի Հ. Արսէն Ղազիրեանի ու Հ. Եղիա Փեչիկեանի ոգեւորիչ շունչէն խանդավառուած:

Հիմա, տարիներ ետք, Ս. Ղազարի մեծ ընթերցասրահին մէջ, երբ ամէն օր կը տեսնեմ՝ հել ի հել ափ հասնող հարիւրաւոր հայերէն թերթեր, աշխարհի չորս ծագերէն, հին օրերը կը յիշեմ. աչքս իսկոյն «Յառաջ»ին կ'երթայ. ու մե՞ղք է սա խոստովանանքը, երբ ըսեմ՝ թէ թիւ չեմ փախցներ. կը ցաւիմ մանաւանդ՝ որ թղթատարական պաշտօնէութիւններու յաճախակի դործադուլները չեն թոյլատրեր կանոնաւորապէս հետեւելու օրաթերթին:

Շաւարշ Միսաքեանի ականակիտ լեզուն, Սեւանայ լիճին ջուրերուն պէս յստակ, միշտ գրաւիչ բան մը ունէր:

«Եթէ արդի արեւմտահայերէնը հասած է մինչեւ այժմ չգերապանցուած բարձրութեան մը, կ'ըսէր երբեմն Շաւարշ Նարդունի, շատ բան կը պարտինք Շաւարշ Միսաքեանի»:

Ես պիտի ըսէի որ եթէ Սփիւռքի մէջ մեր լեզուն իսկապէս «Մեծասքանչ» է, շատ բան կը պարտինք Շաւարշ Միսաքեանի «Մեծասքանչ»ին:

Կը սիրեմ այն յայտարարութիւնը, շատ ճիշդ ու տեղին, որու համաձայն՝ Շաւարշ Միսաքեան այն մեծերէն է — ինչպէս Զարդարեան, Ղազիրեան, Վարուժան — որոնք կատարած են հայ լեզուին մէջ այն, ինչ որ Կոմիտաս վարդապետ մը՝ հայ երաժշտութեան մէջ. դատել օտարն ու խորթը, նետել անհարազատը, դտել հայկականը, յղկել ու տաշել զայն, մշակել ու զարգացնել, մէկ խօսքով՝ օրը օրին քանդակել մեր պաշտելի «Մեծասքանչ»ը:

Ահա՛ մեծութիւնն ու արժէքը Շաւարշ Միսաքեանի, որ կը յայտնուի նաեւ դործնական տեսաբանի մը նկարագրով ալ:

Լեզուն հարստացնելու, ճոխացնելու համար — Նարդունին է գրողը — Շաւարշ Միսաքեան կ'առաջարկէր ո՛չ թէ դործածել օտար բառեր, ինչպէս սովորութիւն է կարգ մը արեւելահայ գրողներու մօտ, այլ նախ փնտռել համապատասխանը՝ մեր հին մատենագրութեան մէջ, երկրորդ՝ մեր բաղմաթիւ բարբառներուն մէջ: Եթէ կը պակսի, կերտել նորը՝ վարպետութեամբ, եւ համաձայն մեր լեզուի օրէնքներուն (Օրէր եւ ժամեր, Ներածութիւն, էջ ԺԸ, տպ. Փարիզ, 1958):

Ահա՛ ոսկեղէն օրէնք մը՝ որ ամէն հայ խմբագրի գրասեղանին վրայ ներկայ պէտք է ըլլայ միշտ:

Այս օրէնքով են քալեր մեր հիները երբ, օրինակ մը դոնէ տալու համար, տողանցքի հանած են՝ մեր արդի լեզուին մէջ՝ հրացան եւ լուցկի բառերը, որոնք հինգերորդ դարուն իսկ գործածուած բառեր են, անշուշտ տարբեր իմաստներով: Ու այսպէս հարիւրաւոր բառեր յարութիւն են առած, նոր ու փայլուն տարազներով: Ատրնանակն ալ աղուոր բառ մը չէ՞ միթէ, թէեւ ինք վտանգաւոր զէնք մըն է. կ'ըսուի թէ Բագրատունին շինած ըլլայ այս բառը. արմատն է ատր, որ կը նշանակէ կրակ. բառին երկրորդ մասն ալ կը նշանակէ ընդունարան:

«Յառաջ»ի տեւական ընթերցողի մը խուզարկու աչքէն չի կրնար վրիպիլ որ Շաւարշ Միսաքեան, ամէնօրեայ իր սիւնակներուն մէջ, օրուան բազմատեսակ պահանջներէն մղուած, մերթ իրր խմբադիր, երբեմն որպէս լրատու քաղաքական, կամ քննադատ տրուեստի, կը ստեղծէր բազմաթիւ նոր բարդ-բառեր, յաճախ շատ աղուոր ու յաջող, ցոյց տալով նուրբ ճաշակ եւ հնարամիտ հմտութիւն:

Ի՞նչ լաւ պիտի ըլլար՝ եթէ հայերէն լեզուի ուսումնասէր երիտասարդ մը յանձն առնէր, արձակուրդի մը շրջանին, «Յառաջ»ի հին թիւերէն հաւաքել Շաւարշ Միսաքեանի հնարած նորակերտ բառերը, խմբաւորէր ու դասաւորէր զանոնք, ուսումնասիրէր ու հրատարակէր. թերեւս լուրջ աւարտաճառի մը նիւթ կրնայ ըլլալ ասիկա. եւ ի՞նչ սքանչելի արդիւնքով...:

Լսած եմ՝ թէ Շաւարշ Միսաքեան, առանձնական ծոցատետրի մը մէջ ալ նշանակած ունէր բազմաթիւ այսպիսի բառեր. վայրկեանական փայլակի նման մտքին մէջ շողացող, փայլակի մը պայծառութիւնն ունեցող բառեր թերեւս...: Հարկաւ խմբագրութեան գաղտնիք են ատոնք հիմա. եւ իբր այդ՝ կը յարգենք: Օր մը, անշուշտ, ատոնք ալ կը հրատարակուին (*):

Շաւարշ Միսաքեանի մասին կ'ըսուի՝ թէ լեզուի մաքրութեամբ սիրով առցուն, համբերութեամբ կը սրբադէր իր մեծ ու պզտիկ բոլոր աշխատակիցներու գրութիւններն ալ, ստեղծելով այսպէս միաձոյլ լեզու մը՝ իր ամբողջ թերթին համար, խմբադրականէն մինչեւ աղդերու էջին տակը երկարող:

Շաւարշ Միսաքեանի քերականութիւնն ալ, բառամթերքի նման, անթերի էր ու վճիտ: Ան գիտէր վարպետօրէն արշաւել Հ. Արսէն Ղազիկեանի լուսաւոր շաւիղէն. գիտէր՝ որպէս պահակ մշտարթուն՝ իսկոյն որդեգրել ուղիղը, խարաղանել թիւրն ու թերին, հարթել ճանապարհը «Մեծասքանչ»ին:

(*) ԾԱՆՕԹ. « ՅԱՌԱՋ »-ը ԴԺբախտաբար այդ ծոցատետրը կորսուած է:

Հա՛պա իր կուռ նախադասութիւննե՛րը... մանաւանդ վերջին տարիներուն: Շատ անգամ՝ մէկ մէկ պատգամներ էին անոնք, վերլուծուած, քննուած, ծեծուած, ծամուած, համտեսուած: Ատկէ անշուշտ այն բուն պահանջը՝ նոր-տողերու յաճախակի գործածութեան: :

Եւ իրաւունք ունէր Շաւարշ Միսաքեան:

Երբ տեսնեմ յօդուած մը, ամբողջ սիւնակի մը երկարութեան փռուած, որ չունի իր միապաղաղութիւնը կտրատող նոր-տողեր... չեմ կարդար: Օշական թող չնեղուի:

Իմ համեստ կարծիքով, նոր տողը՝ հրապարակադրի մը համար՝ համալրելի ու զրաւիչ դառնալու, մանաւանդ՝ դիւրութեամբ հասկնալի դառնալու տոմսն է:

Քիչ բառերով իր դադափարն յստակօրէն արտայայտելու ճշգրտամբ՝ Ֆրանսական յստակատես մտքի հետեւողութիւնն է. ատիկա հարազատ հայկական ծնունդ է: Ո՞րքան երկար է Վահագնի երգը, հազիւ ինը տող. կամ Արտաշէսի ողբը, հազիւ երեք բառ: Ո՞րքան երկար են կոմիտասեան երգերը, «Գարուն ա», «Անձրեւ եկաւ», «Սարերի վրով գնաց»:

Շաւարշ Միսաքեան իր դադափարը չէր ծածկեր սեթեւեթեալ հանդերձներով, կը խորչէր փառաշուք համազգեստներէն, չէր սիրեր խաղալ զրական պահուլտուք, կ'ատէր մանաւանդ ածականներու տարափը. իր շեփորին հնչիւնը՝ զինուորական ազդանշաններու կարճութիւնն ունէր:

Շաւարշ Միսաքեան պաշտամունքն ունէր Արեւմտահայերէնին, որու աներկիւղ պաշտպանն էր՝ վտանգի պահուն. եւ անոր ասպազային նկատմամբ ալ, արդար մտահոգութեամբ հանդերձ, իր սրտին մէջ՝ լաւատես զգացումներ կը տածէր, որովհետեւ սա հաստատ համոզումն ունէր՝ թէ Արեւմտահայերէնը հարազատ ծնունդն է, Արեւելահայերէնին հետ, մեր փառապանծ «Մեծասքանչ»ին, եւ իբր այդ՝ դափնեկիր անմահութեան:

Այո՛, եթէ Արեւելահայերէնը հայրենիքի կնիքն ունի այսօր, Արեւմտահայերէնն ալ սփիւռքի կնունքն ունի. երկուքն ալ մեր հինաւուրց եւ հազարապանձ լեզուի զաւակներն են կորովի, անթիւ հերոսներու արիւնով սրբագործուած:

Ու Շաւարշ Միսաքեան, իր «Յառաջ»ով, քաջարի դրօշակիրն եղաւ մեր պաշտելի «Մեծասքանչ»ին անմահութեան, իբր անխոնջ ախոյեան Արեւմտահայերէնի:

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ. ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Վեցետիկ – Ս. Ղազար

1975 Հոկտեմբեր 15

Վկայություն մը

Կ'ենթադրուի որ 1794-1975 հարիւրութսունէ աւելի տարիներու իր պատմութեան մէջ Հայ Մամուլը 3000-4000 անուն օրաթերթ եւ պարբերական պարփակած ըլլայ (*):

Թուական այս պատկերը եթէ ոչ մերժելի՝ առնուազն վիճելի կամ առարկելի է մեզի համար, որովհետեւ ինչ որ հրատարակուած է ցարդ իբրեւ ցուցակագրային աշխատասիրութիւն, առհասարակ կը մատնէ փութկոտութիւն մը՝ տպագրական մեքենայէն անցած ամէն թուղթի համար մամլոյ պատկանելիութեան իրաւունք ճանչնալու. մինչ մենք, ընդունելով հանդերձ որ բառին առարկայական իմաստը կ'արտօնէ նման դիւրահաճութիւն մը, չենք հաւատար սակայն որ Հայ Մամուլի ընդհանրական կոչումին եւ վարկին հետ հաշտ նկատուի անոնցմէ շատերու զետեղումը՝ պատմական արժեւորումի նպատակով մշակուած որեւէ ուսումնասիրութեան մէջ:

Մեր այս անհատական վերապահութիւնը շատ աւելի կը շեշտուի, երբ նկատի ունենանք ապրող օրաթերթերու եւ պարբերականներու

(*) Գիտական նշգրտութեամբ պատրաստուած եւ համապարփակ որեւէ աղբիւր չունինք տակաւին, անխաբօրէն ստուգելու համար թէ իսկապէս ի՞նչ թիւ կը ներկայացնեն 1794-1974 հարիւրութսունամեակի մեր պարբերական եւ աօրեայ թերթերը:

Հայ Մամուլի պատմութեան նուիրուած երեսունի մօտ աշխատասիրութիւններ ծանօթ են մեզի, 1850էն մինչեւ 1970ական տարիներուն հրատարակուած: Տֆնութեան արդիւնք՝ բոլորն ալ, եւ անշուշտ ատաղձ՝ նշմարտօրէն գիտական ուսումնասիրութեան մը համար. սակայն գրեթէ առանց բացառութեան խոցելի, արիւնէ եւ ջիղէ գուրկ, մակերեսային. թուականային եւ անուանական ցուցակագրութիւններով խնդրուած:

Ակնկալելի էր որ գոնէ Հայաստանի մէջ պատրաստուած նման գործեր նուազ խոցելի ըլլային: Ափսո՛ս, անոնք շատ աւելի վիրաւոր

մասին պատրաստուած վերջնագոյն վիճակագրութիւնը՝ Երեւանէն Աշոտ Թադէոսեանի կողմէ — «Սփիւռփախայ պարբերական մամուլը» — Արտասահմանի հետ Մշակութային Կապի պաշտօնաթերթ «Սովետական Հայաստան» ամսագրէն նոյնութեամբ արտատպուած՝ Պէյրութի «Զարթօնք» օրաթերթի 1972 Փետրուար 5 եւ 6 թիւերուն մէջ:

Համագումար 210 ասլրող օրաթերթեր եւ պարբերականներ ցոյց կը տրուին այնտեղ, որոնցմէ 107ը միայն լրիւ հայ լեզուով կը հրատարակուին. միւսները մասամբ կամ լրիւ օտարալեզու են, հետեւաբար՝ իրենց պատկանելիութեամբ վիճելի: Շատ աւելի տխուր իրողութիւն մը ա՛յն, որ հայալեզու այս 107 հրատարակութիւններէն 50ը միայն դրական — մշակութային առումով պարբերականներ եւ հանրային առումով թերթեր են: Մնացեալները՝ միութենական կորիզներու, հայրենակցական խմբումներու կամ թաղային մարմիններու կողմէ տպագրուող ինքնանպատակ կամ քարոզչական հրատարակութիւններ են:

Եթէ «Հայ Մամուլ» տարազի բառական սահմանումէն դուրս պիտի չնկատենք հրապարակը ողողող խայտաճամուկ եւ աժանաբարոյ հրատարակութիւններու դէզը, առնուազն պիտի դիտակցինք թէ ունինք բարոյական պարտաւորութիւնը յարգալիւր կեցուածքի՝

եւ քան, օրինակ, գոյգ Միֆարեան Տուներու եւ անհատ գրիչներու կողմէ մշակուած գործեր: Անունի, քուականի, վայրանուններու եւ տեղականութեան կապուած ծանօթագրութեանց մէջ վրէպներ կը վիստան:

Արտաշէս Կարինեան 4000ի կը հասցնէ 1794–1960 քուականներուն միջեւ հրատարակուած օրաթերթերու եւ պարբերականներու ընդհանուր գումարը՝ իր «Հայ պարբերական մամուլի պատմութիւնից» անուն գործին մէջ, հրատարակուած 1963ին, Երեւանի մէջ, Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի «Մանուկ Արեղեանի անուան գրականութեան ինստիտուտ»ին կողմէ:

Ա. Կիրակոսեան 3200է աւելի կը նկատէ անոնց թիւը՝ իր «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն» անուն աշխատասիրութեան մէջ, հրատարակուած Երեւանի մէջ, խմբագրութեամբ եւ յառաջաբանով Հ. Կոստիկեանի եւ Հ. Սիլվանեանի, Հայաստանի Կուլտուրայի Մինիստրութեան կողմէ:

Հայ Մամուլի պատմութեան մասին գրի առնուած վերջին ստուարածաւալ աշխատասիրութիւնն է Կիրակոսեանի այս գործը, — կը կրէ 1970 քուականը. սակայն թերեւս ամէնէն վիրաւորը՝ իբրեւ գիտական փորձ:

հանդէպ մամուլի հանրային առաքելութեան, հրապարակադրութեան դարաւոր վարկին եւ լրագրական արուեստի ճշմարիտ իմացումին :

Հայ Մամուլի մինչեւ 1960ական թուականներու հրապարակագրային վաստակին հանդէպ նախատինք պիտի ըլլար մերօրեայ այդ 210 հրատարակութիւններու մեծ մասին իրաւունք ճանչնալ պատկանելիութիւն մը այն Ընտանիքին, որ, 1830էն մինչեւ 1950ական թուականներ, ուրեմն աւելի քան 120 տարի պաշտամունք ի յայտ բերած է Մայրենիքի հանդէպ, եւ անդաւաճան ծառայութիւն՝ համայնական եւ ընկերային դաստիարակութեան գործին, մտաւոր եւ հոգեկան արժէքներու, դրական – մշակութային իրագործումներու եւ արեւմտահայ հանրային մտածողութեան առողջ հոլովոյթին, խնդիր չէ՞ որ իրեն մաս կազմողներ հաւասար արժանաւորութիւն կամ արդիւնաւորութիւն ցոյց տուած չըլլան :

Այսքանը արագօրէն ըսելու հարկ զգացինք, եզրակացնելու համար որ Հայ Մամուլի կողմէ իրագործուած վաստակը արժեւորելու համար հիմ չենք կրնար դաւանիլ անոր թուական պատկերը, ո՛չ ալ թերթերէն մէկուն կամ միւսին տեւականութիւնը. այլ՝ բացառապէս ծառայութեան ոգին. ահօ՛սը՝ զոր թողուցած են իրենց ետին :

Պատմութիւն ունին լոկ այն թերթերը, որոնք տուեալ ժամանակաշրջանի մը ընթացքին արիւնատու սրտի մը չափ կենսական դեր կատարած են մեր ժողովուրդի կեանքին մէջ, զայն պահելով օրուան հրամայական պահանջներուն ընդառաջելու կարողականութեան տէր, Հայութեան տրուին ունկնդիր՝ բայց երբեք զանդուածներու ամբոխային տրամադրութեան հպատակ. ազգային ընդհանրականութեան շահերէն առաջնորդուելու կոչումին դիտակ՝ սակայն առաջնորդելով իրենց պարտաւորութեան բժախնդիր. խորաճանաչ՝ մեր արժանիքներուն եւ թերութեանց, սակայն նաեւ խուզարկու այն բոլոր կարելիութեանց՝ որոնք հայ հաւաքականութիւնը գերծ կը պահեն ինքնագոհութեան եւ յուսահատութեան երկու ծայրայեղութիւններէն, զայն ատակ դարձնելու համար պատուաստումի եւ վերանորոգումի :

Այսպէ՛ս եղած են, ա՛յս աշխարհայեացքով ապրած են հարիւրութսունամեայ մեր մամուլի պատմութիւնը ներշնչարանի մը վերածող բոլոր թերթերն ու պարբերականները, անկախաբար իրենց դրական, մշակութային, ընկերային կամ քաղաքական պիտակէն : Իւթիւճեանի «Մասիս»ը, Արիւիարեանի «Արեւելք»ը, Ոսկանի «Արեւմուտք»ը, Արծրունիի «Մշակ»ը, Խրիմեանի «Արծուի Վասպուրական»ը, Գ. Բարսեղեան – Շ. Մխաբեանի «Ազդակ»ը, «Ազատամարտ»,

«Ճակատամարտ» եւ մեր տարտղնումէն ետք ազգային առաջնորդութեան դերքերուն վրայ դերակատարութեան կոչուած ուրիշներ («Յառաջ», «Յուսարեր», «Հայրենիք») մեր լրագրութեան արեւմտահայ վերագիրը որակապէս արժեւորող, հրապարակագրային իրենց կոչումը պատմականացնող հրատարակութիւններ եղած են, որքան առօրեան պատկերացնելու իրենց անմիջական առաքելութեամբ՝ նոյնքան եւ ազգային յաւիտենական արժէքները գրահեղու եւ պահպանելու ազնիւ կիրքով:

Զգոհանա՛նք ընդհանուր այս բնութագրումով եւ յիշատակուած քանի մը անուններէն մեկնելով սեւեռինք վերջին մէկ դարու արեւմտահայ կեանքի մարդերուն, գէթ ուրուագծային տարողութեամբ արժեւորելու համար անոնց հերկը՝ մասնաւորապէս ընկերային եւ մշակութային անդաստաններու մէջ:

Առանց հաշուելու Իզմիրը, Վանը եւ առհասարակ հայկական դաւառը, միայն Պոլսոյ մէջ 400է աւելի օրաթերթեր եւ պարբերականներ հրատարակուած են. Թրանսայի մէջ՝ 150է աւելի, Միացեալ Նահանգներ՝ 200է աւելի, Լիբանան՝ 150-160, Եգիպտոս՝ 120-140: Եթէ նոյնիսկ որակական արժէքի հիման վրայ զտումի ենթարկենք այս թիւերը, լոկ այդ քանի մը դօտիններուն մէջ կ'ունենանք «հայ մամուլ» տարազին մէջ սեղմուող պատուարեր իրադործումներու գումար մը, հայկական զարթօնքի բոլոր ճակատներուն վրայ, եւ այդ զարթօնքին յաջորդող ազգային - քաղաքական գիտակցութեան մակընթացութեան մէջ:

1794-1830ական թուականներու կրօնադպած ապրումի, հայրենասիրութեան, ինքնաճանաչումի եւ աշխարհաճանաչման սկզբնական հետաքրքրութիւնները հետզհետէ նոր հորիզոն կ'ընդգրկեն՝ ենթահող պատրաստելու համար Հայուն մտաւոր եւ հոգեկան աշխարհը խուզարկելու մղումին, ճակատագրապաշտութեան թօթափումին, քաղաքական մտածողութեան զարգացման, ազգային-ընկերային կազմակերպումի, բայց մանաւանդ կրթական, լեզուական, գրական նուաճումներու եւ քննական մտքի աճումին:

Աւելցուցէ՛ք արեւմտեան մշակոյթի եւ քաղաքակրթութեան հետ հաղորդութեան, ապա նաեւ պատուաստումի շարժումը, ազատագրական - յեղափոխական երկունքին անդրադարձը՝ մեր ժողովուրդի աշխարհայեացքին վրայ, 1920-1970 յետեղեռնեան յիսնամեակի պատմութեան մէջ հասնելու համար Մնացորդացի վերյայտնութիւնը պատմակշիռ նուաճումի մը վերածող վկայութիւններու:

Արագօրէն թուղթին տրուած սա հաստատումներուն զուգահեռ՝ չենք անգիտանար անշուշտ մեր խոցերը, կթոտումները, շատերու տկարութիւնն ու ընկրկումներն ալ: Այսուհանդերձ, չենք կարծեր

յանձնուած ըլլալ սնապարծութեան՝ հալարտառիթ նկատելով այն նպաստը, զոր Հայ Թերթը ընծայեց մեր ազգային վերականգնումի գործին, վերապրող Հայութիւնը որքան իր ազգային անհատականութեան մէջ անվթար պահելու, նոյնքան եւ զայն ընդունակ դարձնելու համար պատշաճեցումի, կեանքի իր նոր պայմաններուն հետ:

Այս տեսակէտով, կիսադարեան «Յառաջ»ը ստուգանիչ մըն է՝ վկայութիւն մը՝ յետ Եղեռնեան մեր լրագրութեան եւ արեւմտահայ մամուլի բարձրագոյն կարելիութեանց, որակական վարկին մասին:

Անկախաբար անհատական կոչումէն, որ զինք ասպարէզ կը բերէր իբրեւ հանրային ընծայումի սահմանուած ամբողջական հրապարակագրի մը, անոր հիմնադիրը կուգար սերունդէ մը՝ որ հասունցաւ Արեւմտահայութեան 1890–1915 քսանըփնդամեակի խռովքներուն մէջ ու հայաջինջ սարսափներէն հետը Սփիւռք բերաւ 1840–1890 տարիներու մտաւոր – ընկերային մեր ժառանգութեան ամէնէն աղնիւ աւանդութիւնները, անոնց խորագոյն ճանաչումը, մշակութային մեր յիսնամեայ վաստակէն եւ յեղափոխական երկունքէն թելադրող կեանքի ու գործի հանգանակներ, եւ ատո՛վ ալ հայ խմբագրին բարոյական անհատականութիւնը տարասփիւռ մեր կեանքին մէջ ոգեկան ուժի մը վերածող ծառայութեան ճշմարիտ դաւանանքը:

Մենք հիմա Հայ Մամուլին առօրեայ երեւումը իբրեւ մղձաւա՛նջ ապրող յետնորդներու դերին մէջ ենք, ու մեզմէ շատեր՝ թուղթին, մեղանին, ձեռագրին, մեքենային հանդէպ ներքին ատեւութեամբ մը կը տաղնապին, հրապարակագրութիւնը իբրեւ պատիժ կամ շա՛տ շատ... արհեստ կրելու համար իրենց դրասեղաններուն առջեւ: Այդպէս չէին Ոսկանները, Արծրունիները, Միսաքեանները, 1850–1900ական թուականներուն, երբ, շատ աւելի մեծ անձկութիւններու մատնուած, երանութիւն կը փնտռէին ասպարէզէն իրենց վերապահուած զրկանքին, մաշումին ու դառնութիւններուն մէջ եւ ճակատ ցոյց կուտային: Թերթը խորանի մը չափ նուիրական էր իրենց համար ու ամէն ինչ որ այդ բեմէն պիտի մատուցուէր հօտին՝ կ'ենթադրէր նախ հաւատք, ապա քրտինք, սլայքար եւ առնամալատ մաքառում:

Հետեւեցէ՛ք «Յառաջ»ի խմբագրին առջինեկ փորձերուն՝ ձիվելեկեանի «Սուրբանդակ»ին մէջ — երբ 16 տարու է տակաւին. ապա հաղորդուեցէ՛ք երեսունէ աւելի իր մարտակոչերուն՝ որոնք կ'երեւին հազիւ տարուան մը կեանք ապրող շաբաթաթերթ «Ազդակ»ի մէջ

1908 Դեկտեմբերէն մինչև 1909 Հոկտեմբեր, 41 թիւերուն մէջ, որոնց ամբողջական հաւաքածոն մեր սեղանին վրայ է այս վայրկեանիս :

Սահմանադրութիւնը փաստ է արդէն : 1908 Յուլիսէն մինչև 1909 Յունուար՝ վեց ամիս է անցած, բայց 24ամեայ հրապարակադիրը «*փստմնելի աստիճանով մը անբարոյացած, չարչի մտաւորականներու խուժան*»ին մօտ ո՛չ մէկ սթափում կը գտնէ :

— «Սրտապնդող ոչինչ՝ հայ կեանքի տեսակէտով. ափսոսալի իրողութիւն մը ա՛յն, որ ոչինչ է փոխուած մանաւանդ. երէկի ըմբռնումներէն... Անորակելի յամառութեամբ մը կը շարունակեն փաշալերել լնացումը. դեռ կը վախճան անողորմաբար փանդելի այդ ամէնը, ինչ որ կը նպաստէ ստրկական տրամադրութիւններու ուժեղացման, ինքնագիտակցութեան բթացման :

«Ժողովուրդ մը, որ դարերով վարժուած է ամէն բան արտաքին նպաստաւոր պարագաներէ սպասելու, ժողովուրդ մը՝ որ ինքն իր մէջ չգգար գործելու, մաքառելու, ինքն իր ձեռքով իր նակատագիրը վարելու անհրաժեշտութիւնը, եւ դեռ խնամակալի մը պէտք կը գգացնէ, ի հարկէ յուսահատական դրութեան դատապարտուած է» :

Բայց դուք դանդաղեցէ՛ք մանաւանդ եզրափակումին վրայ .

«Բայց ժողովուրդը այնքան մեղաւոր չէ, որքան անոնք որ զայն դեկավարելու յաւակնութիւններով կը սոնքան՝ իբրեւ հրապարակագիր, իբրեւ հասարակական գործիչ, սակայն կը դաւանանեն գիտակցաբար կամ տգիտաբար, խեղաբիրելով իրերու իսկութիւնը, աղմկարար, անդել, անփոյթ գործունէութեան մը անձնատուր :

«Տիրապետող երեւոյթ է այս Պոլսահայ լրագրութեան մէջ, ներկայ բոլորին : Եւ այս երեւոյթը շատ աւելի վտանգաւոր է, քան երէկուան սարսափներու վերադարձին ուրուականը...» : («Ազդակ», Ա. տարի, թիւ 4, 1909 Յունուար 5/18) :

Դաւանանքի ի՞նչ հանդանակ աւելի ամբողջ պիտի տար նկարագրին ու բարոյական անհատականութիւնը կոչումի մարդուն, որ 1909էն մինչև 1957, անցնելէ ետք «*ընդ հուր եւ ընդ սուր*», «Ազատամարտ»էն մինչև «Ճակատամարտ», «Մարմարա» եւ «Յառաջ», եղջիւր ցոյց տալով փոքրոգութեանց ու դաւերու դէմ եւ տեսանողի յստակատեսութեամբ խիզախելով հայ հրապարակադրութեան դիրքերուն վրայ, հայ պետականութեան փլուզումէն եւ Արեւմտահայութեան աղգային ողբերգութենէն ետք տարասփիւռ մնացորդացի փրկութիւնը փնտռելով հաւաքական աննահանջ պայքարի, մշակութային արժանաւորութեան եւ ոգեկան ուժերու զօրաշարժին մէջ, իր թերթը կը վերածէր առօրեայ մաքառումի դրօշի մը, — ներշնչարան աղգային արժանապատուութեան եւ ուխտ՝ վերանորոգ կեանքի :

Կը կեդրոնանանք «Յառաջ»-ի վրայ, որ կիսադարեան իր վաստակով կը մնայ բացառապէս վկայութիւն մը «Ազատամարտ»-ի սերունդին յատուկ հրապարակադրային որակէն, — Ազգը արժեւորող ընկերային եւ բարոյական իմացումներու հանդէպ պատկառոտ կեցուածքէն, զայն իր մտաւոր ու հոգեկան ուժերուն մէջ անբռնաբարելի տեսնելու ազնիւ կիրքէն, մամուլը դաստիարակչական դերակատարութեան ճամբուն վրայ վերանորոգ պահելու ուխտէն. ո՛չ այն «դաստիարակութիւնը» որ ձեւապաշտութեան եւ արտաքին երեւոյթները փրկելու մարմաջով մը կը դոհանայ, այլ ա՛յն՝ որ անհատ Հայը կը մղէ իր հաւաքականութեան զինուորագրուելու դաւանանքին, — Քառասունեւեօթը տարի առաջ, 1929 Նոյեմբեր 26ին, տեսէք թէ ի՛նչ կը դրէ ինք, «Յառաջ»-ի հազարերորդ թիւին հրատարակութեան առիթով:

— «... Ի՞նչ է գաղտնիքը այն խանդավառութեան, որ շունչ եւ ուժ կուտայ «Յառաջ»ին, ա՛յն ալ միջազգային փառափառութեան եւ «Եօթներորդ մեծ պետութեան», բոցավառ հնոցին մէջ: Լոյս Քաղաքի լուսացնուող պողոտաներուն վրայ:

«Ոգի՛ն: Եւ գի՛ծը: Երկուքն ալ աւանդը սերունդի մը, ոչ սերմ ու արիւն քափեց: Որ արեւմտեան պողոտաները, քաղաքային արձակելու համար դաշտերուն վրայ: Որ զարհուրելի, շնչակտուր երկունքի բռնուեցաւ, երիտասարդացնելու համար այս ալեւոր ու քրտնաքաքախ ժողովուրդը: Որ երգեց, քնդաց, զարկաւ ու զարնուեցաւ, վերջապէս նամբայ բանալու համար դէպի Ազատութիւն եւ Հայրենիք:

«ՅԱՌԱՋը իրաւունք ունի, ուրեմն, ապրելու այնքան ատեն որ կը պահէ այս ոգին եւ գործը»:

Ո՞րի եւ Գի՛ծ: Ապրում, հաւատք, նուիրում: Զակատ, կորով, քաջութիւն:

Սա քանի մը տողերուն մէջ, որոնք պարագայօրէն եկած են թուղթին, կը գտնենք ներքին այն տենդը՝ որ «Յառաջ»-ի կիսադարեան իրագործումը հասցուցած է «մամուլ»-ի սոսկական ըմբռնումէն անդին. կը գտնենք հոգեկան այն խռովքը, որ հրապարակադրային ամէնօրեայ մաշումը գոյութեան իրաւունքով մը կ'արժեւորէ. որուն մտրակովով թերթը կը դադրի թուղթ ու մեկան, դիր ու խօսք ըլլալէ եւ կը վերածուի արիւնատու սրտի մը, տրոփ փոխանցող, միտքէ միտք ու հոգիէ հոգի կամրջող ապրումի:

Շաւարշ Միսաքեան իրեն աշակերտող սերունդին փոխանցեց Մամուլը խորանի մը վերածող հիմնական այն դաւանանքը՝ թէ միօրեայ կեանք ունեցող օրաթերթը հարկ է վերածել մշտաբաց դրքի. տալ անոր կենդանութիւն մը, որ փրկէ զայն անչունչ առար-

կայի վերածուելու ճակատագրէն. մնայ վկայարան մը կեանքէն՝ որ ասրեցանք, ու դառնայ ժամանակագրութիւնը ո՛չ միայն դէպքերու եւ անցուդարձերու՝ այլեւ ու մանաւանդ մտաւոր ու հոգեկան մեր աշխարհի մակընթացութիւններուն եւ տեղատուութեանց:

«Յառաջ»ի առաջին թիւին մէջ, խօսելով օրուան անմիջական անհրաժեշտութեանց մասին, կը գրէ.

— «Ամէն բանէ առաջ, մեր գործը պիտի ըլլայ պաշտպանել այն բոլոր սրբութիւնները որոնք շունչ կուտան ժողովուրդներու եւ վառ կը պահեն անոր հաւատքը լաւագոյն օրերու համար: Գաղութները հանգրուաններ են, ուր նետուած ենք ակամայ, դէպքերու բռնադատման տակ, մինչեւ որ կարենանք հասնիլ մեր հայրենիք: Մեր ձեռքն է նուագագոյն չափին վերածել այս անխուսափելի չարիքը, կազուարուելով ֆիզիքապէս եւ նիւթապէս, եւ ներշնչուելով սեփական հայրենիքի գաղափարէն: Այս հիւրընկալ այլ համայնակուլ ամերուին վրայ՝ մեր հայրենակիցները պիտի ջանան զարգացնել իրենց ազգային գիտակցութիւնը, պահել լեզու՛ն որ միակ քանկագին աւանդն է, ուժ տալ մայրենի դաստիարակութեան, գրականութեան եւ արուեստին, մոռնալ շատ մը ասիական ունակութիւններ և նորոգուիլ անոր կեանքի բարիքներով:

«Ամէն գաղթ, իր շատ մը չարիքներուն հետ, ունի բարիքներ ալ. կը բաւէ որ արթուն ըլլանք, չտարուինք խաբուսիկ երեւոյթներէ եւ ամուր պահենք մեր ազգային անհատականութիւնը»: («Յառաջ», 1925 Օգոստոս 2):

Պէտք է քալել իրեն հետ, 1909էն մինչեւ 1957 բացած իր ալօսներուն քովն ի վեր, հաստատելու համար որ այսօ՛ր ալ, տակաւին, իրենց աւիչով անցամաք կը մնան իր ամէնօրեայ խմբադրականները: Կրնաք անոնցմէ որեւէ մէկը բերել այսօրուան մեր սեղաններուն, խրախճանքներուն, հայ կեանքը լեցնող բոլոր երկրային հաճոյքներուն, մանաւանդ «ասիական ունակութիւններու» ցուցահանդէսին, զգալու համար թէ կ'ապրին անոնք, կը ներգործեն նոյն ուժականութեամբ, այժմէութիւն կը ստանան իրրեւ պատգամներ:

Թերթի մը կեանքը իր ամէնօրեայ «խօսք»ով միայն կրնայ անցաւորութենէ փրկուիլ, յիսուն տարի ետք ալ նոյն կենսունակութեամբ բարախելու համար: Ա՛յն հասկացողութեամբ՝ անշուշտ՝ որ այդ «խօսք»ը բխի ակունքէն այն բոլոր «սրբութիւններուն», որոնց կ'ակնարկէ Միսաքեան, իր Թերթի առաջին խիստ թիւին մէջ. կամ ներշնչում ստանայ ու թափ առնէ այն «աւանդ»ներէն՝ որոնք թանգարանային հարստութիւններ չեն, այլ անժամանցելի ու մնայուն արժէքներ, — լեզու, գրականութիւն, արուեստ. ի՛ր խիստ տարագով «ազգային անհատականութիւն» մը կերտող ատաղձ ու չաղախ:

Թղթատեցէ՛ք իր «Օրեր ու Ժամեր»ը, ուր հատընտիրներ մէկ-տեղուած են դրական իր էջերէն, տոմսերէն, Հայութեան սեւեռող ակնարկներէն եւ խմբագրականներէն, մօտաւորապէս եօթըհարիւր էջերէ բաղկացած այդ հատորին մէջ գտնելու համար Արեւմտահայութեան եւ արեւմտահայ լեզուի, հայրենիքի եւ հայրենասիրութեան, հայ մշակոյթի, ազատագրական պայքարի եւ յեղափոխութեան, բարոյական իմացումներու եւ ընկերային դաւանանքի, ազգի եւ ազգային գիտակցութեան, Սփիւռքի եւ սփիւռքեան կազմակերպումի, ու տակաւին ժողովուրդ մը դոյատեւումի եւ ստեղծագործութեան ընդունակ դարձնող մշակութային, մտաւոր ու հոգեկան արժէքներու մասին վերլուծական իր նշմարները. եւ պիտի ողողուիք ճառագայթումի իր ներութիւնը դար մը ետք ալ պահելու կոչուած վաստակի մը լոյսով, ջերմութեամբ, թելադրականութեամբ, շունչով ու ոգիով: Ահա նաեւ թէ ինչո՛ւ, «Յառաջ»ի որեւէ մէկ թիւէն որեւէ խմբագրական, այսօր ալ նո՛յն ներգործութեամբ կը պատգամէ, կը լուսաբանէ, կ'առաջնորդէ, կը սաստէ, կը ներշնչէ կամ կը յուզէ:

Լեզուական պաշտպանութեան դիրքերուն վրայ, դադափարական մարզերու մէջ, բարոյական իմացումներու անխաթար պահպանութեան ճամբուն վրայ, Շաւարշ Միսաքեան բացառապէս այն խմբագիրն է, որ ի՛ր իսկ անձով կ'ապրի իր «խօսքը»: Ձի քարոզեր, չի դասաւանդեր, չուսուցաներ: Կը բխի, կը հոսի, իրմո՛վ կը ստեղծէ իր բառը: Իր «Յառաջ»ը հաւատոյ հանգանակ մըն է աւելի, քան աւուր պատշաճի բարոյախօսութիւն ու յորդոր: Թերթը Ֆրանսայի մէջ ծնաւ, Ֆրանսայի Հայութեան վերջին յիսուն տարիներու կեանքին մէջ հասակ առաւ ու հովանի տարածեց, եւ, աւելորդ է ընդգծել, Ֆրանսայի Հայութեան համար եղաւ դպրոց, բեմ, ուղենիշ, կեանքի ու հաւաքական վերապրումի ներշնչարան: Սակայն ծիծաղելի պիտի ըլլար –Փրանսահայ օրաթերթ»ի մը տարադով դայն փոխանցել պատմութեան: Յետ Եղեռնեան մեր կեանքին մէջ «Յառաջ»ը համահայկական առումով հայ թերթը եղաւ, հայ հրապարակագրային տարեգրութեանց մէջ իր որակով մեր մամուլի արժանապատուութիւնը բարձր պահող թերթը, ուրկէ հաղորդուեցան յաջորդական սերունդներ, ամրանալու համար իրենց հաւատքին եւ ազգային գիտակցութեան մէջ, մշակութային ծարաւին եւ ձգտումներուն մէջ, դոյատեւումի պայքարին եւ ազգային հպարտութեան մէջ:

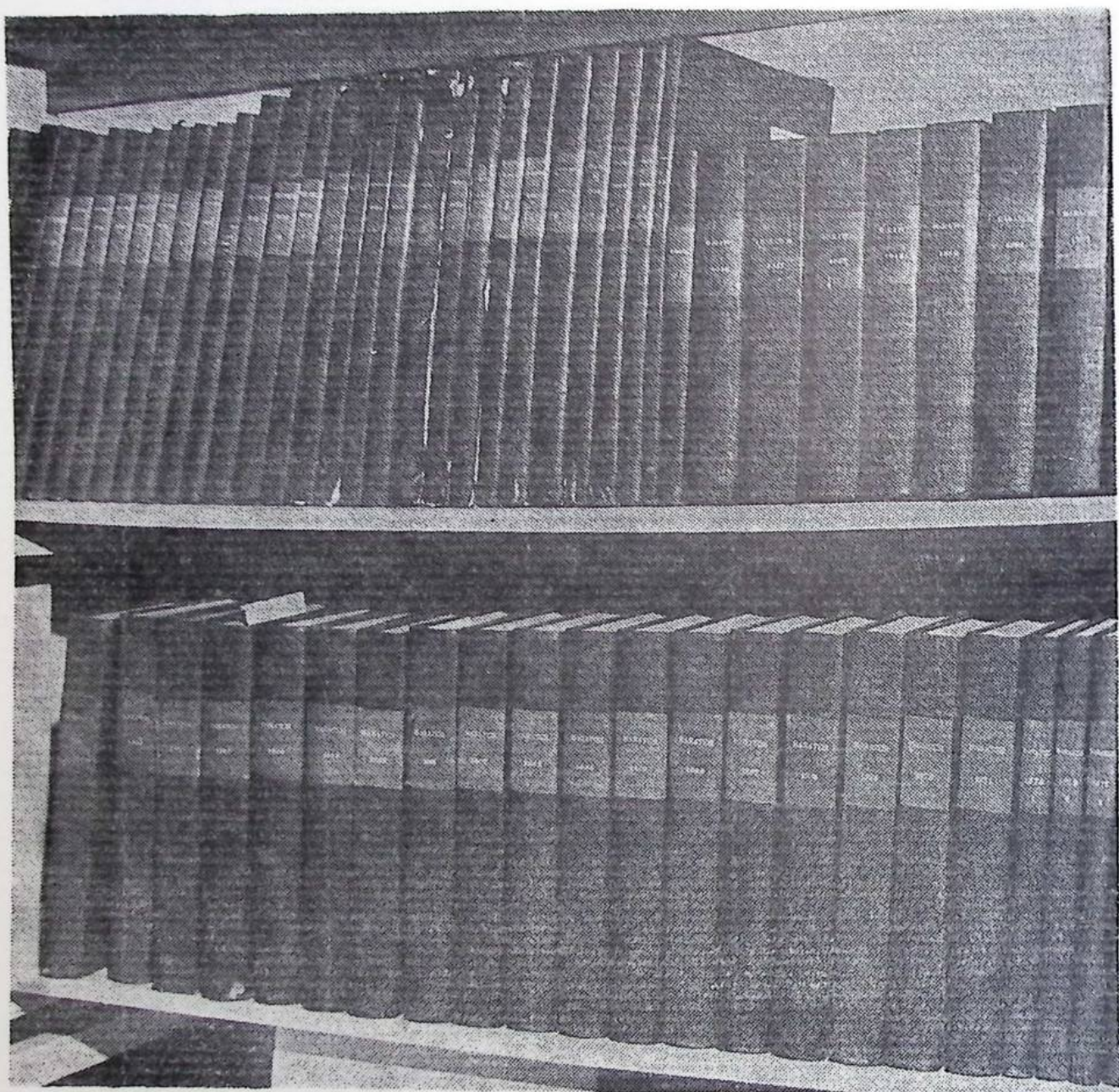
ՈԳԻՆ եւ ԳԻԾը, որոնց տեւականութեամբ կը պայմանաւորէր Միսաքեան «Յառաջ»ի գոյութեան իրաւունքը, այսօ՛ր ալ կը մնան անխաթար եւ անշեղ:

Ի դէպ, թերի եւ խոցելի պիտի ըլլար ամէն սեւեռում դէպի անցեալ, եւ գնահատութեան եւ արժեւորումի ամէն փորձ, եթէ

«Յառաջ»-ի յխնամեակին առիթով չըսուէր նաեւ՝ որ Միսաքեանի մահէն ետք թերթը պահեց իր հիմնադրին դրոշմը, պահեց մինչեւ 1957 թուականի իր հրապարակագրային դաւանանքը, մնաց ծառայութեան ու գործի այն նոյն հանգանակներուն վրայ որոնք զինք կը յատկանշեն դադութահայ մամուլի իբրեւ ամէնէն խստակրօն անդամներէն մէկը, — մէկը՝ չա՛տ քիչերէն, որոնք կան...: Բոլորս ալ ծանօթ ենք տաղնապին, որով կ'ապրին մեր օրաթերթերը, անձկութեան՝ որուն մատնուած է հայ հրապարակագրութիւնը, աստիճանաբար տփռունող մտաւոր մեր կեանքին՝ որուն պատճառներն ու ազդակները չեն կարօտիր վերլուծումի: — Ծառայութիւնը դադրած է բաւարարութեան աղբիւր ըլլալէ հայ մարդուն համար. դադրած է նաեւ փնտռուելէ՝. ու «ծառայութեան» պիտակի տակ ... արհեստավորներու խուժում մը կայ դէպի Մամուլ անդամատաները: Տեսանողներ ունէինք երէկ, տեսանողներու պէ՛տք ունէր մեր ժողովուրդը: Առաջնորդող դէմքեր ունէինք երէկ, առաջնորդուելու պէտք ունէր մեր ժողովուրդը: Եւ պահանջի ու մատուցման այս օրէնքով՝ հայ կեանքը կը հարստանար ուժերով, խոստովներով, տաղանդներով: Այսօր՝ տարբե՛ր է պատկերը... Մենք անհատական ինքնագոհութեամբ ապրող հաւաքականութիւն մը դառնալու կը միտինք. անձնական բարօրութեամբ կ'ըմբռնենք մեր հարստութիւնը. նիւթական հզօրանքով կ'երաշխաւորենք մեր ապահովութիւնը: Ու կեանքը, ու ժամանակը, ու պայմանները կը դաւաճանեն մեզի: Գրականութիւն, արուեստ, մշակոյթ, լեզու, մամուլ, — հետզհետէ կ'ընկրկին: Գրագէտ, արուեստագէտ, ուսուցիչ, խմբագիր, հրապարակագիր, — հետզհետէ կ'անճրկին: Արժէքներ ունինք, տաղանդներ ունինք, խոստովներ ունինք՝ որոնք կ'աւազախրին. կը մեկուսանան կամ կը կորսուին: Ի՞նչ իրաւունքով պիտի ակնկալէինք որ ընդհանուր այս կացութեան մէջ մեր Մամուլը կարենար պահել իր վարկն ու որակը:

Եթէ «Յառաջ»ները կը յաջողին կեանքի մեր այս պայմաններուն մէջ հաւատարիմ մնալ իրենց փոխանցուած անցեալ վաստակին կամ աւանդին, իրենց նուաճումը կը պարտին ո՛չ այնքան հանրային զանդուածներէ դէպի գոյութեան կռուաններ հոսող հետաքրքրութեան եւ նիւթական կամ բարոյական կռուաններու, որքան՝ նա՛խ քիչերու այն հաւատքին թէ Մամուլը այսօր ու վաղն ալ հաւաքական մեր գոյութեան ամէնէն կենսական խարխիւներէն մէկը մնալու է կոչուած, ապա մանաւանդ Միսաքեաններու ուխտին հաւատարիմ ու հետեւորդ մնալու իրենց աննկուն կամքին, — ոգիին եւ հաւատքին:

ՄԻՆԱՍ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

« Յառաջ »ի հաւաքածոները 1925էն...

Կեցցե՛ք «Յանապ»

Happy Homage to the Daily Newspaper of Paris for Western Europe and the Whole Armenian World, Haratch, on the occasion of Its Continuance Through Fifty Years, a Whole Half Century of Publication, a Wreath upon the Memory of the Founder Schavarch Missakian, and a Raised Glass of Red Armenian Wine to His Daughter Arpik For Keeping the Paper Alive and Vigorous and Vital Since the Death of Schavarch in 1944.

I have before me No. 13.251, Tuesday March 18, 1975. In fifty years that many issues of Haratch have gone to press, have been folded and mailed to subscribers, and to sister and brother papers and magazines throughout the world: 13.251 I like the number, it has a nice quality about it. There is a 1 at the beginning and at the end, and 1 is an Armenian thing — we are individuals. — I will not make anything more of the numbers 13.251 than this: we can count, and we do. We keep track of the years, and we keep track of the living, we keep track of the loss, and we keep track of the gain. We are chroniclers and account-keepers, and we keep our books in order. We do this in the full awareness that if we don't, something might be forgotten, and it might be something so large and significant as to make a great difference, and be a terrible loss.

We might forget to be who we are. And we do not believe that is something we want to do. We didn't want to forget yesterday, we don't want to forget today, and we are not likely to want to forget tomorrow.

We want to remember. Had we not been chroniclers, had we not written and published our daily papers, and our twice-weekly and our once-weekly papers, wherever we have gone into dispersion, which we believe and have always believed is temporary, we might have given up the ghost, as the saying is, and there might not be today any such daily newspapers in the world as Haratch. There

might not be any such steadfast patience about our reality and our reason for watching carefully and waiting: people of culture, of courtesy and art, of simplicity and complexity, of worldliness and poetry and even impracticality.

I think we can say that had we not kept the record there might not be now everywhere in the world the Armenian face, the Armenian eye, the Armenian intelligence, and the Armenian paradox. But what is the Armenian paradox?

It is that against all probabilities we have not only survived our history, we have flourished. And we have flourished as much in dispersion as in our fragmented small portion of the true Armenia — for there is a geographical Armenia, and it continues to be Armenian, and Mt. Ararat is in it, and there is nothing that can be done or said that can possibly make real any theory that Armenia is not Armenia.

We have flourished with heartening effectiveness in our fragmented Soviet Armenia, with both the protection and permission of our Russian brothers and friends, and we have flourished equally forcefully and effectively all over the world, without leave of anybody's protection or permission. That is the Armenian paradox.

We have survived our disputatiousness, our differences in politics, in purposes, in procedures, in remembering, in forgetting.

We have survived our individuality, our clannishness, our convictions, our indifferences, our preoccupations with the earning of our daily bread, our disappointments.

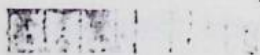
Haratch and our other newspapers, and magazines, and books of poetry, and books of memoirs, and books of history, have demanded of us that we survive.

The achievement of Haratch is enormous. The six Armenian letters of the word Haratch on the paper are in flames —yes, we do indeed feel the fire of our alphabet and language, even if we only see the beautiful print, and cannot read the language, as I cannot.

Think of it. Fifty years, one day after another Haratch has been written and published and read.

That is really an Armenian thing.

Let us be proud and very grateful.

WILLIAM SAROYAN

Paris Tuesday, March 18, 1975

Իսկական հերոսները

(Փարիզի Յառաջ օրաքերթի Յիսնամեակին առթիւ)

Մամուլին դերին մասին, հիմնովին իրարմէ կը տարբերին Սփիւռքահայութեան եւ օտար աշխարհի ըմբռնումները: Այս վերջիններուն մօտ, մամուլը՝ առատ դրամ չահելու յատուկ ասպարէզներէն մին է պարզապէս: Ինչպէս դրամատուն մը, օրինակ: Ջրերա՞ւ ակնկալուած շահը, ան նոյնհետայն կը դադրի հրատարակուելէ: Կը թաղուի՝ առանց դոյզն ցաւի, առանց արցունքի: Եթէ ոչ սրտի թեթեւացումով: Ոչ մէկ խմբագիր, թղթակից-աշխատակից՝ տող մը իսկ չեն գրեր անվճար՝ թերթը վերականգնանացնելու սիրոյն: Մինչ մեր մէջ թերթի մը փակումը սուգի համազօր երեւոյթ մըն է: Ամէն սրտցաւ Հայ կը զգայ թէ, պատ մը եւս ճաթռեցաւ, սիւն մը եւս փլաւ ազգային կառուցուածքին մէջ:

Պատճա՞ռը: Որովհետեւ չկայ մեր մէջ թերթ մը՝ որ հրատարակուի իբրեւ շահու աղբիւր: Ունինք մեզի յատուկ ցաւեր, ապագայի մտավախութիւններ, դատ մը որ լուծումին կը սպասէ: Բնազդաբար կը զգանք, թէ մեր բոլորին գլխուն վերեւ կախուած է դամոկլեան սուրը, լինե՞լ թէ չլինելու, մէկ խօսքով՝ ՁՈՒԼՈՒՄ եւ ԱԶԳԱՊԱՀՊԱՆՈՒՄ: Օտարին ի՞նչ հոգը: Ան ունի Պետութիւն, որուն կը վճարէ տուրք, որպէսզի անիկա զբաղի այդ հարցերով: Գալով ձուլումին եւ ազգապահպանումին՝ նման հարցեր ո՛չ միայն գոյութիւն չունին իրեն համար, այլեւ մինչեւ իսկ անոնց համազօր բառն իսկ գոյութիւն չունի իրենց լեզուին մէջ:

Ահա՛ թէ ի՛նչ բան կը մղէ Սփիւռքահայութիւնը — ե՞րբ Սփիւռք չէ ունեցած ան, մոլեգնօրէն կառչելու ամէն ինչի որ կրնայ փրկու-թեան լաստ մը հանդիսանալ իրեն: Ի մէջ այլոց՝ իր թերթին: Կը նուիրուի անոր բոլոր հոգիով, սրտով, յանձնառու կ'ըլլայ նիւթական թէ բարոյական ամէն կարգի զոհողութեան, զրկանքի, տառապանքի: Ալեկոծ անսահման ծովու վրայ՝ ազատարար նաւակի մէջ ապաստան գտած մէկու մը վիճակէն՝ բնականաբար չի հասկնար ճամբորդատար հսկայ շոգենաւին մէջ անհոգօրէն նստած թուրիսթը: Ամէն գնով

պէտք է փրկէ իր նաւակը՝ ովկիանոսի հսկայ ալիքներուն անակնկալ քմահաճոյքներէն :

Ահա թէ ինչո՛ւ, հակառակ միջոցներու եւ կարելիութիւններու անհուն տարբերութեան, օտար թերթեր գոցուած են այնպիսի անտարբերութեամբ : Հակառակ տասնեակ միլիոնի հասնող իրենց ընթերցողներու թիւին : Ո՞ւր են այսօր Բ. պատերազմի առաջուան փայլուն թերթերը Ֆրանսայի մէջ :

« Le Matin », « Le Temps », « L'Illustration », « Je sais tout », « Lecture pour tous », « Je suis partout », « Marianne » եւ շատ ուրիշներ : Դեռ նոր է որ Ամերիկայի ամէնէն տարածուած չաբաթաթերթը « Life » հակառակ միլիոններու անդլիախօս ընթերցողներու՝ հինգ միլիոն տպաքանակով՝ փակեց իր դռները, որուն հետեւեցաւ նոյնքան ծանօթ « Collier's » թերթը : Նոյնը Մեծն Բրիտանիոյ մէջ՝ « Տէյլի Հերալտ » եւ ուրիշներ : Այս բոլորը « աննպաստ » այնպիսի պայմաններու տակ՝ որոնք երազային եւ իշխանական պիտի թուէին Արտասահմանեան խմբագիրներուն :

Հետաքրքրութեան համար աչք մը նետեցէք մեր վերջին 100-150 տարիներու ընթացքին ապրած եւ դեռ գործող մամուլին ցանկին վրայ : Եւ հիացումով պիտի ապշիք՝ թէ, տրուած պայմաններու մէջ՝ ինչպէս այնպիսի մեծ թուով 143 տարիէն սկսեալ մինչեւ 60-70 տարիներու կեանք մը քաջքած են անոնք : Այս բոլորը իսկական զոհողութեան գնով : Հայ խմբագիրը մեղանով չի գրեր : Ան իր քրտինքը, սիրտը, հոգին, հանգստութիւնը կը զոհէ իր թերթին :

Թուենք մէկ քանին :

Վենետիկի մէջ՝ ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1843էն ի վեր, անխափան կը հրատարակուի : Վիէնայի մէջ՝ ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ (1887էն) : Ապա կարգով « ԺԱՄԱՆԱԿ », Պոլիս (1908էն), « ՀԱՅՐԵՆԻՔ », Պոսթըն (1899էն), Գահիրէ՝ ՅՈՒՍԱԲԵՐ (1912), « ԱՐԵԻ » (1914) օրաթերթերը, առանց հաշուելու յիսուն տարիէն նուազ կեանք ապրողները : Եթէ շատեր չեն կրցած տոկալ նիւթական դժուարութիւններու, կան միւս կողմէ թերթեր որոնք գոցուած են խմբագրի պակասէն (« ԿՈԶՆԱԿ »), բայց մանաւանդ քաղաքական պայմաններու բերմամբ, ինչպէս ջարդ, տեղահանութիւն, հալածանք եւայլն :

Այս տարի, Փարիզի մէջ իր հիմնադրութեան 50 տարին կը տօնակատարէ « ՅԱՌԱՋ » օրաթերթը : Հաստատուած Պ. Շաւարշ Միսաքեանի կողմէ, երկար տարիներէ ի վեր թերթին հրատարակութիւնը ինկած է իր եռանդուն, կորովի եւ մանաւանդ « հիւմըր » ու իր աղջկան՝ Արփիկին ուսերուն վրայ : Եթէ նկատի ունենանք յիսուն տարուան ընթացքին Ֆրանսահայութեան մէջ հայախօսներուն թիւին հետզհետէ նուազումը՝ զարմանքով կարելի է հաստատել

Թէ Թերթը, փոխանակ տկարանալու, աւելի եւս փայլ մը առած է :
Հերոսութիւն պարզապէս :

Այդպիսի հերոսներէն մին է՝ Արփիկ Միսաքեանը :

Սրտանց կը շնորհաւորենք զինք, կը մաղթենք իրեն առողջու-
թիւն, երկար կեանք, մշտանորոգ եռանդ եւ կորով :

Ի շահ Սփիւռքի Հայ Մամուլին :

Ա. ՍԱՐՈՒԽԱՆ

Գաւիթէ, 1975 Սեպտ. 13

«Յառաջ» մնաց իր քառօրյութեան վրայ

1925ին... Յեղասպանութեան տասնամեակին՝ Հայ ժողովուրդին բեկորները՝ աշխարհացոյցէն ջնջուած Արեւմտեան Հայաստանի հօրենական հողէն մազապուրծ արտադաղթած, անխուսափելի քայքայման ու կորստեան ենթարկուած կը թուէին: Պարզ աքսոր մը չէր այն՝ որ Հայ ժողովուրդին վիճակուած էր: Կրակին մէջէն անցած, առաւելագոյն մասամբ իրենց ընտանիքին բաղմաթիւ անդամներուն չարչարանքներուն ականատես եղած, ուժասպառ անհատներ էին դարձած այս Հայերը, խառնուած հաշմանդամներու թափառող հօտի մը մէջ, մարմնապէս ու հոգեպէս ոչնչացած:

Յետոյ, այս Գողգոթայի ճամբէն վերապրողները ցրուեցան դանազան հիւրընկալ երկիրներու մէջ: Սգաւոր, անճար, աւելի կամ պակաս վատառողջ այսպիսի տառապանքներու հետեւանքով, տեղական լեզուներուն եւ սովորութեանց անտեղեակ, համալսմբուեցան գաղութներու մէջ:

Այս գաղութներն ալ միատարր չէին. կաղմողները տարբեր դաւառներէ եկած՝ դասակարգային զանազան խաւերու պատկանող անձեր էին. քաղաքացին ու դիւղացին քով քովի բերուած էին, մտաւորականն ու ռանչպարը, դեղագործն ու շրջուն դղրարը, բարդաւաճ քաղաքի մը վաճառականն ու խաշնարածը: Սակայն մարդկային խառնիճաղանձ կուտակումներ կըմեկէ վերջ, այս Հայերը կը ձգտէին վերստին մարդ դառնալու եւ ասոր համար իրենց զօրավիդ կը հանդիսանար այն զգացումը որ իրենց տարբերութիւններով հանդերձ ամէնքն ալ Հայ էին եւ ամէնքն ալ անխտիր այս դժոխքէն անցած պարզապէս Հայ ըլլալու իրենց մեղքը քաւելու համար:

Հիւրընկալ ազգերը կրնային անոնց մարմնական վէրքերը բուժել, անոնց նիւթական ապահովութիւնն ու ապրուստը ճարել... բայց ո՛չ հայրենիքին շունչը:

Իւրաքանչիւր գաղութէ ներս՝ եղբայրական սերտ կապեր կըրնային հաստատուիլ, գաղթականները կրնային իրարու թիկունք հանդիսանալ... բայց Հայութեան մնացեալ մասերէն ի՞նչ լուր...

ի՞նչ էր եղած Հայութիւնը... արդեօք ճամբուն վրայ կորսուած ազգականներէն վերապրողներ կայի՞ն... եթէ կային, աշխարհիս ո՞ր կողմը կրնային գտնուիլ: Որքան ալ ընկճուած վիճակի մէջ ըլլայ, մարդս չի կրնար այսպիսի հոգեր չունենալ:

Գաղութէ գաղութ հաղորդակցութիւններ եւ կապեր հաստատելու համար միակ ազդեցիկ միջոցն էր ազգային մամուլը: Եւ ահա՛, այս քառսին մէջէն ծագեցաւ լոյս: Յիրուցան գաղութները վերստին ազգ մը պիտի կազմէին պանդխտութեան մէջ: «Յառաջ» յոյս կը յարուցանէր որ կորուսեալ հարազատներէն մաս մը պիտի վերագտնուէր: Սրտածմլիկ «կը փնտռուի»ներ, — ծագումով օտար ըլլալովս հանդերձ երբեք պիտի չմոռնամ անոնց վրաս ձգած տպաւորութիւնը, — զիրար գտնելու հնարաւորութիւնը տուին ընտանիքի բաժնուած անդամներու, հրճուանք շնորհելով յուսահատ հոգիներու: Լոկ այս ծառայութիւնը պիտի բաւէր որպէսզի «Յառաջ»ի հանդէպ երախտագիտութեան աղաղակ մը բարձրանայ այս յիսնամեակին առթիւ:

Հաւաքականապէս՝ «Յառաջ»ի բերած բարիքը նուազ չէր. ասդին անդին ցրուած հօտերու միաւորները վերստին կը գտնէին այն զգացումը որ աքսորեալ բայց ո՛չ ոչնչացեալ ազգութեան մը կը պատկանէին: Ազգային յոյսերուն, — դժբախտաբար ալ յուսախաբութիւններուն, — տեղեակ կը պահուէին. շրջապատող սեւ աղջամուղջը կը փարատէր:

Եւ ահա նոր երեւոյթ մը. ոչ սոսի դարմանական այլ չինարարական. Մեծ Շաւարշը ժամանակակից լաւագոյն հայերէնագէտներէն մէկն էր, ոչ միայն քերականական կանոնները սորված ու բառամթերքը իւրացուցած, այլեւ հայերէն լեզուին հոգիին մէջ թափանցած, եւ իր հանապազօրեայ գրութիւններով բազմատարր այս հասարակութեան պարտադրեց միաձոյլ գրական լեզուն, շատ անգամ ալ զայն հարստացնելով նրբաճաշակ նորաբանութիւններով:

«Յառաջ»՝ Շաւարշն էր: Անխոնջ աշխատող՝ ինքն էր տնօրէնը, խմբագիրը, թղթակիցներուն գրութիւնները մաքուր հայերէնի դարձնողը: Զանազան լեզուներով գրուած բազմաթիւ թերթեր կը կարդար ամէն օր եւ անկէ կը քաղէր կարեւորագոյն լուրերը:

Հաւասարակշիռ մտքի արդիւնք՝ «Յառաջ» հաւասարակշռուած թերթ էր: Աճապարած մարդը կրնար բաւականանալ կարգալով իր հմտալից խմբագրականները, կէս սիւնակ՝ կարեւորագոյն դէպքերու նկարագրութիւնը եւ «քանի մը տողով» մանր լուրերը, բոլորն ալ լուրջ եւ զուսպ ձեւով շարադրուած: Այսչափով ընթերցողը տեղեակ կ'ըլլար ամբողջ աշխարհիս վրայ անցած դարձածի՛ն: Իսկ ով որ աւելի շատ ժամանակ կ'ունենար իր տրամադրութեան տակ, ներսի

էջերուն մէջ կը գտնէր գրական, գեղարուեստագիտական եւայլն յօդուածներ որոնք, Շաւարշի մաղէն անցած, իսկական արժէք կը ներկայացնէին:

Օր մը, Շաւարշ ուզեց քանի մը վայրկեան հանգչիլ բազկաթոռի մը մէջ... առաջին եւ վերջին հանգիստ...:

Այն ժամանակ, Տիկին Տիրուհի, որ երկար տարիներով մասնակցած էր իր ամուսինին աշխատանքին, տարիք առած էր եւ այլեւս ի վիճակի չէր գործը շարունակելու: Ժառանգութիւնը վիճակեցաւ Արփիկին, բայց ի՞նչ ծանր ժառանգութիւն... Շաւարշին յաջորդելլալը: Բարեբախտաբար իր ծնողքներուն արժանի զաւակն էր եւ «Յառաջ» մնաց իր բարձրութեան վրայ:

Կը շնորհաւորեմ բոլոր սրտով «Յառաջ»ի յիսնամեակը եւ կը մաղթեմ որ երկար տարիներ շարունակէ իր ծառայութիւնը մատուցանել հայ ժողովուրդին:

ՓՐՈՖ. Ֆ. ՖԷՏԻ

Խմբագրի մը պատկերը

Ժամանակակից հայ լրագրութեան պատմութիւնը անկատար պիտի ըլլար եթէ անոր մէջ կարեւոր տեղ մը վերապահուած չըլլար Շաւարշ Միսաքեանին:

Բազմազմուտ մտաւորական էր... ազգային գործիչ, հայերէնագէտ ու լրագրող: Եւ իր բազմակողմանի արժանիքներուն ամենագնահատելին — ու վստահաբար յատկանշական գիծը կազմողը իր մէջ — իր խմբագրի հանգամանքն էր:

Իր վաստակին արժէքով՝ Շաւարշ Միսաքեան իր կնիքը դրաւ հայ լրագրութեան վրայ՝ անոր տալով յստակ գոյն, արժանաւորութիւն եւ իմաստ:

Կարողութիւնով, գիտակցութիւնով եւ կոչումով՝ Շաւարշ ամբողջապէս հայ խմբագիրն էր:

Բայց ի՞նչ է խմբագիրը:

Արտայայտիչն ու մեկնաբանողն է առօրեայ անցուղարձին եւ եղելութեան, ներկայացնելով ընթերցողին նշանակալից իրականութիւն եւ կարծիք՝ յստակ, տրամաբանական եւ հասկնալի ոճով: Ուղիղ դատումով եւ աներկիւղ համոզումով՝ մամուլի միջոցով ան կը ծառայէ հասարակութեան: Իսկ հա՛յ խմբագիրը ի՞նչ է: Մէկն է որ այս բոլորը կ'ընէ դժնդակ պայմաններու տակ, չնչին վարձատրութիւնով եւ անձնուրաց նուիրումով: Բա՛րձր ասպարէզ:

Շաւարշին գործը իր կեանքն էր, եւ իր կեանքը՝ յամառ անձնուիրութեամբ շռայլած էր իր գործին: Եւ այս գործը նուիրեց ազգին:

Իր ամբողջ կեանքը անցուց աշխատանքով... բուռն եւ տաժանելի, անդուլ եւ անխոնջ, գիտակից եւ անաղմուկ: Ոչ միայն սովորութիւն՝ այլեւ ախտ դարձած էր այդ տքնաշան աշխատանքը: Ա՛յն աստիճան, որ ինքզինքը համարեա զրկած էր կեանքի տարրական հաճոյքներէն... հանգիստ, սնունդ եւ քուն երկրորդական կարեւո-

ըուծիւն ունէին իրեն համար: Բայց թերեւս ա՛յդ իսկ պատճառով աւելի սուր էր իր դիտակցութիւնը եւ գնահատումը կեանքին հիմնական արժէքներուն հանդէպ: Արժէր տեսնել թէ գաղափարականի տէր մարդը ինչպէս կրնայ ինքզինքը գրկել կեանքի վայելքներէն՝ ամբողջովին ծառայելու համար իր նպատակին:

Իր վարձատրութիւնը իր աշխատանքն էր: Բան էր իրեն ատիկա:

Բայց մեր երկիրը տեսած էր մոխիր, մէզ ու խաւար: Աւերակներու ծուխը աւելի թանձր էր քան Հայաստանի թխալոտ երկնքի ամպերը: Արցունքը աւելի առատ էր քան ջրաշատ Հայաստանի աղբիւրներուն ջուրերը: Իր ժողովուրդին վիշտն ու ցաւը եւ անոր ճակատագրին մրրկայոյզ հովերը՝ լայն եւ խոր ակօսներ փորած էին իր դէմքին վրայ ուր մեղմ տխրութեան մը քօղին տակ՝ կը տեսնուէր խրոխտ Հայը, վեհանձն կուսակցականը եւ բարձր մտաւորականը: Իր դէմքը երեք արտայայտութիւն ունէր... խոհուն, հաստատակամ, հանդարտ: Այդտեղ կը ցոլար նաեւ կորովի նկարագիր մը, ու երբեմն փայլակնաբար կը պոռթկար զօրեղ եւ ազդու խառնուածք մը:

Իր ամբողջ յոյզերը, յոյսերը եւ համոզումները — խանդավառ եւ ջերմեռանդ — ամփոփուած են իր գործին մէջ ուր կը տեսնուին մարդը եւ Հայը: Աշխարհը եւ մարդկութիւնը կը տեսնէր իր հայ խմբագրի աչքով, եւ իր տեսածը կը վերածէր ազգագով արտադրութեան մը ուր բարեխառն լաւատեսութեամբ — ու երբեմն խստօրէն քննադատելով — կը ջանար զարգացնել այն ինչ որ ազնիւ էր իր ժողովուրդին մէջ:

Իբրեւ ուղեգիծ իր թերթին եւ իրեն համար՝ հաստատած էր հետեւեալ հիմնական սկզբունքները:

Տրամաբանութիւն քան թէ նախապաշարում:

Անաչա՛ռ եւ ողջամի՛տ դատողութիւն քան թէ կիրք:

Հմուտ՝ բայց ո՛չ իմաստակ:

Առարկայական՝ բայց ո՛չ անտարբեր:

Մանրակրկիտ եւ բծախնդիր՝ բայց ո՛չ տափակ: Ճշգրտախօս՝ բայց ո՛չ անհանդուրժող: Ազդու՝ բայց ո՛չ ճնշող: Անխոտոր՝ բայց ո՛չ ճղճիմ: Մեծախոհ՝ բայց ո՛չ մեծամիտ: Լայնամիտ՝ բայց ո՛չ դիւրախաբ: Հայրենասէր՝ բայց ո՛չ միամիտ: Լայնահայեաց եւ իրապաշտ... ու միշտ հայկական:

Սրտցաւ ցասումով՝ ազգային բարեկարգութիւն կը քարոզէր: Իր մտքի լայն պաշարով եւ դիտակից հայրենասիրութիւնով, իր ուղիղ նկարագիրով եւ դիտակից Դաշնակցական մարդու պարտաճանաչութեամբ՝ չէր կրնար անտարբեր ականատես մը ըլլալ մեր ազգային անհեթեթ յիմարութիւններուն: Իր համբերութիւնն ալ չափ ունէր: Տխմարները կ'արհամարհէր եւ խաչագողները կ'ատէր: Սայ-

րասուր գրչով կ'այսպէս անմիտը, կը հեղնէր մեծամիտը, եւ կը պախարակէր նենգամիտը: Ասոր հետ մէկտեղ, երբ պէտք ըլլար՝ անձնազոհ համակերպութիւնով կը պարտադրէր ինքզինքը որ անհանդուրժելիին հանդուրժէր:

Որեւէ բան չէր վրիպեր իր ուշադրութենէն: Քննախնդիր խորհրդածութիւնով՝ նիւթերը կ'եփէին իր մտքին մէջ: Ուրիշներուն թեթեւաբանութիւնները իր ուշադրութիւնը չէին ցրուեր: Իր ամբողջ ջանքը կեդրոնացուցած էր թերթին վրայ որ իր յարատեւ հետաքրքրութեան առարկան էր:

Ժամանակ չունէր ընկերական հաւաքոյթներու մասնակցելու, եւ կը խուսափէր խնջոյքներէ: Բայց եւ այնպէս, զինքը մօտէն ճանչնալով՝ կը յայտնուէր իր դիւրահաղորդ բնաւորութիւնը: Նուրբ սրամտութիւն ունէր եւ երբեմն թեթեւ ժպիտ մը կ'անցնէր իր դէմքին վրայ: Եթէ համակրելի շրջանակի մէջ գտնուէր՝ հաճելի եւ հետաքրքրական խօսակից էր: Այսուհանդերձ՝ լռակեաց ըլլալու չափ սակաւախօս էր:

Իր ներաշխարհը ունէր: Գլուխը ծռած գրասեղանին վրայ, լռուն, իր անբաժան ծխիկը կախուած շրթունքէն, խուցի նմանող իր գրասենեակին մէջ նստած՝ մտամոլոյ կեդրոնացումով կը գրէր ու կը գրէր:

Իր ճկուն եւ արագ միտքը շարունակ կ'աշխատէր, ու թէեւ երբեմն իր խոհումներով կը տարուէր, այնուհանդերձ՝ միշտ գործնական միջոցներով գործնական նպատակներ կը հետապնդէր:

Իր բարեկամները — ու նոյնիսկ իր հակառակորդները — ճանչցած էին իր կարողութիւնը դէմքեր, դէպքեր, գաղափարներ ու սկզբունքներ վերլուծելու եւ աներկիւղ՝ զանոնք ներկայացնելու իր սուր գրչով:

Կրակոտ գրող էր. ամբակուռ ու միշտ պինդ կանգնած իր համոզումներուն վրայ: Բայց եւ այնպէս՝ իր թերթը միշտ հրատարակուած է առարկայական ոգիով, մշակուած ոճով եւ գրական նուրբ ճաշակով: Ճոռոմաբանութիւն չէր կրնար տանիլ: Ստատապահանջ էր թերթին ճշդութեան ու բժախնդիր էր յօդուածներուն լեզուին:

Իր լեզուն: Անզիջող նախանձախնդրութիւնով՝ կը գրէր իրաւ հայերէն... յղկուած, մաքուր, ճշգրիտ, հարազատ: Յարատեւ

ջանքով՝ կերտած էր հայերէն մը որուն կառոյցը արդիական էր այլ ամրացած մեր լեզուին հնամեայ հաստատուն հիմերուն վրայ:

Իր ոճը: Կուռ, կայտառ, պարզ, պատկերալից եւ կարճ: Հազուադիւս շնորհքը ունէր ամենաբարդ նիւթն իսկ պարզօրէն ներկայացնելու քանի մը տողով:

Առանց ճոռոմարանութեան — քանի մը բառով — կը ներկայացնէր միտք մը, դէմք մը կամ դէպք մը իր ճիշդ գոյնով եւ չափով: Արագ կը գրէր... ուժգին եւ յստակ:

Անաչառ պրպտումով, եւ առանց մակերեսային շեղումի, կը վերլուծէր օրուան նիւթը եւ անկեղծութեամբ ու խոր համոզումով — եւ յաճախ՝ սրամտութեամբ — կը դնէր մատը վէրքին վրայ: Եւ յամառ յարատեւութեամբ կը պահէր մատը վէրքին վրայ:

Իր լեզուն եւ իր ոճը ամբողջացումն էին իրաւ հայերէնի մը որուն նմանը քիչ կը գտնուի ներկայ հայ գրողներու մօտ: Շաւարշ Միսաքեան իր դրոշմը թողուց ժամանակակից հայերէնի վրայ, ու եթէ այսօր որոշ կերպով բարեփոխուած է մեր գրական լեզուն՝ ասիկա զգալի չափով կը պարտինք իրեն: Այդ ընելով՝ միաժամանակ ինքը երեւան եկաւ որպէս ուժեղ գրող մը, եւ դարձաւ հայ ընթերցողին մտքին եւ երեւակայութեան մէջ՝ տիպար խմբագիրը:

Արդարեւ՝ յետ պատերազմեան շրջանին իր խմբագրականներն էին որ ամէնէն աւելի լայնածաւալ եւ խորաթափանց ազդեցութիւնը գործեցին հայ ժողովուրդին բոլոր խաւերուն վրայ: Անժխտելի է այն մեծ դերը զոր ունեցան հայ կեանքի մէջ՝ հանրածանօթ «Շ» ստորագրութիւնը կրող այդ անթիւ խմբագրականները ուր հարազատ այլ իւրաքանչեւ կերպով նկարագրուած է հայ կեանքը իր բոլոր գոյներով, լոյսերով եւ ստուերներով:

Համակրանքով, համոզումով եւ հաւատքով կ'երգէր հայ ժողովուրդը, հայ մշակոյթը, հայ լեզուն ու գրականութիւնը... հայ փառքերը:

Եւ այսօր՝ իր այդ խմբագրականները կը պահեն իրենց թարմութիւնը եւ հետաքրքրութիւնը, ու չունին հնութեան մզլոտած կերպարանք:

Շաւարշ նոր կեանք մտցուց հայ լրագրութեան մէջ, եւ այդ ազդեցութիւնը երթալով մեծցաւ ու տարածուեցաւ գաղթաշխարհի բոլոր գրական հոսանքներէն ներս:

Իր քաջալերութեամբ ու իր շունչին տակ՝ բազմաթիւ գրողներ հասցուց: Եւ գիտակից խմբագիր ըլլալով՝ չէր պարտադրեր իր թղթակիցներուն իր տեսակէտը, իր լեզուն կամ իր ոճը: Ընդհակառակն, կը ջանար ազատօրէն դուրս բերել իւրաքանչիւր գրողի իւրաքանչեւ կարողութիւնը:

Կը յորդորէր զրողը տրամաբանական համադրումով նիւթը
դասաւորել եւ հակիրճ գրել որպէսզի կարգացուի, յստակ գրել
որպէսզի զնահատուի, պատկերաւից գրել որպէսզի յիշուի, ու
մանաւանդ՝ ճշդութեամբ գրել որպէսզի ընթերցողը լուսաբանուի:

Քիչեր Շաւարշին չափ հասկցած եւ զնահատած են արդի լրա-
դրութեան դերակատարութիւնը որպէս անհրաժեշտ օժանդակ հայ
ազգային եւ քաղաքական շարժման: Այս ըմբռնումը իրեն համար
ամէն նիւթական նկատումէ վեր էր, եւ այս դիտակցութիւնն էր որ
զինքը կը մղէր, աննկուն ճիգով, իր անվերապահ նուիրումին:

Լայնօրէն կը զնահատէր հայ մամուլին ազգանպաստ եւ անվո-
խարինելի դերը: Ու, իր քաշուող բնաւորութիւնով, հեռու ամբոխէն,
բոլորանուէր ծառայեց հայ լրագրութեան:

Իր անձը եւ իր գործը պատուաբեր բարձունքի մը հասցուցին հայ
խմբագրի կոչումը: «Շ.»-ն չափանիշ դարձաւ միւս հայ խմբագիր-
ներուն:

Այս է պատկերը բացառիկ հայ խմբագրի մը... տաղանդաւոր,
անշահախնդիր, անվախ, անկախ եւ անձնուէր: Ակնառու խմբագիր
էր, միջազգային առումով եւ չափով:

Թերթ մը արտայայտութիւնն է իր խմբագրին խառնուածքին եւ
կարողութեան: Շաւարշ Միսաքեան ներշնչում, դիմագիծ եւ նկա-
րագիր տուաւ ոչ միայն «ՅԱՌԱՋ»ին, այլեւ արդի հայ լրագրութեան,
եւ իր գործունէութեամբ՝ հանդիսացաւ անոր առաջնորդներէն:

Մինչեւ իր վերջին օրը — վերջին ժամը — պահեց իր եռանդը
եւ իր անխախտ հաւատքը: Տարիներու բեռին տակ՝ երբեք չկքեցաւ
իր միտքը: Ու թէեւ գրելով մաշած էին իր մատները՝ սակայն իր
գրիչը մնաց միշտ դալար:

Շաւարշի մնայուն յուշարձանը իր գո'րծն է: Եւ ամէն օր կը
տեսնենք այդ յուշարձանը երբ «Յառաջ» կը կարդանք:

Ինքը կ'ըսէր թէ թերթի մը կեանքը մէկ օր է: Սակայն ի'ր թերթը
50 տարուան կեանք մը բոլորեց... բեղուն, վաստակաշատ, ազգօգուտ
կեանք մը... ու տակաւին այդ թերթի կեանքը կը շարունակուի
ցորչափ տեւէ հայ արտաշխարհի դոյութիւնը:

ԵՆՈՎՔ ԼԱՁԻՆԵԱՆ

Խօսք՝ յիսնամեակի մը առթիւ

«Յառաջ»ի յիսնամեակին առթիւ ամբողջ Օգոստոս ամիսը, եւ անկէ ետքն ալ բաւական բաներ ըսուեցան ու գրուեցան: Այդ գրութիւնները կամ մաղթանքի արտայայտութիւնները գրի առնուած էին առաւելաբար «Յառաջ»ի երախտաւորեալներէն ինչ որ հասկնալի եւ գովելի էր միանգամայն:

Այս տողերն ալ, — երախտաւորի մը կողմէ — տարբեր բան մը պիտի չըլլայ: Ուրիշ խօսքով՝ կրկնութիւններ մինչ այժմ ըսուած կամ գրուածներուն եւ կամ լրացուցիչ մասը ըսուածներուն:

«Յառաջ»ը, իրապէս հայ լրագրութեան մէջ նոր դարադիւրիս մը բացաւ: Պայմաններու եւ պարագաներու բերումով իր ծնունդն իսկ երկունքի մը վսեմ կշռոյթը ունեցաւ: Իր ծնած օրէն իսկ, բանով մը տարբերեցաւ այն միւսներէն զորս թերթ կամ օրաթերթ կը կոչենք: Զգայացունց լուրերու, հարսանեկան, նշանտուքներու, անուան տօնակատարութեանց բազմաթիւ ու բազմադոյն նկարագրութիւնները վրան չկրցան լարել իր պարտէզին մէջ:

Իր կոչումը պարզ էր, յստակ էր, մեկին էր — թերթը կամ օրաթերթը բազմութիւններու ուղղութիւն տուող, ճամբայ ցուցնող, անոր քաղաքական, հոգե-բարոյական անվկանդ դաստիարակիչը պէտք է ըլլար, ու այդպէս ալ եղաւ:

Կոտրտուած, հոգեպէս լկուած, փշրուած ժողովուրդի մը մնացորդացը բախտի բերումով այս ափերուն վրայ կ'իյնար, — ինք պիտի ըսէր այս լպրծուն պողոտաներուն վրայ: Հայ մարդը, հայ գաղթականը այդ օրերուն, էն առաջ հանապազօրեայ իր հացը ճարելու հետամուտ էր, իր գոյութիւնը ձեւով մը քարչ տալու հարցախնին առջեւ կը գտնուէր, ո՞վ միտք ունէր այդ օրերուն մտածելու այլ բաներու մասին, պիտի ըսէի «պարապ բաներու» մասին...:

Բայց, բոլոր ժամանակներու մէջ ալ, ազգեր եւ ժողովուրդներ, իրենց ամէնադաժան օրերուն հրաշքով հրապարակ իջած են մարդիկ,

ընտրեալ մարդիկ, — աւելի ճիշդ գերմարդեր, — որոնք իրենց մանրուք հաշիւները, հանապազօրեայ հոգերը, ընտանեկան պարտադրանքները մէկ կողմ դրած կամաւոր եւ սրբազան նուիրումով մը իջած են հրապարակ իրենց տենդով վարակելու մեղկ բաղմոթիւնները:

Այսպէս եղաւ «Յառաջ»ի ծնունդն ալ:

Ռիւ Լաֆայէթ, Ռիւ Տամէմ... Տախտակաչէն, կոտորած նկուղներ, սեւցած, մուր կապած սեղաններ, կեդրոնը ժանդոտած, իր օրերը չատոնց ապրած վառարան մը ու... մեծկտի սրճեփ մը անոր վրայ...: Կէսօրուան ճաշը: Ողջ մնայ «սանտուիչ»ը, լաւագոյն պարագային պնակ մը ճերմակ լուբիա քովընտի սրճարանը: Ահա՛ նուիրեալ մարդոց «ճոխ սեղան»ը... ու նուիրեալներ այդ սեղաններուն շուրջ:

Այս բոլորին քով, հոն՝ անկիւնը, կիսախաւարին մէջ թուղթերու դէզին վրայ հակած քրմապետը լուռ, անխօս, իր գրչին, «կարմիր մատիտ»ին, ու յորդ մտքերուն անձնատուր: Քանի՞ ժամ այսպէս ինքն իր վրայ հակած... մի հարցնէք: Մեծ աշխատանքները ժամ-ժամանակ չեն ճանչնար, ժամանակը թանկ է, — կորուստ պէտք է:

Մսուրներու, փայտաչէն խրճիթներու մէջ ծնած մանկիկներն են որ ապագայ մեծութիւնները կը դառնան: Այսպէս համեստ պայմաններու մէջ ծնաւ նաեւ «Յառաջ»ը յամի Տեառն 1925 Օգոստ. մէկ:

«Յառաջ»ը տարբեր եղաւ ուրիշ թերթերէ» ըսողներ եղան ինչ որ բացարձակ իրողութիւն է: «Յառաջ»ը հայ քաղաքական մտքին, հայ ժողովուրդի հետապնդած նպատակներուն, անոր ազգային հաւաքական ձգտումներուն իրական եւ հմուտ արտայայտիչը եղաւ: Անոր ամէնօրեայ «Երկու Ուսք»ը, իր կարճ բայց իմաստալից «Օրը Օրին»ները պարզ խօսքերէ աւելի մնայուն, վաւերական պատգամներ էին հալածական բաղմոթիւններուն համար:

Պիտանի տարրերը իր շուրջ հաւաքելու, զանոնք գործի լծելու, մղելու ուժն ու գաղտնիքը ունէր որոնք «ի վերուստ» տրուած էին իրեն: Մեր ոսկեղինիկ Մայրեմիքին ոչ միայն անսխալ սերմնացանը այլ եւ համբերատար ուսուցանողը եղաւ ոեւէ մէկէն աւելի: Չենք վարանիր ըսելու նաեւ որ, ո՛չ միայն իր գաղափարակից հետեւորդներուն, այլ եւ բովանդակ հայ մամուլին ճշմարիտ ուղղութիւն տուող «փորթ փարոլ»ը եղաւ:

«Յառաջ» ճշմարտօրէն նաեւ եղաւ դպրոցը, մեմարանը անապատներէն, որբանոցներէն եկած անուս կամ թերուս սերունդին: Երբ «Յառաջի սաներ» կ'ըսենք, անոնց համրանքը մէկ-երկու տաս-

նեակ չէ, այլ անհամար թիւ մը որոնք «Յառաջ»ով Ա. Բ. Գ. սորվեցան:

«Յառաջ»ի անփոխարինելի խմբագրապետը «սուր ականջ» ունէր եւ լեզուներէ ալ անխմանալիօրէն «Հասկցող» էր: Այս երկու վարկածները բացատրելը շատ երկար է, որով զանց կ'առնեմ, թերեւս այլ առիթով մը ըսելու համար:

Դարձեալ, առանց վարանումի կրնանք ըսել «Յառաջ» եղաւ տարագիր հայ ընտանիքին սիրած օրաթերթը, անոր սեղանին, անոր նախաձաշին եւ ճաշին ընկերը:

Կ'ուզէի՞ք յիշեցնել այս առթիւ, որ անոր խտապահանջութենէն դժգոհողներ եւ հեռացողներ եղան: Մեծամոլներու բանակ մը որ յետագային ինքն իր վրայ փլաւ:

«Յառաջ»ի մասին դեռ շատ բան կայ գրելիք կամ ըսելիք, բայց, այն ատեն մեր ըսելիքը «Տոխոյին դմակ»էն աւելի երկար պիտի ըլլայ. լաւ է զանց առնել զանոնք:

Ըսենք քանի մը խօսք ալ ու փակենք:

Ըսողներ կան որ, այսօրուան «Յառաջ»ը երէկուան «Յառաջ»ին չի նմանիր, պակաս, թերի բաներ շատ կը գտնեն անոր մէջ կամ վրայ: Կրնայինք համաձայն ըլլալ այս «դժգոհ»ներուն հետ եթէ մեր համընթացը, մեր ապրելակերպը, մեր կեանքն ալ երէկի պերճութիւնը ունենար, երէկի հոգեվիճակը ունենայինք բոլորս:

Այս կէս դարու ընթացքին Հայը բազմացաւ անտրակո՛յս, բայց «Հայ»ը նուազեցաւ, զգալիօրէն, կրցի՞ հասկցնել...:

Երէկ բոլորս առանց բացառութեան հայախօս էինք, հայերէն թերթի ջերմ ընթերցող էինք... երէկ հայ թերթը հմուտ անսակարկ մշակներ ունէր... այսօր, հիմա՞... տոկոսը թող «պահանջկոտ»ները տան...:

Հիները չկան, գացին: Միջինները որ այսօր հին պէտք է համարիլ, զգալի չափով նօսրացան. նորերը, ափսո՛ս, համընթաց վրայ եւ կոշտ ըսուելու չափ մեծամոլ, պահանջկոտ: Միտք չունինք ոեւէ մէկը վիրաւորելու, դառն ճշմարտութիւնն է որ պէտք է ըսուի անպատճառ մեր բոլորիս բարիքին համար:

Բանգէտներ, մեծխօսիկներ խօսքով «լեռը տեղէն շարժող»ներ շատ կան, բայց իրական նուիրեալներու թիւը, փաղանգը քիչ, շա՛տ քիչ է դժբախտաբար:

Դպրո՛ց, ճեմարա՛ն, համալսարա՛ն... անոնց բոլորին սրբազան կամարներուն տակէն անցնիլը լա՛ւ բան է — երանի այդ բախտը ունեցողներուն, — բայց, բայց...:

Փակենք այս տողերը ըսելով. — «Յառաջ»ի մինչեւ այսօր ապ-

ըիլը, յարատեւելը մեզի համար հրաշքի նմանող բան մըն է որուն համար միայն կրնանք սրտանց հրճուիլ: Կրնանք բոլորս սրտանց աղօթել Հայոց աստուածներուն որ չէն պահեն, օրը, արեւը երկարեն մեր սիրելի «Յառաջ»ին, երկա՛ր, շա՛տ երկար: Առանց անոր առնուազն մեր զաղութը հոգեպէս տկլոր, սովալլուկի կը մնայ:

Ահա՛ մեր մաղթանքը:

Ահա՛ եւ մեր մտահոգութիւնը:

Լիոն

ՄԻՍԱԲ ՄԻՐՁԷ

«Յառաջ» եւ հայ երիտասարդութիւնը

Ֆրանսահայ դաղութը այսօր պարպուած է իր երբեմնի հարուստ մտաւորական հոյլէն:

Ո՞ւր է Ահարոնեաններու, Չօպանեաններու, Միսաքեաններու, Շուշանեաններու, Թօփալեաններու եւ Նարգունիներու Փարիզը:

«Անահիտ»ի, «Վէմ»ի, «Զուարթնոց»ի, «Մենք»ի, «Արածանի»ի, «Հայկաչէն»ի, «Անդաստան»ի հայկական Փարիզը վաղուց ոչ եւս է:

Ան սպառած է ժամանակին հետ, բնական եւ անողոք մաշումով:

Արդարեւ, յիսուն տարուան ընթացքին անթիւ են ասպարէզ եկող ու ապա պատմութեան դիրկը հանգչող կամ պարզապէս անէացման ենթարկուող առօրեայ, երկօրեայ, շաբաթօրեայ կամ տմսօրեայ թերթեր, հանդէսներ, պարբերականներ թէ անոնք ըլլան՝ աղպային, մշակութային, դրական, արուեստի, քաղաքական, հասարակագիտական, բժշկական, պատմական...:

Հայկական Փարիզը, ուր 1945ին, Ֆրանսայի Ազատագրութեան վաղորդայնին, կը հրատարակուէր հինգ օրաթերթ, վերածուած է այսօր դրական ու մտաւորական անապատի մը որուն մէջ «Յառաջ» կատարեալ ովասիս մըն է, մշտաբուխ եւ անսպառ աղբիւր, բարեդէպ եւ փրկարար աւազան որ ճեղքելով մեզ պատող միշտ յարաճուն այլասերման մթնշաղը կ'ոռոգէ եւ կը լուսաւորէ մեր հանապազօրեայ ազգային կեանքը, բերելով մշտանորոգ արիւն, հիւթ, աւիշ երէկի հաւատքէն, կենսունակութենէն եւ ոգիէն:

Կոչում եւ հաւատք:

Նկարագիր եւ ուղղութիւն:

Առաքելութիւն եւ ծառայութիւն:

Վճռակամութիւն, դիտակցութիւն եւ զոհողութիւն:

Առաքինութիւններ, վահաններ որոնք անխոցելի դարձուցին արտաքին թէ ներքին սլաքներուն դէմ եւ բարձրացուցին զայն իր յիսնամեայ արժանաւոր պատուանդանին, որուն յառած են աչքերը բոլորիս, կայծեր խլելու համար իր բոցակէզ տառերէն:

Այս կայծերը խլեցին երէկ, կը խլեն այսօր, ու պիտի խլեն վաղը

անցնող, ապրող եւ դալոց սերունդները, որովհետեւ «Յառաջ» միշտ դտաւ բնաշրջումի իւրապատուկ ընթացք, սլատշաճելով տեղական միջավայրին, տեղական պայմաններուն ու պահանջներուն, եւ անդիջող, անտեղիտալի քալեց ու կը քալէ ժամանակին հետ զանազանելով կենսականը երկրորդականէն, անհրաժեշտը յարակիցէն, հրամայականը պատահականէն:

Այսպէս, հիմնադրութեան առաջին օրէն իսկ, «Յառաջ»-ի կենսական նկատած հարցերէն մեծագոյնը եղաւ՝ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԻՆԻՆԸ:

Երեսունական թուականներուն հայրենահան երիտասարդութեան, չափահաս եւ անչափահաս որբերուն համար «Յառաջ» եղաւ ամէն ինչ՝ ապաստան, ուսումնարան, ուխտատեղի: Այսպէսով ո՛չ միայն կազմուեցաւ «Յառաջ»-ի սաներու ընտանիքը այլեւ երեւան եկան տաղանդաւոր երիտասարդ միտքեր, գրիչներ. «Յառաջ»ը դառնալով իրենց գրական, հրապարակադրական փորձերուն նախախնամական մկրտարանը եւ ապա ասպարէզը:

Շ. Միսաքեանի համար երիտասարդութիւնը իր գլխաւոր մտահոգութիւններուն առարկան էր, որուն հետ եղաւ միշտ հաղորդակցութեան մէջ շնորհիւ իր մտքի թարմութեան:

Երիտասարդութեան նուիրած իր բազմաթիւ խմբադրականներուն մէջ յաջորդաբար եղաւ ռահվիրայ՝

«Անդամակցելով Նոր Սերունդին, ամէն երիտասարդ եւ երիտասարդուհի նախ ինքզինքը ապահովագրած կ'ըլլայ միջազգային փորձութեանց, օտարացման եւ այլասերման դէմ»:

Քաջալերող՝

«Թոյլ մի՛ տաք, տղաք, որ օտարութեան գոլորշիները ծծեն այդ ոգին, ձեր ետեւ ձգելով միայն դարաւոր պատմութեան մը կմախքը: Կարգը ձերն է, տղաք »:

Դաստիարակ՝

«Կարելի չէ սերունդ փրկել իրարու դէմ լարելով նոյն ժողովուրդին գաւակները: Ձայն տուէ՛ք, տղա՛ք, ամէն ճակատի վրայ: Եւ երկրէ երկիր, ուր որ հայկական համբանք մը կը շնչէ»:

Բայց նաեւ, պահանջկոտ՝

«Ամէն սերունդ մամբայ պիտի բանայ իր սեփական բերքով»:

Ու երբեմն խիստ՝

«Աթոռները չեն տրուիր, կը գրաւուին»:

Ու այսպէս, այս անհայրենիք երիտասարդութեան առջեւէն քալեց «Յառաջ» հայկականութեան լապտերն ի ձեռին:

Այդ պլպլացող ու միշտ պլպլալիք լապտերը կը շարունակէ ըլլալ այսօր եւս ներշնչարան եւ ուղեցոյց հայ երիտասարդութեան, ար-

տասահմանեան յաջորդական սերունդներուն որոնք իրարմէ կը տարբերին, կը հեռանան իրենց մտածելակերպով, սովորութիւններով, կենցաղով, շահագրգռութիւններով: «Յառաջ» կը միացնէ զանոնք միակ եւ նոյն յայտարարի տակ՝ լեզուն հայկական:

«Յառաջ», հայ ընտանիքներէն ներս, ամէնօրեայ յուշարար մըն է հայ երիտասարդութեան համար որ կը յաճախէ օտար վարժարան, կը սորվի օտար ազգերու պատմութիւն, կը խօսի ամէն լեզուով, կը մեծնայ օտար միջավայրի մէջ՝ թէ ան շառաւիղն է մեծ աղբի մը եւ հպարտ պէտք է ըլլայ իր ծագումով, պարծենայ իր Ոսկեղարով, իր Ոսկեղինիկ լեզուով, մշակոյթով, արուեստով ու դարաւոր քաղաքակրթութեամբ:

Որքան մատչելի պիտի ըլլար երիտասարդութեան եթէ «Յառաջ» հրատարակուէր նաեւ ֆրանսերէն բաժինով մը: Սակայն հոս իսկ պիտի սկսէր նահանջը: «Յառաջ» երբեք չառաւ դիւրութեան ճամբան: Երբեմն տուժեց: Բայց ասով իսկ դարձաւ երիտասարդութեան համար սքանչելի օրինակ մը հաստատակամութեան, աւանդամոլութեան, եւ ստիպեց երիտասարդութիւնը ճիշդ մը կատարել դէպի իրեն, այսինքն դէպի հայ լեզուն, հայ մշակոյթը, ազգային – քաղաքական հարցերը, հայրենիքը: Ու չէ սխալած: Կայ այսօր նոր սերունդ մը որ կը փորձէ սորվիլ մայրենի լեզուն, թրծուիլ հայկականութեամբ, իւրացնել ազգ. քաղաքական պահանջները: Այլ խօսքով՝ զգալ Հայ ծնած ըլլալու հպարտութիւնը:

Երիտասարդութիւնը ընդհանրապէս միշտ պէտք ունի «mythe»-ի մը, պէտք ունի գերագոյն իտէալի:

Ու հայ երիտասարդութիւնը, այս օտար աստղերուն տակ ուր ժամանակը դաշնակից չէ մեզի, իր ինքնութիւնը պահելու համար, ինքզինքը բնորոշելու համար, ինքզինքը կապելու համար մայրենի երկրին, իր անցեալին, իր բարքերուն չի կրնար ունենալ աւելի նշանակալից mythe քան «Յառաջ»ը:

ԿԱՐՕ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

«Յառաջ» օր երկրորդ

Նպատակս ոչ նոր տոմար մը բանալ է, ոչ ալ օրագիր մը կազմել, այլ սրտի անխառն հրճուանքով եւ գոհունակութեամբ ողջունել «Յառաջ»-ի նոր յաղթանակը, նոր թուիչքը, նոր հորիզոնը:

Ի՞նչպէս այս նոր հանգրուանը չորակել յաղթանակ, երբ ան 48 տարիներու «գաղթականութենէ» ետք, այսօր ունի իր խմբագրատունը, իր տպարանը, իր տունը:

Ի՞նչպէս այս նոր հանգրուանը չորակել նոր թուիչք եւ նոր հորիզոն, երբ ան 48 տարիներու «գաղթականութենէ» ետք, այսօր ամենայն ապահովութեամբ կրնայ շարունակել իր առաքելութիւնը, դիտել իր լուսաւոր ապագան:

Թէպէտ «Յառաջ»-ի կտրած ճամբան այնքան ալ երկար չէ, Փարիզի 13րդ թաղամասէն, ուր էր 1925ին, անցնելով 10րդ թաղամաս, ապա՝ 9րդ եւ կրկին 10րդ՝ տ'Հօթվիլ փողոցը: Սակայն այդ քանի մը պողոտաներու եւ փողոցներու իւրաքանչիւր քարի եւ քայլի վրայ, որ կը տանի առաջինէն վերջինը, անջնջելի գիրերով քանդակուած են մօտ յիսուն տարուան կեանք, գործունէութիւն, պատմութիւն:

«Յառաջ» մօտ իր կէս դարու կեանքի ընթացքին ճաշակեց շատ մը դառնութիւններ, գտնուեցաւ շատ մը խոչընդոտներու, արգելքներու, դժուարութիւններու առջեւ, մղեց կենաց ու մահու պայքար որովհետեւ ան նուիրական կոչումն ու առաքելութիւնը ունէր ապրելու ժողովուրդին հետ եւ ժողովուրդին համար, ըլլալու հարազատ դիմագիծը ազգային կեանքի, քալելու ու նոյնանալու տարագիր Հայութեան ճակատագրին հետ:

Եւ ինչպէս այդ տարագիր Հայութեան իր առաջին օրերու ահաւոր դժուարութիւններէն մինչեւ այժմեան ապահով եւ բարեկեցիկ կեանքը, այնպէս ալ «Յառաջ» Չմշկածագցի Կարապետ Յ. Ներսէսեանի աղքատիկ եւ մութ տպարանէն հասաւ մինչեւ այսօրուան լուսաւոր եւ արդի սարքաւորումներով օժտուած կեդրոնատեղիին:

Այո՛, թերթ մը կ'ապրի, կը բարգաւաճի, կը զարգանայ ժողո-

վուրդին հետ, եւ մանաւանդ երբ ան ինչպէս «Յառաջ» հարադատօրէն թարգմանը կ'ըլլայ այդ ժողովուրդի, հայրենաբաղձ ժողովուրդի, հոգեկան ապրումներուն, մտային պահանջներուն, ազգային ձգտումներուն:

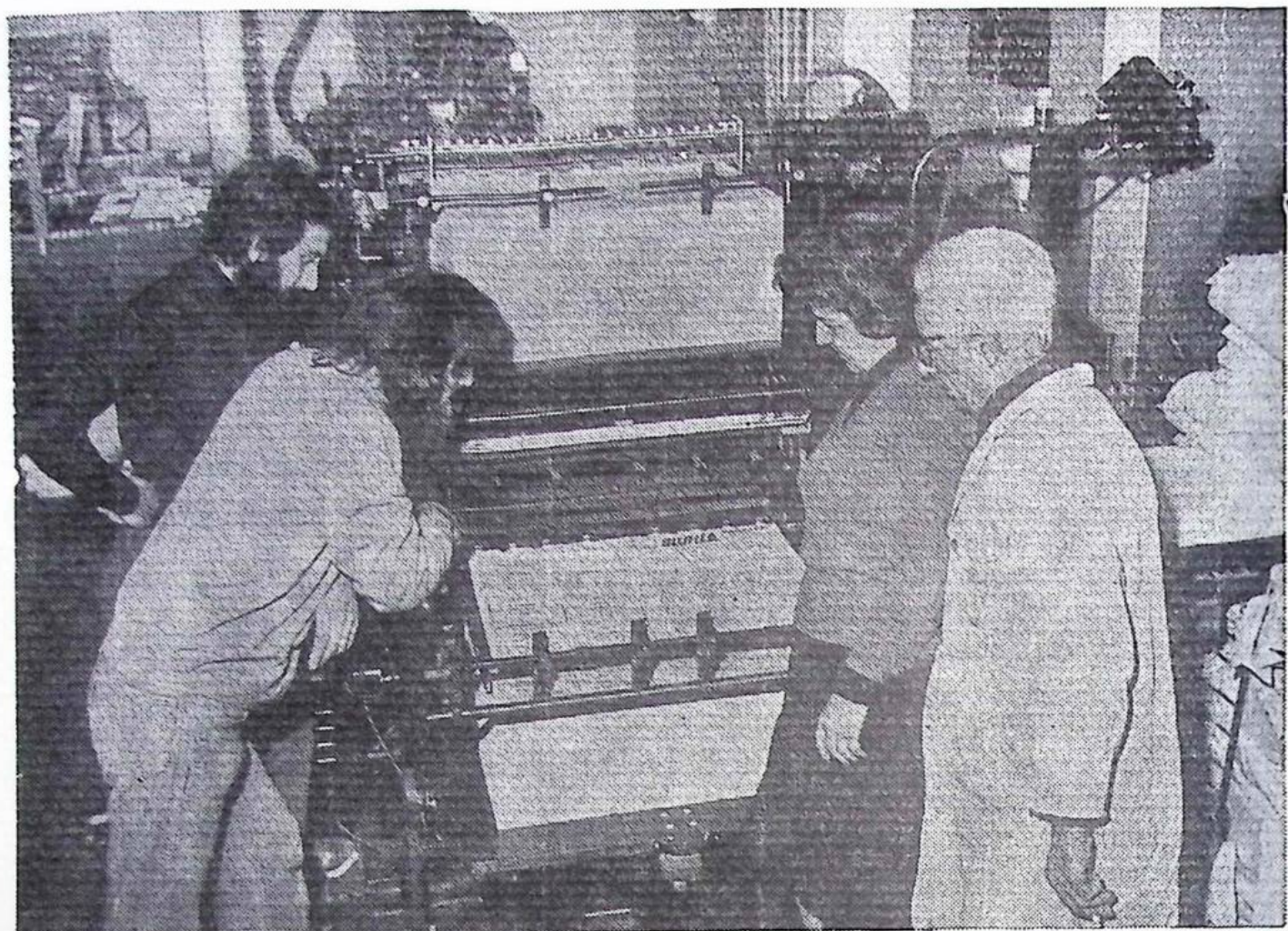
Ծիշդէ է որ ընդհանուր ըմբռնումով թերթ մը ամէն բանէ առաջ ուղղութիւն է:

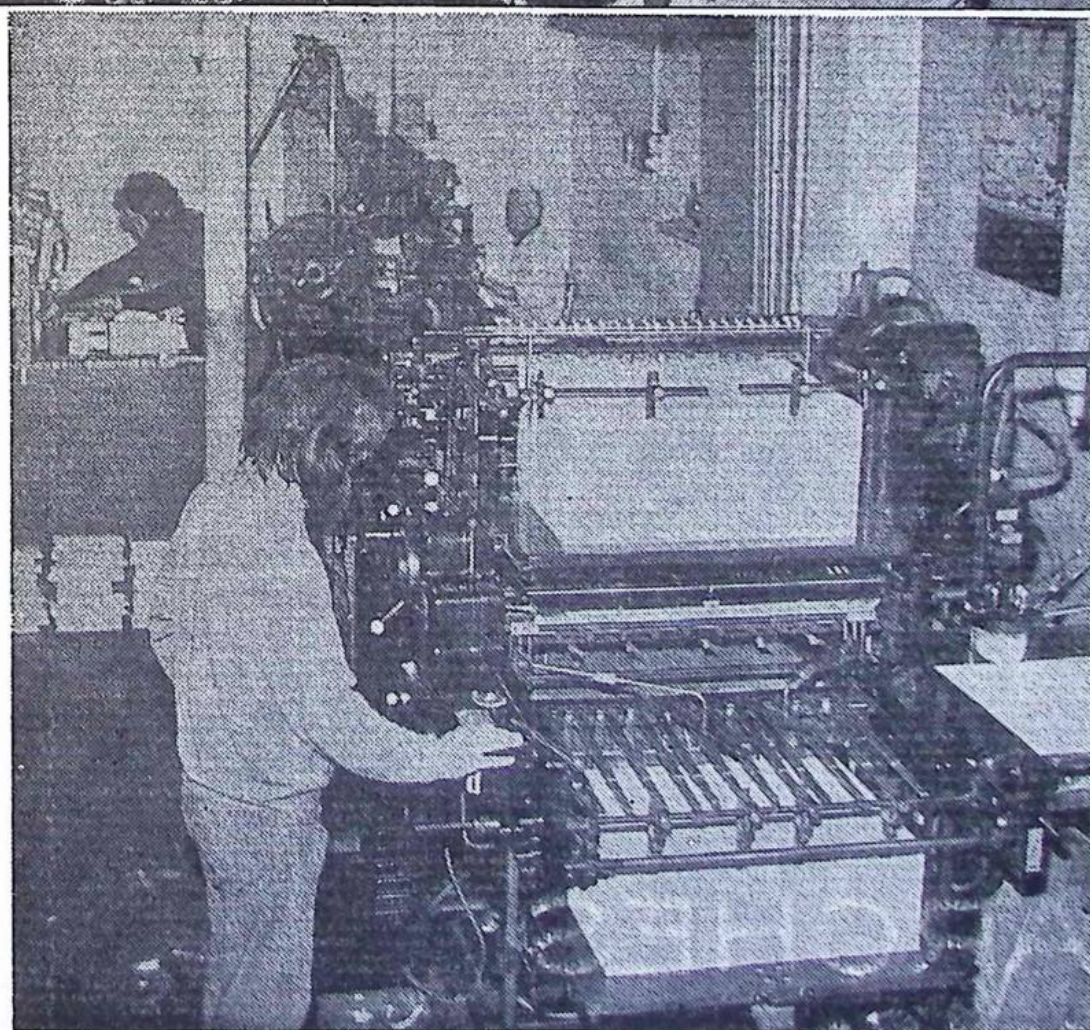
Սակայն «Յառաջ» չէր կրնար բաւականանալ միայն այդ տեսական առաքելութեմբ: Ան միակ օրաթերթը փրանսայէն մինչեւ Անգլիա, Գերմանիա, Իտալիա եւ Եւրոպայի այլ երկիրներ, հրամայական կոչումն ունի կատարելու առաջնորդի եւ ղեկավարի դեր, պայքարելու Հայութեան իրաւունքներուն համար, քաջալերելու երիտասարդութիւնը, հսկելու մայրենի լեզուին, զինելու ապագա զայնացման դէմ, այլ խօսքով՝ անսակարկ ծառայելու Հայութեան:

Այսօր «Յառաջ», հաւատարիմ իր անմահ հիմնադիր – խմբագրապետի՝ Շաւարշ Միսաքեանի պատգամին, որուն նախախնամական շուքն ու շունչը մշտնջենականօրէն կը հսկեն, կը ներշնչեն ու կ'ուղղեն իր քայլերը, իր յիսնամեակի սեմին ա'լ աւելի զօրացած, ա'լ աւելի ամուր հիմերով կը դիմաւորէ իր ապագան:

Կարելի չէ ըսել «Յառաջ»ի համար որ նոր էջ մը կը բացուի: Ընդհատում չկայ ու չի կրնար ըլլալ: Կայ աւելի հաստատ եւ ամուր շարունակութիւն: Խաւարէն լոյս: Առժամեայէն վերջնականը: Գաղթականութենէն ապահովութիւն: Օր մէկէն՝ օր երկրորդ:

«Յառաջ»ի նոր սպարակը ●►

Լեւոն Սոփոկլեան
 Michel Moizo
 Պետրոս Քէշիշեան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԷՁ

Յառաջաբան

7

1925 - 1935

Երկու խօսք	15
Խորհրդածութիւններ մեր նորագոյն գրականութեան մասին (ՎԱԶԳԻՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ)	17
Այսօր, նոյնի, վաղը դաիմի (ԹԵՈՒԴԻԿ)	22
Կաղանդ մը (ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ)	26
Քանի մը դէմքեր որ կը բանան սերունդը (Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ)	30
Ինչպէս կը մաշի Հայոց ժողովուրդը (Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ)	36
Ռումանթիզմի հարիւրամեակին առիթով (ԱՐԱՔՍԻ ԹՈՐՈՍԵԱՆ)	48
Կոմիտաս Վարդապետ կը խօսի	56
Լիբանանի Մայրիները — Եամիլէի հետփերուն վրայ (Ե. ՏԱՐՕՆԵԱՆ)	59
Մենք (ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ)	66
Նոր, բայց օր-պակաս (Շ.)	77
Մեքենային հետ (ՓԱՅԼԱԿ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ)	88
Ընդ աստեղօք (Շ.)	93
Հ. Արսէն Ղազիկեան (ԱՐԱՄԱՅԻՍ ՍՐԱՊԵԱՆ)	96

1935 - 1940

«Յառաջ»ի լեզուն (ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ)	107
Բարեւ «Յառաջ»ին (ՊԵՐՃՈՒՀԻ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ)	109
«Յառաջ»ին... Եղեւինը (ԵՏԱՆ)	111
Վարդապետին հետ (ՎԱՀԷ)	114
Այց մը Վարդապետին (Գ. Մ. ԱԼԷՄՇԱՀ)	116
Վերջին հրաժեշտ Կոմիտաս Վարդապետին (ՄԱՐԳՐԻՏ ԲԱԲԱՅԵԱՆ)	118
Կոմիտասի Յուդարկաւորութիւնը	120
Քանի մը դրուագներ (ՏԻՐՈՒՀԻ ՄԻՍԱԲԵԱՆ)	128

Հայերէն սորվիմք (ՍԵԶԱ)	131
« Տարածեալ, Ձեռք ընդ Ձեռաց » (Շ.)	135
« Երակներիդ անվախ քաջի արիւնը » (Շ.)	137
Երբեմն մահը կ'անուշնայ (Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ)	139
Խորհրդածութիւններ լուրի մը առթիւ (Շ.)	141
Ձայն մը որ միշտ պիտի հնչէ (Շ.)	143
Ճամբաներ (Յ. ԱՂԱՅԵԱՆ)	145
Լուիսի Փիքանտելլօ Լէ իր գործը (Հ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ)	148
Լէովարտի (ՀՐ. ՔԱՋԱՐԵՆՑ)	153
Նամակներ գեղէն (Ա. ԱՃԻՄԵԱՆ)	157
Հայուն Զատիկ չէ (ԱՏՐՈՒՇԱՆ)	161
Հայկական Պատարագը (ԱՆՐԻ ԹՐՈՒԱՅԱ)	164
Ուիլեմ Սարոյեան (ՎԱՀԷ)	166
Զրոյց «Յառաջ»ի ընթերցողներուն հետ (ՅԱՌԱՋ)	167
Մենք անկեղծ գիմուոր եմք (Շ.)	169
Շուներն անգամ տէր ունին (Շ.)	171
« Խաչ, օգնեա ինձ » (Շ.)	172

1945 – 1955

Նորէն պատմէշի վրայ (Շ.)	177
Իբրեւ ողջոյն «Յառաջ»ին (ՀՐ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ)	181
Génocide (Շ.)	183
Սինեման Յիսուն տարեկան (ԱՇՈՏ ՄԱԼԱՔԵԱՆ)	185
$A+B+C=0$ (ՏՈՔԹ. Յ. ԿԻԼԻԿԵՑԻ)	188
Ա. Քափելլա երգեցողութեան մասին (Վ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ)	192
Հինգերորդ Հարստութիւնը (ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ)	196
Մեծն Միխայիլ Կոզլին (ՆԱՐԴՈՒՆԻ)	200
Ո՞ւր կ'երթանք (Ն. ՍԱՐԱՅԵԱՆ)	202

Հայ է', Հայ... (Կ. ՊԵՏՈՒՇ)	209
Քաջութեան տիպար մը (ՎԱՀԷ)	211
Ի՞նչպէս սկսանք (ՎԱՀԷ)	213
Զորքորդ էջը (ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ)	220
Սորվիլ, սորվիլ (Շ.)	224
Մոգական ցալիկը (ՕՀԱՆ ՏՈՒՐԵԱՆ)	226

1955 - 1965

Ալեւուիա, ալեւուիա (ՄԱՆՆԻԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ)	229
Տոլստոյ (ԱՆՏՐԷ ՄՕՐՈՒԱ)	232
Կը հիմնանք, կը հիմնանք... (Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ)	235
Հայրենիքը պանդոկ չէ (Շ.)	239
Հ. Սահակ Տէր-Մովսէսեան (ՎԱՀԷ)	241
Դամբանական (Յ. ՏԷՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ)	244
Պատգամ (ՀՈՒՐԻ ԻՓԷԿԵԱՆ)	247
Հայ աննկուն հրապարակագիրը (ԱՐՇԱՄ ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ)	249
Ա. Շախաբունի (Ա. ԳՄԲԷԹԵԱՆ)	253
Մտերիմ գրոյց (Կ. ՄԵՀԵԱՆ)	259
Ծերագիտութեան խոստումները (Կ. Մ. ԱԼԷՄՇԱՀ)	262
Ռ. Ռուան Եւ հայկ. ջարդերը (Վ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ)	267
Ուխտագնացութիւն մը դէպի Քէօթահիա (Գ. ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆ)	269
Վարպետին հետ (Կ. Մ. ԱԼԷՄՇԱՀ)	274
Սերունդը որ կ'երթայ (ՅԱՌԱԶ)	276
Խոհեր միայն (Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ)	278

1965 - 1975

Մենք ձեզի համար կ'աղօթենք (ԵՒՐՈՊԱՅԻ)	285
Ճառ ողջերթի (ՆԱՐԴՈՒՆԻ)	288

Համբու ճոթեր կամ անցեալի մը ներկան	
ԱՐՓԻԿ ՄԻՍԱՔԵԱՆ	292
Հողերու համար որ մերը չեն (ՅԱՌԱՋ)	301
Բանե՛ր, բանե՛ր, ի՛նչ բաներ (ԱՐՓԻԿ ՄԻՍԱՔԵԱՆ)	303
Կարելոյը վարդն է (ՅԱՌԱՋ)	306
Նիկողոսին ժպիտը (Զ. Մ. ՈՐԲՈՒՆԻ)	308
Le Génocide? Ça n'existe pas (HARATCH)	311
Ֆրանսահայ Գրողներու Միութեան քառասնամեակ (Ա. ՄԻՍԱՔԵԱՆ)	313
Սովետացիներ (Շ. ՇԱՀՆՈՒՐ)	317
Բայց երազն էր գերեզման (Շ. ՇԱՀՆՈՒՐ)	327
Վերջին նահանջը (ԱՌԼԷՆ ՓԱՓԱՋԵԱՆ)	333
Սիրելի Շահնուր (ԱՐՓԻԿ ՄԻՍԱՔԵԱՆ)	335
Տոկալու համար՝ վաղը (ՅԱՌԱՋ)	340
Message (JOSEPH KESSEL)	342
Si un jour (CLEMENT LEPIDIS)	343

ՎԿԱՅԱՐԱՆ

Ի՞նչպէս ծնաւ «Յառաջ» (ՀՐԱՆՏ-ՍԱՄՈՒԷԼ)	351
Հոգիներու ակումբը (Հ. ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ)	357
Դերն ու ժամանակը (ԲԱԲԳԷՆ ԳԱՎԷՋ)	361
Մեծաւանգիւն մեծ դրօշակակիրը՝ Շ. Միսաքեան (Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ)	368
Վկայութիւն մը (ՄԻՆԱՍ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ)	372
Կեցցէ «Յառաջ» (ՈՒԻԼԵԼՄ ՍԱՐՈՅԵԱՆ)	383
Իսկական Հերոսները (Ա. ՍԱՐՈՒԽԱՆ)	385
«Յառաջ» մնաց իր բարձրութեան վրայ (Ֆ. ՖԷՅՏԻ)	388
Խմբագրի մը պատկերը (Ե. ԼԱԶԻՆԵԱՆ)	391
Խօսք յիսնամեակի մը առթիւ (ՄԻՍԱՔ ՄԻՐՋԷ)	396
«Յառաջ» եւ հայ երիտասարդութիւնը (ԿԱՐՕ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ)	400

Achevé d'imprimer sur
les Presses du journal
« HARATCH » à Paris
Le 31 mai 1976

Dépôt Légal
3e trimestre 1976

